

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ**

ЗАКАРПАТСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

***Серія «Євроінтеграція: український вимір»
Випуск 18***

ФІЛОСОФІЯ ІНТЕГРАЦІЇ

Монографія

*За загальною редакцією
доктора філософських наук, професора В.Д. Бондаренка
доктора технічних наук, професора Ф.Г. Ващука*

Ужгород 2011

УДК 327:1:316
ББК 66.4(0)+60.5+87.3
Ф 56

Рекомендовано до друку Вченою радою Закарпатського державного університету
(протокол №6 від 25 квітня 2011 р.)

Авторський колектив:

І.В. Артёмов (вступне слово, парагр. 1.3, 1.4, розд.7, додаток); В.Д. Бондаренко (парагр. 1.1, 3.5); О.М. Ващук (парагр. 1.4, 7.3), Ф.Г. Ващук (парагр. 7.2, 7.3); Д.В. Вітер (парагр. 1.2, 2.3, 5.1, 5.2); Н.Г. Діденко (розд. 4); О.М. Іваницька (розд. 6); Ю.Г. Кальниш (парагр. 2.1, 2.2, 2.4, 2.5, 2.6); В.М. Козаков (парагр. 3.3, 3.4); А.В. Решетніченко (парагр. 3.1); О.М. Руденко (парагр. 1.1, 1.2; 3.2, 3.4, 3.5, 5.3).

Рецензенти:

Микитенко В.В. – д. е. н., професор, головний науковий співробітник відділу стратегічного потенціалу сталого розвитку Інституту економіки природокористування та сталого розвитку НАН України

Ребало В.А. – д. філос. н., професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентові України

Шкляр Л.Є. – д. політ. н., професор, заслужений діяч науки і техніки України, заступник Голови Вищої атестаційної комісії України

Ф 56 Філософія інтеграції: Монографія / За заг. ред. В.Д.Бондаренка, Ф.Г.Ващука. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – ____ с. – (Серія «Євроінтеграція: український вимір»; Вип. 18).

ISBN 978-966-2075-25-0

У колективній монографії, підготовленій науковцями Закарпатського державного університету та інших провідних навчальних закладів і наукових установ України, досліджуються соціально-філософські проблеми інтеграції. Розкрито еволюцію історичних поглядів на єдиний світ, сучасні концепції міжнародних відносин. Проведено аналіз стратегій інтеграції та тенденцій інтеграційних процесів у сучасному світовому просторі. Окремий розділ присвячено тенденціям інтеграційних процесів у формуванні загальноєвропейського освітнього простору.

Монографія розрахована на широке коло фахівців, а також студентів, аспірантів, державних службовців, працівників органів місцевого самоврядування, науковців, усіх зацікавлених осіб, які досліджують проблематику сучасних інтеграційних процесів.

УДК 327:1:316
ББК 66.4(0)+60.5+87.3

ISBN 978-966-2075-25-0

© Колектив авторів, 2011
© ЗакДУ, 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА .....

ВСТУПНЕ СЛОВО .....

**РОЗДІЛ 1. ПАРАДИГМА ІНТЕГРАЦІЇ:
ПИТАННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ** .....

- 1.1. Інтеграція як феномен суспільних трансформацій .....
- 1.2. Теоретичний дискурс інтеграції .....
- 1.3. Еволюція поглядів на єдиний “старий світ”: історичний огляд .....
- 1.4. Сучасні концепції міжнародних відносин .....

РОЗДІЛ 2. ДІАЛЕКТИКА ІНТЕГРАЦІЇ .....

- 2.1. Діалектика як основа буття й пізнання світових інтеграційних процесів .....
- 2.2. Діалектика розвитку людської цивілізації .....
- 2.3. Діалектика загального і особливого інтеграції .....
- 2.4. Інтеграція і дезінтеграція: єдність і боротьба протилежностей .....
- 2.5. Від інтеграції до глобалізації: перехід кількості в якість .....
- 2.6. Цивілізаційний вимір інтеграційного процесу: “заперечення заперечення” .....

**РОЗДІЛ 3. ГУМАНІСТИЧНО-АКСІОЛОГІЧНИЙ
ВИМІР ІНТЕГРАЦІЇ** .....

- 3.1. Світоглядні трансформації еволюційного соціуму .....
- 3.2. Духовно-ідеологічний контекст інтеграції .....
- 3.3. Інтеграційні тенденції в ціннісних орієнтаціях трансформаційного соціуму .....
- 3.4. Діалогічність культур та полікультурний вимір інтеграції ...
- 3.5. Інституціональність інтеграції: аксіологія, ідеологія, культура .....

РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЇ ІНТЕГРАЦІЇ .....

- 4.1. Інтеграція та інтернаціоналізація світового простору .....
- 4.2. Однополярність і багатополярність світу: геополітичні стратегії інтеграції .....

4.3. Закономірності руху від інтеграції та інтернаціоналізації до трансконтиненталізму .....

4.4. Кризи сучасного суспільства та геополітичний вибір держави: управлінський вимір .....

РОЗДІЛ 5. ТЕНДЕНЦІЇ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ СВІТОВОМУ ПРОСТОРИ: ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ АЛЬТЕРНАТИВНОГО РОЗВИТКУ ....

5.1. Кризи суспільства та держави у контексті проблематики неоліберального дискурсу .....

5.2. Теоретичні альтернативи інституціоналізації інтеграційних процесів .....

5.3. Міжсистемна взаємодія та управлінські регулятиви економічної стабільності суспільства: синергетичні моделі нестійкого розвитку .....

РОЗДІЛ 6. ФІНАНСОВА ІНТЕГРАЦІЯ ТА ГЕОЕКОНОМІЧНА СТРАТЕГІЯ ДЕРЖАВИ .....

6.1. Інтеграція України в глобалізоване фінансове середовище ..

6.2. Тенденції розвитку процесів інтеграції на міжнародних фінансових ринках та фінансова політика країни .....

6.3. Вибір геофінансових пріоритетів у процесі інтеграції до світогосподарських фінансових ринків .....

РОЗДІЛ 7. ІНТЕГРАЦІЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ .....

7.1. Тенденції формування загальноєвропейського освітнього простору (1953 – 2010 рр) .....

7.2. Результати Болонського процесу та інтеграційні перспективи загальноєвропейського освітнього простору ...

7.3. Інтеграція в загальноєвропейський освітній простір: реалії вітчизняної освітньої системи .....

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ .....

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ .....

ДОДАТОК .....

Передмова

Питання, пов'язані з інтеграцією, сьогодні є актуальними для наукового дискурсу. Вважаю, що саме така робота, яка розкриває філософське теоретико-методологічне підґрунтя процесів світової інтеграції як явища об'єктивної дійсності, відповідає вимогам часу, оскільки сприяє переосмисленню місця та ролі держави в інтеграційних процесах у світі, що динамічно змінюється.

Стратегічна орієнтація внутрішньої та зовнішньої політики України на європейську інтеграцію дає можливість вказати чіткі довгострокові цілі, що визначають перспективи розвитку країни. Рівень останнього безпосередньо залежить від ролі та місця країни на світовій арені в сучасну складну епоху суспільних перетворень, впливу на глобальні процеси в конкретних сферах світового економічного простору.

Складні та комплексні завдання глобальної та європейської інтеграції української держави важко вирішити без відповідних суспільних трансформацій, які стануть гарантією динамічного розвитку суспільства. Але при цьому необхідно забезпечити його цілісність, збереження ідентичності, відтворення та розвиток культури, відновлення та піднесення ціннісних орієнтацій, визначення конкретних ідеологічних настанов, істотну зміну політичної моделі управління державою та керування суспільними процесами тощо – тобто всебічну модернізацію держави, її переорієнтацію на новий, інноваційний шлях розвитку.

Цей шлях є безальтернативним, позаяк реальність вказує на те, що сьогодні Україна неповною мірою використовує свій геополітичний та економічний потенціал задля забезпечення гідного місця в системі міжнародних відносин. На тлі нестабільного стану світової економіки, загострення глобальної конкуренції українська держава потребує здійснення глибоких реформ, спрямованих на забезпечення повноправної участі у світовому розподілі праці та впливу на прийняття стратегічних рішень у системі глобального управління.

Слід підкреслити, що при цьому на перший план виходять питання внутрішньої політичної та соціально-економічної стабільності. Зараз ми знаходимося в процесі пошуку тих виважених та ефективних рішень, які потрібні для здійснення відповідних реформ у відповідних сферах.

Після фінансово-економічної кризи, яка виявила усі «больові точки» чинної соціально-економічної моделі, стало зрозуміло, що без глибокого оновлення економіки, посилення її інноваційної складової, переведення у практичну площину багаторічних розмов про структурні реформи ми не зможемо рухатись далі. Але й цього замало: реформи мають охоплювати усі сфери суспільного буття, зокрема, передбачати й забезпечувати трансформацію гуманістичної складової інтеграційного виміру, реалізацію нової гуманітарної політики, спрямованої на формування та зміцнення єдиного гуманітарного національного простору. Ключова проблема у цій сфері сьогодні полягає у бракові ефективних, добре продуманих гуманітарних проєктів як складових європейського культурного ландшафту, загального контексту інтеграції; конче необхідним є й вироблення ідеальної моделі консолідованої гармонії держави, яка б ґрунтувалася на синтезі внутрішньої та зовнішньої інтеграції, її пріоритетів.

Інтеграційні процеси повинні характеризуватися двома головними рисами: стабільністю і передбачуваністю зовнішньої і внутрішньої політики, яка має виходити виключно з національних інтересів – забезпечення захищеності життєво важливих потреб людини, суспільства і держави, духовного та інтелектуального розвитку особистості, зростання добробуту населення, збалансованості освітніх, наукових та виробничих ресурсів, необхідного рівня інвестицій в інтелектуальну сферу, ефективного використання механізмів регулювання світових ринків, диверсифікації економічних зв'язків тощо. Саме виходячи з наведених засад, у запропонованій монографії викладене наукове концептуальне бачення інтеграційної парадигми сьогодення, покликане стимулювати інноваційну домінанту у формуванні та реалізації відповідних заходів державної політики, розробку конкретних креативних проєктів

Андрій Ермолаєв

ВСТУПНЕ СЛОВО

Пропоноване читачеві монографічне видання «Філософія інтеграції» виходить у рамках реалізації фундаментального дослідження **«Концептуальні та інституціональні засади єврорегіонального співробітництва України в умовах інтеграційних і глобалізаційних процесів сучасності»**, що виконується на базі Навчально-наукового інституту євроінтеграційних досліджень Закарпатського державного університету.

У межах реалізації першого етапу зазначеного проєкту його виконавцями з філософської точки зору здійснено аналіз наукових досліджень щодо закономірностей розвитку інтеграційних процесів, їх теоретико-методологічного підґрунтя в контексті сучасних філософських та геополітичних концепцій. Визначено місце та роль єврорегіонального співробітництва України в структурі інтеграційних процесів, його інституціональне забезпечення, обґрунтовано напрями цього співробітництва відповідно до основних пріоритетів зовнішньої та внутрішньої політики держави. Пропонована монографія – своєрідне узагальнення результатів першого етапу наукового дослідження.

Протягом 2007 – 2011 рр. Інститут брав участь у реалізації наукових проєктів «Розроблення навчально-методичного забезпечення включення питання європейської інтеграції до програм підготовки фахівців у вищих навчальних закладах за спеціальністю «міжнародні відносини».

За наслідками їх виконання підготовлено 18 видань, об'єднаних у серію «Євроінтеграція: український вимір». Про їх належний науковий рівень свідчить те, що 10 з них отримали гриф МОНмолодьспорту України «Рекомендовано як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів», а окремі з них стали лауреатом конкурсу «Університетська книга – 2010» у номінації «Краще навчальне видання із соціально-гуманітарних наук». У 2011 р. на міжнародній виставці «Освіта і кар'єра – 2011» Закарпатський державний університет був нагороджений золотою медаллю у номінації «Видання підручників та навчальних посібників нового покоління для профільних вищих навчальних закладів».

Монографія «Філософія інтеграції» є логічним продовженням роботи ННІ Інституту євроінтеграційних досліджень ЗакДУ з розроблення підручників та навчальних посібників нового покоління, які об'єднані в тематичну серію видань «Євроінтеграція: український вимір».

Слід зазначити, що ці навчальні посібники пройшли відповідну апробацію і були успішно впроваджені в навчальний процес Закарпатського державного університету. За тематикою наукових досліджень Інституту в університеті захищено більше 30 дипломних і магістерських робіт, здебільшого з оцінкою «відмінно», а у збірниках наукових праць університету вміщено більше 50 наукових статей магістрів та аспірантів. Підтвердженням належного ступеня апробації розроблених навчальних посібників є і те, що протягом 2009-2011 рр. на всеукраїнських конкурсах наукових праць з проблем євроінтеграційних досліджень студенти ЗакДУ займали призові (I, II і III) місця.

Очікуваними результатами подальших наукових досліджень Інституту буде підготовка і видання таких навчальних посібників, як «Єврорегіональне співробітництво: проблеми і перспективи», «Актуальні аспекти зовнішньої політики України» та ін.

Процеси інтеграції української системи освіти в єдиний європейський освітній простір ставлять вищі навчальні заклади перед проблемою підвищення якості освітніх послуг, забезпечення належного рівня навчального процесу та розроблення навчальних посібників і підручників нового покоління, які мають ґрунтуватися на змісті освіти, розкривати і деталізувати його, враховуючи сучасні вимоги роботодавців до випускників вищих.

Відомо, що 2011 рік оголошено в Україні роком освіти й інформаційного суспільства, а програма економічних реформ на 2010 – 2014 рр. ставить за мету підвищення конкурентоспроможності вітчизняної освіти.

Сподіваємось, що ця монографія буде гідним внеском нашого університету у реалізацію стратегічних завдань, які вирішуються освітянами України і стане корисною для студентів, аспірантів і науковців, які цікавляться проблематикою інтегрування вищої освіти України у єдиний Європейський освітній простір.

І.В. Артёмов,

*к.і.н., доцент, директор ННІ євроінтеграційних досліджень
Закарпатського державного університету,
керівник наукового проекту*

РОЗДІЛ 1

ПАРАДИГМА ІНТЕГРАЦІЇ: ПИТАННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

1.1. ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Взаємодія між основними підсистемами суспільного життя формує головний принцип внутрішньодержавних стосунків, а відкритість суспільної системи щодо зовнішньої взаємодії є основою стосунків міжнародних. При цьому пріоритетом в обох випадках лишається політична сфера та політичне співробітництво, що визначає напрям руху держави, її імідж на міжнародній арені та ефективність суспільного розвитку. Головне місце у міжнародному просторі нині відводиться інтеграційним процесам. Поняття інтеграції пов'язане із зміцненням взаємозалежності і злагодженості елементів соціальної системи.

У науковій літературі на сучасному етапі відсутня єдність у розумінні інтеграції як поняття. Зазвичай інтеграцію відносять до сфери створення новітніх структур, що спрямовані на забезпечення регулювання взаємовідносин між державами на основі інституціоналізації самих міждержавних відносин (інтегрально-державницький підхід). Дещо окремо знаходиться розуміння інтеграції як природного процесу розвитку співробітництва між країнами однієї географічної зони (економіко-географічний підхід) поряд з майже повним ототожненням інтеграції з процесом

створення наднаціональних органів, що супроводжується зменшенням ролі національних органів у прийнятті рішень (інституціонально-управлінський підхід). Також досить часто поняття інтеграції розглядають в аспекті розвитку світового господарства, визначаючи інтеграцію як процес створення бажаної структури світового господарства шляхом усунення штучних перепон ефективного функціонування суб'єктів господарської діяльності на основі уніфікації та координації всіх елементів цієї структури (функціонально-макроекономічний підхід Я. Тінбергена). Подібні розбіжності в розумінні інтеграції потребують урахування змісту та сутності інтеграційних процесів, їх особливостей у більш широкому контексті.

У сучасних дослідженнях термін *інтеграція* означає певну цілісність, структурованість суспільних відносин, об'єднання людей та держав у нові суспільно-політичні спільноти. Н. Овчаренко [28] наводить дві основні характеристики інтеграції: як соціальний процес утворення цілісності (єдності) системи з частин, систем, елементів (при цьому цілісність системи є більшою, ніж сума її частин); як лояльність стосовно нових учасників процесу, визначення необхідних меж влади. Фактично він стверджує, що інтеграція може одночасно розглядатися як стан і як процес. При цьому тенденції інтеграції як стану відображають об'єктивний стан світової спільноти на тому чи іншому етапі, невизначений характер її розвитку; тенденції інтеграції як процесу є найбільш високим рівнем взаємодії, коли його учасники відчужують частину свого суверенітету на користь наднаціональних органів [33]. Таке розуміння є ідеальним типом інтеграції, при якому відбувається не просто координація суспільно-політичних міждержавних відносин, а передача управління, автономії та суверенітету

новоствореним державним структурам, які формують єдину політичну та економічну спільноти.

Основу інтеграції становить міжсистемна взаємодія суспільно-політичної, соціально-економічної, науково-технологічної, соціокультурної сфер суспільного життя, які, з одного боку, прагнуть до національного самозбереження, а з іншого, відчуваючи зовнішню залежність, мають схильність до саморушення. При цьому міжсистемна взаємодія розглядається у двох площинах: внутрішня та зовнішня. Внутрішня міжсистемна взаємодія визначає спроможність держави до нових міждержавних утворень і формується на основі взаємодії основних рівнів суспільного розвитку – свідомісного, політичного, економічного, соціального і культурного. Єдність та стабільність такої взаємодії забезпечує державі спроможність до самоорганізації, адаптації до умов зовнішнього середовища, активне включення у процеси міжнародних зв'язків, зберігаючи при цьому національну самобутність. В іншому разі інтеграційні процеси призведуть до поглинання держави та відкинуть її на периферію глобалізаційного простору.

Зовнішня взаємодія визначає спроможність держави підтримувати свій імідж на міжнародній арені. Ефективність зовнішньої міжсистемної взаємодії залежить головним чином від внутрішньої стабільності держави та ефективної системи управління інтеграційними процесами. Така взаємодія є найбільш високою формою співпраці на міжнародній арені з метою створення єдиного геополітичного простору, але вона має певні обмеження, на практиці безпосередньо пов'язані з нестабільністю основних сфер життєдіяльності суспільства, що найбільш гостро виражається на рівні економічному, політичному, соціальному, етнокультурному, геополітичному,

відтворюючись у процесі дестабілізації суспільства та маючи наслідком дезінтеграцію системи.

Відповідно до розуміння сутності інтеграційних процесів, їх природи, спрямованості, специфіки виділяють такі ознаки інтеграції: взаємопроникнення і переплетіння національних виробничих процесів; широкий розвиток міжнародної спеціалізації і кооперації у виробництві, науці, техніці на основі найбільш прогресивних їх форм; глибокі структурні зрушення в економічних системах країн-учасниць; необхідність цілеспрямованого регулювання інтеграційного процесу, розроблення скоординованої економічної стратегії та політики; регіональність територіальних масштабів. Наведені ознаки характеризують процес інтеграції в різних аспектах – від економічних до політико-правових, де що окремо знаходяться питання військової інтеграції. При цьому кожен тип інтеграції має власні специфічні функціональні характеристики, які безпосередньо впливають на теоретико-методологічні підходи її дослідження.

В основі розбіжностей у розумінні інтеграції – не тільки нетотожність дослідницького підходу та сфери розгляду явища інтеграції як такого, але й, перш за все, теоретичні розбіжності, неоднорідність концепцій інтеграції, що інколи доходять до взаємовиключення. Складність ситуації зумовлена кількома причинами, серед яких чи не найгостріше стоїть питання філософського підґрунтя, на якому будуються концепції інтеграції. Адже саме вирішення цього питання безпосередньо впливає на зміщення концептуально важливих пріоритетів у той чи інший бік, побудову відповідних глобалістських геополітичних теорій та концепцій, й, як наслідок, концепцій інтеграції, в рамках яких здійснюються спроби на основі

конкретного дослідницького підходу вирішувати питання світового розвитку різних (у тому числі й за розумінням) цивілізацій, культур, суспільств, держав.

Наприклад, у рамках історичного підходу розвивалися концепції еволюції та етногенезу. В концепції еволюції А.Тойнбі на основі аналізу розвитку цивілізацій стверджував, що на один історичний об'єкт (цивілізація, держава тощо) впливає певний комплекс чинників (як соціальних, так і природних). Проте об'єктивні умови зовнішнього середовища, наприклад, географічні, самі по собі не є чинниками, що за рахунок свого впливу є причиною утворення соціальної спільноти, оскільки лише створюють умови, в яких спільноти стоять перед необхідністю здійснити вибір: або зникнути, або ж у процесі активної життєдіяльності розвивати власну соціальну організацію. Власне, за А.Тойнбі, розвиток соціальної організації спільноти є фактично наслідком вимушеної реакції на зовнішні обставини, що реалізується в різних формах – від простіших форм прояву (виживання) до більш складних (творчість), – тобто відбувається внаслідок реалізації “життєвого пориву”. Проте вплив зовнішнього середовища у цьому випадку, оскільки невизначеним залишається питання безпосередньої участі особистості у процесі розвитку соціальної організації спільноти, дещо нагадує теорію суспільного договору Гоббса, в якій людина була змушена створити суспільство у відповідь на диктат зовнішніх обставин (необхідність збереження власного життя в складних умовах природного існування, страх перед силою тощо). Причому, якщо у Гоббса подальший розвиток соціальної спільноти також відбувається за договором, то А.Тойнбі фактично стверджує, що особливості цивілізаційного розвитку соціальної спільноти залежать передусім від

природних умов зародження та існування тієї або іншої цивілізації та необхідності забезпечення її безпеки.

На противагу такому підходу існують концепції наукового осмислення складних соціальних явищ і процесів (управління суспільним розвитком), що підкреслюють Ф.Лейн, В.Остром, Р.Стільман, Дж.Фредеріксон. Одним з провідних елементів таких концепцій стає здатність управлінської системи регулювати зміни, що відбуваються в суспільстві, тобто забезпечувати умови не тільки для гнучкого реагування на них, але й створювати підґрунтя для їх наукового передбачення та вироблення дієвих механізмів управління суспільними змінами, подолання їх наслідків.

Теоретичним підґрунтям аналізу розвитку соціальної спільноти та суспільних процесів виступає не стільки соціально-філософський, або ж управлінський контекст, скільки традиційний для західної суспільної думки соціологічний підхід. Так, П.Штомпка [81] досліджує соціологію соціальних змін, вказуючи на відображення динаміки сучасності в активізації теорії змін. Він зазначає, що на теоретичному рівні динаміка наукового осмислення соціальних процесів відбувалася на кількох етапах: еволюційному, циклічному, діалектичному та посторієнтованому на розвиток. У межах цих етапів П.Штомпка намагається переосмислити концепції соціального процесу, розвитку, прогресу, соціального часу, історичної традиції, сучасності, постмодернізму, інтеграції та глобалізації.

У свою чергу, концепція етногенезу Л.Гумільова практично заперечує ідею впливу на розвиток цивілізацій історичних умов, пропонуючи замість концепції “життєвого пориву”, що розуміється як географічний процес, концепцію пасіонарності,

в якій “життєвий порив” є лише продуктом історичних та природних умов. При цьому не підвладний впливу соціально-економічних чинників певний фактор етногенезу стає за Л.Гумільовим основою розвитку цивілізації. Відповідно етнос у Л.Гумільова являє собою природно-географічну спільноту людей, об’єднаних за певним стереотипом поведінки на основі протиставлення себе іншим спільнотам, засадах позитивної компліментарності, і характеризується як енергетична система з мозаїчною структурою. Замість “творчості” А.Тойнбі, Л.Гумільов вводить поняття “зусилля”, що передбачає використання в процесі перетворення умов соціального існування історично обумовленої енергійності людини, що виходить за межі виживання індивіда. При цьому особистість у рамках концепції пасіонарності фактично знеособлюється – в історичному процесі діють пасіонарії, гармонійні особи, субпасіонарії, що є носіями різної енергетичної напруги, недетермінований вихід якої у зовнішнє середовище (об’єктивація “життєвого пориву” у А.Тойнбі) призводить до тих чи інших цивілізаційних зсувів. Але відсутність будь-якої причинності та детермінації в процесі реалізації енергетичної напруги створює необхідність містичного пояснення самої пасіонарності та відповідного пасіонарного розвитку цивілізації.

У контексті інтеграційних процесів в останні роки саме поняття “енергії” набуло дещо іншого змісту, особливо в рамках теорії самоорганізації системи, в синергетичних інноваційних концепціях. У роботах [2; 42; 43] питання самоорганізації розглянуто в контексті синергетичних уявлень про соціальну реальність шляхом здійснення теоретичних досліджень соціальності, визначення проблемного поля самоорганізації системи, моделювання розвитку системи на основі самоорганізації.

В основі процесу самоорганізації, як зазначає А.Колесніков, лежить принцип підпорядкування, відповідно до якого система може бути представлена як певна складність ієрархічного порядку елементів, що складається з сукупності динамічних підсистем, які підпорядковані одна одній і знаходяться між собою в чітко визначеному динамічному зв’язку [15]. При цьому доцільно розрізняти самоорганізацію (відкритість) соціальної системи (соціосистеми): самоорганізацію біомаси соціуму та соціально-цивілізаційну самоорганізацію. Ці рівні узалежнюють один одного, проте структурно як вхідні та вихідні потоки, так і механізми самоорганізації цих рівнів різні: продуценти самоорганізації біомаси можна вважати вхідними потоками у систему другого рівня – соціально-цивілізаційну [50].

Основними характеристиками процесу самоорганізації соціальної системи можна вважати: збільшення власної незалежності від зовнішнього середовища впорядкованості, що визначається закономірностями функціонування самої системи (ця впорядкованість формує первинну структуру системи, яка забезпечує необхідний запас різноманіття для формування структур вищих рівнів); відображення в різноманітті елементів первісної структури і їх різноманіття, і структури зовнішнього середовища; життєздатність і гомеостатична стійкість системи, що визначається тим, наскільки повно і адекватно вона відображає зовнішнє середовище, і тим, наскільки повно реалізовано в системі прагнення до побудови власної незалежної впорядкованості [41]. В контексті інтеграційних процесів самоорганізація соціальної системи передбачає її внутрішню структурну перебудову, поглиблюючи наднаціональний елемент; та зовнішню трансформацію,

формуєчи на якісно вищому рівні нову структуру, що сприяє зближенню рівнів розвитку країн у всіх галузях, зберігаючи при цьому функціональність та формуєчи стійку рівновагу до аналогічних збурень, що забезпечує найвищий ступінь витривалості системи в момент флуктуацій.

Проте зазначені концепції поки що не отримують належного визнання, натомість головну роль відіграють концепції, пов'язані з процесами соціального, економічного та політичного розвитку суспільства загалом. Активізація досліджень соціального розвитку здійснюється в межах неоліберальної парадигми (В.Холден [72]), що підпадає критиці за соціальні наслідки управлінських дій, які виявляються у зростанні нерівності щодо розподілу суспільних благ та влади. Як підкреслює В.Холден, у країнах, що розвиваються, забезпечення стійкого соціального розвитку безпосередньо залежить від реалізації принципів постмодерністського державного управління, парадигма якого передбачає залучення зусиль бідних прошарків населення до процесів соціального розвитку суспільства поряд із збереженням сталого розподілу влади в суспільстві, що повинно реалізуватися в програмах щодо забезпечення стійкого розвитку та створенні перспективних планів на майбутні періоди.

Аналіз кризи неолібералізму, яка нівелює значення суспільних інститутів та організацій, у тому числі й міжнародних, здійснюють Н.Хорєва і С.Бабб [57]. У контексті глобалізму в його неоліберальному варіанті дослідники доходять висновку про небезумовність теорії гегемоністської стабільності, адже деякі міжнародні інститути стали продуктом реалізації гегемоністського проекту, що вплинуло на визначення їх інституційних особливостей, внаслідок чого виникає проблема глобального управління такими складними структурами.

Неолібералізм, залишаючись одним з провідних теоретичних принципів аналізу суспільних явищ і процесів у межах інституціоналізму, насправді має дуальний характер – з одного боку, розвиток інституціональної теорії дає можливість розширити межі економічної та політичної теорії в межах інтеграції, а з іншого – загострює проблему “практикоорієнтованості” суспільного розвитку, яка зводиться переважно до питань взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, залишаючи за межами теоретичного мислення проблематику регулювання процесів соціального розвитку суспільства.

Спорідненою неолібералізму виступає конвенціональна концепція, запропонована В.Козловським, відповідно до якої соціальний розвиток розуміється як будь-яка зміна (порушення) соціального договору або соціальної конвенції на користь будь-якої групи індивідів. Комплексна картина соціального розвитку включає аналіз змін соціальних інститутів, норм, цінностей, внутрішніх механізмів суспільних змін, що виступають як взаємовідносини конфлікту й консенсусу (контракту, своєрідного договору). Соціальний розвиток проявляється як зміна соціальних практик та символічна боротьба в сфері політики та культури. При цьому спільним показником соціального розвитку є динаміка життєвого стандарту, якості життя, ступінь реалізації особистісного потенціалу.

І.Ясавеев, навпаки, піддає ідею соціального розвитку сумніву. На підґрунті теорії Р.Нісбета, відповідно до якої в основі соціологічної ідеї розвитку міститься запозичена в біології метафора “зростання”, що визначає зміст теорії розвитку в аспекті уявлень про спрямованість, стабільність, незворотність історичних змін, про їх цілі тощо, незважаючи

на тип суспільства, І.Ясавеев вважає, що альтернативою ідеї соціального розвитку можуть виступати теорії соціальної онтології.

У результаті аналізу процесів розвитку в соціальній сфері А.Шаров виділяє такі чинники соціальних змін, що мають невідбіркову дію й впливають водночас на всі головні складові суспільного розвитку, як: соціально-структурні зміни (суттєві зміни в соціальній структурі не обумовлюють значні зміни в свідомості людей – саме висока соціокультурна сталість буде визначати подальший розвиток); комунікативні процеси (за наявності високої інформованості населення та зовнішньої насиченості інформаційного поля фактологічною інформацією відзначаються сильні деформації у відборі інформації для “масового використання”, її висока ідеологізованість та заангажованість ЗМІ). Характеризуючи трансформаційні процеси сучасного суспільства, А.Шаров зазначає, що важливою особливістю, яка стримує модернізаційну динаміку, є синхронність перетворень як у ціннісній сфері та базисних механізмах соціального регулювання, так і в інституціональному середовищі. Ця синхронність, на думку дослідника, має аналогію з тезою про цивілізаційний характер кризи сучасного суспільства.

Л.Волчкова розкриває взаємозв'язок між ефективним управлінням і соціальним розвитком, під яким дослідниця розуміє складний, суперечливий, поступальний перехід або перетворення соціуму за допомогою визначених механізмів у результаті взаємодії внутрішніх та зовнішніх факторів, що обумовлюють цей процес. Соціальний розвиток є, на думку Л.Волчкової, розгортанням внутрішніх властивостей людини в її взаємозв'язках із соціумом, реалізацією та нарощенням

соціального потенціалу. Соціальний розвиток відбувається в процесі подолання відчуження праці, розвитку, перетворення відносин власності, управління та влади. Відповідно ефективне управління соціальним розвитком є цілераціональним процесом узгодження суперечливих інтересів соціальних суб'єктів, що забезпечує реалізацію суспільних потреб та інтересів.

На основі аналізу взаємозв'язку змін, що відбуваються в суспільній праці, та змін в управлінні соціально-економічними процесами В.Мініна виділяє три основні тенденції в розвитку відносин управління: соціалізація управління, формування цілісного системно-управлінського мислення, відмова від структурно-функціонального підходу при формуванні моделі управління [4].

Питання сучасної соціальної теорії та природи теорії в соціальному світі досліджує Й.Крейб [60], намагаючись теоретично осмислити соціальну структуру в рамках теорії дії. Узгодженість цих двох теоретичних концептів утворюється в межах структурного функціоналізму Т.Парсонса, неофункціоналізму та теорії конфліктів, доповнених теоріями раціонального вибору та символічного інтеракціонізму. Значна увага приділяється також питанням застосування структуралістського варіанту марксизму і постмодерністської теорії, які поєднуються з критичною теорією Ю.Хабермаса. Зважаючи на таку теоретико-методологічну насиченість, наслідками дослідницького підходу стає конкретизація предмету соціальної теорії, який доповнюється практичним змістом, що дозволяє орієнтуватися в змінах сучасного суспільства, враховуючи їх вплив на теоретичну думку.

Інші дослідники розглядають процеси соціальної еволюції з точки зору динаміки нерівноважних систем. Л.Паутова, досліджуючи елементи системи, вказує на те, що вони наділені інтегральними якостями, тобто прагнуть підтримати цілісність системи, і зміни в одому з елементів безумовно призводять до змін в інших [8]. Це дає можливість стверджувати, що стан неврівноваженості системи свідчить про її готовність до здійснення структурно-функціональних та інституціональних змін і відповідно до збільшення різноманіття. В цьому сенсі є показовим закон необхідного зростаючого різноманіття, за яким складність системи визначає складність суб'єкта – чим більше ускладнюється система, тим складнішим стає і суб'єкт. Лише за таких умов розвиток системи може бути динамічним, а зміни дозволять використати стан стійкої неврівноваженості в напрямі стабілізації системи. В якості основних змін необхідно розглядати зміни та трансформації світогляду суб'єктів в усіх сферах суспільного розвитку на основі пріоритету цінностей цивілізації.

У цьому випадку в якості чинників соціальної динаміки виділяються інформаціональність соціальних спільнот, тип і витратність управління, що розуміється як продукт взаємодії власної еліти і соціуму. Останній являє собою соціальну спільність, що актуалізує свої потенціальні керівні можливості. Відповідно суспільство розуміється як структура соціумів, що не взаємодіють. Безпосередньо узагальнюючим поняттям інформаціональних, соціальних та культурно-ціннісних змін, які визначають перехід від одного сценарію суспільного розвитку до іншого, є певні еволюційні зсуви [20, с. 31].

Значно розширює межі такого підходу теорія Дж.Херрера [70], який досліджує зв'язок між технологіями та

міжнародною політикою, доводячи, що міжнародна політика формується під впливом технологій, які мають вирішальне значення, враховуючи темпи технологічних змін у суспільстві. Дослідження Дж.Херрера ґрунтується на теорії міжнародних відносин, історичній соціології, пропонуючи складну теорію історичного взаємозв'язку технологій і міжнародної політики, отримуючи нові результати у сфері аналізу політичної економіки та безпеки, що мають значення для управління суспільним розвитком у період глобалізації, демонструючи можливості міждисциплінарного підходу. Актуальним у цьому контексті виявляється аналіз системних змін, в основі яких – суспільні зсуви, здійснений у межах новітніх парадигм (перш за все нематеріалістичного розуміння структури), що наближує теоретичне осмислення технологій в державній політиці, державному управлінні, міжнародній політиці до сфери соціального з метою виходу на нову практику управління трансформаціями складних соціальних систем.

Розгляд суспільних трансформацій, у тому числі в аспекті інтеграційних процесів, спонукає деяких дослідників розглядати будь-які зміни з точки зору стану стабільності та хаосу. Наприклад, В.Романов вважає [36], що у “соціальному хаосі”, що виник, проявляється розділення суспільства на соціум і власну еліту. Відтворення власною елітою моделей управління, що ґрунтуються на попередньому досвіді, виявляється витратним і не досягає ні соціального, ні економічного ефекту. Намагаючись подолати загострення суспільних настроїв щодо змін та реформування політичної системи, власна еліта трансформує моделі керівних впливів. Але соціальна самоорганізація в умовах відкритого суспільства призводить до утворення неурядових структур, що генерують

нові моделі прийняття рішень, які базуються на системному підході, в якому джерелами соціальної динаміки виявляються дихотомія влади (проявляється в характері взаємовідносин соціуму та владної еліти щодо ресурсів на основі різних систем цінностей) та чинники якості соціальних спільнот.

Система цінностей, інформаціональність (виступає як чинник дихотомії влади та соціальної динаміки й актуалізує управлінський потенціал соціальної спільноти) та управлінська інноваційність відображають основу соціальних спільнот. Безпосередньо інноваційні моделі управління виникають як продукт взаємодії владної еліти та соціуму у відкритому навколишньому середовищі та впливають на еволюцію систем [20, с. 31].

Слід вказати, що системний синергетичний підхід базується на використанні природничо-наукової та фізико-математичної наукових парадигм. У разі дослідження інтеграційних процесів використання системного синергетичного підходу дає вченим можливість стверджувати, що соціальна динаміка описується почерговою зміною періодів соціальних інновацій та спадів [21]. З огляду на це необхідним виявляється розгляд соціальної динаміки залежно від сполучення чинників інформаціональності соціуму, владної еліти та витратності управління як параметра стану системи. При цьому витратність управління визначається обсягом суспільних ресурсів, які можуть бути мобілізовані суб'єктом управління та впливають на характер соціальної динаміки і сценарій суспільного розвитку. Поряд з цим суспільні ресурси являють собою сполучення людського капіталу, ресурсів навколишнього середовища як середовища відтворення високоякісного людського капіталу та фінансово-промислових ресурсів як результату виробничої діяльності, що залежить від якості соціуму.

Аналіз процесів суспільного розвитку в умовах інтеграції наводить дослідників на думку, що при еволюційних зсувах, що протікають за законами системної катастрофи, яка супроводжується структурною дезинтеграцією та наступною інтеграцією з подальшою перебудовою взаємовідносин, формується якісно інше суспільство, з іншим характером соціальних взаємовідносин та сценарієм суспільного розвитку [20, с. 31.]. Особливого значення при цьому набувають методологічні проблеми дослідження, які ґрунтовно розкриваються в наукових підходах Д.Хітчінса [71], який зазначає, що сьогодні не існує єдиної наукової теорії, яка б поєднувала сукупність різних уявлень науковців, а також узагальнювала їх методологічні напрацювання та розробки, що обумовлює збереження догматизму в науці. Альтернативним підходом Д.Хітчінс розуміє системність та аналіз соціотехнічних систем, розвиток яких обумовлений виникненням концепції хаосу і катастроф, які встановлюють певні обмеження щодо застосування конкретної методології аналізу складних явищ і процесів, враховуючи динаміку змін у сучасних умовах суспільного буття як граничного стану для наукового пізнання. Д.Хітчінс пропонує уніфіковану систему гіпотез, що застосовує ентропійну конфігурацію, або уніфіковану концепцію, оскільки системи є або реальними, такими, що можуть сприйматися, або ж усвідомлюються на основі редукції до хаосу, на основі чого вони осмислюються та визначаються. Уніфікована система гіпотез намагається зрозуміти системи шляхом дослідження складних систем усіх типів: фізичних, хімічних, біологічних, соціальних, екологічних тощо, не намагаючись піддавати критиці питання правильності або хибності управління ними.

Сім принципів побудови уніфікованої системи гіпотез, до яких належать реакція системи, системна сув'язність, адаптація системи, єдність у різноманітті, обмежене різноманіття, преференційні моделі та циклічна послідовність, пропонує Д.Хітчінс. Сукупність цих принципів становить певний план циклу життя не єдиної системи, а набору відкритих систем, що взаємодіють та можуть бути відображені. Ці принципи вказують на причини об'єднання систем у сукупність, появу хаотичних, катастрофічних, лінійних або пріоритетних взаємодій кожної з них, заснованої на їх стабільності, причинах занепаду або колапсу, а також перегрупування їх основних компонентів. Оскільки Д.Хітчінс пропонує представляти ці принципи в формі кінцевого / перехідного стану, то уніфікована система гіпотез є фактично сумою принципів, а не одним конкретним принципом, адже описує етапи життєвого циклу системи та причини переходу з одного до іншого. Завдяки проходженню певних етапів, які поєднані в єдиний стабілізаційний (або синергетичний) цикл, здійснюються дослідження інтеграційних процесів на основі самоорганізації системи. "У більшості процесів синергетичний цикл замаскований формуванням потоку синергетичних подій, в якому початок одного циклу накладається на кінцевий або інший етап попереднього когерентного синергетичного циклу. Тільки імпульсні самоорганізаційні процеси є чіткими прикладами невеликої послідовності самоорганізаційних циклів". Відповідно до такого підходу І.Черленяк пропонує таку схему синергетичного циклу [50]: початковий стан базової системи; початковий стан плюс потоки енергії, речовини, інформації; дисипація (розсіювання) енергії та виникнення нерівноважного стану; фокусування та локалізація нерівноважності в центрах

генерації; релаксація базової системи до початкового стану за одночасної генерації нової структури.

Проте наближення подібних теорій до теорії соціальних систем, маючи на меті вирішення проблем управління суспільним розвитком, не завжди виявляється вдалим, оскільки, як зазначає К.Фукс [67], теорія соціальних систем підпадає значному впливу з боку редукціоністського індивідуалізму та дуалістичного функціоналізму, в межах яких адекватне інтегрування людського неможливо. Щоб уникнути дуалізму, механістичного детермінізму та редукціонізму, К.Фукс пропонує діалектичну концепцію соціальних систем, що ґрунтуються на понятті самоорганізації. Діалектичну теорію соціальної самоорганізації К.Фукс намагається наповнити ідеями теорії структурації А.Гідденса, стверджуючи, що структури є середніми та результуючими дій (теорема дуальної структури), тобто водночас дозволяють і обмежують соціальні дії.

На основі цієї ідеї К.Фукс стверджує, що соціальні системи є "рекреативними" (такими, що відтворюються), тобто такими, що самоорганізуються. Рекреативність у свою чергу ґрунтується на творчій активності людства, а соціальні структури стають дійсними завдяки продуктивній практиці та відносинам акторів людства. У цьому контексті проблема еволюційного розвитку розглядається К.Фуком у неофункціоналістському аспекті: він визнає наявність важливих структурних елементів у соціальних системах, які сприяють історичному розвитку суспільства, що ґрунтується на діалектиці випадковості та необхідності, а також принципах порядку через флуктуації в умовах нестабільності та біфуркацій. Як підкреслює К.Фукс, всі системи, що самоорганізуються, є інформаційно-генеративними, впритул

наближаючись до гідденсової концепції збереження механізмів, які допускають просторово-часове дистанціювання соціальних відносин, що дозволяє описувати відносини інформації та самоорганізації в соціальних системах.

Але подібний висновок є певним поверненням до індетермінізму в розумінні процесів суспільного розвитку загалом. Зазначена проблема спонукає розглядати інтеграційні процеси з точки зору інноваційності, створення якісно нових соціальних спільнот, що потребує розвитку та впровадження новітніх механізмів управління подібними соціальними утвореннями, новітнім, інноваційним суспільством. З урахуванням цього доцільним є розроблення неklasичних концепцій інтеграції, в яких би поєдналися принципи епістемології, еволюційної теорії, теорії дискурсу в межах єдиної парадигми. Такий підхід передбачає в якості підґрунтя політичний плюралізм та соціальну взаємодію, впливаючи на підвищення ефективності суспільного розвитку загалом.

Неоднозначність процесів світової глобалізації та інтеграції обумовлюють необхідність конкретизації зазначених наукових парадигм, що стають основою розуміння суспільного розвитку, теоретичною основою руху суспільства. Складність міжцивілізаційної комунікації призводить до необхідності врахування в теоретичних моделях суспільного розвитку багатьох його складових, що значно ускладнює як самі моделі, так і їхнє розуміння. Як наслідок, аналітично-прогностична діяльність починає спиратися на емпірично неперифіковані дані, методи аналізу є недосконалыми, що знижує їх результативність та ефективність. Але будь-яка модель є ідеальним відображенням об'єкта дослідження, його теоретичним конструктором, наданим у формальному вигляді, а її складність

безпосередньо відображає складність об'єкта, що досліджується. І тому використання конкретної моделі в практичній діяльності потребує чіткого теоретико-методологічного підґрунтя – не однієї наукової теорії, парадигми, а всієї системи наукових знань та уявлень про об'єкт дослідження, що забезпечує цілісність та адекватність теорії та практики, спадковість наукових ідей і концепцій, що формує інноваційне поле суспільного розвитку.

Досліджуючи проблеми теоретико-методологічного осмислення глобального людського розвитку, Р.Сміт зазначає, що багаторівневі статистичні моделі вивчення ефекту цивілізаційних зон та інструментальних факторів впливу на людський потенціал є важливими з точки зору виявлення потенціалу людського розвитку на рівні країни та суспільства [80]. Р.Сміт ґрунтується на показниках людського розвитку ООН – індексах, що синтезують рівень освіченості, тривалості життя та рівня доходів. До цієї групи він також додає показники рівня розвитку політичної демократії, корупції, внутрішніх конфліктів, оцінюючи їх як інструментальні фактори. При цьому важливим є те, що політична свобода поєднується з громадянським обов'язком, що стає основою регіональних відмінностей в оцінці людського розвитку, а також розуміння того факту, що цивілізаційні зони та рівень корупції безпосередньо стають дестабілізуючими факторами, оскільки призводять до зсувів у структурі суспільств і деформації суспільно-політичного життя країни.

Можливість застосування у процесі моделювання складних соціальних систем методів математичного моделювання в межах математичної кінетичної теорії активних частин, що залишає можливість аналізу математичних моделей з

соціальної точки зору, доводять Н.Белломо, М.Бертотті та М.Делітала [53]. Дослідники доходять висновку, що можливості такої моделі описувати процес впливу соціальної політики держави та розподілу суспільних благ на загальні тенденції розвитку суспільства є очевидними, навіть незважаючи на наявний в сучасній науці теоретико-методологічний плюралізм. В останньому випадку також доцільно звернути увагу на багаторівневу концепцію та методологію опису і аналізу стабільності систем, які пропонують Т.Баумгартнер, Т.Бьорнс та Д.Мікер [52].

Іншим провідним теоретичним принципом дослідження процесів інтеграції стає теорія гегемонії, особливо кількісна теорія гегемонії стабільності, яка є основою наукового прогнозування змін внутрішньої і зовнішньої політики держави щодо економічного розвитку, приймаючи до уваги складову національної безпеки, що набуває актуальності за умов інтеграції та глобалізації. Враховуючи сучасні зміни в міжнародній економічній ситуації та необхідність коригування гегемонічної теорії стабільності, В.Коневей [58] вказує на актуальність її модифікації в аспекті модернізації методологічного підґрунтя дослідження економічних процесів на всіх рівнях управління державою та суспільством.

У рамках загальної суспільної проблематики М.Дейлі і Х.Сільвер [61] аналізують концепти соціального відчуження та соціального капіталу, вказуючи на виникнення внаслідок змішування або перекривання одного поняття іншим соціальної ізоляції. При цьому, як правило, соціальна ізоляція редукується до проблеми соціального капіталу, що звужує можливості розвитку державної політики, оскільки в основі певної теоретичної традиції фактично відсутнім є осмислення

процесів, в які включене конкретне соціальне явище. В цьому аспекті дослідники контекстуалізують соціальні відносини та соціальні мережі, піддаючи критиці політику “рішень”.

Дещо іншу точку зору обґрунтовує Дж.Чьопра [56], який вважає, що державне управління переважно займається управлінням змінами в гонитві за “суспільно визначеними” суспільними цінностями, намагаючись зберегти вигляд відкритості та прозорості. В теоретичному аналізі цього питання Дж.Чьопра звертається до аналізу процесу формування державної політики, суб’єктів державного управління та інститутів громадянського суспільства в аспекті поліпшення управлінської складової взаємозалежності цих двох систем, питань ролі та обов’язків політичного керівництва та керівників органів державної влади.

У цьому аспекті доцільно вказати на обмеженість застосування класичної парадигми державного управління до сучасних проблем, пов’язаних з динамічними змінами соціального середовища та необхідністю адекватних відповідей на зміни в соціальній системі, що потребує іншого теоретичного обґрунтування в теорії державного управління, ніж традиційний прагматизм. Так, досліджуючи проблему інституційних змін в рамках теорії організації, Ж.Берк і Д.Гелвен [54] доходять висновку про синтетичний характер організації, що обумовлює її функціональну структуру, яка може бути рекомбінована, причому останнє залежить від культурних та інституційних ресурсів самої організації. Тобто фактично йдеться про теорію креативного синкретизму, яку дослідники розглядають як основу змін, що спирається на феноменологічний підхід в частині пояснення виникнення та закріплення інституційних норм і цінностей у суспільстві.

Застосування концепції досвіду як основи розуміння соціальних явищ в межах інституціоналізму певною мірою наближує ідеї Ж.Берка і Д.Гелвена до прагматизму Дж.Дьюї, особливо в аспекті розуміння соціальних норм. Саме у такому контексті Ф.Доббін [65] піддає критиці організаційну теорію, вказуючи, що байдужість аналізу в її рамках залишає переконливим класичний підхід П.Бурдьє. Але на практиці виявляється, що цей підхід та організаційна теорія фактично застосовуються фрагментарно, на відміну від сучасних “парадигматичних” проектів як ключових у сучасному управлінні.

Найбільшого поширення в сенсі теоретико-методологічного обґрунтування інтеграційних процесів отримує економічна складова суспільного розвитку. При цьому в межах інноваційних концепцій пояснення економічної інтеграції передбачає врахування циклічного характеру розвитку світової економіки та використання принципів економічної синергетики. Як зазначає Н.Кондратьєв, певною мірою наслідуючи К.Маркса, соціальна динаміка описується почерговою зміною періодів соціальних інновацій та спадів [16]. Необхідним є введення в циклічну модель економіки, яка визначає інноваційний розвиток системи, принципу “межового циклу”. Розмежування сфер зворотного часу та незворотного еволюційного часу і нелінійних взаємодій призводить до виокремлення централізації та інтегрованості з економічного простору як суттєвих складових суспільної підсистеми, що розширює сферу дієвого впливу управління на незалежну в межах класичної економічної парадигми сферу ринкових відносин з метою забезпечення їх стабільності та запобігання утворенню криз.

У теоретико-методологічному плані введення в модель меж дозволяє поділити економічний простір з урахуванням не лише внутрішньосистемних переходів, але й конкретизації в межах інтеграційної парадигми, яка дозволяє наблизитися до практики за допомогою уявлення про системні переходи як такі, що знімають зовнішні границі та обмеження для економіки, що ґрунтується на інформації як аксіологічному пріоритеті суспільного розвитку. Встановлена межа між базовою структурою економічної системи та стратегічною структурою, що характеризує еволюційну тенденцію економічного розвитку, дозволяє відтворити загальну картину балансу розподілу основних ресурсів, що регулюють та спрямовують розвиток системи, тобто необхідно говорити про модель відтворення в межах інтеграційної парадигми. Принциповим моментом у цьому разі стає наявність специфічної централізації, що стає основою перетворення управлінської вертикалі в систему кластерів, яка є шляхом запобігання дивергенції, а з іншого боку забезпечує конвергенцію державного регулювання економіки та базових регуляторів економічної підсистеми.

В умовах інтеграції та глобалізації національних економічних систем у межах єдиного світового економічного простору це набуває особливого значення. Хоча з точки зору державного управління у цьому разі виникає доволі складна проблема, пов'язана з необхідністю контролю та регулювання системи економічних відносин у суспільстві, яке орієнтується на ліберальну модель економіки. Зрозумілість та дієвість механізмів державного регулювання економічних відносин у традиційних суспільствах (у тому сенсі, що вони не орієнтуються на виробництво інтелектуального продукту у формі знань та інформації) може втратити власну ефективність

за умов поширення лібералізації національної економіки. Можливим рішенням може бути застосування різноманітних протекціоністських засобів, що, як зазначають дослідники [39], пом'якшують вплив глобалізації на існуючі вітчизняні сектори, включаючи приватний сектор, фірми державної форми власності, союзи й інші складові суспільства. Як альтернативний шлях вони можуть спробувати відкрити свої економіки для якомога більшої участі в міжнародній системі.

Врахування таких підходів при формуванні поліциклічної моделі інноваційного розвитку суспільства дозволить більш адекватно відображати динаміку та тенденції суспільних змін, оскільки статично-констатуючий характер, який дає можливість побудови прогностичних сценаріїв лише в умовах стохастичних еволюційних змін, набуде трансформаційного характеру в напрямі побудови динамічних моделей нестійкого розвитку. Сучасні умови суспільного розвитку, його динаміка, що прискорюється процесами глобалізації та інтеграції, впливаючи на те, що процеси суспільних змін набувають революційного характеру, не є стійкими і, як наслідок, не є рівноважними. Врахування цього дає можливість розширення методів наукового пошуку, розроблення інноваційних теоретичних конструктів і відповідного оновлення практики, оскільки, як зазначають дослідники, "розгляд еволюційної динаміки соціальних систем в моделях нестійких нерівноважних процесів формує нове знання" [21]. Така динаміка у розвитку соціальних систем характеризується наявністю жорсткої ієрархічної взаємообумовленості між основними сферами та напрямками їх функціонування як всередині, так і з зовнішнім середовищем. Специфіка міжсистемної та внутрісистемної взаємодії як проблема стабілізації процесів суспільного

розвитку, що розглядається в межах теоретичних парадигм, як правило, зіштовхується з відсутністю адекватної методологічної бази наукового аналізу складних систем без застосування методів математичного моделювання, що здійснюються на основі формалізації дослідницьких процедур. Зважаючи на їх ідеально-абстрактний характер, дослідницькі процедури не завжди прийнятні, оскільки зазвичай орієнтуються на верифікацію або вже отримані дані звітного періоду або ж на імовірнісні показники, що не можуть бути верифіковані в більш-менш близькому майбутньому.

Оскільки рух та розвиток нерівноважних відкритих систем підпадає під вплив різних закономірностей, їх необхідно розглядати, перш за все, аналізуючи стан рівноваги / нерівноваги з позицій синергетики, коли під рівновагою розуміється такий стан системи, при якому її макроскопічні параметри залишаються незмінними, тобто зберігаються стала структура, порядок функціонування, параметри входів і виходів, а на макрорівні відбувається адаптація зовнішніх викликів до структурно-функціональних характеристик системи. При цьому варто зазначити, що складні системи характеризуються певними особливостями функціонування у взаємодії з середовищем, що відображається на їх розвитку. Так, економічна система набуває динаміки в процесі зміни стану рівноваги, коли суспільна система втрачає стійкість, тобто змінюються параметри стаціонарної рівноваги, викликані впливом зовнішніх та внутрішніх збурень. Часові параметри змін у системі під впливом нестійкої рівноваги призводять до подальшого розвитку самої системи, яка набуває значної динаміки та якісних змін свого стану. У свою чергу, відкритість економічної системи зумовлює стримування ентропії, що може

виникнути під впливом зовнішнього середовища. У цьому разі державне регулювання економіки, що підпадає під вплив зовнішнього середовища, може призводити до викривлень напружувати та зменшення динаміки розвитку системи.

Аналіз змін, що відбуваються в економічній системі, пов'язаних з інтеграційними процесами, обумовлені в тому числі й зміною економічних циклів, динамікою науково-технічного розвитку. Це призводить до появи інновацій, потребує врахування наявності в нерівноважних системах петлі позитивного зворотного зв'язку, яка забезпечує в системі стан посилення слабких збурень, провокуючи виникнення структурних змін та обумовлюючи різкі якісні зміни, що не є еволюційними. Це дає можливість враховувати виникнення кумулятивного ефекту в процесі інтеграційного розвитку системи, оскільки передбачає застосування наукового прогнозування всієї сукупності причинно-наслідкових зв'язків в усі періоди.

При цьому, відповідно до принципу дисипації, різкі якісні зміни в розвитку суспільної системи можливі за умов досягнення її параметрами певних критичних або біфуркаційних значень. У випадку економічної системи можна стверджувати наявність значної кількості біфуркаційних параметрів, оскільки існує значна кількість станів всіх елементів системи, пов'язаних з рівновагою.

Так, за умов економічної інтеграції має відбуватися адаптація стану системи до стану середовища водночас з набуттям системою якісних характеристик параметрів середовища, що призводить до змін критичних значень системи. Фактично зміна стану економічної системи в процесі інтеграції до світової економіки передбачає зміну параметрів

соціальної системи відповідно до параметрів середовища в області джokerів за умов досягнення системою біфуркаційних значень. Стійкість, що виникає у такому випадку, є запорукою підвищення рівноваги та стабільності розвитку економічної системи, що отримує значний поштовх до організаційних засад управління ними, гнучкості та здатності до відтворення під впливом змін середовища на основі диверсифікації поряд зі збереженням наявних позитивних структурно-функціональних елементів, що мають цінність для суспільного розвитку.

За умов несприйняття економічною системою викликів зовнішнього середовища, що потребують адаптивного врахування, система набуває стану розструктурування, тобто виникають умови для руйнування важливих структурних елементів та зв'язків у системі, що відповідно провокує стан так званої "негативної інтеграції". Відтак соціальна система стає більш нестійкою, що прискорює її входження в стан хаосу та виникнення протиріч перехідних станів. У цьому разі зовнішнє середовище утворює ентропійний ефект, зіштовхуючись з адаптивними можливостями соціальної системи та особливостями її функціонування.

Отже, економічна складова інтеграційних процесів, вбудовуючись у соціальні моделі суспільного розвитку за принципами економічної синергетики, відображає бачення соціальних складностей. Оскільки соціальні складності обумовлені діалектичними протиріччями історичного розвитку суспільства, то важливим є розгляд не тільки еволюційної динаміки змін в соціальних системах і самих соціальних систем, але й врахування темпів та напрямів змін у глобальному світі, їх інноваційного спрямування та ієрархічного характеру, що досить часто досягається завдяки революційним зрушенням.

Важливим при цьому видається використання принципу системного синтезу, який, як слушно зазначає М.Мойсеев, дає можливість побудови ієрархії спрощених моделей, базові елементи яких можуть бути зрозумілі й легко пояснені, ієрархічно вищі елементи при цьому враховують різні фактори. При цьому дійсно важливим стає можливість виділення параметрів порядку, тобто незначної кількості перемінних, до яких підлаштовуються інші [78]. Сфера інноваційності, через яку проходить соціальна система, створює умови для формування якісно нового типу міжнародної взаємодії. З певною мірою припущення цей тип можна назвати інноваційною міжсистемною взаємодією, характерною особливістю якої стає її актуальність в якості об'єкта, а також сфери вироблення державної політики на макро- та макрорівні, що найбільш яскраво виявляється за умов економічної інтеграції.

При цьому макроекономічний рівень функціонування економічної системи з точки зору економічної інтеграції, вбираючи в себе ефекти, що виникають на мікроекономічному рівні, формує простір та умови для перетворення загального зростання на ендогенність взаємодії основних соціально-економічних суб'єктів макросередовища системи в часовому вимірі, в межах якого відбувається загальне розгортання системи. Фактично йдеться про внутрішню еволюцію системи, що на рівні просторово-часового поля є фазовою. Внутрішній потенціал для змін в економічній системі утворюється внаслідок взаємодії економічної макроструктури з основними елементами інших елементів суспільства на основі зростаючого ентропійного ефекту в межах синергетичного поля міжсистемної взаємодії, вивільняючи більше можливостей для реалізації потенціалу кожного окремого суб'єкта мікро-

та макроекономічних відносин, підвищуючи ступінь свободи розвитку та самоорганізації системи.

За такого підходу побудова інноваційної моделі суспільного розвитку вимагає врахування ієрархічної структури соціуму, який певною мірою відрізняється від структури, що розглядається в класовому підході. Однак ієрархічність у цьому разі дає можливість лише абстрагуватися від соціальної дійсності та формалізувати певні теоретичні узагальнення у вигляді моделі. Проте аналіз тенденцій суспільного розвитку, його прогнозування потребує врахування особливостей антагоністичності соціальної структури суспільства в конкретно-історичних умовах, якщо навіть і не використовується безпосередньо класовий підхід.

Проте, як зазначає Ф.Фукуяма, владна еліта може взаємодіяти з інноваційним соціумом, протидіяти йому, або взагалі ігнорувати суспільні інновації. Вибір владної еліти також впливає на вибір суспільної системи в точці біфуркації. Ієрархічно правлячі еліти втрачають можливість утримувати зв'язки в інформаційному просторі, що стрімко розширюється [68]. У цьому сенсі важливим є вирішення проблеми, що пов'язана з необхідністю створення нових структур у системі державного управління, орієнтованих на забезпечення ефективності європейської інтеграції.

1.2. ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ІНТЕГРАЦІЇ

Поява нових незалежних держав на сході Європи, геополітичні зміни у світовому співтоваристві призвели до суттєвих змін тенденцій та перспектив суспільного розвитку. Більшість постсоціалістичних країн прагнуть інтегруватись у загальноєвропейські структури. Саме тому особливого значення набуває процес наукового аналізу інтеграційних теорій та концепцій, обґрунтування необхідності застосування їх окремих положень у тій чи іншій країні, в реальній практиці державного управління інтеграційними процесами, оскільки однією з головних проблем донині залишається проблема досягнення балансу інтересів, збереження національної культури та ідентичності кожної країни.

Починаючи з 50-х років ХХ століття активно точаться дискусії щодо напрямів та шляхів інтеграції, що отримує своє вираження в ряді теорій та концепцій, що дозволяють осмислити, описати, систематизувати й прогнозувати конкретні шляхи розвитку інтеграційних утворень, розкриваючи методи узгодження різних областей господарської, соціальної та зовнішньої політики, механізми взаємодії країн і суб'єктів господарювання, а також врегулювання розбіжностей між ними. Безумовним є той факт, що головна мотивація процесу інтеграції, а саме мир, демократія, безпека країни, гідний спосіб життя, подальше посилення стабільності та ефективності органів, які забезпечують демократію та верховенство права, міститься в усіх існуючих теоріях, концепціях та наукових школах.

У науковій літературі існують деякі розбіжності щодо чіткого визначення теорій та концепцій європейської

інтеграції [6; 11; 24; 27; 77]. Можна виділити теорії, які різняться за сферою застосування, політичним спектром, спрямованістю та історичною придатністю: теорія федералізму, теорія функціоналізму та теорія неофункціоналізму, теорія транснаціоналізму; теорії міжнародної інтеграції; теорія інституціоналізму та теорія нового інституціоналізму, неоінституціоналістська теорія режиму (неоінституціоналізм), теорія ліберальної міжурядовості (інтергаверменталізм), теорія конструктивізму (спорудження), теорія взаємодії (транзакціоналізму, або комунікацій), теорія взаємозалежності, теорія організації взаємодії, теорія порівняльної публічної політики, теорія внутрішньої політики, теорія координації політики, теорія меж політики; ринкова концепція інтеграції (економічний лібералізм); ринково-інституційна (неолібералізм) концепція інтеграції; структурна (структуралістська) концепція інтеграції; концепція дирижизму (інтергаверменталізму); концепція “Європи змінних геометрій”, концепція багаторівневого врядування, альтернативні концепції міжнародної економічної інтеграції (моделі двошвидкісної та багатошвидкісної Європи, концепція часткового членства). Найбільш відомими в дослідженнях наукових проблем інтеграції є три наукові теорії, які сформували відповідні школи: федералізм, функціоналізм та неофункціоналізм, транснаціоналізм (плюралістична школа). Ці школи мають потужний потенціал щодо формування науково-теоретичного осмислення інтеграційних процесів та відповідного наукового дискурсу на основі сприйняття та переосмислення базових ідей, в межах яких розвиваються сучасні теоретичні парадигми інтеграції.

Теорія федералізму звертає увагу на політичні інститути, які виступають відправним моментом для розвитку інтеграції в економічній і соціальній сферах. Концепцію федералізму можна визначити як “договірну відмову від централізму, структурно оформлену дисперсію повноважень між різними центрами, законні повноваження яких гарантуються конституцією”. Міжнародна інтеграція держав з федералістською моделлю розглядається за аналогією з внутрішніми режимами держав, заснованими на принципах федеративного устрою [33]. Основою федералізму є вирішення питання розподілу компетенції та владних повноважень між країнами-членами та Європейським Співтовариством, і одночасний розгляд європейської інтеграції в аспекті політичної інтеграції. Теорія федералізму базується на відстоюванні позиції, що лише федеративна модель є основою ефективною та успішною євроінтеграції [76]. Фактично зміст федералістської теорії полягає в ідеї об’єднання Європи на основі федеративного принципу, який передбачав підпорядкування національних та регіональних органів управління спільним наднаціональним структурам. Розглядаючи єдину Європу як основну й кінцеву мету своєї діяльності, європейські федералісти використовували такі аргументи, як історична та культурна єдність народів, що проживали на континенті, необхідність забезпечення миру й демократії, а також вирішення економічних, політичних та інших проблем, що виходили за межі компетенції національної держави [26]. Специфіка процесу європейської інтеграції у межах федералізму вказує на реальність створення особливого інституціонального устрою (федерального за формою), який повинен визначати характер та спрямованість взаємовідносин між учасниками інтеграційного процесу, розподіл повнова-

жень між ними та єдиним центром (інституціонально-політичним), що виникає в результаті інтеграції як процесу об’єднання.

Відповідно до головної ідеї школи федерація за рівнем інституційно-правового регулювання та локалізацією міжнародної правосуб’єктності держав-членів є найбільш радикальною формою інтеграційного об’єднання. Як свідчить науковий аналіз [26], процес формування федерації базується на методі інституційної інтеграції, в результаті якої відбувається злиття основних інститутів держав-членів у нові міжнародно-правові структури. Другою формою федералістичного об’єднання за характером міжнародно-правових угод, ступенем відчуження державного суверенітету та компетенцією міжнародних інститутів є конфедерація, яка, на відміну від федерації, відображає значно нижчий рівень локалізації міжнародної правосуб’єктності. Незважаючи на те, що конфедерація також є суб’єктом міжнародних відносин, її повноваження у сфері зовнішньої та внутрішньої політики, на відміну від федерації, значно обмежені. Держави-члени передають конфедеративним інститутам лише невелику частину свого суверенітету з чітко обумовленого кола питань. Основним гарантом цілісності державного суверенітету є право вето, яке дає можливість заблокувати будь-яке рішення центральних органів, що не відповідає національним інтересам суб’єктів конфедерації. Таким чином, інтеграційні процеси в конфедеративному об’єднанні розвиваються лише в тих напрямках, де збігаються інтереси усіх країн-членів, що надає їм більш функціонального характеру.

Характеризуючи зазначені форми і віддаючи безперечну перевагу федерації, А.Спінелли зазначав [66], що жодна з влад відповідного рівня при цьому не повинна наділятися будь-

якими перевагами, а повноваження місцевих регіональних, національних органів та органів європейського масштабу повинні поєднуватись і доповнювати одне одного. Це певною мірою призводить до обмеження можливо широких повноважень міждержавних органів об'єднаної Європи та повинно забезпечити імовірне розширення їх повноважень (як за обсягом владного впливу, так і за його широтою) порівняно з повноваженнями національних органів держав-членів.

У свою чергу Е.Уїстріч вважає [82], що сутність федералізму полягає в децентралізації влади всюди, де це є необхідним, що фактично закріплено в принципі субсидіарності. Фактично представники федералізму залишають незмінною перспективну ціль – федеративну Європу (А.Спінееллі, П.Тейлор, К.Фрідріх, Д.де Ружмона). При цьому вони відмовляються від традиційних федералістських методів інституційної інтеграції, що продемонстрували свою низьку ефективність. Намагаючись розробити нові теоретичні підходи до проблеми європейської інтеграції, які б більш адекватно враховували еволюцію інтеграційних процесів, послідовники цього напрямку зосередили свою увагу не стільки на цілях інтеграції, які так і залишаються незмінними апріорі, скільки на методах та шляхах їхнього досягнення. Утворення європейської федерації розглядається сучасними прихильниками федералізму переважно як процес федералізації європейських структур, початковим елементом якого є не утворення юридично-інституційних федеративних структур, як це передбачає класичний федералізм, а співробітництво та спільні міждержавні угоди та рішення. Саме інтенсифікація та поглиблення міждержавного співробітництва має підготувати європейське суспільство до розуміння необхідності поступового

утвердження інтеграційних структур федеративного характеру. Нова інтерпретація федералізму робить його стратегію досить гнучкою і дозволяє використовувати й залучати форми та методи, розроблені іншими інтеграційними теоріями. Враховуючи розходження інтересів держав-членів, а також їхні відмінності, федералісти визнають необхідність утвердження принципу союзу в різноманітності. Як зазначає Ж.Делор [26], у підходах федералістів “абсолютно немає прагнення до уніфікації. За кожною країною залишається право наслідувати свою історію, свої традиції, звичаї, специфічні особливості. Наша Європа буде об'єднана лише при збереженні її різноманітності”.

Представники федералізму вважають, що основою взаємовідносин між країнами в процесі інтеграції повинна бути модель союзної держави, яка розглядається як кінцевий продукт інтеграції – створення єдиної федеральної Європи, загальними цінностями якої є мир та безпека. Це шлях до розвитку мирних засобів вирішення спорів між державами-членами федерації та відмови від застосування сили, оскільки федерація, на думку федералістів, має характер цілесобразної, демократичної та ефективної організації [47]. З точки зору способу суспільного розвитку федералізм базується на ідеї еволюційного поступального руху. Поетапна європейська інтеграція на основі політичної інтеграції є основною і головною умовою успіху будь-якої інтеграції, чого, на думку федералістів, практично неможливо досягти революційним шляхом.

На думку прибічників федералізму (А.Етціоні, Ч.Пентланд), головне призначення інтеграції – утворення “Європейської федеративної держави”, яка є за своєю суттю наднаціональною, існує та функціонує відповідно до принципів

централізації і передачі політичних повноважень на найвищий рівень. Кінцевою метою є не тільки створення “Європейської супердержави”, розподіл влади між демократичними інститутами, а також певний порядок, надання загальних прав і цінностей для автономій. Тобто федерація є формою інтеграції близьких географічно, споріднених історією й культурою та зв’язаних іншими інтересами країн в одне ціле при збереженні самоуправління й державного статусу складових частин [31], а основною метою федералізму є децентралізація політичної системи й деконцентрація влади.

Виділяються два основних методи досягнення федералістичних цілей, які покладені в основу двох підходів федералістичної теорії: кооперативний та інтеграційний [26]. Різниця між ними полягає в інституційно-юридичній формі європейського об’єднання, заснованій на принципі розподілу влади. Кооперація являє собою спільні дії держав, спрямовані на узгодження питань, що становлять спільний інтерес. При цьому органи управління, що утворюються внаслідок співробітництва, формуються з представників, які отримують мандат на представництво інтересів національних держав. Рішення та угоди приймаються лише одностайно і мають силу лише для тих держав-членів, що їх схвалили. В конституційному плані корпоративним органам делегується незначна частка внутрішніх повноважень держави, необхідна для впровадження узгоджених дій у життя. Інтеграція, навпаки, передбачає делегування права прийняття рішень органам управління, функціонери яких не представляють інтереси країн, громадянами яких вони є. При цьому прийняття рішень не потребує одностайності, і вони є обов’язковими для всіх держав-учасниць. Рішення інтеграційних органів

мають виконуватися без подальших узгоджень і обговорень у національних законодавчих органах.

Таким чином, можна погодитися з тим, що існують дві головні умови здійснення європейської інтеграції в теорії федералізму [28]: по-перше, на основі свідомого політичного рішення урядів і народів і, по-друге, лише шляхом створення одного або кількох нових, незалежних від безпосереднього впливу окремих держав-членів спільноти, наднаціональних органів, яким передані певні повноваження для прийняття рішень.

Разом з тим, класична теорія федералізму має суттєвий недолік, який полягає в тому, що в її основі є хибна теза про можливість інституційно-конституційного оформлення об’єднання держав в обмежений проміжок часу. При цьому кінцева мета федералістської теорії, що вбачалася в утворенні федерації чи конфедерації європейських держав, одночасно проголошувалася як необхідна умова для початку інтеграційного процесу.

В основі функціоналістської теорії міститься ідея “функціональної альтернативи” в системі міжнародних відносин, метою якої є світова єдність [74]. Відповідно міжнародна інтеграція (на думку функціоналістів, вона є процесом поступового переходу від традиційної міждержавної системи відносин до функціонального співтовариства, в основі чого міститься перерозподіл владних повноважень, їх делегування окремими державами наддержавній структурі, що створюється та має функціональну ефективність) повинна бути деполітизованою, а її ефективність залежить від зосередження зусиль на спільних для країн питаннях добробуту, як всесвітнього, так і національного. Наслідком деполітизованої

інтеграції повинно стати створення функціональних організацій з делегованими державами повноваженнями, а кінцевим продуктом – утворення “функціональної системи, елементи якої можуть почати працювати й без загальної політичної надбудови” [73]. І хоча функціоналізм безпосередньо здійснював вплив на практичний розвиток інтеграційного процесу в Європі, на практиці, як зазначають дослідники, функціональні організації не були позбавлені надмірної політизованості, що заважає їм вирішувати власне функціональні завдання [75]. Хоча від початку функціоналізм з’явився з тезою про те, що сучасне суспільство створило технічні проблеми, для вирішення яких необхідна тісна співпраця експертів (а не політиків) по обидві сторони державних кордонів у тій чи іншій сфері або з функціональних питань [46, с. 2-3].

Представники функціоналізму Р.Вульф, Д.Мітрані, П.Райнш вважали, що соціально-економічний розвиток створює низку економічних, екологічних і соціальних потреб регіонального та глобального масштабів. Цей факт неминуче призводить до визнання необхідності міжнародного співробітництва, посередниками якого повинні стати функціональні (спеціалізовані) міжнародні організації, які формуються в умовах динамічної трансформації. Головна увага у теорії функціоналізму приділяється функціям, які має виконувати міжнародна спільнота. При цьому, якщо на ранньому етапі представники теорії функціоналізму здійснювали дослідження переважним чином у політиці, то більш пізні їх роботи були присвячені встановленню зв’язку між функціоналізмом і вивченням питань європейської інтеграції. На початковому етапі представники функціоналізму заперечували корисність міжнародних політичних органів, вважаючи, що політична

структура суспільства є за своєю природою консервативною. Тому організаційно-управлінські функції, які раніше здійснювалися окремими державами, беруть на себе наднаціональні функціональні органи, що виникають через об’єктивну необхідність.

У рамках концепції функціоналізму найбільш прогресивною інтеграція вважається не за географічною ознакою, а за функціональною, причому головним суб’єктом і керуючим елементом такої інтеграції має стати транснаціональне підприємство. Відправним моментом при вивченні процесів інтеграції з позицій школи функціоналізму є сприяння співробітництву між державами у вирішенні завдань, що становлять спільний інтерес і пов’язані з їх конкретними потребами економічного, соціального та науково-технічного характеру. Тим самим, як зазначає А.Попович [33], функціоналізм пропонує не просто розширити міждержавне співробітництво в окремих сферах, яке стало б суто технічним, а бачить у міждержавному співробітництві шлях до досягнення політичної мети – інтеграції держав у більш широку спільність через поступове відмирання їхніх суверенітетів.

Американські представники функціоналізму в якості критеріїв інтеграції пропонують досвід розроблення конституцій США та Швейцарії, в яких на основі суспільної свідомості і частково масового руху створені формально розділені (штати в США і кантони в Швейцарії) єдності та спільності. У той же час активно розвивається думка про те, що інтеграція різного рівня має місце у світових імперіях, блоках і міжнародних організаціях. При цьому вирішальними повинні бути визнані три ознаки: дієвий контроль над легітимним використанням влади, наявність спільного органу прийняття

рішень і наявність центру політичної освіти, що належать до спільноти громадян [28]. Фактично, на думку функціоналістів, повна інтеграція передбачає: безперешкодний економічний, політичний, соціальний обмін між країнами; посилення децентралізації зовнішньої політики й оборони, які залишаються в цілому в руках національних держав; консенсус між національними органами влади й наднаціональними організаціями, обумовлений спільними цілями; тісну взаємодію між громадянами, приватним бізнесом, суспільними й політичними організаціями в масштабах усього регіону, що інтегрується.

Зазначені умови повинні утворити світове співтовариство, адже функціоналізм дійсно пов'язаний з ідеалістичними прагненнями досягнення миру й добробуту шляхом інтеграції, при цьому інтеграція розглядається як поступовий, швидше технократичний процес, і нерідко лише віддалено стосується "високої політики". У ході цього процесу будуть створюватися нові владні структури, які крок за кроком обростатимуть дедалі більшими законодавчими повноваженнями [46, с. 2-3].

Функціоналізм та федералізм є двома базовими ідеалістичними теоріями, які являють собою полярно протилежні погляди на європейську інтеграцію. Так, якщо функціоналізм ґрунтувався на так званій співробітницькій моделі, то федералізм пропонував жорстку наднаціональну модель, підкреслюючи необхідність створення наднаціональних інститутів. Деякі інші погляди дотримувалися засновники школи функціоналізму, зокрема Д.Мітрані, який виходив з того, що національні держави більше не спроможні вирішувати головні проблеми людства – збереження миру та достатку. Він пропонував утворити галузеві наднаціональні організації

у сферах спільного інтересу. Функціоналістська теорія передбачала, що в результаті національні держави будуть поступово позбавлені їх суверенних прерогатив на користь міжнародних "функціональних" адміністрацій [6, с. 58; 34, с. 52-53].

Ідеї функціоналізму, незважаючи на їх потужний вплив, у реальній історичній перспективі не задовольняли ті держави, які бажали більш сильної супернаціональної інтеграції, і тому наприкінці 50-х – початку 60-х років він став основою **неофункціоналізму**, що визначив один з основних напрямів теорій європейської інтеграції в межах теорій міжнародної інтеграції, зосередивши увагу на рушійних мотивах і силах функціонального й просторового поширення європейської інтеграції. Виникнення неофункціоналізму як теорії фактично пов'язано зі спробами знайти відповіді на ті питання інтеграційного процесу, на які не могли відповісти прихильники класичного федералізму. На відміну від останніх, послідовники неофункціоналізму в побудові своєї стратегії виходили з урахування реальних тенденцій інтеграційного процесу, що дозволило виробити та втілити в життя ряд важливих її елементів, а саму концепцію вивести в розряд провідних напрямів теоретичних досліджень політичної інтеграції [26]. Основні положення теорії неофункціоналізму були розроблені наприкінці 50-х років американським політологом Е.Хаасом. Подальший розвиток неофункціоналізму, вдосконалення його методів та ревізіонізм деяких положень пов'язані з іменами відомих теоретиків: Л.Ліндберга, П.Тейлора, С.Шайнгольда, Ф.Шміттєра. Основні положення теорії сучасного неофункціоналізму були розроблені на базі теорії традиційного функціоналізму. На відміну від класичної федералістської теорії, яка

будувала свою стратегію на ідеалізованих розрахунках про готовність суспільства сприймати федерацію як необхідність інтеграційного процесу, Д.Мітрани виводив основні положення своєї концепції з реальних тенденцій та потреб міжнародних відносин у міжвоєнний період, особливо в період кризи 30-х років. Основна мета функціоналістської ідеї полягала в “попередженні політичних розбіжностей шляхом поширення мережі міжнародних агентств, націлених на інтеграцію життєвих інтересів усіх націй”.

Суть теорії неофункціоналізму полягає в теоретичному обґрунтуванні механізму розвитку поступового інтеграційного процесу як концепції “переливу” [32]. Наростаюча взаємозалежність між політичними процесами в рамках держави та між державами, як справедливо вважає І.Піляєв, спонукають до вторгнення у традиційну сферу суверенних державних повноважень за допомогою пропонованої схеми “переливання”, але вже значно модифікованою до реалій євроінтеграційного процесу: вплив зовнішніх факторів призводить до “переливання” процесу інтеграції у політичну площину та формування його членами спільної зовнішньої політики та політики у сфері безпеки. Держави-члени інтеграційного процесу завдяки зростаючій взаємозалежності вже не мають змоги ефективно діяти поодиночки і тому поступово обмежують свій суверенітет шляхом перерозподілу компетентності на наднаціональний рівень.

Концептуально ідею “переливу” Д.Мітрани модернізував Е.Хаас, який спробував створити всебічну теорію європейської інтеграції, яка не тільки описувала б процеси, що відбуваються в ЄОВС, але також допомогла б передбачити, який міг би очікуватися прогрес процесу європейської інтеграції [6, с. 60].

Особливу перевагу Е.Хаас в процесах інтеграції віддає фахівцям, інтересам, наднаціональним інституціям і технічній експертизі певною мірою за рахунок національної політики. Вдосконалення концепції “переливів” за його підходом полягає у виділенні трьох елементів, за допомогою яких процес інтеграції може очікувати прогресу [64, с. 10]:

- “технічний/функціональний перелив” пояснював процес, за допомогою якого співробітництво в одній узгодженій сфері буде вимагати подальшого співробітництва в іншій суміжній сфері;
- “політичний перелив” пояснював зміну в очікуваннях і діях індивідуумів, які могли з’явитися у відповідь на нову політику, що виникає на європейському рівні;
- “географічний перелив” пояснював вплив, який Спільнота мала на держав – не членів, анітрохи не змінюючи наявні торговельні шаблони. Відокремлені держави, що відчували вплив економічного гіганта на “своєму порозі”, дедалі більше прагнути будуть приєднатися до спільноти.

Такі підходи, що обґрунтовують стратегічну роль у реалізації процесу інтеграції наднаціональних інституцій, є актуальними до середини 60-х років. Метою інтеграції цього періоду є створення європейської федерації держав, в якій би національні суб’єкти зберігали за собою певну кількість суверенних прав.

Починаючи з 70-х років, прихильники неофункціоналізму однією з центральних складових політичної інтеграції розглядають зовнішній фактор. Одним з перших вплив зовнішнього фактора на процес політичної інтеграції відобразив у неофункціоналістській теорії Джозеф Най, який

розвинув концепцію “активних” та “пасивних” зовнішніх факторів, що просувають регіональну інтеграцію. Ф.Шміттер увів у неофункціоналістську систему поняття “екстерналізму”, що об’єднувало як сприятливі, так і негативні зовнішні фактори, які так чи інакше впливають на інтеграційні процеси, а їхнє урахування мало важливе значення для пояснення інтеграційних змін. Особливу увагу Ф.Шміттер приділяв аналізу негативних зовнішніх факторів. На думку Ф.Шміттера, інтеграція може викликати зворотну негативну реакцію з боку держав, що не входять в інтеграційне об’єднання, що, у свою чергу, змусить регіональне угруповання переходити до нових, більш складних форм співробітництва. В результаті цілком можливе “формування спільної зовнішньої політики, яка до цього не існувала”. Ф.Шміттер, таким чином, вперше спробував застосувати вплив зовнішнього фактора на “перелив” до політичної інтеграції, а також формування спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Після періоду досить довгого застою протягом 60 – 70-х, а також початку 80-х років, неофункціоналістська теорія знову отримала шанс претендувати на одну з найважливіших теорій політичної інтеграції. Аналізуючи історію процесу розширення Європейського Співтовариства, можна зробити висновок, що неофункціоналістська теорія, навіть у виправленій формі, має значні обмеження щодо дослідження інтеграційних процесів у Європі, особливо на стадії розширення Співтовариства. Збільшення кількості країн-членів значно ускладнює формування консенсусу між правлячими елітами щодо довготривалих цілей ЄС. Розширення зменшує також однорідність Співтовариства, послаблюючи цілісність та ефективність його політики. Припущення неофункціоналізму

про розвиток прогресивних, раціональних і домінуючих наднаціональних еліт став менш ймовірним через е, що “перелив” дедалі частіше поширюється на життєво важливі сфери інтересів. До того ж, зростання фактичної кількості членів ЄС неодмінно веде до збільшення відмінностей у розумінні європейської інтеграції з боку урядових і громадських кіл, особливо в нових країнах-членах, у результаті чого гальмується процес формування наднаціональних еліт. Розширення збільшує прагматичні тенденції у рамках ЄС за рахунок необхідності врегулювання та примирення все більшої кількості інтересів. Зростаюча тенденція до прагматизму призводить до потенційного зменшення можливостей консенсусу стосовно неофункціоналістських цілей [26].

Головним надбанням неофункціоналізму є привнесення ним до первинного функціоналізму федералістичної думки про те, що політичні лідери повинні виявити інтерес до висунення своїх зобов’язань, припущень і політичного самовираження, які раніше не сягали далі внутрішньодержавних органів влади, на міждержавний рівень і, більше того, готовність до передачі державних економічних і політичних повноважень на наднаціональний рівень, з тим, щоб забезпечити можливість здійснення процесу інтеграції [46, с. 4]. На думку неофункціоналістів, головну роль в інтеграційному процесі повинні відігравати технічно-бюрократичні еліти. Але інтеграція здійснюється з метою збереження миру в регіоні, забезпечення свободи та демократії, встановлення суспільного благополуччя, здійснення загальних інтересів щодо третіх країн. На відміну від більшості теорій, де національні держави розглядаються як головні діючі особи інтеграційного процесу, в концепції неофункціоналізму на перший план виходять органи Спільноти та технічно-бюрократичні еліти [12].

Теорія неофункціоналізму розглядає можливість створення системи центральних інститутів поряд з поступовою передачею власного суверенітету країн-членів Європейському Співтовариству внаслідок відповідної послідовності дій та розвитку структури безпосередньо інтеграційного процесу. Подібний підхід обумовлює обмеження активності країн-членів, їх національних урядів, певною мірою звеличування їх на загальному фоні об'єднання (при цьому існує думка, що сам по собі неофункціоналізм більше наближається до теорії регіональної політичної інтеграції [74]). Водночас головні інституції ЄС наділяються значною організаційною активністю у практичній реалізації інтеграційного процесу [59]. Подібна поляризація вимагає від неофункціоналістів знімати гостроту ситуації на основі надання "серединної" позиції в процесі інтеграції між країнами-членами та інституціями ЄС групам, партіям, політичним елітам, причому останні мають можливість прискорювати, активізувати інтеграційний процес. У той же час неофункціоналісти вважають, що обов'язковим у процесі інтеграції є створення наднаціонального, наддержавного нового політичного співтовариства [69]. Характерною особливістю концепції неофункціоналізму є приділення значної уваги не кінцевому результату інтеграції, а безпосередньо її процесу та механізмам.

Застосовуючи системний підхід, представники неофункціоналізму зробили спробу проаналізувати інтеграцію як динамічне, комплексне й багатогранне явище. Роблячи акцент на політичній теорії інтеграції, що є неминучим побічним наслідком економічної інтеграції, вони надали характеристику стратегії, яка слугувала основою творення Європейських співтовариств [14]. У цій стратегії передбачалось створення

вищого органу Співтовариств з повноваженням спостереження та організації інтеграційного процесу, прогресуюче зростання взаємодії та взаємозалежності національних економік, особливо щодо ключових секторів економіки (наприклад, вугілля і сталь), поступове спрямування соціальних інтересів від національних форм влади до європейських наднаціональних структур як ефективнішого способу їх задоволення, подальша інституціоналізація на європейському рівні, оскільки ширша за сферою інтеграція вимагає складнішого управління.

Особливу увагу неофункціоналізм приділяє аналізу окремих стадій інтеграції, що пов'язані головним чином з економічним розвитком (створення митного союзу, економічного та валютного союзу тощо). За такого підходу неофункціоналісти розглядали інтеграцію, на відміну від федеративної моделі або чисто функціональної версії наднаціональної парадигми, як більш складний, багатосторонній та тривалий у часі процес. Неофункціоналісти ідентифікують взаємодії в економічній сфері та потреби добробуту як реальну основу для позитивного співробітництва. Спільні зусилля в цьому напрямі розглядаються як найкраща протитрута щодо атавістичних проявів націоналізму. Одночасно неофункціоналізм зовсім не виключає врахування у своїх теоретичних формулах творчих можливостей політиків. Навпаки, він визнає, що в недосконалому світі політики, з властивими для них численними мотиваціями, продовжують грати важливу роль, зберігаючи і навіть посилюючи значення людського фактора в політичній інтеграції [26].

Дійсно, як свідчить аналіз [46, с. 3-4], неофункціоналізм сформулював, по-перше, такі необхідні передумови інтеграції, як наявність спільних економічних інтересів, подібність

економічних систем, взаємозалежність, політичний плюралізм, подобу елітних кіл. По-друге, було приділено увагу початковому етапу інтеграції, з визначенням, що процес співпраці повинен стартувати в області, в якій це питання є найбільш актуальним. По-третє, після проходження початкового етапу співпраця має як поглиблюватися, так і розширюватися, охоплюючи інші, суміжні області.

У підсумку неофункціоналізм пояснює ЄС як міжнародне утворення, що домінує в загальноєвропейському процесі інтеграції, приділяючи головну увагу діяльності політичних еліт, організованих груп, які розглядаються як центри розроблення та прийняття рішень [26]. Концепція неофункціоналізму намагається пояснити динаміку розвитку співробітництва та координації політичних курсів національних держав, а також логіку міжнародних обмінних процесів, передбачити зміни в сучасних міжнародних відносинах. Інституційна система розглядається неофункціоналістами в аспекті її наднаціональності. Неофункціоналізм вважає неприйнятними будь-які спроби силового нормативно-інституційного переходу до наднаціональних федеративних утворень за рахунок національного державного суверенітету. Незважаючи на те, що в перспективі заміна національної держави на політичній арені наднаціональним співтовариством розглядається не тільки як можлива, але й як бажана, неофункціоналісти, керуючись об'єктивними факторами економічного розвитку, дійшли висновку про неможливість жодного волюнтаристського втручання в інтеграційний процес із метою обмеження національного суверенітету держави на користь федеративного об'єднання.

Такі підходи неофункціоналістів підпадали нищівній критиці, особливо з боку так званих "міжурядовців", зокрема

С.Хоффмана і Е.Моравчика. "Міжурядовці" більш-менш відкрито використовували реалістські або неореалістські теорії міжнародних відносин. Вони стверджували, що неофункціоналістська думка про зв'язок, який нібито існує між функціональним вирішенням проблем, їх політичним визначенням та їх вирішенням на наднаціональному рівні, є занадто спрощеною і наївною і, таким чином, нездатною відобразити реалії діяльності держав, яку вони здійснюють виходячи зі своїх інтересів. Більше того, держави втратять інтерес до передачі повноважень з прийняття політичних рішень наднаціональним органам влади, як тільки справа торкнеться питань "високої політики", таких, як національна безпека. Таким чином, "переливання" можуть спрацювати лише в області "політики нижнього рівня". У неореалістів були й більш вагомі аргументи, наприклад, той факт, що в теорії неофункціоналізму відносини в структурі влади в цілому з точки зору міжнародної системи не розглядаються як прихований причинний фактор. Однак, критикуючи інші підходи, "міжурядовці", як крайні, так і "ліберали" не були готові запропонувати власну цілісну теорію інтеграції, оскільки в якості відправного пункту вони обрали обмеження наднаціональної інтеграції [46, с. 4-5].

На підґрунті критики теоретичних положень політичного реалізму виникла концепція **транснаціоналізму**, у рамках якої сам процес інтеграції розглядається в термінах комунікаційних мереж [33]. Американські вчені Коохейн і Най обґрунтували ідею, що міжнародні відносини виходять далеко за рамки міждержавних взаємодій, а тому держава позбавляється своєї монополії щодо вирішення багатьох питань [13]. Прихильники транснаціоналізму об'єднали положення теорії інтеграції та

взаємозалежності. У межах теорії інтеграції взамін концепції балансу сил активно поширювалася формула “від балансу сил до балансу інтересів” (Д.Мітрані), де “баланс інтересів” проголошується основоположним принципом взаємодії суб’єктів міжнародного життя. За такого підходу яскраво виявляється прагнення пояснити суперечності та конфлікти сучасного світу його недосконалістю, насамперед недосконалістю структур державного спрямування, які мають егоцентричний характер і не враховують загальнолюдську потребу до єднання.

Проте більш плідним вважається підхід, який розглядає силу та інтерес не як протилежні поняття, а як такі, що доповнюють одне одного, що є основою концепції “взаємозалежності”. Її прихильники визначають процес посилення взаємозв’язку в сучасному світі як результат “одностайності людської природи – особливо її ірраціональної, емоційної, підсвідомої верстви”. При цьому головний акцент робиться на можливі небезпечні наслідки ядерної війни, що веде до необхідності формування єдиного світу, бо інакше не буде ніякого. Так, А.Тойнбі наголошував, що для відвернення небезпеки війни потрібно об’єднати людство. Для цього необхідно організувати його у вигляді “всесвітньої федерації”, ліквідувавши державний суверенітет як “головну перешкоду на шляху злиття людства в одне ціле” [9].

Однією з головних рушійних сил процесу взаємозалежності визнається сучасна техніка. Посилення взаємозалежності сприяє формуванню нової моделі міжнародних відносин, коли відбувається втрата державного суверенітету і поступовий глобальний політичний процес. Єдиним інтересом усіх міжнародних суб’єктів стає виживання і розвиток людства в обстановці викликів з боку глобальних проблем і кризи цивілізації.

Українські політологи В.Шахов і В.Мадіссон справедливо вважають, що концепція взаємозалежності в контексті **транснаціоналізму** є своєрідною інновацією так званої теорії конвергенції, яка особливо була поширена на Заході в період “холодної війни”. Зміст теорії полягав у прагненні довести, що в період НТР між різними за своїм суспільно-політичним ладом країнами існує значно більше схожих рис, ніж розбіжностей. Причому НТР, що охоплює всі індустріально розвинені країни, сприяє дальшому поширенню цих схожих рис і веде до постійного зближення передових країн на шляху до створення єдиного постіндустріального суспільства.

Водночас, незважаючи на те, що транснаціоналізм веде до постійного зближення передових країн на шляху до створення єдиного постіндустріального суспільства, він має схильність до переоцінки справжнього значення тенденцій, які свідчать про зміну характеру міжнародних відносин.

Один з прихильників такої теоретичної моделі – К.Дойч аналізує два типи політичних об’єднань, кожному з яких відповідає свій особливий процес інтеграції – амальгамний і плюралістичний. Під першим розуміється злиття у відповідній формі двох або кількох самостійних раніше одиниць в більш широке об’єднання, наділене певним типом загального управління. У другому інтегруються одиниці, що зберігають свою політичну самостійність. При цьому здійснення амальгамної інтеграції потребує комплексу різноманітних умов соціокультурного та політичного характеру, серед яких прихильність населення спільнот, що інтегруються, до одних і тих самих цінностей; обґрунтування очікування вигід від інтеграції; достатнє знання один одного і, відповідно, передбачуваність поведінки. Процес інтеграції має супроводжуватися

лояльністю населення до виникаючих нових політичних інститутів та глибоким усвідомленням своєї єдності. Реалізація плюралістичної моделі не вимагає настільки широкого набору умов для успішної інтеграції. Основні соціокультурні цінності одиниць, що інтегруються, просто не повинні суперечити одна одній; передбачуваність поведінки стосується лише обмеженої сфери спільних інтересів [33].

Особливу увагу в межах основних теорій інтеграції привертає теорія **ліберального інтеграверменталізму** (А.Моравчик), яка передбачає першочерговий вплив внутріполітичних процесів прийняття рішень на формування загальних інтересів держав – членів інтеграційного об'єднання, а не вплив наднаціональних інститутів [12]. Також наближеною до ліберальних течій є неоінституціоналістська теорія режиму, або **неоінституціоналізм**, пов'язаний з іменами Р.Коена та Ф.Ріттбергера. В межах зазначеної теорії стверджується думка про те [46, с. 14], що для співпраці необхідні інститути, саме існування яких змінить розрахунки державних витрат і результатів. Згідно з цією теорією, інститути перетворюються на школи співпраці. Оскільки інститути уособлюють довгострокову співпрацю, а не кооперацію, яка відбувається час від часу, вони створюють “прообраз майбутнього” та допомагають державам розробляти стратегії на основі співробітництва, а не тільки власної вигоди. Однак для того, щоб це здійснилося, держави повинні виявити політичну готовність відмовитися від короткострокових розрахунків відносних переваг (“хто більше виграє”) і зосередитися на абсолютних перевагах (коли обидві сторони отримують абсолютні вигоди) і двосторонніх взаєминах. Такий підхід передбачає, що у процесі тривалого інституціоналізованої співпраці держави навчаться

довіряти одна одній, що буде сприяти розвитку в них здатності до компромісів.

Серед інших теорій та концепцій інтеграції найбільшого поширення отримали ринкова (економічний лібералізм); ринково-інституційна (неолібералізм); структурна (структуралістська); дирижизм (інтеграверменталізм); концепція “Європи змінних геометрій” тощо. Незважаючи на те, що зазначені теорії та концепції носять переважно економічний характер, вони досить часто розглядаються як політичні.

У більшості випадків економічні теорії тією чи іншою мірою ґрунтуються на класичній ліберальній теорії, яка особливу увагу приділяє загальним перевагам вільного ринку в результаті інтеграції. Передбачається, що інтеграція забезпечить оптимальний міжнародний поділ праці і тим самим сприятиме оптимальному економічному зростанню й добробуту. П.Стрітен, один з економістів, що розглядають європейську інтеграцію з цієї точки зору, в 1961 р. визначив чотири цілі інтеграції: економічне зростання; принцип рівноправ'я (в економічній діяльності), більш рівномірний розподіл доходів; більша свобода вибору [46, с. 7].

За такого підходу заслуговує на увагу, перш за все, ринкова школа як найбільш рання школа теорії інтеграції ХХ століття, започаткована в 50-х роках. Теоретичні основи аналізу міжнародних інтеграційних процесів були закладені в роботах де Бірса (1941 р.), Вінера та Байє (1950 р.), які сформулювали теорію митних союзів, тісно пов'язану з міжнародною економічною інтеграцією (раніше до проблематики митних союзів зверталися також основоположники сучасної економічної науки А.Сміт, Д.Рікардо, М.Куллох [9, с. 25-26.]. Інші представники ринкової школи (Р.Арон, Ж.Роефф, В.Репке)

ідеалами інтеграції вважали вільну конкуренцію та вільні дії ринку, що несумісно з державним регулюванням економіки. За їх думкою, втручання держави в економічне життя країни має призвести до порушення нормального функціонування господарського механізму, до дезинтеграції країни. Повна інтеграція – це єдиний ринковий простір у масштабах кількох країн, де забезпечена повна свобода ринкових сил і конкуренції, створені однакові умови руху товарів та факторів виробництва. На думку Р.Арона, дві національні економіки вважаються найбільш інтегрованими, якщо угода між резидентами двох країн ідентична угоді між резидентами однієї країни [35, с. 32-33]. Однією з головних ознак інтеграції за цією концепцією є наявність золотого стандарту та повна конвертованість валют, що забезпечує єдність ринку, ціни та розрахунків. На ранніх етапах дослідження міжнародна економічна інтеграція навіть ототожнювалася з торговельною та платіжною лібералізацією [39]. Отже, суть концепції ринкової інтеграції полягає в тому, що в інтегрованому господарському просторі повинні виконуватись такі самі умови для руху факторів виробництва, що і в національній ринковій системі. Міжнародна економічна інтеграція вважається тим глибшою, чим вільнішою є дія ринкових сил та чим меншим є регулюючий вплив держави.

В основу інтеграційної концепції ринково-інституціональної школи (К.Армстронг, Б.Балаші, М.Біє, С.Булмер, Ж.Вейлер, Г.Кремер, М.Портер) покладено ідею про своєрідний компроміс між ринковими та державними регулятивними механізмами міжнародної економічної інтеграції, тобто з ринковим механізмом велике значення для процесу регіональної інтеграції має процес координації економічної політики держав, регулювання економіки, втручання держави

в дію ринкового механізму. Концепція має певні спільні риси як з класичним підходом щодо саморегуляції ринку, так і з кейнсіанськими поглядами про абсолютну необхідність його регулювання з боку держави. Таким чином, для підтримки економічної рівноваги ринковий і регулюючий механізми повинні логічно взаємодоповнювати один одного, що сприятиме встановленню міжнаціональних правил економічної діяльності, розвитку економічних зв'язків між країнами.

Усі форми інтеграції за ринково-інституціональною концепцією пропонується поділити на дві групи: інституціональні та неінституціональні. Інституціональна інтеграція – це інтеграція за допомогою створення спільних органів; усі інші, як за участю самих держав, так і без їхньої участі, відносяться до неінституціональної інтеграції. Саме ринково-інституціональна школа вперше започаткувала своєрідний підхід до визначення регіональної економічної інтеграції: з одного боку – як процесу, а з іншого – як певного стану економіки й господарської політики. Процес економічної інтеграції передбачає проведення системи заходів, завдяки яким зникає дискримінація між господарськими одиницями, а відношення знаходить свій прояв у вигляді відсутності тієї чи іншої форми дискримінації іноземних партнерів. Тобто процес інтеграції суттєво відрізняється від звичайного співробітництва: співробітництво включає дії, що мають за мету зменшення дискримінації, процес економічної інтеграції полягає в засобах, які тягнуть за собою пригнічення тих чи інших форм дискримінації. Наприклад, міжнародні угоди про торгівлю політику стосуються галузі співробітництва, тоді як усунення існуючих бар'єрів – інтеграції. Отже, ринково-інституційна школа робить акцент на заходах, спрямованих на усунення

дискримінації у взаємному співробітництві та відновлення в переважних правах ринкового механізму регулювання економічних процесів, і передбачає мінімальне державне втручання у сферу міжнародної господарської інтеграції.

У середині 60-х років завдяки критиці з боку деяких французьких, англійських та італійських економістів неоліберальних підходів до економічної інтеграції поширення набула **структурна концепція інтеграції**, представники якої вважали, що вільний рух товарів та факторів виробництва призводить до нерівномірності економічного розвитку окремих регіонів країн. На відміну від ринкових позицій, у цій концепції головну увагу звернено на узгодження окремих галузей економічної та соціальної політики між урядами країн – учасниць об'єднання. Виходячи з природної внутрішньої суперечливості між окремими ланками суспільства, нерівномірності соціально-економічного розвитку територій, інтеграційний процес повинен забезпечити соціальну рівність, рівномірний розвиток країн і регіонів. На думку представників структурної школи (А.Маршал, М.Мюрдаль, А.Нарбаль, П.Стритен, Ф.Перру), інтеграція – це глибинний процес структурних перетворень в економіці країн, що інтегруються, завдяки чому повинно виникнути максимально збалансоване в територіальному, економічному й соціальному плані господарство. Це значно більше, ніж просто об'єднання кількох національних господарств, оскільки передбачає створення єдиного досконалого господарського організму. Представники структурної концепції розглядають економічну інтеграцію як процес, який сприяє встановленню оптимального співвідношення національних програм господарської політики із забезпеченням вигод завдяки міжнародному співробітництву.

А це можливо лише на стадії економічного союзу, коли відбувається взаємопроникнення національних господарств, зміна їх структури. В результаті глибоких структурних перетворень в економіці країн має з'явитися якісний синергізм, тобто вища ефективність створеної в результаті інтеграції країни порівняно з її окремими частинами до об'єднання, що є метою будь-якої інтеграції.

Повна економічна інтеграція за структурною концепцією, як інтеграція національних економік, сприяє формуванню системи економічних зв'язків між економіками, які раніше були відокремленими. Для повної інтеграції важливо не стільки свобода дії ринкового механізму, скільки координація економічної політики держав, що впливає на пом'якшення нерівномірності економічного розвитку окремих країн інтеграційного комплексу і окремих регіонів усередині цих країн, забезпечення усталеності національних платіжних балансів.

Погляди окремих представників структурної школи суттєво відрізняються, однак їх об'єднує надто критична позиція щодо традиційної теорії міжнародної торгівлі, прагнення виявити структурний аспект інтеграційного процесу як раціональну, оптимально збалансовану в територіально-економічному та соціальному сенсі господарську структуру всього регіону, що інтегрується й базується на оптимальній економічній політиці.

Представники **дирижистської концепції**, яку можна розглядати як неокейнсіанській підхід до міжнародної економічної інтеграції (М.Алле, Л.Арман, Д.Кіндер, Є.Кіш, О.Ковальова, Ф.Перу, Ж.Рюеф, А.Філіп, С.Хоффман) не довіряють ринковому механізму в процесі розвитку інтеграцій-

них процесів і вважають, що тільки керована економіка має право на існування. Велике значення в теоретичному плані приділяється розробленню принципів індикативного державного планування, принципу вибіркової державної економічної політики, концепції підтримки привілейованих галузей, корпорацій. Представниками концепції робиться наголос не на приватному монополістичному бізнесі, а на інституціонально-політичному механізмі як рушійній силі інтеграції, при цьому суб'єктами інтеграції вважаються самі держави, а інтеграція розглядається як процес ліквідації дискримінації між економічними агентами країн і координації спільної економічної політики досить широких масштабів, що здійснюється з метою визначення основних економічних напрямів розвитку країни, передбачає обов'язковий "баланс сили між державами-членами".

Відповідно до дирижистської концепції, відомою також як міжурядовий підхід, для повної інтеграції необхідний не тільки вільний рух товарів та факторів виробництва, а й координація макроекономічної політики держав, яка повинна пом'якшити нерівномірність економічного розвитку країн. Кожна країна-член інтеграційного об'єднання повинна відмовитись від самостійного проведення зовнішньоекономічної політики і передати ці функції наднаціональним інститутам. Найвищі міжурядові інститути та інструменти (Рада ЄС, конференції урядів) повинні визначати процеси загального прийняття рішень та здійснення контролю щодо компетенції держав-членів інститутів у Спільноті. Найважливіші для інтеграційних процесів рішення готуються вузькими дво- і багатосторонніми узгодженнями між національними посадовими особами в комітетах та на конференціях, тобто весь процес інтеграції

зводиться, по суті, до складного переговорного механізму в галузях економічної й соціальної політики між урядами країн, що беруть у ньому участь і яких більше цікавить не економіка, а національна й наднаціональна політика ведення господарства. Тому, виходячи з постулатів цієї школи, важко визначити, як виглядає кінцева регіональна інтеграція, що саме узгоджує економічні інтереси всіх її учасників.

Однією з компромісних інтеграційних стратегій є концепція **"Європи змінних геометрій"**, автори якої концентруються на виробленні практичних шляхів та методів реалізації регіональних інтеграційних процесів. Зазначена концепція має таку структуру (проекти) [18]:

- **"Карткова Європа"** (автор Дж.Мейджор) – це модель інтеграції, за якою держави самі вирішують, брати чи ні участь у певній конкретній інтеграційній ініціативі, тобто країни-члени мають змогу вибирати стратегії розвитку і долучатися до їх реалізації. Для успішного впровадження цієї моделі країни-члени ЄС повинні мати хоча б мінімальну кількість спільних цілей, щоб запобігти загрози розпаду інтеграційного об'єднання;
- **"Європа концентричних кіл"** (автори Е.Балладюр і Ж.Делор) – концепція, яка передбачає дедалі вищий рівень інтеграції у напрямі "центру" Євроспільноти. Мова йде про країни Європейської асоціації вільної торгівлі, наближені до ЄС у економічному і правовому плані. Тобто те, що країни ЄС являють собою після створення політичного союзу, спільного ринку та економічного й валютного союзів;

– “Європа різних швидкостей” (автори К.Ламмерс і В.Шобле) – ситуація, коли не всі держави-члени можуть або хочуть в однаковому темпі просуватися до інтеграції у певних сферах. Це вимагає спеціальних заходів для погодження інтересів різних груп держав.

Найбільш сучасною серед концепцій економічного спрямування є концепція **багаторівневого врядування** (автори Г.Маркс, К.Бланк, Б.Колер-Кох, Л.Гут, Ф.Шарпф), яка трактує європейську інтеграцію як процес, що повинен відбуватись одночасно на наднаціональному, національному та регіональному рівнях. За думкою представників цієї концепції, два типи багаторівневого управління в рамках ЄС повинні співіснувати та взаємодіяти.

Яскравого міжнародного політико-економічного забарвлення набуває інтеграційна концепція **співтовариства безпеки**. В основі концепції співтовариства безпеки (за К.Дойчем, таке співтовариство являє собою групу держав, що досягли значного рівня інтеграції одна з одною, й таких, що усвідомили необхідність певної єдності [62]) міститься дослідження послідовності історичних подій у контексті питань забезпечення миру та мирних відносин між державами. На думку представників цієї концепції, міжнародна інтеграція є за суттю багатоаспектним і багатовекторним процесом, що передбачає розвинену і міждисциплінарну методологію, на основі чого можливим і необхідним є використання системи критеріїв глибини, швидкості реалізації інтеграції, системи критеріїв наявних і можливих перешкод тощо [62].

На відміну від попередніх концепцій, концепція співтовариства безпеки вважає, що політична інтеграція розкривається не в інституційних утвореннях держав, або

наддержавних (міждержавних) інституціях [63]. Безпосередньо інтеграція становить у рамках цієї концепції процес постійного та безперервного руху в напрямі певної єдності і регулюється взаємовідносинами і взаємодією між особистостями, елітами, соціокультурними групами та спільнотами тощо, метою чого є створення співтовариства безпеки.

У рамках існуючих наукових шкіл виникли й альтернативні концепції міжнародної економічної інтеграції. Вони диференціюються залежно від цілей та часу протікання інтеграційного процесу. На цій основі розглядаються моделі двошвидкісної та багатошвидкісної Європи. Прикладом двошвидкісної моделі є формування союзу Росія – Білорусь. Із багатошвидкісною інтеграцією тісно пов'язана теорія концентричних кіл, сутність якої полягає в тому, що формується високоінтегроване ядро країн, які становлять перше коло, а друге коло створюють менш інтегровані країни (ця концепція часто пов'язується з наступним великим розширенням ЄС). Береться до уваги той факт, що учасники інтеграції, проголосивши спільні цілі, можуть унаслідок різних стартових умов витратити неоднакову кількість часу для їх досягнення. Прикладами багатошвидкісної інтеграції є Маастрихтські угоди (1992 р.) про критерії конвергенції щодо створення єдиного внутрішнього ринку ЄС та Європейського валютного союзу [18].

До альтернативних відносять також концепцію **часткового членства**, яка передбачає можливість тісного співробітництва країн в окремих сферах, наприклад, спільна зовнішня чи оборонна політика. Зазначена концепція має багато спільного з популярною в першій половині 50-х років ХХ ст. теорією секторальної інтеграції М.Шумана, за ініціативи

якого було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) та Євратом, які пізніше приєдналися до Європейської економічної спільноти.

Всі вищезгадані концепції об'єднує загальна думка, що інтеграційні процеси відбуваються з метою збереження миру, забезпечення свободи та демократії, зростання обсягу суспільних благ шляхом об'єднання кількох країн. Намагання у першій половині ХХ ст. реалізувати запропоновані концепції засвідчили потребу в інституціональній формі устрою єдиної Європи, який базувався б на принципах верховенства права, демократії, дотримання свобод людини з урахуванням ступеня економічного розвитку держав-учасниць цього інтеграційного об'єднання.

Аналіз зазначених теорій та концепцій інтеграції вимагає окреслення основних підходів до дослідження цього складного процесу, які висвітлюють різні аспекти інтеграції на основі загального припущення про шляхи подальшого розвитку процесу європейської інтеграції та спроб передбачити в результаті аналізу її кінцевий результат, що реалізується в різноманітних формах (створення наднаціонального утворення, проблеми збереження сталої міждержавної структури, перерозподіл повноважень між національними та загальноєвропейськими інституційними рівнями реалізації влади).

Основою **соціологічного підходу** став процес структурування політичної системи ЄС, елементи якої звертали увагу на взаємовідносини і діяльність окремих особистостей, еліт (у тому числі й політичних) тощо. В основі соціологічного підходу міститься впевненість, що основною рушійною силою інтеграції є широкі народні маси, які в подальшому були обмежені через вплив окремих особистостей, соціально-політичних

еліт, політично-економічних угруповань на процес інтеграції, внаслідок зайняття останніми провідного місця та ролі в ньому. Відповідно динаміка інтеграції залежить від їх принципової позиції, взаємовідносин, рішень, що приймаються.

Зазначене розуміння сутності процесу інтеграції дало змогу виробити та розвинути в рамках соціологічного підходу кілька важливих ідей, серед яких особливо виділяються **ідея політичного об'єднання** (А.Етзоні), **комунікативна теорія** та **ідея загальної політичної культури** [79]. Перша акцентує увагу на питаннях, що пов'язані з рівнем залучення в процес об'єднання, вироблення механізмів тощо головних рушійних сил інтеграції. Комунікативна теорія зосереджує увагу на різних формах соціального спілкування і необхідності розвитку комунікативних навичок та здібностей суб'єктів соціального спілкування.

В основі **економіко-теоретичного підходу** – економічні пріоритети, результати та успіхи європейської інтеграції. Створення єдиного ринку, економічного та валютного союзу ЄС стало значним поштовхом для розвитку економіко-теоретичної концепції дослідження європейської інтеграції, в якій виділяється кілька типів: вільна торгова зона, митний союз, економічний союз і повна економічна інтеграція. Відповідно до економіко-теоретичної концепції, основою інтеграції, створення Європейського Співтовариства є економічні причини, серед яких дослідники виділяють бажання створення митного союзу, встановлення єдиного митного тарифу, необхідність ефективної конкуренції з провідними країнами світу, що вимагало звернення до регіонального принципу і типу організації системи економічних відносин, який значно виходить за межі національної економіки.

Економіко-теоретичний підхід звертає увагу на вирішення питань впливу економічних угод на тенденції, перспективи і умови традиційної та сталої міждержавної співпраці, удосконалення механізмів інтеграції, розподілу вигод та витрат, що виникали внаслідок інтеграції, між учасниками інтеграційного процесу. Однак загалом у зазначеному підході відсутня єдність поглядів як на сутність, природу, так і на цілі міждержавної інтеграції, оскільки основу позиції представників економіко-теоретичної концепції становило суперечливе розуміння поняття інтеграції. Так, здійснювалась спроба ототожнення регіональної інтеграції з поверненням до принципів вільної торгівлі (інтеграція у цьому випадку розглядалась з точки зору відміни різноманітних обмежень вільного переміщення товарів та послуг) поряд з твердженням про необхідність інтенсифікації інтеграції на основі створення європейського ринку як єдиної можливості досягти добробуту в Європі.

При цьому слід зазначити, що економіко-теоретичний підхід є важливим аспектом дослідження процесів міжнародної економічної інтеграції, яку можна розглядати як етап у процесі розвитку міжнародного поділу праці, для якого характерним є утворення однорідного, внутрішньо єдиного господарського організму, що охоплює кілька країн, виникнення цілісності відокремленого комплексу держав. В основі цього процесу лежать об'єктивні потреби розвитку продуктивних сил.

Розгортання та розвиток зазначених інтеграційних процесів можуть бути характеризовані з точки зору впливу сукупності економічних і політичних чинників. Економічні чинники міжнародної економічної інтеграції відіграють роль першоступеневої важливості, оскільки процеси інтеграції

високо розвинених країн обумовлюють об'єктивну потребу в узгодженні на державному рівні основних цілей і методів регулювання не тільки зовнішньоекономічних зв'язків, але й аспектів національної внутрішньогосподарської політики, що пов'язані з економічними інтересами інших держав. Подібне узгодження передбачає координацію зусиль щодо знищення перешкод на шляху міжнародного руху товарів, капіталів та послуг поряд з узгодженням цілей, інструментів і створення інститутів для здійснення групою країн спільної економічної політики.

Розширене розуміння інтеграції як сукупності економічних і політичних процесів потребує приділення окремої уваги процесам інтеграції у сфері права, яка є досить впливовим регулятором міждержавних взаємовідносин. Як зазначають дослідники, право визначає статус і сферу діяльності головних суб'єктів інтеграційного процесу, виконуючи контролюючу, нормативно-регулятивну та обмежувальну функцію [55]. Право також є основою формування та розвитку організаційно-інституціональних структур інтеграційного процесу.

Відповідне розуміння значення права в процесі інтеграції обумовило розвиток правового підходу, що розглядає процес розвитку Європейського Співтовариства в аспекті його створення і забезпечення функціонування на засадах норм міжнародного права з урахуванням специфіки норм європейського права та його відмінностей від сталого специфічного правового устрою держав-членів, особливостей їх національного правопорядку. Вирішення зазначених проблем лежить у площині розгляду питань ролі і значимості головних інститутів ЄС та їх взаємодії в процесі інтеграції, питання юридичних аспектів європейського права в загальній системі

міжнародного права, нормативно-правового забезпечення та регулювання інтеграційних процесів за допомогою правових інституцій ЄС тощо. Правовий підхід передбачає створення умов для стабілізації, посилення національної економіки, здорового конкурентного середовища, руху товарів, капіталу, послуг, переміщення громадян, що автоматично приведе до поглиблення інтеграції [46, с. 17]. Особливу увагу правовий підхід приділяє питанням верховенства, примата права ЄС над національними системами правопорядку країн-членів.

Загалом правовий та економіко-теоретичний підходи повинні доповнювати одне одного, оскільки юридичне закріплення факту створення міждержавних економічних угруповань спричиняє виникнення нових джерел економічного зростання, що, як зазначається у літературі, може бути пов'язане з вирішенням питань доступу до розширеного ринку, який охоплює кілька країн; об'єднанням виробничих ресурсів з метою полегшення концентрації їх в обраних галузях; ефективною спеціалізацією у сфері науково-технічних досліджень та подоланням обмеженості в інженерно-інформаційній діяльності тощо [22].

Глобально-системний підхід є наслідком розвитку світової економіки, зняття в процесі економічної інтеграції певних національних обмежень, що призвело до визначеної втрати незалежності та посилення взаємозалежності держав. На теоретичному рівні цей підхід розглядає роль власне Європейського Співтовариства в системі міжнародних відносин з точки зору глобальних проблем.

Євроінтеграційна стратегія як підхід обумовлена інституційним, правовим, політичним розвитком ЄС, процесом його розширення і відповідною необхідністю як

стратегічної оцінки, так і виявлення стратегічних пріоритетів та перспектив подальшого розвитку системи міждержавних відносин у рамках ЄС.

Узагальнюючи розгляд зазначених концепцій світової інтеграції та підходів до неї, слід відзначити, що проблеми, пов'язані з формуванням чи, власне, визначенням теоретичних підвалин сучасного інтеграційного процесу, мають об'єктивний характер. Це обумовлено як поглибленням, так і розширенням Європейської Спільноти в контексті зміни комплексних теоретичних підходів політичного реалізму (неореалізму) і політичного ідеалізму. Доцільність подальшого здійснення теоретико-методологічних досліджень з інтеграційних питань насамперед пов'язана з процесом аналізу сучасного розширення Європейського Союзу, оскільки цей фактор потужно впливає на систему міжнародних відносин. Більше того, теоретичне обґрунтування феномена європейської інтеграції має бути розглянуте крізь систему формування Європейського Союзу як реально діючого суб'єкта міжнародних відносин, що неминуче призведе до глобального зміцнення геополітичних позицій об'єднаної Європи.

Структура інтеграційного процесу містить політичні (узгодження стратегічних інтересів і законотворча діяльність), соціальні (проблеми трудової міграції тощо), виробничі (проблеми розвитку промисловості, транспортних зв'язків, енергетичної галузі), економічні (формування зони вільної торгівлі, функціонування митного союзу, встановлення єдиних тарифів тощо), фінансові (питання функціонування ринку капіталу, розвитку інвестиційної діяльності тощо), безпекові (співробітництво у військовій сфері, сфері боротьби з кримінальними злочинами тощо), культурні, наукові,

освітні елементи. Відповідно функціонування зазначених елементів відбувається на різних рівнях інтеграції, які можна класифікувати на верхній, середній та нижчий.

Розгляд різноманітних аспектів інтеграції на всіх її рівнях в умовах швидкозмінних процесів розвитку міжнародних відносин з урахуванням динаміки внутрішнього розвитку держав обумовлює необхідність формування певного проблемного поля інтеграційних процесів, що повинно сприяти розробленню загальних концептуальних засад аналізу європейської інтеграції країн-членів ЄС, країн-кандидатів та потенціальних членів. Поряд з цим важливим також залишається аналіз державної політики у сфері європейської інтеграції, механізмів її реалізації, аналіз стратегічних цілей розвитку держави загалом.

Іншою проблемою є значна неоднорідність розвитку держав, що стали на шлях європейської інтеграції, як за темпом внутрішнього розвитку, так і за його рівнем. Важливою залишається необхідність розроблення концептуальних моделей ефективної інтеграції, методології аналізу та оцінки інтеграційних процесів за всіма сферами їх реалізації. Так, політична нестабільність і непередставленість у програмах політичних партій, у діяльності політичних еліт національних інтересів країни національної ідеї та ідеології, їх слабе розуміння не сприяють інтеграції. Недостатнє адміністративне та інституційне забезпечення процесів європейської інтеграції, що певною мірою є наслідком невідповідності існуючих інституціонально-організаційних форм реалізації державної влади ступеневі розвитку інтеграційних процесів, фрагментарність суспільно-політичних поглядів, відсутність єдності у проведенні та реалізації політики європейської

інтеграції за її напрямками та рівнями відображають стан і рівень розвитку громадянського суспільства, загальної громадської підтримки євроінтеграційних прагнень країни, що декларуються політичними елітами, вищими посадовцями тощо.

1.3. ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ЄДИНИЙ "СТАРИЙ СВІТ": ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Ідея об'єднання Європи має глибоке коріння в історії континенту. Вона існувала в найрізноманітніших формах – починаючи від монархічного, дворянсько-аристократичного пан'європейства до марксистської тези "Об'єднаних штатів Європи" та демократичної ідеї створення "Сполучених штатів Європи" як федерації народів Західної Європи [3, с. 5-16]. Протягом тривалого часу філософи, вчені, політики приділяли значну увагу проблемі створення політично єдиної Європи. Першим поштовхом до утворення єдиної європейської спільноти було прагнення зберегти мир і злагоду на континенті. Видатні мислителі Середньовіччя і Нового часу в своїх проєктах пропонували різні механізми реалізації цієї ідеї – від створення єдиного органу, який координував би Європейську спільноту, до союзу монарха і народу або створення на європейському континенті авторитарного режиму.

Проблема еволюції історичних поглядів на єдиний світ залишається актуальною і сьогодні. Дослідження цього питання необхідне для розуміння процесів, що відбуваються в Європейській спільноті, та шляхів мінімізації негативів, які мають місце в інтегрованих анклавах держав.

Першим "об'єднувачем" Європи вважають франкського короля Карла Великого, який у 800 р. був коронований

імператором Римської імперії. Проте його імперія, кордони якої приблизно збігалися з кордонами Європейського співтовариства в складі перших шести держав, виявилася недовговічною й розпалася після смерті її творця.

Німецький король Оттон I в 962 р. створив Священну Римську імперію, що проіснувала до 1806 р. Основною ціллю Священної Римської імперії було об'єднання всіх католиків, що живуть у Європі.

Епоха Відродження ознаменувала початок ослаблення і стагнації Священної Римської імперії. Німець Е.Д'адмонт виступав за створення в Європі єдиної імперії на чолі з одним монархом, заснованої на єдиному імперському законі, як це було в часи Стародавнього Риму. Великий італійський поет Данте мріяв про державотворення, засноване на добровільному підпорядкуванні людей волі правителя, джерелом влади якого є воля Господа Бога, а не римського первосвященника. Верховний правитель повинен був управляти Європою, спираючись на свого роду федерацію держав, які йому підкорялися.

Серед публікацій з проблематики, що розглядається, слід також відмітити роботи П.Дюбуа, Е.Роттердамського, Н.Макіавеллі, Я.Коменського та інших видатних мислителів Середніх віків. Так, у 1306 р. французький юрист П.Дюбуа розробив план "Повернення святої землі", в якому домінувала ідея утворення в Європі "Християнської Республіки", мета якої – підтримувати мирне співіснування християнських держав у спільній боротьбі проти мусульман. На думку сучасних російських дослідників (С.Кашкін), ця пропозиція П.Дюбуа є першим в історії проектом реалізації ідеї перетворення Європи національних держав на цілісну федерацію, що забезпечує мир та безпеку на континенті.

Відомим проектом об'єднання феодальної Європи був договір "Про союз і конфедерацію" між королем Людовиком XI, королем Богемії Іржі та Радою Венеції для протистояння туркам. Автор документа король Чехії Іржі Подебрад не лише закликав європейські монархії об'єднатися, але й пропонував скликати сейм з представників 16 королівств, який мав грати роль арбітражного суду у вирішенні конфліктів та забезпечувати спільну боротьбу проти турків.

Ідеї інтегрування держав Європи були розвинуті у Великому плані герцога де Сюллі, "міністра-мрійника" часів французького короля Генріха IV Бурбона. Де Сюллі закликав створити єдиний сенат і європейську армію.

Ян А.Коменський розглядав удосконалення людської природи, створення принципово нових релігій, філософії й політики, заснованих на законах простоти й добровільності, як засоби знищення війни і створення справедливого європейського устрою.

В.Пен, майбутній засновник американського штату Пенсильванія, який мав англо-голландське походження, в роботі "Есе по сучасному та майбутньому миру в Європі" (1693 р.) закликав покінчити з "мозаїкою" в Європі та скликати загальноєвропейський парламент.

Відомий німецький філософ І.Кант вважав, що мир у суспільстві потрібно "встановлювати", зокрема шляхом підписання договорів між державами. Такі договори мали бути закріплені союзом між народами.

Ідею об'єднаної Європи підтримував також Наполеон Бонапарт, проте дещо в інших цілях. Так, насильно об'єднавши більшу частину Європи під своєю владою, він мав намір створити європейську конфедерацію під егідою "великої Франції" на чолі з імператором [29, с. 62-63].

Загалом спроби об'єднання Європи спостерігались протягом одинадцяти з половиною століть, але не дали результату не тому, що в їх основі були невдалі плани, а тому, що для цього не існувало необхідних об'єктивних передумов, які склалися лише в кінці 40-х років ХХ ст. У першій половині ХХ ст. Європа двічі ставала центром світових конфліктів, у які було втягнуто 30 держав. Вона завершила Другу світову війну знекровленою, втративши до 50 млн. загиблими і померлими, що в 4 рази перевищувало аналогічні втрати за роки Першої світової війни і становило три чверті людських втрат за роки Другої світової війни.

Наслідки Першої та Другої світових війн і стали тими *об'єктивними передумовами*, на основі яких сформувалися необхідні сприятливі умови для інтеграції держав європейського континенту. В.Шемятенков виділяє такі найбільш суттєві з них [51, с. 26-27]:

1. Протиріччя між приватною власністю, створенням і руйнуванням досягли апогею у роки Другої світової війни.
2. Корінні зміни відбулися в зростанні потенціалу приватної власності і капіталістичного способу виробництва загалом. Ще до Другої світової війни мережа національних ринків стала дуже тісною для зростаючого потенціалу виробничих сил. Їх подальше зростання вимагало всебічної інтернаціоналізації виробництва і капіталу, які стримувались національними обмеженнями ринків, протекціоністською політикою держав. Все це приводило до загострення політичного та економічного протистояння.

3. Після закінчення Другої світової війни завершився процес становлення західноєвропейської політичної демократії. На зміну класовій боротьбі прийшла громадянська солідарність, яка стала одним із чинників зростання благополуччя населення європейських країн.
4. Потужним фактором об'єднання західноєвропейських народів був страх перед радянською військовою загрозою.

Саме після закінчення Другої світової війни перед західноєвропейськими країнами постало питання про майбутнє Європи. Тому беззаставно науковці вважають цей період початком європейської інтеграції.

Відомий американський політолог З.Бжезинський звертає увагу на кілька основних причин, що спонукали європейські країни до активізації інтеграційних процесів після Другої світової війни. Це, зокрема [29, с. 70-80]: пам'ять про дві руйнівні світові війни; прагнення економічного відродження; небезпека з боку СРСР.

Питання про створення федерації західноєвропейських держав не порушувалося до 1947 р. Така ситуація була зумовлена небажанням європейських політиків викликати занепокоєння Радянського Союзу та порушити колективну безпеку на світовому рівні. Незважаючи на це, активізувалася діяльність численних європейських рухів [17, с. 78-117].

Європейські рухи надали імпульс початку євроінтеграційних процесів і ініціювали скликання Гаазького конгресу. Основним підсумком Конгресу було прийняття "Звернення до європейців", яке визначило програму дій, спрямованих на об'єднання Європи, а також створення Ради Європи. Однак

перша спроба європейської інтеграції обмежилась суто заснуванням політичних інституцій, які мали обмежене коло повноважень.

Біля витоків сучасної західноєвропейської інтеграції були видатні особистості, які ввійшли в історію як “батьки Європи”. Серед них У.Черчілль, Ж.Монне, Р.Шуман, К.Аденауер та А.де Гаспері. Саме вони надали імпульс євроінтеграційним процесам, започаткувавши проект, який змінив курс історії Європи, визначивши цим самим зміст і напрями європейського будівництва.

Так, наприклад, У.Черчілль у 1946 році у своїй промові у Цюріху висунув ідею створення Сполучених Штатів Європи для боротьби з державами комуністичного блоку під час “холодної війни”. Першим кроком до цього мало стати утворення Ради Європи. Черчілль висловлювався за союз усіх європейських країн під керівництвом Франції та Німеччини, застерігаючи водночас, що його країна не інтегруватиметься в цей союз, а візьме на себе роль спостерігача.

Послідовником Черчілля був Жан Монне, який був одним з ініціаторів Декларації Р.Шумана (1950 р.), а також Європейського оборонного співтовариства і Спільного ринку. Він виступав за прискорення процесу європейської інтеграції і заснував Комітет дії за Сполучені Штати Європи. Сутність пропозицій Ж.Монне полягала у передачі національними державами частини свого суверенітету наднаціональній інтеграційній групі.

Конрад Аденауер – німецький політичний діяч – дотримувався федералістських поглядів на майбутній устрій інтегрованої Європи. Він підтримував інтеграцію Німеччини до Західної Європи й політику генерала Ш. де Голля в 1963 р., щоб не зашкодити процесу зближення Франції та Німеччини.

Італійський політик А.де Гаспері представляв католиків Італії у європейському русі, обстоюючи разом з Ж.Монне, Р.Шуманом та Л.Ерхардом ідею федеративного устрою Європи. З цією метою погодився на участь Італії у плані Маршалла й Раді Європи, а також підписав Північноатлантичний пакт.

Європейська інтеграція є наочним прикладом вертикальної інтеграції, яка має кілька аспектів: економічний, політичний, військовий. Вона активно розвивається з початку 50-х років.

Перехід від простого міжнародного європейського співробітництва до справжнього наднаціонального співтовариства розпочався 9 травня 1950 р., коли Р.Шуман виступив з ініціативою, оприлюднивши план, розроблений Ж.Монне, щодо створення галузевого об’єднання шести країн (Франції, ФРН, Італії і країн Бенілюксу) в Європейське об’єднання вугілля та сталі (ЄОВС). Новизною цього об’єднання було створення європейського органу управління, незалежного від урядів країн.

Наступним кроком стало підписання Римського договору і створення 25 березня 1957 р. Європейського Економічного Співтовариства (“Спільний ринок”) та Європейського співтовариства по атомній енергетиці, або “Євроатом”.

У другій половині 60-х років відбувається об’єднання структур ЄОВС, ЄЕС, Євроатому з метою створення єдиних органів (Ради, Комісії, Суду тощо). У результаті утворилася єдина структура інститутів, що забезпечують розвиток європейської інтеграції. У 1968 р. формується єдиний митний союз.

Процес становлення ЄЕС був тривалим і супроводжувався кризовими явищами, викликаними структурними змінами в економіках країн, процесом напрацювання системи інтеграції.

Було чимало й противників ЄЕС. Так, у 1960 р. на протипагу “Спільному ринку” Великобританія утворила Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ), до якої увійшли Великобританія, Швеція, Норвегія, Данія, Швейцарія, Австрія і Португалія.

У 60-ті роки між ЄЕС і ЄАВТ розгорнулася гостра конкурентна боротьба, в якій ЄЕС отримало беззаперечну перемогу. В результаті цього ЄАВТ розпалась, а її члени почали переходити до ЄЕС. Першою з них була саме Великобританія.

Переломним моментом розвитку західноєвропейської інтеграції стало підписання Єдиного європейського акту, який вступив в дію 1 липня 1987 р. На його основі була розроблена і втілена програма створення Єдиного внутрішнього ринку.

Чи не найважливішою історичною віхою у розвитку інтеграції стало підписання Маастрихтського договору, який набрав чинності 1 листопада 1993 р. Відповідно до цього договору був створений Європейський Союз.

Поступово у Європейських Співтовариствах втілювалася нова філософія інтеграції. Була створена еволюційна система, яка давала Співтовариству можливість поступово відходити від концепції традиційної міжнародної організації, набуваючи конфедеративних і федеративних рис, але не трансформуючись при цьому у державне утворення.

Отже, інтеграція, зокрема західноєвропейська, є унікальним явищем у світовій політиці й економіці. Завдяки їй народам Західної Європи вдалося усунути матеріальні основи воєн між державами, а також розширити межі національних народногосподарських комплексів і створити сприятливі умови для інтернаціоналізації економічної діяльності.

Інтеграція стала можливою завдяки тому, що до середини ХХ ст. у цій частині світу склалися необхідні передумови [51, с. 24-46].

Ідейні передумови інтеграції сформувалися в руслі так званої “європейської ідеї”. Серед авторів проєктів були найбільш відомі представники європейської суспільної думки й культури.

Матеріальні передумови інтеграції склалися в ході соціально-економічного розвитку протягом всієї двотисячолітньої історії Західної Європи. Це, зокрема, раціоналістичний індивідуалізм, особиста воля, верховенство закону, рівність всіх громадян перед законом, капіталізм, політична демократія тощо.

Проаналізувавши історію європейської інтеграції, можна зробити висновок, що відправною її точкою стало створення інтеграційних інструментів – загального закону, загальних інститутів і загальної політики. У результаті напруженого й тривалого інтеграційного будівництва з’явилися самостійні, об’єктивно існуючі й стійкі структурні елементи.

Першим таким елементом був Митний союз. Другим – Єдиний внутрішній ринок. Третім елементом став Економічний і валютний союз. У цей час основні зусилля інтеграційних інститутів і держав-членів ЄС спрямовані на створення четвертого елемента – єдиного громадянства Європейського Союзу і єдиного простору волі, безпеки й справедливості.

Вислів “від здатності Європи до об’єднання залежать відповіді на важливі питання – розчиниться Європа у світовому процесі глобалізації чи виживе і поверне собі вагому роль у світовій політиці; буде вона “американізована”, “ісламізована” “китаєзована” у стратегічній перспективі чи стане могутнім,

самостійним і впливовим центром у майбутньому багатополюсному світі” [48, с. 304] набуває особливого значення в сучасних умовах.

Однак становлення об'єднаної Європи стикається із серйозними проблемами. З одного боку, запровадження на межі XXI ст. спільної грошової одиниці “євро” стало матеріальним символом успішності процесу європейської інтеграції. Однак монетарний союз не може автоматично зблизити рівні економічного розвитку багатих та бідніших країн-членів ЄС. Внаслідок цього економічного дисбалансу в Євросоюзі зберігаються серйозні протиріччя, які мають тенденцію до посилення в умовах глобальної фінансово-економічної кризи. З іншого боку, найближчим часом навряд чи можливо вирішити питання гармонійної взаємодії між принципами національного суверенітету та розширенням повноважень наднаціональних органів влади Європейського Союзу [3, с. 377].

І останнє, одна з визначальних тенденцій світового розвитку – зрушення у балансі сил на світовій арені. Конкуренцію Сполученим Штатам уже найближчим часом становитимуть Китай, Індія, Бразилія і Росія. Сьогодні кожна з цих країн прагне посісти належне місце у глобальній політиці, економіці та фінансовій системі. Для цього є всі передумови. Золотовалютні запаси Китаю перевершують трильйон доларів, промислове виробництво, попри глобальну кризу, продовжує розвиватися високими темпами. Не менш вражаючі досягнення демонструє Індія, що робить акцент на розвиток сектору високих технологій. За прогнозами західних експертів, у тому числі й американських, до 2025 року Пекін і Делі за своїм економічним розвитком вийдуть на друге й четверте місця на

планеті, а сукупний національний дохід країн так званої групи BRIC (Бразилія, Росія, Індія, Китай) за темпами зростання удвічі перевищить такий самий показник країн групи G7.

Набирають сили й інші держави. Безліч регіональних чинників, здатних впливати на міжнародну обстановку, простежуються в Латинській Америці (Аргентина, Венесуела, Мексика та Чилі), на Близькому Сході (Єгипет, Ізраїль, Іран, Саудівська Аравія), у Південній Азії (Пакистан), у Східній Азії та Океанії (Австралія, Індонезія і Південна Корея). До центрів сил, що формуються, можна зарахувати й численні світові та регіональні організації.

Усі вони не приховують своїх амбіцій і бажання впливати на світову політику. В таких умовах ідея однополярного світового порядку, проголошена в Проекті нового американського століття, стає неспроможною і більше не може слугувати головним орієнтиром розвитку глобальної політики та економіки. У світовій політиці настає епоха багатополярності [10]. Свій колишній вплив поступово втрачає навіть система ООН – дедалі частіше її провідні країни-члени демонструють серйозні розбіжності у питаннях вирішення регіональних та світових проблем.

1.4. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Міжнародні відносини як явище виникли тоді, коли на земній кулі з'явилися хоча б два внутрішньооформлених соціуми, які добровільно або вимушено почали вступати в постійні контакти, зв'язки, відносини, взаємодіючи один з одним [19].

Представники численних шкіл та наукових напрямів по-різному кваліфікують сутність міжнародних відносин як загальносуспільного феномену. Але, незважаючи на відсутність єдності з цього питання, можна визначити зміст поняття "міжнародні відносини" як [49, с. 89-92]:

- взаємні дії всіх учасників міжнародних відносин, що виходять за межі національних територій;
- сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних, військових та інших зв'язків і взаємовідносин між державами та системами держав, соціальними, економічними, політичними силами, організаціями і рухами, що діють на світовій арені;
- відносини, зв'язки, узагалі будь-які взаємодії внутрішньооформлених, організованих соціумів у зовнішньому для них, політично, владно і організаційно не оформленому, або слабо оформленому соціальному середовищі.

XXI століття внесло революційні якісні зміни в усі аспекти сутності міжнародних відносин та їх масштаби. Значний внесок в еволюцію поглядів дослідників на сутність міжнародних

відносин як явища складають процеси глобалізації, яка сприяє розвиткові суттєвих змін у сфері міжнародних відносин, що далеко вийшли за рамки традиційних взаємодій.

Сьогодні світ переживає глибокі якісні перетворення. Одна з визначальних тенденцій світового розвитку – зрушення у балансі сил на світовій арені.

Характер змін, які відбуваються нині, свідчить про те, що у світі формується новий міжнародний порядок. Головна особливість цього процесу – масштабна "перебудова" світової політичної та фінансово-економічної архітектури відповідно до нових реалій. У новій системі міжнародних відносин уже немає місця "зіткненню цивілізацій", і тим більше – біполярному світоустрою, як це було за часів холодної війни. Сьогодні жодна держава не може самотужки протистояти глобальним загрозам і одноособово управляти світовими процесами. Відповідати на виклики нинішнього світу можна лише колективними зусиллями.

Епоха багатопольярного світу передбачає колективне лідерство й солідарну відповідальність. Поворотні моменти в нинішній світовій політиці вказують на те, що в глобалізованому світі, який кардинально змінюється, на порядку денному постає питання переосмислення власної місії багатьма країнами, і насамперед провідними державами світу [10].

За своїм характером міжнародні відносини є багатограними і різноманітними. В різні епохи та в різних регіонах світу вони формувались по-особливому, і в кожному конкретному випадку їх специфіка і суть були іншими. Констатація багатоманітності та різноманітності міжнародних відносин робить складним їх аналіз, типологію та концепції.

Класифікація міжнародних відносин завжди була і залишається актуальною та певною мірою складною проблемою. Це пояснюється, насамперед, великою кількістю та різноманітністю суб'єктів цих відносин. Але найбільш актуальною ця проблема стала в наш час – на початку XXI століття, коли надзвичайно високий динамізм розвитку міжнародних відносин обумовив необхідність переосмислення традиційних та розроблення нових підходів щодо їхньої класифікації. Зникнення біполярної системи і формування альтернативних їй однополярної та багатополарної систем міжнародних відносин викликають потребу в нових акцентах і нових підходах щодо класифікації системи цих відносин, зокрема дослідженні такого її різновиду, як симетричні та асиметричні відносини.

Дослідження міжнародних відносин дає можливість не тільки глибше висвітлити і зрозуміти політику провідних геополітичних країн, а й окреслити перспективи середніх і малих держав у цьому складному і мінливому світі.

Типологія концепцій міжнародних відносин є одним із найважливіших засобів і прийомів їх теоретичного аналізу. Типологічний аналіз дає можливість виявити найбільш загальні і найбільш істотні характеристики, ознаки, сторони міжнародних відносин. Мета численних класифікацій сучасних течій у науці про міжнародні відносини полягає в осмисленні стану і теоретичного рівня, досягнутого нею шляхом узагальнення наявних концептуальних підходів і зіставлення їх із зробленим раніше. Залежно від критеріїв можна навести низку основних класифікацій сучасних теорій міжнародних відносин.

Перша класифікація – *за географічним критерієм* – виділяє чотири види концепцій: англосаксонські, радянські, китайські та теоретичні побудови учених-представників країн “третього світу”.

Географічні параметри держави: її територія, кількість населення, обсяги природних ресурсів є найбільш простими і зрозумілими. Співробітники Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова стверджують, що географічна близькість та геополітична взаємозалежність держав і лежить в основі стратегічного партнерства [30]. Географічний критерій відіграє важливу роль у прагненні держави стати регіональним чи світовим лідером.

Друга класифікація, *на основі ступеня спільності сучасних теорій*, розрізняє глобальні концепції (політичний реалізм і філософію історії) та часткові теоретичні конструкції (біхевіоризм). Серед останніх також називають теорію міжнародних акторів, теорію інтеграції, теорію міжнародних організацій, а також теорію стратегії, конфліктів і дослідження миру.

Політичний реалізм передбачає об'єктивну оцінку тих реальних фактів і процесів, які відбувалися у світі. Об'єктом дослідження є реальний світ, а головним суб'єктом – держава. Згідно з цією концепцією, сутність міжнародних відносин полягає у балансі сил на міжнародній арені.

Філософія історії, як одна з концепцій міжнародних відносин, займається проблемами сенсу історії розвитку міждержавних відносин, її закономірностями, основними напрямками її розвитку та історичним пізнанням.

У теорії міжнародних відносин основні принципи біхевіоризму запозичуються в 40–50-х роках XX століття, коли

здійснювалися перші спроби дослідження міжнародних відносин, що ґрунтувалися на емпіричності сприйняття реальності. Представники школи біхевіоризму пропонують вивчати теорію міжнародних відносин, досліджуючи поведінку всіх можливих їх учасників – від індивідів до глобальної спільноти – зовсім не турбуючись про встановлення пріоритету стосовно їх ролі на світовій арені.

Третя класифікація – *на основі методу дослідження міжнародної проблематики* – основну увагу приділяє традиційному та модерністському або “науковому” напрямам в аналізі міжнародних відносин.

З другої половини ХХ століття формується модерністський напрям дослідження міжнародних відносин (представники: М.Каплан, Р.Роуз-кранс, Р.Снайдер, Х.Брук, Б.Сепін), який враховує не лише міждержавні відносини, а й неурядові громадські організації, приватні ініціативи та ін. “Модерністи” прагнуть використовувати формальні методи оцінювання та прогнозування, запозичивши їх з теорій ігор, систем, ймовірності тощо.

Традиціоналістський напрям (представники: Т.Моргентау, К.Томсон, У.Фокс, А.Вольферс, Р.Арон, С.Хоффман) глумачить сутність міжнародних відносин як взаємодію держав через головний засіб їх реалізації – дипломатію. У межах цієї концепції міжнародні відносини розглядаються в контексті неодмінного суперництва, зумовленого природною схильністю суб’єктів політики до насильства та жагою влади.

Четверта класифікація – *на основі ступеня важливості проблем теорії міжнародної політики* – виділяє сучасні політичні теорії природи міжнародних відносин і концепції змісту сучасної міжнародної політики. Ця типологія характерна насамперед для представників політологічної науки.

П’ята класифікація – *на основі низки комплексних критеріїв* – розрізняє ряд підходів. Зокрема, Д.Коляр звертає увагу на класичну теорію “природного стану” (тобто політичний реалізм), теорію “міжнародного співтовариства” (або політичний ідеалізм), марксистську ідеологічну течію, англосаксонську теорію і французьку школу міжнародних відносин. Французький соціолог М. Мерль основними напрямками в сучасній теорії міжнародних відносин вважає традиціоналістський (Г.Моргентау, Г.Кісінджер), англосаксонський на основі біхевіоризму та функціоналізму (Д.Сінгер, Д.Істон), марксистський і неомарксистський (П.Сузі, І.Валлерстайн).

Виділяють також інші чотири варіанти концепцій міжнародних відносин, беручи за основу територію й економічний потенціал як основний параметр визначення величини суб’єктів.

Перший варіант характеризує ситуацію, коли дві держави симетричні за своєю територією, але асиметричні, тобто відрізняються, за економічним потенціалом. Прикладом таких міжнародних взаємовідносин є відносини між Сполученими Штатами Америки та Канадою. За своєю територією ці дві країни майже однакові (територія США становить приблизно 9,5 млн. км², а Канади – приблизно 9,9 млн. км²). Щодо їх економічних потенціалів, то валовий національний продукт (ВНП) США більш як у 10 разів перевищує ВНП Канади.

Другий варіант демонструє зворотну залежність, коли країни є симетричними за своїм економічним потенціалом, але незіставними за площею своєї території. Яскравим прикладом є порівняння Китаю та Італії. За своїм економічним потенціалом Італія близька до КНР, але при цьому її територія становить лише 3% від території Китаю.

Третій варіант – це тип симетричних відносин у чистому вигляді, коли дві країни зіставні і за своїм економічним потенціалом, і за територією. Прикладом такої ситуації можуть бути Італія і Велика Британія (територія Італії становить приблизно 301,2 тис. км², Великобританії – 244 тис. км²; ВВП на душу населення в Італії 27 тис. дол., Великобританії – 32 тис. дол.).

Четвертий варіант є прикладом класичних асиметричних відносин. Він демонструє асиметричність відносин як за одним, так і за іншим параметром. При цьому слід зазначити, що, на відміну від симетричних, існують два різновиди асиметричних відносин:

- одна країна переважає іншу за розмірами своєї території, а та, в свою чергу, має значну перевагу над своїм партнером в економічному потенціалі. Прикладом цього є відносини між Російською Федерацією і Японією. ВВП Японії перевищує ВВП Росії в 6,5 раза (за даними на 1999 р. ВВП РФ становив 620 млрд.дол., Японії – 4,08 трлн. дол.), але при цьому територія Японії – лише 2% від території Росії [25, с. 132.];
- одна держава переважає іншу і за площею своєї території, і за економічним потенціалом, і за кількістю населення, і за всіма іншими параметрами. Прикладом таких класичних асиметричних відносин є відносини між Україною та Російською Федерацією. Росія переважає Україну за площею території майже в 30 разів (1075 : 604 тис.кв.км). За ВВП – у 6 разів (за даними на 1999 р. ВВП РФ – 620 млрд.дол., України – 109 млрд.дол). За кількістю населення – перевага за Росією в 2,5 раза (137:50 млн.чол.).

У той же час у формуванні сучасної концепції міжнародних відносин названі країни відіграють неоднакову роль у геополітичному вимірі. Зокрема, Україна, незважаючи на наявність як внутрішньополітичних та економічних проблем, залишається одним з “провідних гравців” при формуванні та становленні сучасних концепцій міжнародних відносин.

Адже Україна лежить на перехресті різновекторних геополітичних інтересів у безпосередній зоні суперечливого стратегічного трикутника “США – ЄС – Росія”, – відмічав А.Гальчинський. Контури цього трикутника ще не набули остаточних чітких обрисів, однак мало хто не відмічає значущу роль Української держави в її остаточному визначенні. Україна є проміжним, санітарним кордоном, або буферною зоною, між західною і російсько-євроазійською цивілізаціями. Для натівської Європи східні кордони України є лінією розлому між Європою і Росією, а Росія вбачає в західних кордонах України лінію розлому між НАТО та СНД [5, с. 263].

Значення України в геополітичному вимірі сучасності при формуванні сучасних концепцій міжнародних відносин відмічав і З.Бжезинський, який стверджував, що “захід і особливо Сполучені Штати запізналися визнати важливе, з точки зору геополітики, значення самостійної Української держави” [1, с. 137].

Виходячи зі своєї унікальної ролі на Європейському континенті та позаблокового статусу, Україна буде найбільш зацікавленою стороною в тому, щоб максимально усунути будь-які антагонізми по лінії Схід – Захід у Європі, зокрема й успадковані від холодної війни. Така роль – більш природна для України. Її місія – не розділяти, а об’єднувати.

Нинішню світову ситуацію не можливо пояснити краще і простіше за відомого американського оглядача Фаріда Закарія: “Процеси, які зараз відбуваються у світі, – це не занепад країн Заходу, це підйом решти країн світу». Себто у світовій політиці наявний подвійний драйв, причому і перший, і другий – по висхідній. Проводячи вдалу, розумну зовнішню політику, позаблокова Україна може скористатися відразу з обох тенденцій – і з процвітання Заходу, і з “підйому решти”. Це не чергова наша спроба перехитрити історію, не змінюючись зсередини. Це, радше, перший випадок, коли поява нової філософії зовнішньої політики України збіглася у часі з появою нової філософії міжнародних відносин. І якщо ми скористаємося з цього, аби модернізувати як саму Україну, так і її зовнішню політику, то це можуть бути двері до її нового, успішного і – для деяких політиків – неочікуваного, з погляду наших глибинних сподівань, майбутнього [7].

Аналізуючи стан, проблеми та перспективи сучасних міжнародних відносин, можна виділити такі їх складові: глобалізація; інтернаціоналізація; поглиблення політичних і економічних зв'язків; підвищення значущості загальнолюдських цінностей.

Незважаючи на те, що світ сьогодні складний і суперечливий, повний несправедливості, військових зіткнень, у ньому посилюються позитивні тенденції міжнародних відносин. Серед них можна виділити чотири основних взаємозв'язаних процеси. Це такі, як:

1. *Деідеологізація міжнародних відносин*, тобто їх звільнення від ідеологічних забобонів, які десятиріччями розділяли народи і держави на два ворогуючі табори. Міждержавні відносини, згідно з ідеологічними

установками колишніх КПРС і СРСР, представлялися як «арена непримиренної класової боротьби». У результаті між народами сіялися підозрілість і страх, злість і ненависть. На зміну подібним примітивним підходам приходять розуміння природності того, що життя людства багатогранне, і будь-яке суспільство має право вибирати собі тип життєвого устрою.

2. *Перехід від конфронтації до партнерства і співпраці*. Народи і держави, ще недавно розділені “залізною завісою”, дедалі глибше усвідомлюють, що протиборство стає життєво небезпечним. Для мешканців планети набагато доцільніше і вигідніше співробітничати: знаходити точки взаємних інтересів, доходити згоди, торгувати, обмінюватися науковим і господарським досвідом, здобутками своїх національних культур.

3. *Розосередження влади у світовій політиці*, тобто поступовий перехід цієї влади від однієї-двох “наддержав” до більш широкого кола країн.

4. *Демократизація і гуманізація світової політики*. Ці позитивні процеси розвиваються за чотирма напрямками:

- сучасні демократичні, правові держави прагнуть збільшити відкритість своїх кордонів, забезпечити людям свободу пересування і в той же час їх безпеку і захищеність у будь-якій точці планети;
- дедалі більша частина світової спільноти погоджується з необхідністю так званого “людського виміру” політичних процесів. При цьому визнаються самоцінність кожної окремої людини і пріоритетність її прав і свобод стосовно до інтересів і прав держави;

- більш помітним стає значення етичних принципів у світовій політиці. Дедалі частіше світова спільнота колективно засуджує і вживає спільних заходів проти диктаторських режимів, тоталітаризму, націоналізму і неофашизму; проти бандитизму і терору, різного фанатизму і екстремізму, проти екологічної і військової загрози миру;
- розширення міжнародних відносин. Воно виявляється в поглибленні світової співпраці, збільшенні числа учасників міжнародних зв'язків. Сьогодні на світовій арені взаємодіють не тільки державні урядовці і ділові люди, але і політичні партії, суспільні рухи, релігійні, культурні, спортивні і багато інших організацій. Збільшується взаємозв'язаність, взаємозалежність і цілісність єдиного у своєму різноманітті сучасного світу.

У той же час сучасні міжнародні відносини характеризуються негативними тенденціями, які мають місце у світоустрої. Ці негативні тенденції проявляються в тому, що міжнародні відносини сповнені елементами: локальних міждержавних і етнополітичних конфліктів; агресії і силового тиску; міжнародного тероризму.

Розв'язання проблем світового співтовариства залежатиме від політики на міжнародній арені як окремих держав, так і міжнародних організацій. Саме тому міжнародні відносини значною мірою визначають стан сучасного світу. Їх пріоритети зумовлені необхідністю вирішення спільних проблем, які стоять перед людством, та національними інтересами їх суб'єктів.

Таким чином, сучасний світ перебуває в перехідному, досить суперечливому періоді, коли тенденція до утвердження нового порядку, безпеки і мирного розвитку країн наштовхується на протидію тенденції до застосування силових засобів у політиці й відносинах з іншими державами. Прагнення людства до самозбереження повинно сприяти остаточній перемозі першої тенденції, гармонізувати політичне мислення світового співтовариства з новими реаліями.

Адже в умовах діалектичних змін міждержавного та світового порядку ці прагнення людства мають потужну мотивацію, яка генерується об'єктивними умовами, адже [44, с. 281]:

- *міжнародний порядок* – це спосіб самоорганізації міжнародного життя через взаємодію між державами, в основі якого лежить конкуренція національних інтересів та співвідношення національних сил. Він визначається через конфігурацію співвідношення сил, баланс інтересів, співвідношення цінностей та наявність каналів комунікацій між учасниками взаємодії;
- *світовий порядок* – це спосіб організації міжнародного життя шляхом формування глобального інституційного середовища, узгодження суперечливих інтересів міжнародних акторів усіх рівнів і типів. Світовий порядок, тим самим, передбачає наявність юридизованої та етичної систем норм і правил глобальної взаємодії (світове право і глобальна етика), системи глобальних політичних інститутів та процедур політичного узгодження, у тому числі засобів і методів переведення

насиленницьких способів розв'язання конфліктів у політичні форми їхнього врегулювання, а головне – об'єкта впорядковуючих впливів у особі глобального суспільства.

“Багатополярність, глобалізація та взаємозалежність визначають слабкість сучасного світу” [45, с. 476], тому слід пам'ятати, що будь-яка помилковість чи навіть неточність при визначенні відповідних пріоритетів держави можуть мати вкрай негативні для неї наслідки [5, с. 263].

РОЗДІЛ 2 **ДІАЛЕКТИКА ІНТЕГРАЦІЇ**

2.1. ДІАЛЕКТИКА ЯК ОСНОВА БУТТЯ Й ПІЗНАННЯ СВІТОВИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Грецьке слово “діалектика” означало розмову, бесіду, діалог, зіткнення полярних суджень. Уже в античні часи мислителі вкладали в поняття “діалектика” різний зміст: як теорія розвитку, як теорія пізнання (гносеологія), а то як наука про загальні закони і форми руху мислення (діалектична логіка). Сучасна матеріалістична діалектика є вченням про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і пізнання, людського мислення, що осягає світ. Це спосіб світорозуміння, теорія і метод пізнання.

Діалектика вчить про неосяжні зв'язки, що поєднують між собою всі речі, явища, процеси. Ці зв'язки проникають в їх сутність, тому вирвати явище з них неможливо, оскільки це позбавить нас глибокого і повного його розуміння. Діалектика обґрунтовує, що все існуюче може бути зрозумілим лише в розвитку і що останній слід розглядати як саморозвиток, що породжується внутрішніми імпульсами і включає в себе не лише поступові зміни, еволюцію, а й перерви поступовості, якісні стрибки, появу нового.

Діалектика, що заснована на матеріалістичному розумінні природи суспільства і на розумінні людини як суспільної, конкретно-історичної істоти, може бути і є дійсно повним, всебічним, багатим за змістом вченням про розвиток.

Обґрунтування й розкриття законів діалектики одночасно як законів буття і законів пізнання можливі лише за умови, що зрозуміла й досліджена роль суспільно-історичної практики як основного й визначального прояву активної діяльності людини. До основних принципів діалектики відносять принцип розвитку й принцип взаємозв'язку.

Принцип взаємозв'язку вказує на те, що в світі все перебуває в постійному взаємозв'язку. Зміст цього принципу виражається категоріями відношення, зв'язку, відокремлення, взаємодії, співіснування.

Відношення бувають як єдності, взаємозв'язку, взаємообумовленості, так і відокремленості. У світі людина, групи людей, цілі нації існують як окремі специфічні феномени, але постійно взаємодіють. У процесі взаємодії окремих індивідів виникають їх спільноти (родинні, професійні, за інтересами тощо), в процесі взаємодії спільнот на певній території виникають нації з власною специфічною культурою. У процесі взаємодії націй у сучасному світі, насиченому різноманітними зв'язками та відносинами, об'єктивно відбувається взаємопроникнення різноманітних сфер діяльності окремих індивідів, спільнот і цілих націй, що закладає підвалини процесу глобалізації – як нового етапу розвитку людської цивілізації.

Будучи всезагальними, зв'язки виражають єдність і багатоманітність світу. У них знаходить своє вираження матеріальна єдність світу. Зв'язки завжди розуміються в єдності з рухом, взаємодією, розвитком. Самі зв'язки теж слід розглядати в розвитку, що проявляються і між речами, і між стадіями розвитку самої речі, мають нескінченну якісну різноманітність, специфіку. Вони проявляються: між формами існування матерії; між формами руху матерії; між структурними рівнями

матерії; між предметами і явищами в межах однієї форми руху. Вони залежать від характеру відносин між об'єктами, а тому мають такі форми: внутрішні й зовнішні; прямі й непрямі; суттєві і несуттєві; стійкі й нестійкі; безпосередні й опосередковані; необхідні і випадкові; одиничні й загальні тощо. Якщо розглядати міжспільнотну інтеграцію як предмет діалектики, то зв'язки всередині спільноти будуть вважатися внутрішніми. Але саме діалектика внутрішніх зв'язків зрештою спонукає спільноту, яка прагне розвиватися, до зв'язків з іншими спільнотами. Інтеграція є одним із видів таких зв'язків. У процесі інтеграції між людськими спільнотами, перш за все, відбуваються прямі зв'язки – одна спільнота взаємодіє з іншою, і в цьому процесі певні елементи взаємодії стають спільними. Там, де виникає спільний елемент взаємодії, відбувається локальна інтеграція обох взаємодіючих спільнот. Якщо у зв'язок вступають кілька спільнот, процес стає складнішим. Тут можуть виникати як прямі, так і опосередковані зв'язки. Частіше за все, в процесі такої інтеграції виникають нові форми зв'язку, які стають спільними для всіх його учасників, але не інтегровані повністю в жоден з них. Такий зв'язок також можна вважати опосередкованим. У глобалізаційному процесі прикладів таких зв'язків безліч. Перш за все, до них можна віднести різного роду міжнародні утворення (ООН, ВТО, МВФ тощо).

Принцип взаємозв'язку є першим і основним правилом наукового дослідження загалом і матеріалістичної діалектики зокрема. В цьому ракурсі велике значення має принцип конкретно-історичного підходу, зокрема те, що кожне явище розглядається історично, у зв'язку з іншим, конкретним досвідом. Виходячи з цього, різний тип зв'язків має різний функціональний характер. Одні характеризують відносну

стійкість предметів, інші – перехід у нову якісну визначеність тощо. Наприклад, Європейський Союз – новий історичний тип зв'язку між європейськими країнами, який дозволяє їм водночас зберігати свою стійкість (як національно-політичні утворення і суверенні держави), з іншого – утворювати нову інтеграційну ідентичність з багатьма спільними для всіх елементами (економічні зв'язки, валюта, безпека тощо). При цьому культурні особливості кожної нації, що утворила нову інтеграційну ідентичність, зберігають стійкість, а інші (наприклад, економічні) перебувають в активній взаємодії, що сприяє бурхливому розвитку.

Отже, досліджуючи інтеграційні процеси, в науці важливо встановити не лише єдність і взаємозв'язок предметів та явищ, але й визначити, як внаслідок взаємодії виникають нові предмети і явища, як відображаються ці процеси у свідомості їх учасників.

Принцип розвитку вказує на те, що матерія не просто існує і рухається в просторі й часі, але й змінюється в певному напрямі (це ж стосується і суспільних відносин). При найближчому розгляді цього принципу виявляється, що він перебуває в тісному зв'язку з попереднім принципом взаємозв'язку. Адже зв'язки існують завдяки руху (перенесення матерії, енергії, інформації), а рух, в свою чергу, реалізується у взаємозв'язках. У поняттях зв'язку більше виражений статичний момент, а у взаємодії – динамічний. Взаємодія веде не тільки до руйнування, а в кінцевому підсумку – до перетворення чогось у щось. Історичний приклад – так у свій час утворювалися Сполучені Штати Америки. На відміну від інших імперій, ця країна виникла не шляхом поглинання (завоювання), а в тривалому процесі інтеграції окремих

колоніальних спільнот. Доки між ним відбувалися звичайні (статичні) зв'язки, ці спільноти лишалися малорозвиненими і залежними від метрополії. В процесі налагодження взаємодії, динамічного зв'язку відбулась зміна якості – руйнування північноамериканської колоніальної системи, натомість утворення інтегрованої спільноти, що зрештою об'єдналася в єдину державу.

Втім, нове завжди зберігає зв'язок зі старим. Без цього зв'язку нема й розвитку. Тобто останній включається у зв'язок як необхідний момент, як цілісний внутрішньо пов'язаний процес самоперетворення предмета. Так, США від колишньої метрополії дісталася національна мова та чимало інших елементів культури.

Ключ до розуміння зв'язків, якими характеризується будь-яка система, лежить в основі того процесу розвитку, результатом якого вона є. У свою чергу зв'язки, взаємодії, що лежать в основі цієї системи, є основою й передумовою її подальшого розвитку. Поняття розвитку набуває конкретного змісту, коли розглядається як внутрішньо обумовлений ряд, як послідовність системно-структурних перетворень, як перехід на нові рівні цілісності. При цьому диференціація тієї відносно простої основи – “тотожності”, – з якої починається розвиток, супроводжується і доповнюється інтеграцією (відтворенням цілісності на більш високих рівнях). Позитивний зміст, досягнутий на кожному рівні, стадії прогресу, в подальшому зникаючи, інтегрується в нові системи зв'язків, які підпорядковуються вже новій “системній якості” і перетворюються в ній. Так, на прикладі тієї ж світової колоніальної системи, яку можна розглядати як першу спробу втілити глобалізаційні процеси: будучи включеними в систему інтеграційних зв'язків світового рівня, колоніальні системи досягли певного рівня розвитку,

який дозволив їм надалі брати участь у світових інтеграційних процесах самостійно (незалежно від метрополій). Це, зрештою, призвело до руйнування колоніальної системи, але дало нову якість глобалізаційному процесу – виникненню великої множини міждержавних інтеграційних утворень різного (політичного, економічного, військового, гуманітарного, наукового тощо характеру).

Таким чином, категорії розвитку і зв'язку (єдності) нерозривні за своєю суттю. Розвиток, "знімаючи" початкову, нерозчленовану єдність, відновлює її на все вищих рівнях, де виражається не лише в збереженні якоїсь „клітинки“, а й у зв'язках, що створюють систему, яка відрізняється і внутрішньою диференційованістю та цілісністю. Ключ до розуміння системи дає історія її виникнення й розвитку, процесів диференціації та інтеграції, що розгорталися в часі, а системно-структурний аналіз виступає необхідним моментом вивчення процесів розвитку, без якого це вивчення не дозволяє вийти за межі загальних, абстрактних положень.

У цілому можна сказати, що зміст цього принципу є наслідком визнання розвитку, тобто змін особливого роду, які мають визначену спрямованість, незворотний характер, тенденцію до сходження від простого до складного, від нижчого до вищого. Це не прості зміни, а внутрішньо суперечливий процес, який не виключає й руху назад, супроводжується тимчасовими відхиленнями в той чи інший бік. Це зміни, які характеризуються поєднанням поступальності й наступності, подоланням старого новим, народженням нового, на відміну від еволюціоністського розуміння розвитку, при якому останній зводиться лише до збільшення чи зменшення одного й того самого. В еволюціоністській концепції розвитку в тіні

залишається саморух, його рушійна сила, його джерело, його мотив. Діалектична концепція розуміє розвиток як єдність протилежностей, як взаємодію між ними. Вона пояснює рух як саморух, а розвиток – як саморозвиток.

Отже, діалектика виступає як вчення про загальні зв'язки і розвиток, як спосіб світорозуміння, що ґрунтується на цих принципах. Ці зв'язки і створені ними системи розглядаються не лише в статиці, а й у динаміці, в зміні, в перетворенні, в розвитку.

Сутність цих принципів виражається і формулюється в законах діалектики, в яких фіксуються внутрішньо стійкі, необхідні, найзагальніші властивості зв'язку, що найчастіше повторюються в процесі розвитку. Закони діалектики мають необмежену сферу свого виявлення, оскільки виражають зв'язки між явищами, що притаманні як світу в цілому, так і окремим його сторонам, конкретним проявам. У цих законах розкривається, ними характеризується сутність всякого розвитку (розвитку як такого). Закони діалектики, сформульовані в певних судженнях, є відображенням об'єктивних законів, притому на науковому і світоглядному рівні, узагальненим результатом не лише пізнання світу, а й самопізнання людської думки. Порівняно з законами наук вони всезагальні, оскільки їх дія охоплює всю дійсність. Вони – закони буття і закони пізнання. Кожний з них має свій зміст і займає певне місце в системі законів.

Закони діалектики невіддільні від категорій. З одного боку, будь-який закон виражається з допомогою категорій, з другого – відношення між категоріями (причина і наслідок тощо) є логічним вираженням певних закономірностей. Категорії матеріалістичної діалектики становлять систему, в

якій вони взаємозв'язані, переходять одна в одну, одна з одної впливають і таким чином відображають зв'язки і розвиток самої дійсності.

Для розуміння взаємозв'язку і логічної послідовності категорій слід пам'ятати, що вони є підсумком, узагальненням всієї історії людського пізнання, логічними віхами на шляху духовного освоєння людиною світу. Категорії – це ступені пізнання, які виражають його рух від явища до сутності, від менш глибокої сутності до дедалі більш глибокої, від неповного знання до все більш повного і всебічного, від абстрактного до конкретного, багатого зв'язками та визначеннями.

Діалектика як теорія розвитку досліджує сутність, загальні закони всякого розвитку, в системі своїх понять дає концептуальну модель розвитку, досягнутому в його сутності. Це стало можливим завдяки тому, що рух як спосіб буття цілісних матеріальних систем на більш високому рівні розгляду був зрозумілий як послідовний процес самоперетворення систем, процес переходу на нові рівні цілісності, що характеризуються взаємообумовленими диференціацією та інтеграцією.

2.2. ДІАЛЕКТИКА РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Поняття “світова цивілізація” нині увійшло до соціально-політичного вжитку головним чином у значенні світового співтовариства як певного цілого. Коли ще зовсім недавно під цивілізацією розуміли рівень та результати технологічного освоєння дійсності, матеріальне та духовне багатство, то тепер щораз частіше вдаються до цього терміна, щоб позначити способи та форми реалізації людської сутності з погляду двох критеріїв загальнолюдського буття: гармонізації відносин у системі “суспільство – людина – природа” та зміцнення середпланетарної єдності, консолідації людства як спільноти в умовах екологічної загрози. Саме в такому контексті осмислюються термін “криза цивілізації” та шляхи її подолання.

У цілому тенденції розвитку сучасної цивілізації докладно аналізувалися у багатьох наукових працях. При цьому ті чи інші зв'язки між змінами у суспільстві та взаємодії можна прослідкувати, наприклад, у роботах У.Бека, А.Бріллантеса, Ш.Баркі, А.Гальчинського, М.Лебедевої, А.Мельвіля, Е.Тоффлера, К.Уолтза, Ф.Фукуями, С.Хантінгтона та інших.

Протягом ХХ ст. науковці висунули кілька теорій розвитку, які успішно застосовуються для пояснення цивілізаційних процесів [56].

У популярній вже на початку минулого століття моделі розвитку, висунутій Г.Спенсером, обґрунтовувалося положення про загальну поступову еволюції природи, в основі якої “лежить процес механічного перерозподілу часток матерії, а

сама еволюція йде в напрямі від однорідності до різномірності” [46]. Недоліки і обмеженість такої моделі полягає не в запереченні взагалі, а в запереченні стрибків вибухоподібного типу, якими в живій природі є мутації, а в соціальній дійсності – революції. Ці недоліки мають історичне виправдання і пов’язані з абсолютизацією еволюційного підходу в біології і його перенесенні на суспільство або природу в цілому.

Суть моделей “творчої еволюції”, або “емерджентизму” (Л.Морган [39], А.Бергсон [5]) полягала, навпаки, в абсолютизації моменту стрибків, характерного для розвитку суспільства. Нова якість, що виникає при цьому, вважалася незалежною від попередніх станів і виступала результатом “внутрішньої творчої сили”. Отже, не можна передбачити настання нової якості тому, що дійсність функціонує як система спонтанно утворених рівнів.

Зокрема Л. Морган розрізняє два поняття – “результат” і “емерджент”. Результат співвідноситься з сумативним типом змін, що визначається арифметичним складанням похідних елементів. Емерджент співвідноситься з інтегрованою зміною, яка не зводиться до похідних. Властивості першого можуть бути передбачені апіорно (пр.: загальна вага двох предметів визначається простим складанням їх ваги без потреби у зважуванні). Властивості ж емердженту можуть бути визначені лише апостеріорно (пр.: властивості води не можуть бути передбачені на основі знання про властивості водню і кисню). Це говорить про існування спонтанних змін, не детермінованих природними силами [40].

Прибічники емерджентної теорії розвитку підміняють реальну, онтологічну характеристику процесу виникнення нової якості пізнавальною. Але пізнавальний аргумент не

є переконливим: результати також визначаються через дослідження, а багато емерджентів наука дійсно спроможна передбачати. Втім, поряд з помилковістю аргументації емерджентизму, в його теорії добре відображена одна із специфічних рис пізнання цілісних систем [7].

Натуралістська (сциентистська) модель [37], характерна для другої половини ХІХ ст., іноді визначається ще як “стихійна діалектика натуралістів”. Вона заснована на абсолютизації розуміння еволюції природничими науками (наприклад, біологією [16]), яке потім поширюється на пояснення світу в цілому. Найбільш яскравою ілюстрацією стихійно-діалектичної концепції натуралістської моделі є еволюціонізм Ч.Дарвіна. Поряд з глибокими ідеями щодо розвитку, дарвінівська концепція фактично співвідносилася з природничо-науковим поняттям еволюції, а не з філософською категорією розвитку. В цьому сенсі вона не могла набути філософського статусу, оскільки не враховувала специфіку суспільного розвитку. Тим більше вона не включала дослідження розвитку як всезагального, універсального методологічного принципу.

Антропологічна модель розвитку – це протилежний щодо попередніх варіант діалектики, заснований на критиці науки та наукових методів пізнання у справі осягнення духовної сутності людини. Виразниками таких уявлень виступають концепції екзистенціалізму (К.Ясперс, Г.Марсель, А.Бердяєв, М.Хайдеггер, Ж.-П.Сартр, А.Камю та ін.), персоналізму (Н.Бердяєв, Л.Шестов, Н.Лосський, Б.Боун, Дж.Ройс, У.Хокінг, М.Калкінс, Е.Брайтмен, Е.Кент, Д.Райт, П.Шиллінг, Р.Т.Флюеллінг та ін.) тощо. Антропологічній моделі притаманна антисциентистська спрямованість не в тому сенсі, що вона заперечує значення науки взагалі, особливо для розвитку техніки та виробництва, а

в тому, що наука піддається критиці за раціонально-негативний вплив на духовність людини. Один із визначних представників екзистенціалізму Ж-П. Сартр вважає, що природа є сферою дії “аналітичного розуму”, бо в ній діє механістичність. Діалектика ж присутня лише в “тотальності людського духу, в його суперечливому динамізмі”. Діалектика Ж-П.Сартра обов’язково пов’язана з такими екзистенціональними вимірами буття, як: ціль, вибір, проект, свобода, відповідальність: “Діалектику слід шукати у відносинах людей з природою (з вихідними умовами) та у відносинах людей між собою. Саме тут її джерело і результируючі сили зіткнення проектів” [44].

Рівноважно-інтеграційна модель – варіант трактування розвитку, що виходить із абсолютизації параметрів фізичних рівноважних систем. Така система підкоряється чисто фізичним закономірностям. Оскільки всі інші системи є частиною фізичної, то закони останньої оголошуються загальними. Поступово такий підхід став базуватися не тільки на фізиці, але і на даних біології, інформатики та інших наук, які підходять до об’єктів як до систем різного ступеня складності. Тому фізична “теорія рівноваги” стала розглядатися як загальний принцип пояснення світу, що виражає тенденцію будь-якої системи до рівноваги. Так, при поясненні суспільства протиріччя не враховуються, або розглядаються лише як негативний фактор, що порушує суспільну рівновагу [22].

У другій половині XIX ст. фізікалістський редукціонізм змінився на біологічний, й суспільство стало розглядатися переважно за аналогією з живим організмом, що саморегулюється і є стійкорівноважним. Основні положення теорії рівноваги:

1. Рівновага абсолютна (у тому сенсі, що вона є переважним станом системи); боротьба відносна.
2. Рівновага, позбавлена протиріч; протиріччя і боротьба – негативні, шкідливі для системи.
3. Порушення рівноваги відбувається під впливом зовнішніх сил.
4. Подолання протиріч відбувається за рахунок пристосування системи до зовнішнього оточення, що забезпечує „нейтралізацію протилежностей” й нову рівновагу.
5. Розвиток відбувається за формулою: “рівновага – нерівновага – рівновага”.

Отже, в цій теорії абсолютизується значення рівноважного стану системи. Для складних систем зі зворотним зв’язком характерною є динамічна стійкість, гомеостатичність.

Недолік теорії рівноваги перш за все у тому, що вона розглядає рівноважні стани як позбавлені протиріч. Вона нехтує зіткненнями інтересів суспільних груп з метою представити суспільство стійким, рівноважним, гармонійним. Не відповідає дійсності й положення цієї теорії про те, що протиріччя (конфлікти) є згубними для системи. Звичайно, є конфлікти, спроможні спричинити загибель системи. Але в сучасному розумінні поняття “конфлікт” носить і прогресивний характер.

Натомість у сучасній західній соціології існує так звана теорія конфлікту, яка абсолютизує роль останнього (Дж.Тернер [55]). У цій теорії, перш за все, мова йде саме про соціальні конфлікти (між поколіннями, націями, соціальними групами тощо). Головним джерелом конфлікту за Р.Дарендорфом є система управління суспільством з її пануванням і підкоренням, „діалектикою влади й авторитету”, яка породжує основні

зіткнення. Все суспільне життя в цілому є конфлікт [17]. Конфлікт є невідворотним. Він прискорюється або уповільнюється через низку супутніх структурних умов. Вирішення конфлікту в певний момент приводить систему до такого стану, який неодмінно породжує нові конфлікти. Конфлікт існує для того, щоб задовольняти потребу системи у змінах.

Інший представник цієї концепції – Л.Козер – вважає, що багато з тих процесів, які зазвичай вважаються деструктивними, за певних умов закріплюють засади інтеграції системи, а також її пристосовуваність до оточення. Конфлікти існують у будь-якій соціальній системі, але вони роблять її більш гнучкою. Завдяки конфліктам система звільняється від майбутніх станів нерівноваги [24]. Таким чином, теорія будує схему розвитку: “конфлікт – рівновага – конфлікт”.

В обох вищезгаданих теоріях джерело розвитку неодмінно виводиться за межі системи. Тому соціальна діалектика виявляється несумісною ані з теорією рівноваги, ані з теорією конфлікту. Діалектика підкреслює нероздільність єдності і боротьби в процесі розвитку і не може трактувати рівновагу як незмінний стан.

До найбільш визначних концепцій розвитку, створених в XIX–XX ст.ст., належить діалектично-матеріалістична концепція, засновниками якої є Г.Гегель, К.Маркс, Ф.Енгельс, а продовжувачем (з певною мірою ідеологізації) В.Ленін. Останній дає таке трактування розвитку: “Розвиток, ніби повторюючий пройдені вже щаблини, але повторюючий їх інакше, на більш високій базі (“заперечення заперечення”), розвиток, так би мовити, по спіралі, а не по прямій – розвиток стрибкоподібний, катастрофічний, революційний – внутрішні імпульси до розвитку, що даються протиріччям, зіткненням

різних сил і тенденцій, які діють всередині цього суспільства, зв’язок, що дає єдиний, закономірний світовий процес руху – такі деякі риси діалектики” [30, с. 49].

А ось як характеризував поступальний розвиток Г.Гегель: “[поступальний розвиток полягає в тому, що] він починається з простих визначень і наступні визначеності стають більш багатші й конкретніші. Оскільки результат містить у собі свій початок, і наступний рух цього початку збагатив його новою визначеністю. На кожній щабліни подальшого визначення він містить всю масу свого попереднього змісту й нічого не втрачає внаслідок свого діалектичного поступального руху, але бере із собою все набуте і ущільнюється всередині себе” [10, с. 3-5].

Сам розвиток, за Г.Гегелем, тріадний, пов’язаний із запереченням, знаттям і синтезом. Головне в законі “заперечення заперечення” зовсім не знищення, а синтез, тобто об’єднання всього, що було на попередніх етапах й повторення на вищому щаблі характерних рис, структури похідного щабля.

У законі переходу кількості в якість акцент робився на стрибках-вибухах: “які переходять від незначних і прихованих кількісних змін до змін відкритих, докорінних, якісних, де якісні зміни відбуваються не поступово, а швидко, миттєво” [47].

З таким трактуванням закону переходу кількості в якість пов’язано і своєрідне тлумачення закону єдності і боротьби протилежностей. Тобто акцент робиться на “боротьбі”: “Боротьба взаємовиключних протилежностей абсолютна, як абсолютний розвиток, рух” [30, с. 317].

Поряд з такою інтерпретацією діалектики в межах діалектичного матеріалізму цілком можлива інша модель – гуманістично-діалектична, яка поєднує принципи матеріалізму, діалектики і гуманізму. Втім, на наше переконання, вер-

шиною у побудові діалектичної моделі розвитку та проведення принципу розвитку була і залишається концепція Г.Гегеля. Більшість концепцій діалектики в тій чи іншій формі засновані на гегелівській моделі або її основних принципах.

Наприкінці минулого століття, в межах неklasичної соціології, яка дістала теоретичне обґрунтування у працях А.Субетто [13; 48; 49], важливого значення набувають поняття багатовимірність та багатоваріантність. Багатовимірність – це не відносини між суспільною системою та її окремими сферами, рівнями, підсистемами і не між структурами, одна з яких визначається як базова, первинна, фундаментальна. Це відносини, які розкриваються на глибшому рівні: між такими структурами, кожна з яких є рівноцінним індивідуальним виміром того суспільного цілого, до якого вона входить. Поняття багатоваріантності розвитку має кілька значень: вибір одного варіанта з потенційно наявних у певний історичний період; реалізація неоднакових варіантів розвитку одного й того самого типу суспільства за різних умов; наявність у потоці розвитку якісно неоднорідних шарів, які рухаються паралельно чи в різних напрямках. На думку деяких учених [13], у сучасному світовому розвитку на перший план починають виходити закони системно-циклічної динаміки, тобто загальні закони становлення багатовимірного світу, які одночасно визначають його ритм та його поступальність. У них має вияв певна конфігурація нових відносин, які складаються між різними сторонами суспільного цілого.

Можливо, найбільш значною тенденцією суспільного розвитку сучасності виступає глобалізація світу. Акцентуючи увагу на різних аспектах цього складного феномена, науковці загалом однакові в тому, що за сутністю глобалізація – це

сукупність процесів дедалі більшого об'єднання людства, а саме – посилення взаємозв'язку і взаємозалежності та інтенсифікація взаємодії у світовому масштабі різних суспільних суб'єктів, передусім держав світу, але також і недержавних суб'єктів, таких, як транснаціональні корпорації, органи та інститути міждержавних об'єднань, міжнародні організації і рухи, внутрішньодержавні регіони і громадські об'єднання тощо. Як принциповий момент глобалізації відзначається вражаюче поширення суспільного життя у всіх його проявах за межі кордонів національних держав, які стають дедалі більш прозорими. За висловом У. Бека, “анулюється уявлення про те, що ми живемо і діємо в закритих, відмежованих один від одного просторах і національних державах та, відповідно, в національних суспільствах” [3, с. 28-29].

Глобалізація проявляється в різних сферах у вигляді низки відносно самостійних складових-тенденцій. Першою з них є поширення процесів міждержавної політичної та економічної інтеграції шляхом утворення або зміцнення наднаціональних, як правило, регіональних об'єднань [38, с. 43; 50, с. 8-9].

Особливого розвитку ці процеси набули з початку 1990-х рр., у результаті чого сформувалася низка міжнародних економічних спільнот. Але надалі прослідковується послідовний перехід від економічної до політичної інтеграції, найбільш яскравим прикладом якої виступає створення Європейського Союзу. Подібні перетворення спостерігаються і в інших регіонах світу [27].

2.3. ДІАЛЕКТИКА ЗАГАЛЬНОГО І ОСОБЛИВОГО ІНТЕГРАЦІЇ

Інтеграцію доволі часто розглядають з точки зору цілісності і взаємозалежності світу, пов'язуючи розвиток інтеграційних процесів з двома основними аспектами – економічним і політичним. Початковим поштовхом для інтеграції послужувала економічна ситуація в світі і в кожній окремій країні, яка стала нездатна ефективно розвиватися, спираючись тільки на власний економічний потенціал, що мало наслідком укрупнення капіталу в розвинених країнах, зрощення його з політичною владою, забезпечення собі необхідного для досягнення економічних переваг і реалізації конкретних політичних рішень оперативного простору, на який з точки зору геополітики та геоекономіки поступово перетворився світ.

Низка об'єктивних умов і тенденцій суспільного розвитку сприяла прагненню окремих розвинених країн світу об'єднатися в єдине ціле задля досягнення конкретних економічних переваг, що підсилювалося суб'єктивними передумовами інтеграції, які відображалися у формуванні необхідної політичної платформи здійснення інтеграційних кроків не на основі протистояння, а на основі компромісу у вирішенні міжнародних суперечок. Війна, як історично випробуваний основний засіб об'єднання країн в єдине ціле, у другій половині ХХ ст. відійшла дещо на другий план, поступившись місцем спробам зближення країн на паритетних засадах, як рівноправних партнерів. Суб'єктивність зовнішнього впливу намагалися змінити зверненням до об'єктивних взаємозв'язків та взаємозалежності країн, перш за все у сфері економічного

життя [18; 23]. Насправді ж, інтеграція навряд чи може розглядатися як факт, що свідчить про об'єднання країн в єдине ціле, як це розуміється у переважній більшості досліджень, що успадковують ідею, за якою "інтеграція є водночас процесом і станом, який включає у себе тенденцію до заміни роздроблених міжнародних відносин, які складаються з незалежних одиниць, новими більш або менш широкими об'єднаннями, що наділені мінімальними повноваженнями приймати рішення в одній або кількох областях, або в усіх областях, які входять до компетенції базових одиниць" [65, с. 435]. Інтеграція залишається переважно процесом зближення, поступового еволюційного прийняття взаємодії як необхідності, що розвивається не стільки в межах об'єктивних закономірностей, скільки на основі суб'єктивного елементу, який, звісно ж має місце в об'єктивно-суб'єктивній діалектиці суспільного розвитку, але потребує діалектичного осмислення наявності взаємних зв'язків між країнами як основної умови взаємодії частин цілого, яке лише зовні є певним інтеграційним утворенням, що сприймається цілим.

Інтеграція є процесом відтворення цілого як всезагального, що відображає стан зв'язності окремих частин цілого. Вона вказує на суттєвий момент створення світу як цілого, в якому немає двох абсолютно тотожних і абсолютно відмінних речей, передбачає наявність відмінностей у самому собі, є конкретно тотожністю множини неповторних, особливих одиницьностей, які, будучи не тотожними одна одній, реалізуючи індивідуальне у випадковому, формують єдність множинного.

Окреме цілого виражає природу цього цілого власним особливим, відмінним [61]. У цьому цілому кожна з одиницьностей подана в усій своїй сукупності її ж істотних властивостей, субстанційально значущих, що детермінують

індивідуальну визначеність, у тому числі й у межах якісних та кількісних переходів, що є основою відмінностей одного об'єкта від іншого. Але сукупність різноманітних індивідуально-особливих одиниць, сукупність різноманітностей не є особливим світу як цілого. Така сукупність є лише одним, онтологічно значущим, але не єдиним з елементів світу як цілого. Вона вказує на детермінованість об'єктивної дійсності різноманітностям, наданим в безкінечному формам внутрішнього та зовнішнього виявлення буття світу, цілісність якого передбачає спільність всіх елементів цілого, їх властивостей та відносин.

Усі речі в цілому світі мають дещо спільне між собою, що вказує на наявність загального як онтологічно значущого для елементів цілого. Сукупність відмінностей, що відрізняють сукупність певних індивідуальностей від інших сукупностей, визначається загальним як єдиним у множинному. Це те єдине, що містить у собі загальне як сутність єдиного, й формує схожість або спільність істотно важливих властивостей, відносин, які поєднують окреме й розрізнене у визначену множину. Аналізуючи Марксове розуміння труда, Е.Ільєнков вказує, що "труд загалом, як такий, є конкретно-всезагальною субстанцією, а одиничний індивід та одиничний продукт його труда – як "виявлення" цієї всезагальної сутності". Поняття труда тут не абстрактно однакове, а "реально-всезагальний закон, який тяжіє над одиничним та особливим, визначає їх долі, керує ними, перетворює їх на свої органи, змушує їх виконувати саме ті функції, а не інші". Відповідно, в реально-всезагальному формуються особливе та одиничне, коли "одиничне та його особливості реально виступають як "одиничне втілення" реально-всезагального", причому

відмінності є формою виявлення всезагального, в якому "особливе та одиничне усвідомлюється саме з того боку, з якого воно належить цьому цілому, є вираженням саме цієї конкретної "субстанції" (конкретна система явищ, які взаємодіють як система, яка історично розвинулась), розуміється як момент руху, що виявляється та зникає, зазначеної конкретної системи взаємодії" [20].

Дійсно, якщо за одиничною дією визнається спільна якість, притаманна певній сукупності індивідуальних одиниць, загальне відображає сутність самого одиничного, є дійсним законом існування та розвитку одиничного, що передбачає наявність різного ступеня спільності елементів цілого, й вказує на те, що одиничне та загальне існують в єдності, конкретність якої є особливою. Важливим для цілого є те, що загальне виступає в амбівалентному сенсі, що реалізується в межах множинного, коли щодо одиничного загальне є загальним, а щодо загального, наданого в більшому ступені загальності, воно є особливим. Одиничне в матеріальному виявляє властивості, що виникають внаслідок змін у речах, набуваючи характеру особливого, неповторного для інших [35]. Це одиничне матеріального, будучи притаманним тільки одній речі, співіснує у ній разом з властивостями, які не є унікальними і повторюються в кожній іншій речі, сукупність яких утворює загальне.

Конкретність окремого, яке є єдністю протилежностей, виступаючи водночас одиничним і загальним, і в якому одиничне та загальне існують як його моменти, вказує на абстрактність одиничного і загального, які поза окремим не існують також, як і сутність предмету не може існувати поза самим предметом, відокремлено від нього. Конкретна єдність є реальними зв'язком і взаємодією, в яких дійсний

зв'язок між речами утворюється поза простими однаковістю і "тотожністю" речей. "Там, де є абстрактна єдність, немає і не може бути єдності конкретної" [20], оскільки в тотожності немає і не може виникнути взаємодія, взаємообумовленість. "Конкретність", як підкреслює Е.Ільєнков, означає перш за все всезагальний об'єктивний взаємозв'язок, взаємообумовленість маси одиничних явищ, "єдність у різноманітті", єдність розрізненого та протилежного, – а зовсім не абстрактно відхилену тотожність, "єдність", що лише у кращому випадку може вказувати на можливість наявності у речах внутрішнього зв'язку, прихованої "єдності" явищ. Ця можлива потенційна реальна єдність явищ, але зовсім не обов'язкова, може бути встановлена тільки у процесі конкретного аналізу [20]. Фактично одиничне і загальне є сутністю окремого як єдності одиничного і загального, які знаходяться у взаємозв'язку, відображаючи взаємний перехід у межах певної сукупності одиничного та загального, наявних в окремому. При цьому одиничне завжди виражається особливим, тим, що відрізняє цей предмет від інших, на відміну від загального, яке може виражатися як особливим, так і загальним, наданим у формі всезагального, яке в будь-яких відносинах відображає тільки тотожність, не відрізняючи цю тотожність від іншої. Одиничне і загальне є протилежними моментами цілого в його єдності, подані у співвідношенні. Протилежності одиничного та загального знімаються особливим, яке відображає загальне в реальному, одиничному втіленні, а одиничне в єдності з загальним. Зв'язок та переходи цього окремого в інше є сферою конкретизації буття окремого, коли окреме не існує поза зв'язком, що утворює загальне.

Взаємоперехід предметів і процесів, що виражається в одиничному, особливому та загальному, вказує на ієрархію

буття цілого та його частин, які розвиваються у межах об'єктивних закономірностей. Загальна закономірність відображається в одиничному та через одиничне, що вказує на необхідність розуміння нової закономірності, яка виникає в дійсності як одиничний виняток із загальної закономірності, відповідно до якої розвивається ціле та його частини. Нове є потенційно наявним у загальному, а потенційно загальне – у вигляді одиничного, що обумовлює те, що будь-яке нове як потенційно загальне виникає спочатку тільки як випадкове, й у процесі кількісних та якісних змін стає закономірним, перетворюючись на загальне як нормативний елемент буття. Перехід загального з потенційного на актуальне здійснюється перетворенням у конкретній сукупності умов одиничних винятків, які відповідають тенденціям розвитку предмета, коли випадкові одиничності, знімаючи одна одну й позбуваючись несуттєвого, синтезують загальну закономірність, спільну для всіх одиничностей. Оскільки "всезагальне не може і не повинно прямо і безпосередньо відповідати кожному окремому та одиничному явищу, що розвинулось на тій основі, яку безпосередньо фіксує це всезагальне. Всезагальне безпосередньо має відповідати лише тій реальності, яка, будучи з одного боку досить особливою фактичною реальністю, що існує самостійно поряд, до / або в інших таких самих особливих реальностях, з іншого боку є реально всезагальною основою, на якій / або з якої всі інші особливі реальності розвинулись" [20]. Відтак загальне не існує до одиничного або поза ним (у тому числі й над ним), але не все одиничне може бути узагальненим, що вказує на те, що єдність одиничного є особливим як конкретної єдності загального та одиничного, позбавлених абстрактності.

Одиничне та особливе містять у собі більший потенціал перетворень, ніж загальне. Пізнання виключно загального позбавляє можливості конкретизувати закони та закономірності розвитку предмету або явища, про що свідчить інколи майже повна теоретико-методологічна безпомічність сучасних концепцій суспільного розвитку, які намагаються вивести закономірності розвитку з пізнання загального, загострюючись у неможливості розкрити загальне в понятті, яке має відображати одиничне та особливе – показовою у цьому контексті є, наприклад, проблема дефініції сучасних типів суспільних відносин [2]. Ігнорування одиничного позбавляє можливості пізнати загальне, в якому істотно важливими виявляються індивідуальне та особливе, аналіз яких дозволяє розкрити причини, тенденції, перспективи розвитку об'єкта пізнання.

Розглядаючи світ як складну систему, ми приймаємо тезу, що ця система є цілісною сукупністю елементів, що знаходяться у взаємозв'язку (один з одним, іншими системами, зовнішнім середовищем), який відображає їх цілісну єдність, тобто вони виступають для зовнішнього як єдине ціле. При цьому складна система, як правило, розуміється в тому сенсі, що її елементи самі розглядаються в якості системи. Але в цьому разі виникає певна проблема, пов'язана з ієрархією систем та відповідно конкретною сукупністю елементів, що формують систему, – в принципі, будь-яка система є складною і тому необхідно цю ієрархію не тільки враховувати, але й виявляти. З точки зору теоретико-методологічної проблема не є суттєвою, якщо в процес наукового пізнання не втручаються питання ідеології як, наприклад, у випадку із запереченням марксистської філософії та діалектичного (історичного) матеріалізму, який

постулює матеріальне в якості базису суспільства як системи: “У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні відносини, які від їх волі не залежать, – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних виробничих сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому вивисується юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості” [32, с. 6-7]. Ідеалістична філософія (залишаючи поза увагою протистояння реалізму та номіналізму у вирішенні проблеми взаємозв'язку між одиничним та загальним), намагаючись довести первинність свідомості, заперечує економічний базис суспільних відносин, що має конкретні наслідки – утопічні проекти суспільного розвитку, які реалізуються у конкретних моделях і пропонуються суспільству в якості стратегічних орієнтирів розвитку.

Дійсно, наявна в теоретичній рефлексії необхідність постулювання релятивності цілого – у тому сенсі, що будь-яке ціле може бути і є частиною більшого цілого, а отже й продовження будь-якої ієрархії систем стикається з проблемою безкінечно більшого цілого, отримуючи властивість дурної безкінечності – потребує не тільки побудови ієрархії систем, що принципово можливо і важливо в рамках наукового підходу до пізнання дійсності, але й визначення основи всієї будови системи в якості головного рушія можливих змін її структурних елементів, їх взаємовідносин. У сфері матеріального, звісно, таким базисом і буде те, що постулює марксизм; у сфері ідеального переважатиме суспільна свідомість – дуалізм цей залишається, відображаючи об'єктивні закони діалектики та визначаючи дослідницьку позицію у рамках вирішення

основного питання філософії. Буття не є одномірним, про що свідчить діалектика цілого та частини, в якій будь-яка частина є елементом цілого, будучи водночас цілим, та, вступаючи у відносини з іншим, стає елементом цього іншого цілого, більшого за це ціле, залишаючись у свою чергу елементом ще більшого цілого, формуючи ієрархічну структуру буття, безкінечного за кількістю та різноманіттям своїх форм.

Нас цікавить характер зв'язку між частинами цілого, який дозволяє вказати на типи цілісності, що є важливим не тільки для типології систем, не тільки для побудови відповідної ієрархії, але й з точки зору визначення онтологічної значущості конкретної системи, загалом її конкретності. Абстрактний характер цілісності, наприклад, свідчить про те, що система або є скупченням різнорідних елементів, поєднаних один з одним не завдяки своїм властивостям, а механічно, завдяки зовнішньому впливу, оскільки за визначенням така система є неорганізованою (у термінах синергетики, наприклад, така система не має внутрішніх механізмів самоорганізації), а тому не здатна існувати самотійно. Виникаючи як проста сума окремих елементів, така система не здатна продукувати нових властивостей, залишаючись в межах тих властивостей цілого, які співпадають з простою сумою властивостей його складових частин. Перебуваючи в якості елементів такої системи, її частини не мають можливості набувати якісних змін. Цей процес уможлиблюється тільки у випадку зовнішнього впливу, зміни умов існування конкретного елемента в його взаємозв'язках з іншими системами тощо. У цьому аспекті важливим є те, що "всезагальна (суспільно-конкретна) система взаємодії людей та речей виступає щодо окремого індивіда як його власна, людська дійсність, яка склалася поза і незалежно від нього.

Долучаючись до своєї власної конкретно-людської сутності, людина індивідуально відтворює в собі цю сутність, стаючи її одиничним втіленням, її реальним конкретним здійсненням. Конкретна повнота людського розвитку здійснюється тут саме за рахунок повноти особистісного, індивідуального розвитку, за рахунок того, що кожен індивід, узятий окремо один від одного, виявляється односторонньою, абстрактною людиною" [20]. Фактично будь-які зміни у такому випадку характеризують лише розвиток елемента системи як конкретного цілого поза неупорядкованим цілим, яким є система, до якої входить це ціле.

Відмінна від цього організована цілісність, яка характеризується різним рівнем упорядкованості структурних елементів, детермінованих особливим індивідуального складових частин такого цілого, даних у конкретному зв'язку між ними. Цей зв'язок у межах системи як цілого свідчить про відносну стійкість його частин та закономірності взаємозв'язку між ними. У такому організованому цілому зберігається особливе його складових частин та виникає можливість реалізації індивідуального одиничного у новій якості в межах цілого. Загальне отримує характеристики та властивості, які можуть і не співпадати з особливим в його відокремленому конкретному одиничного.

Коли йдеться про органічну цілісність (наприклад, суспільство) як вищий тип організованої системи, яка здатна до саморозвитку та самовідтворення її складових частин, ми зіштовхуємось з іншою складною проблемою, а саме з проблемою індивідуального буття, яка має безліч спроб вирішення в історії філософської думки. Якщо частини органічного цілого поза цілим втрачають свої значущі властивості, якщо органічне

ціле є сферою буттєвого визначення її складових частин, коли поза цілого ці частини не можуть існувати в цій конкретній визначеності, то індивідуальне буття частини певною мірою стає несуттєвим для буття цілого. Наприклад, буття конкретної людини для суспільства як системи майже нічого не дає, хоча якщо люди не будуть існувати, суспільства також не буде (у цьому контексті можна пригадати сталінське висловлювання про те, що смерть одного є трагедією, смерть тисяч – статистикою, що є справедливим, але тільки в іншому контексті). Дійсно, знеособленість суспільства мінімізує онтологічну значимість індивідуального буття особистості для цілого. Але й суспільство здатне до саморозвитку та самовідтворення тільки завдяки існуванню його складових частин – масштаби буття суспільства та людини не можна зіставити, що повертає нас не тільки до проблеми ролі особистості та мас в історії, але й – у першу чергу – до діалектики суспільних змін.

Зміну типу економічних відносин або політичної системи в країні можна розглядати як загальне (наприклад, для країн колишнього соціалістичного табору), оскільки такі зміни характерні не тільки для однієї окремої країни, а для кількох країн, де наявні “тотожні” соціально-економічні та політичні умови. У межах же світового геоекономічного та геополітичного процесів такі зміни будуть розглядатися як особливе. Внаслідок цього інтеграція як процес створення нового цілого, характеризуючись загальним, передбачає неодмінне врахування особливого країн, що інтегруються. Саме це особливе визначає сутність самого явища інтеграції, відрізняючи його від будь-якого іншого цілого, що може гіпотетично виступати в якості альтернативи розвитку історичного процесу у напрямі об’єднання різних країн в єдине ціле.

Початково різні умови, в яких перебували та перебувають країни, що інтегруються, передбачають врахування особливого кожної з цих країн. Більше того, це особливе відображає істотні моменти історичного розвитку кожної країни, а тому виникає необхідність враховувати конкретне особливе, що формує особливе країни як цілого, відображаючи особливе кожного одиничного всієї системи як певної єдності, наданого у взаємозв’язку з іншими одиничностями. Але не у зв’язку, що утворюється в процесі механічного з’єднання тотожних, які вказують лише на абстрактне ціле. Саме на це вказує важливий момент діалектики загального та особливого, в якій у реальності, у конкретній, а не абстрактній єдності, цей зв’язок виникає і реалізується у протилежностях явищ. Повна тотожність уможливіває лише зовнішній зв’язок між речами, механічний, а отже й “взаємодії, тобто таких відносин, в яких одне одиничне передбачає інше одиничне в якості необхідної умови самої себе, – встановитися тут не може” [20]. Нехтування цим особливим нівелює процес інтеграції та її результат, який, замість того, щоб бути органічним типом системи, виявляється переважно штучним, у якому окремі елементи єднаються завдяки зовнішньому керованому впливу. Конкретна система взаємодії, в якій здійснюється предмет, визначає можливість виявити специфічне в його окремоті. Внаслідок цього інтеграція сприймається не як об’єктивний процес історичного розвитку держав, а як сфера реалізації суб’єктивних інтересів і прагнень. Інтеграція за таких умов втрачає статус загального і актуальність в якості стадії розвитку суспільств і держав, втрачаючи те важливе, за яким на одній і тій самій стадії розвитку речей загальним є те, що становить їх сутність, тією сукупністю нових властивостей, яких вони набули у процесі переходу на нову стадію розвитку.

Спільне між країнами, що знаходяться на одній стадії розвитку, закріплює в конкретному те, що виникло у них після того, як вони на цю стадію розвитку вступили. Нові якості, яких набули ці країни у процесі розвитку, фіксуються в загальному для них, що характеризує саму цю стадію їх розвитку. Сукупність особливого такої стадії розвитку в кожній окремій частині цілого характеризує форму виявлення сутності конкретного типу суспільно-економічних відносин. Але для того, щоб визначити цей тип, необхідно конкретизувати особливе в загальному: наприклад, якщо характеристики економічної структури суспільних відносин, будучи загальним, безпосередньо визначають тип суспільно-економічної формації, то політичні відносини, тип політичної системи та форми, в яких вона виявляється, є особливим. Відтак сутність певної кількості предметів становить притаманне їм загальне, що набуває різних форм вираження, виявляє особливе в реалізації сутності – сутність капіталізму є загальним для капіталістичних країн, які, реалізуючи власне особливе, мають різні форми та типи політичної структури держави. Тобто, особливе є не менш важливим у конкретизації або теоретичному осмисленні процесів суспільного розвитку, ніж загальне, що обумовлює звернення уваги не тільки на те, що повторюється в усіх частинах цілого, але й на те, що притаманне виключно окремій частині цього цілого.

Останнє положення свідчить про те, що зміни суспільного життя передбачають аналіз як загальних закономірностей історичного розвитку суспільства і держави, які притаманні усім країнам, що знаходяться на певній стадії розвитку, так і особливих умов, особливого, притаманного конкретній країні. Нехтування цим призводить до розвитку механістичних

уявлень про шляхи, методи та засоби конкретно-історичного розвитку країн, що інтегруються, утворюючи загальне. При цьому історичний досвід країни інколи не тільки не враховується, але й, якщо і береться, то поза загальних закономірностей суспільного розвитку в їх зв'язку зі специфічними умовами їх проявів у кожному конкретному суспільстві та державі. Це обумовлює важливий теоретичний і практичний момент, пов'язаний з необхідністю використання будь-якого конкретного досвіду країни в інших умовах розвитку тільки в аспекті притаманного йому загального. Особливе цього досвіду залишається як специфічне історичного розвитку країни і не має абсолютно експлікуватися на інші країни, які мають власне особливе, але обов'язково враховується в загальному, що також не передбачає ігнорування особливого.

Відсутність діалектичного розуміння цього моменту призводить до розвитку двох основних поширених загальнотеоретичних підходів до процесу змін у суспільстві та державі: або пропонуються наявні принципи, моделі, схеми, засоби розвитку, які відображають історичний досвід одних країн, для інших без урахування притаманного їм особливого, нових умов, у яких реалізуються загальні закономірності історичного розвитку суспільства і держави (наприклад, моделі інтеграції західноєвропейських країн без суттєвих змін пропонуються і приймаються в якості основи інтеграції для східноєвропейських країн та країн колишнього Радянського Союзу); або ж навпаки, враховуючи тільки особливе конкретної країни, розробляються специфічні моделі її розвитку поза загальним, у якому відбувається розвиток інших країн (наприклад, розроблення моделей інтеграції, які майже не враховують досвід інших країн, коли йдеться про перетворення

структури суспільних відносин на щось особливе, у сенсі, не схоже на аналогічне в інших країнах з подальшою інтеграцією до цілого).

Фактично йдеться про ігнорування взаємозв'язку, який передбачає взаємний вплив країн одна на одну, але зберігаючи стійкість кожної з систем, а також взаємодії як реального феномену, всезагальної форми взаємозв'язку явищ дійсності, їх переходів, розвитку, що виражається в їх взаємній зміні, підкреслюючи момент змінності систем, оскільки поза конкретною взаємодією виявити конкретне одиничне та особливе неможливо, адже "в кожному одиничному абстрактно виділяється та сторона, та визначеність, якою воно зобов'язано цим системі та "субстанції". Така її абстрактна властивість, яка цьому одиничному належить тільки як елементу цього цілого і не може виникнути в ньому поза цим цілим" [20]. Або ж, як підкреслював Ф.Енгельс, "взаємодія – ось перше, що виступає перед нами, коли ми розглядаємо матерію, що рухається, взаємодія є істинною *causa finalis* речей. Ми не можемо піти далі пізнання цієї взаємодії саме тому, що позаду неї нічого більше пізнавати" [34, с. 546]. Саме взаємні зв'язки створюють умови для взаємодії, і якщо в процесі інтеграції таких зв'язків немає (або вони не створені, не розвинені, не виокремлені), то взаємодія частин того цілого, яким є, наприклад, Європейський Союз, стає якщо не неможливою, то, принаймні, сумнівною, як і існування самого цілого.

Суб'єктивне має виражати тільки таку реальність, яка "настільки реальна", що існує самостійно у вигляді особливого (визначеного), а тому і "одиничного" предмету. Саме реальність безпосереднього об'єктивного вираження у всезагальному одиничного та особливого становить собою всезагальну форму

розвитку. І важливим тут є саме те, що дійсна конкретність (конкретно-всезагальне) є не абстрактною тотожністю простої сукупності емпіричних фактів, а конкретною тотожністю всезагального, особливого та індивідуального [20]. І дійсно, суб'єктивний момент в діалектиці суспільного розвитку присутній, невід'ємний від неї, передбачаючи поряд з об'єктивними закономірностями суспільного розвитку активний вплив на нього суб'єктивної діяльності людей, яка береться як випадкове, утворюючи разом із загальним, особливим та одиничним процес історичного розвитку з притаманними йому протиріччями, коли у процесі кількісних та якісних переходів фіксується причинно-наслідкова послідовність зміни типів, форм, стадій суспільного розвитку. Звісно, цей процес може мати й інший характер, відмінний від об'єктивної закономірності, характер випадковості, що сприймається як відхилення від об'єктивної закономірності. Але пізнання такої випадковості як "непізнаної закономірності" вказує на особливе суб'єктивного в діяльності людини, що є впливом фактора загострення протиріч суспільного розвитку, а з іншого боку, це суб'єктивне, підпадаючи під вплив суспільних протиріч, деформує діяльність людини, яка не відповідає необхідним для подолання або зняття цих протиріч умовам. Внаслідок цього виникають і розвиваються нові конкретні форми суспільних протиріч як загальне, що обумовлює необхідність виявлення і дослідження їх окремого, специфічного, одиничного, адже, як зазначав К. Маркс, "кризи світового ринку мають розглядатися як реальне зведення воедино та насильницьке вирівнювання всіх протиріч буржуазної економіки. Тому ті окремі моменти, які таким чином зводяться воедино в цих кризах, мають виступати та прослідковуватися в кожній сфері буржуазної

економіки, й у міру того, як ми все далі і далі проникаємо в цю економіку, ми маємо, з одного боку, розкривати новіші й новіші визначення цього протиріччя, а з іншого боку, показувати, як у більш конкретних формах повторюються і містяться його більш абстрактні форми” [33, с. 567].

Найважливішою є діалектика переходу, зміни старих суспільств новими, протиборства нової влади в нових соціально-економічних умовах з традиційними для цього суспільства і держави явищами, що залишилися у спадщину від попередніх періодів розвитку суспільних відносин. Водночас, важливим є виявлення передумов здійснення суспільного переходу, суспільних змін, а саме тих об’єктивних умов, які для цього існують у сфері духовно-матеріального виробництва. Ці умови можуть вказати на реальну тенденцію розвитку суспільства – еволюційний або революційний шлях, і саме у цьому контексті стають зрозумілими ті етапи, їх історична логіка, які проходять у своєму розвитку суспільства, змінюючи форми суспільно-економічних формацій. Тобто стає зрозумілою діалектика особливого та загального в процесі суспільного розвитку, діалектика особливих шляхів суспільного розвитку та його відповідних етапів. Хоча, якщо з точки зору діалектики загального, одиничного та особливого історична зміна форм капіталізму з мануфактурного (як початковий етап розвитку) на транснаціональний або глобальний імперіалізм (як сучасний етап розвитку) є об’єктивною, то діалектика процесу інтеграції капіталістичних країн або в цілому країн, що знаходяться на різних етапах розвитку, є значною проблемою, яка пов’язана з діалектикою суспільних змін (особливою, якщо йдеться про зміни революційні). Початкові умови таких змін за місцем їх виникнення відповідно утворюють нерівний з точки зору

просторово-часових параметрів процес, на що вказував К. Маркс, проводячи аналогію буржуазного суспільства з людським організмом і прогнозуючи більшу динаміку змін саме на його периферії, ніж у центрі, де “можливостей компенсування більше” [31, с. 100].

Факт того, що діалектична єдність загального і особливого в історичному розвитку конкретних країн відображає закономірність розвитку історії, надаючи можливість цим країнам обирати власний, своєрідний шлях, уможливорює ствердження в якості однієї з пріоритетних такої лінії своєрідної діалектики переходів, як “скорочений перехід відсталих країн за підтримки більш потужних нових суспільств до сучасного ступеня розвитку” [45]. Хоча питання реальності у цьому разі уникнення країною у своєму поступальному русі основних стадій розвитку капіталізму, а також можливості та імовірності впливу значної динаміки суспільних змін на суттєві умови існування суспільства і держави, залишаються актуальними (наприклад, вертикальна інтеграція як важливіша конкретно-історична форма реального усупільнення, коли державний капіталізм у межах переходу від дезинтегрованого капіталізму до державно-корпоративного виявляється історичною закономірністю, вищою стадією всієї капіталістичної суспільно-економічної формації [15]. Інтеграція у переважній більшості форм її реалізації є лише співіснуванням різних країн на засадах паритетності реалізації економічних пріоритетів та інтересів, що досягається за допомогою прийняття міжурядових політичних і правових рішень. Жодне з існуючих інтеграційних утворень з точки зору діалектики загального та особливого не є цілим – кожне з них переважно є результатом механічного об’єднання окремого в дещо єдине, в якому наявні взаємовідносини, але, підкреслимо, не ціле, в якому наявна взаємодія.

Об'єктивно-суб'єктивна діалектика суспільного розвитку вказує на необхідність звернення уваги на теорії конвергенції, концепції змішаних типів економіки як актуальних не тільки з точки зору суспільних перетворень, що мали місце у ХХ ст., але й для суспільної практики ХХІ ст., яка орієнтується на обов'язкову підтримку та допомогу розвинених країн, що надається більш відсталим країнам у процесі їх поступального руху до сучасних типів суспільних відносин на основі змін у соціально-економічній, політичній, соціокультурній сферах суспільного життя. Потужний суб'єктивний момент такого розвитку не суперечить об'єктивним закономірностям і тенденціям світового розвитку, але "саме реалізує об'єктивну тенденцію і закономірність, лише конкретизуючи та видозмінюючи її" [45]. Важливим у цьому контексті є те, що особливе кожної країни, що інтегрується, змінюючи – інколи радикально – сталий тип суспільно-економічних відносин, дозволяє реалізувати об'єктивні закономірності, притаманні іншим типам, на основі прийняття специфічних та своєрідних історичних видозмін у межах взаємодії та взаємозв'язку.

2.4. ІНТЕГРАЦІЯ І ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ: ЄДНІСТЬ І БОРОТЬБА ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ

У будь-якому предметі існують суперечливі сторони. Суперечності приховані, існують у потенційній формі. Однак поступово, за рахунок кількісних накопичень відмінності між суперечливими сторонами предмета чи явища посилюються і досягають такої міри, що починають заперечувати одне одного. Суперечності починають виступати як протилежності, що призводить до поділу єдиного предмета на протилежні сторони. Відбувається вирішення протиріч, яке може

мати різні варіанти, але виникаючі при цьому нові явища і предмети мають власні нові протилежності. Таким чином, весь діалектичний шлях повторюється заново, і процес розвитку носить нескінченний характер.

Закон єдності і боротьби протилежностей відіграє особливу роль у структурі діалектики, оскільки розкриває джерело розвитку і руху. Він виражає сутність процесу розвитку. Найважливіші категорії, якими ми оперуємо, розглядаючи цей закон: тотожність, відмінність, протилежності, суперечності.

Всім предметам і явищам навколишнього світу властива відносна стійкість, визначеність, інакше вони просто не існували б. Цей момент сталості, стійкості, єдності, різноманіття та безперервності відображається в категорії *тотожність*.

Якщо ми візьмемо для прикладу Західну Європу початку минулого сторіччя, то побачимо, що її ландшафт у переважній більшості становили країни, приблизно тотожні за рівнем свого економічного розвитку і станом політичних відносин. Інакше і не могло бути, оскільки слабші країни, через міжнародні відносини, що склалися, все одно були "втягнені в орбіту" тієї чи іншої сильної країни. На той час в Європі в цілому, враховуючи Росію, склалася достатньо стійка система економічних і політичних відносин, що можна характеризувати як відносну стійкість завдяки тотожності. Але відмінності між взаємодіючими суб'єктами існували. Перш за все – національні. Існувало і два чітко виражені протилежні табори: країни старої колоніальної системи (Англія, Франція, Іспанія, Бельгія, Голландія тощо) і країни "нової" колоніальної системи – перш за все Німеччина, Австрія й Італія. Туреччину і Росію, що перебували на "окраїні" європейської системи відносин, також можна було умовно віднести до країн "старої"

колоніальної системи. Але між ними були свої протиріччя. Таким чином, усередині європейської системи, яку на той момент можна було вважати досить економічно інтегрованою, виникли стійкі суперечності, що у свою чергу призвели до загострення боротьби протилежностей – Першої світової війни. Як наслідок цієї війни, виникає нова інтеграційна якість, закріплена Версальським договором. Так, у 1920 р. створюється Ліга Націй.

Ініціатором її створення виступив президент США В.Вільсон. Згідно із статутом Ліги Націй, її засновниками вважались держави-переможці у Першій світовій війні 1914-18 рр., а також новостворені країни Польща, Чехословаччина і Хіджаз. Спочатку членами цієї організації стали 44 країни, пізніше кількість їх збільшилась до 52. Статут Ліги Націй включався як складова частина всіх післявоєнних мирних договорів. Основними органами Ліги Націй були: Асамблея (збори) представників всіх членів організації, Рада Ліги, а також постійний секретаріат на чолі з генеральним секретарем. Місце перебування основних органів Ліги Націй – Женева.

Кілька положень статуту стосувалися проблем запобігання і вирішення міждержавних конфліктів. У разі виникнення загрози конфліктів між членами Ліги Націй, ставились питання на розгляд Ради, або третейського суду незацікавлених країн. За необхідності всі країни, члени Ліги Націй були зобов'язані розірвати з агресором всі економічні і культурні зв'язки, оголосити йому загальну блокаду. Та, оскільки протиріччя між тотожностями, які призвели до I світової війни, так і не були вирішені, а скоріше навпаки, в їх сферу було задіяно всю міжнародну політичну спільноту, всередині нової системи знову напружились суперечності й

виник конфлікт протилежностей. Криза діяльності Ліги Націй особливо яскраво проявилася після провалу міжнародної конференції із роззброєння, коли Німеччина та Японія в 1933 р. вийшли з її складу. Складна система прийняття рішень, відсутність механізму для їх впровадження, декларативність і суперечливість окремих документів Ліги Націй зумовили її безсильність проти агресорів і в наслідку привели до остаточного краху на початку Другої світової війни 1939-45 рр. Формально Ліга Націй припинила свою діяльність у 1946 р.

Подібний приклад, більш яскравий, але скоріше локального характеру, знаходимо в історії Сполучених Штатів Америки.

Логічним наслідком протистояння двох систем – рабства та вільної праці стала громадянська війна в США (1861 – 1865). Першу систему підтримували південні штати, політичною елітою яких були великі плантатори-рабовласники. Для суспільства Півдня характерними були расистські переконання. Ті види робіт, що виконувались темношкірими, вважались негідними білої людини, навіть бідняка. Північні штати навпаки: в їх конституціях рабство було заборонено. Основою сільського господарства були вільні фермери. Увесь довоєнний час характеризувався намаганням південних штатів розширити територію рабовласництва за рахунок нових штатів. Так, наприклад, у 1820 р. був прийнятий так званий Міссурійський компроміс, що поділив територію на захід від ріки Міссісіпі за паралеллю 36°30' півн.ш. на дві частини – рабовласницька до півдня й вільна до півночі. На півночі прогресивна спільнота намагалася допомагати рабам: видавала антирабовласницьку літературу, організувала нелегальну втечу рабів до вільних штатів. Таким чином, у межах однієї

системи (країни) між множиною тотожностей (штати) існувала стійка протилежність (ставлення до рабства), що спричинила конфлікт протилежностей, наслідком якого стала нова стійка тотожність із новою якістю. Як наслідок цієї війни, втрати жителів Півночі становили майже 360 тис. чоловік убитими й померлими від ран і більше 275 тис. пораненими. Конфедерати втратили відповідно 258 тис. і близько 100 тис. чоловік. Тільки військові витрати уряду США досягли 3 млрд. доларів. Війна продемонструвала нові можливості військової техніки, вплинула на розвиток військового мистецтва. Вона завершилася перемогою Союзу. Заборона рабства була закріплена 13-ю поправкою до Конституції США, що вступила в силу 18 грудня 1865 р. (втім, штат Міссісіпі ратифікував цю поправку лише в 1995 р.). У країні були створені умови для прискороного розвитку промислового й сільськогосподарського виробництва, освоєння західних земель, зміцнення внутрішнього ринку. Війна не вирішила всі проблеми, що стояли перед країною. Деякі з них знайшли вирішення під час Реконструкції Півдня, що тривала до 1877 р. Інші проблеми, зокрема надання кольоровому населенню рівних прав із білими, залишалися нерозв'язаними багато десятиліть [14].

У природі кожен предмет, явище знаходяться в постійному русі, зміні. В одну й ту саму річку не можна ввійти двічі. Геракліт висловив у цій формулі плинність, рухливість, мінливість, неповторність предметів або їх відмінність. З точки зору діалектики в реальному житті немає абсолютної відмінності, як немає і абсолютної плинності. Ці поняття існують тільки в мисленні, як, наприклад, поняття абсолютно чорного тіла. Насправді тотожність і відмінність взаємопов'язані і переплітаються, тому в реальності кожна

річ не тільки дорівнює, тобто тотожна самій собі, а й різна одночасно. Наприклад, будь-який рослинний або тваринний організм кожен мить змінюється, по-перше, тому, що він безперервно засвоює одні й виділяє інші речовини, по-друге, через те, що фізіологічні процеси, які відбуваються в ньому, суттєво змінюють внутрішні характеристики самого організму. У неорганічній природі все також перебуває в стані безперестанних механічних, електричних, хімічних змін, починаючи від мінералів, закінчуючи всією Землею. Таким чином, будь-який об'єкт, зберігаючи до пори до часу ряд своїх характеристик (у цьому сенсі він тотожний з самим собою), у той же час втрачає ряд інших характеристик і здобуває нові (в цьому виявляється його відмінність від самого себе).

Подібні явища ми спостерігаємо й в геоінтеграційному процесі. Щоправда, для того, щоб відшукати точку біфуркації у безлічі політичних, економічних та соціальних змінних, потрібні певні часові проміжки. Наприклад, в країні "А", що перебувала в активному євроінтеграційному процесі, відбулися вибори і обрано нового президента, менш рішуче налаштованого щодо європейської інтеграції своєї країни. Внаслідок цього власне країна завсіма своїми геополітичними характеристиками жодним чином не змінилася, але зазнав змін її інтеграційний курс. Для Європейського Союзу тепер ця країна виглядає менш привабливою. А для інших геополітичних партнерів, можливо, навпаки.

Стійкість і мінливість, тобто тотожність і відмінність протистоять один одному в предметі як дві протилежні сторони, що входять у цю єдність. Кожен предмет – це єдність протилежностей. Так, живий організм включає в себе мінливість і спадковість, асиміляцію та дисиміляцію. Електрику

характеризують позитивно і негативно заряджені частинки. Продуктивні сили і виробничі відносини виступають як сторони способу виробництва. У всіх цих явищах одна протилежність не існує без іншої і в той же час заперечує іншу. При порушенні їх єдності предмет руйнується або перетворюється на нову річ. У сучасному глобалізаційному та інтеграційному процесі також існує безліч таких єдностей-протиріч, наприклад: вільне пересування громадян і кордони; вільна торгівля і мито; міжнародна комунікація і національні мови; сучасна медицина і нові пандемічні захворювання; миротворчий процес і потужні збройні сили; усвідомлення об'єктивності процесів світової інтеграції і антиглобалізм тощо.

Протилежні сторони предметів взаємообумовлюють одна одну і, взаємодіючи, утворюють протиріччя. Суперечність – це певний тип взаємодії протилежних сторін, властивостей, тенденцій у предметах і між ними. Протиріччя закладені в самій сутності речей, тому є формою прояву активності матерії. Діалектичне протиріччя є складною динамічною системою, в якій щодо протилежностей можна виділити такі елементи, як: взаємопокладання; взаємопроникнення; взаємовиключення.

Взаємопокладання та взаємопроникнення означають єдність протилежностей, що виражає стійкість об'єкта. Взаємовиключення – “боротьбу”, внутрішню напруженість у предметі і потребу в руйнуванні протиріч. Однак ці два моменти мають різний стан у структурі суперечності. Єдність протилежностей тимчасова, минуща, релятивна, а боротьба – абсолютна, як абсолютний процес розвитку і руху. Таким чином, момент, коли існує ця єдність протилежностей, – це час відносного спокою, коли між протилежними сторонами, тенденціями ще зберігається момент рівноваги, коли нові

тенденції ще не настільки вирости і зміцніли, щоб подолати свою протилежність. На прикладі інтеграції і глобалізації таку єдність протилежностей наочно продемонструвала остання глобальна економічна криза. Один з парадоксів сучасної фінансової інтеграції виявився в тому, що чим менше країна була інтегрована в світовий фінансовий простір, тим менше вона відчувала на собі наслідки цієї кризи.

Нарешті, розглянемо геополітичний приклад дезинтеграції інтегрованих систем, в яких виникають протиріччя різного характеру і міри впливу. До 1991 року існувала така інтегрована єдність протиріч, як СРСР. До складу СРСР входило 15 союзних республік, одна з яких – федеративна (РСФСР). Але у межах єдиної на перший погляд політичної, економічної, культурної і соціальної спільноти існували відмінності, які навіть радянська пропаганда не могла приховати (скоріше навпаки, вона використовувала ці відмінності на кшталт: “Ми такі різні – ми усі рівні” в агітаційних цілях). У межах соціокультурної спільноти СРСР можна виділити принаймні чотири яскраво виражені інтегровані протилежності: Балтоєвропейська група (Литва, Латвія, Естонія), Центральноевропейська група (Україна, Білорусь, Молдова), Середньоазійська група (Таджикистан, Туркменістан, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан), Кавказька група (Грузія, Вірменія, Азербайджан) і власне – квазіцілісна Євразійська група – РСФСР, зі своїми яскраво вираженими етнічними підгрупами. Природно, що таке утворення могло існувати лише у формі імперії, державна цілісність якої підтримується тоталітарно-поліцейським режимом і військовою силою. Завдяки якій, власне, і відбулася первинна інтеграція. Іншими інтегруючими чинниками виступали: комуністична ідеологія, фінансово-економічна та промислово-

економічна системи, система комунікацій. Фактично СРСР став спадкоємцем Російської імперії з тими ж антагоністичними спільностями, які зрештою спричинили її розпад, як і розпад інших колоніальних імперій. Попри наявність принаймні п'яти потужних інтегруючих чинників, дія хоча б одного дезинтегруючого не давала системі врівноважитися. І тільки-но дія інтегруючих чинників послабилася (стагнація економічної системи), почали послаблятися й інші інтегруючі чинники – зрештою, дезинтегруючий чинник виявився більш дійовим.

Приклади єдності і боротьби процесів інтеграції й дезинтеграції в колоніальних імперських системах успішно врахували творці Європейського Союзу. Натомість спроби Російської Федерації перетворити Союз Незалежних Держав на фундамент нової євразійської імперської системи, також наштовхувшись на досвід своїх попередників, виявляється досі невдалим.

З точки зору діалектики протиріччя носять загальний характер. Тобто предмет можна уявити у вигляді системи суперечностей, які діляться на внутрішні і зовнішні, істотні та несуттєві, основні та неосновні. Отже, розвиток об'єктивної реальності та пізнання йде через роздвоєння єдиного на протилежні сторони, які взаємодіють одна з одною, і ця взаємодія рухає і розвиває предмет. У фізичній формі руху матерії дія закону виступає у вигляді суперечностей тяжіння і відштовхування, асоціації та дисоціації, упорядкованості – хаотичності, дії та протидії частинок тощо. У хімічній формі руху при збереженні цих протилежностей на перший план виступають протиріччя стійкості і мінливості, асоціації і дисоціації атомів. У біологічній формі руху – це протиріччя асиміляції і дисиміляції, спадковості й мінливості. У еконо-

мічній сфері – суперечність виробництва і споживання; у політичній – суперечність поглядів; у соціальній – протиріччя суспільного прогресу, сталого розвитку і регресу. В геоінтеграційній та інтеграційній сферах суспільних відносин ці протиріччя виражаються в новій прогресії: як протиріччя всередині суб'єктів інтеграції та протиріччя між ними ззовні. Але, в будь-якому разі, ці протиріччя не виходять за межі пізнання, відкриті в розумінні діалектики.

2.5. ВІД ІНТЕГРАЦІЇ ДО ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ПЕРЕХІД КІЛЬКОСТІ В ЯКІСТЬ

Перші спроби глобалізації ми спостерігаємо ще в Стародавньому світі. Але тоді це відбувалося так, як це уявляв собі значно пізніше Г.Гегель, – від ідеї до дії. Тобто спершу стародавня людина спробувала уявити собі світ за межами середовища свого власного буття і лише потім наважилася вийти фізично за межі цього середовища. Першими спробами створити уявний глобалізований світ стали космогонічні ідеї різних давніх народів. Космогонія (грецьк. κοσμογονία, від грецьк. κόσμος – світ, Всесвіт і грецьк. γονή – народження).

Прагнення зрозуміти довкілля та власне себе в ньому є чи не найпершим поштовхом до формування стародавньої міфології, а згодом – натурфілософії та природознавства. Вже у стародавніх міфах спостерігається спроба відобразити стосунки людини й природи. Там знаходимо й перші спроби досягнути утворення Всесвіту та Людини. Вивчаючи культурно-історичну спадщину, можна побачити, що людина вважається розумною з того часу, як почала цікавитися власним походженням та виникненням світу, тобто проблемами, не пов'язаними з безпосереднім задоволенням біологічних потреб.

В історіографії сукупність міфів, що описують утворення Всесвіту, називають космогонічними. Саме в них уперше з'явилося поняття космосу як упорядкованої, доцільно утвореної частини оточення людства, яка протистоїть хаосу – первісному безладдю. У сучасній науці розуміння порядку утворює теорію систем.

І коли для уособлених первісних спільнот, а згодом і цілих народів, практика виходу за фізичні межі ареалу свого проживання стала досить частою – практично вже неодмінною складовою їх суспільного буття – обмежуватися самою лише космогонічною ідеєю стало недостатньо. Разом з новими якостями міжетнічних відносин: торгівля, дипломатія, війна тощо, з'являється і нова якість ідеального бачення світу, яка тепер відображає вже цілком реальні об'єкти – географія.

Географія (грецьк. γεωγραφία, опис землі, походить від двох еллінських слів: γεια – Земля і γραφειν – писати, описувати) – наука, що вивчає географічну оболонку Землі, її просторову природну і соціально-економічну різноманітність, а також зв'язки між природним середовищем і діяльністю людини [19].

Географія виникла як ціла система наук про видиму оболонку Землі, її структуру та динаміку, взаємодію і розповсюдження в просторі її окремих компонентів. Тому кілька тисячоліть людство втрило на вивчення саме фізичної географії. Натомість, поодинокі дослідники пробували поєднувати й суспільні процеси в середовищі людей, накладаючи їх на особливості фізичної географії. Таким чином, починали зароджуватися нові напрями географічних досліджень. Такі процеси та їхній глибокий аналіз дозволили в науці географії на сучасному етапі відділити природничо-географічну та суспільно-географічну науки, що тісно пов'язані

між собою спільними завданнями всебічного дослідження природно-територіальних та виробничо-територіальних комплексів. Тому теперішня основна мета географічних досліджень – наукове обґрунтування шляхів раціональної територіальної організації суспільства і природокористування, створення основ стратегії екологічно безпечного розвитку суспільства.

Науковці досі сперечаються – який із елементів суспільної інтеграції між етнічними групами та первісними державами виник уперше: торгівля чи війна. Вірогідно, обидва ці елементи діяли паралельно, у певний час змінюючи один одного. Серед інших чинників соціальної інтеграції можна також назвати культурну і політичну інтеграцію.

Реальними і, до речі, цілком свідомими спробами глобалізувати первісний світ було створення перших імперій – “від краю і до краю землі”. У Біблії світова держава – це Вавилон. Вважається, що першу спробу об'єднати людство, щоб зробити людству ім'я, тобто обожнити людство, зробив Німрод, спробувавши збудувати Вавилонську вежу. Пророк Даниїл, використовуючи приклади давнього Вавилону зобразив майбутню світову державу [6].

Мідійсько-Перську імперію А.Дж.Тойнбі розглядав як світову державу сирійського суспільства. На його думку, сучасний ісламський світ є наступником Мідійсько-Перської світової держави – завоювання воїнів Магомета звільнили території сирійського світу, завойовані близько тисячі років перед тим Олександром Македонським, а також території, які належали Карфагену (ці території накладаються на карті одна на одну). Арабські завоювання повернули цим територіям колишній вигляд, який вони мали перед завоюванням

цих земель еллінською цивілізацією. Імперія Олександра Македонського охопила Вавилонську і Мідійсько-Перську імперії і була спробою дати світову державу еллінському суспільству. Римська імперія була світовою державою еллінського суспільства, але вона охопила території всіх цих суспільств [52].

Про аналогії у політичному і економічному житті теперішнього і еллінського світів напередодні силового об'єднання в єдине ціле Римом говорив А.Дж.Тойнбі. Промислова революція, що стала впливати на західно-християнське суспільство у вісімнадцятому столітті, була аналогом економічної революції, яка охопила еллінський світ у VI ст. до н.е. Обидва суспільства до початку цих революцій жили майже виключно з сільського господарства, громади були більш-менш автономними. Однак було налагоджено виробництво спеціалізованих товарів, економічне партнерство набуло глобальних масштабів.

У еллінському суспільстві довгий час нова економічна структура не відповідала старій політичній. Еллінські міста-держави ніяк не могли домовитися про створення нової системи міжнародної політичної безпеки, що призвело до кризи еллінської цивілізації, поки Рим силою не нав'язав світову державу для всього еллінського і елінізованого світу. В економічній структурі західного суспільства також відбулись глобальні зміни, але політична структура суспільства не змінилась. Отже, світ сьогодні перебуває в очікуванні нового глобального порядку.

Закон переходу кількості в якість виражає взаємозв'язок між кількісними та якісними змінами і говорить про те, що в процесі розвитку „...кількісні зміни на певному етапі призводять

до якісних, а нова якість породжує нові можливості та інтервали кількісних змін” [21]. Якісна зміна позначає виникнення нового об'єкта, предмета, явища. Якість, як зазначав Г.Гегель, “є взагалі тотожна з буттям, безпосередня визначеність. Щось є завдяки своїй якості те, що воно є, і, втрачаючи свою якість, воно перестає бути тим, що воно є” [11, с. 228]. Тому поняття “якість” слід відрізняти від властивостей предмета. Якість – це внутрішня визначеність предмета, деяка сукупність властивостей, без яких предмет вже перестає бути предметом данини. А властивість більш елементарна, це ніби одна сторона якості.

Кількість – це зовнішня визначеність предмета відносно до буття. Тому кількість виражає не сутність предмета, а лише його зовнішні властивості. Кількісні параметри різних предметів і явищ, їх просторово-часові характеристики (розміри) можуть збігатися. Порівняння предметів за їх кількісними характеристиками байдуже до якості (ми можемо, наприклад, порівнювати розміри живої істоти і неживого предмета). Виокремлення якості та кількості об'єкта є лише операцією абстрактного мислення, в реальності немає якості без попередніх їй і таких, що відбуваються в ній завжди, кількісних змін, так само як будь-яка кількісна зміна є результатом якоїсь якісної зміни. Мислима єдність кількісних і якісних змін висловлюється “мірою”. Таким чином, якість, кількість і міра є лише ступені розвитку, форми буття.

Закон переходу кількості в якість говорить про те, що в будь-якому предметі як особлива якість відбувається накопичення кількісних змін, які на певному рівні розвитку предмета (переступивши міру) призведуть до зміни його якості, тобто виникне новий предмет. У свою чергу цей новий предмет, нова якість, породжує серію нових кількісних змін, роблячи тим самим процес розвитку нескінченним.

Загально визнано, що глобалізація як універсальне за своєю природою явище охоплює собою не тільки світову економіку, фінанси, засоби масової інформації, де вона проявляється найбільшою мірою, але й інші сфери й аспекти державного й громадського життя. При цьому процес впливу глобалізації на систему суспільних відносин у найбільш широкому, загальнотеоретичному й методологічному планах відрізняється такими особливостями й рисами, як: різнобічність і системність, обумовлені самою природою глобалізації “як системної інтеграції ідей, принципів, зв’язків і відносин” [28, с. 29]; фундаментальний і разом із тим (у потенційному плані) досить радикальний характер; велика розмаїтість шляхів і форм глобалізації, результатом яких є інтернаціоналізація, що виступає у вигляді рецепції, гармонізації й уніфікації [42].

Поряд із названими особливостями впливу процесу глобалізації мають місце й інші особливості, які тією чи іншою мірою співвідносяться з ними. Вони значним чином відображають сучасну соціально-економічну й політичну реальність, що склалася на початку XXI ст. Сучасні західні науковці, які досліджують проблеми глобалізації, виділяють щонайменше три основні напрями її впливу.

Перший напрям пов’язаний із впливом глобалізації на характер взаємовідносин національних систем, посилення їх тісного взаємозв’язку й взаємозалежності. Відтак уже недостатньо досліджувати кожную систему окремо, а необхідно розглядати їх у загальній системі внаслідок їх тісного зв’язку й взаємодії.

Другий напрям впливу глобалізації асоціюється, на думку західних дослідників, переважно зі зміною головного напрямку розвитку, що все більше фокусується не на проблемах

внутрішнього порядку, а на проблемах світового (глобального) порядку.

Третій напрям пов’язується з тим, що під впливом процесу глобалізації неминуче видозмінюватимуть старі теорії й виникатимуть нові моделі, в основу яких будуть закладені нові культура, ідеологія, а також методологія пізнання людиною середовища, що її оточує.

При цьому необхідно звернути увагу на те, що глобалізація як “об’єктивний, невблаганно діючий процес” [25, с. 5] неминуче привносить у соціальну сутність і зміст національного порядку поряд із класовим і загальнолюдським інтересом також іноземний інтерес. Носіями останнього є не тільки більш сильні, індустріально розвинені держави відносно менш сильних і менш розвинених у цьому плані держав, але й транснаціональний капітал. Саме наявністю цього начала, що активно впливає на зміну сутнісних елементів інших держав і політико-правових систем, пояснюється факт активного захисту державами-метрополіями інтересів “свого” національного й транснаціонального бізнесу за кордоном, а також основна причина розгляду ними транснаціональних корпорацій у якості “партнера” при вирішенні “багатьох проблем, що виникають у їхніх відносинах з іншими країнами” [64, с. 698].

Аналогічні процеси трансформації сутності, обумовлені глобалізацією й зміною співвідношення в навколишньому світі соціально-економічних, політичних та інших сил, відбуваються не тільки в національних, але й у міжнародних системах соціальних відносин, сутність якого в ряді випадків обумовлюється значною мірою не тільки й навіть не стільки узгодженням волі, скільки домінуванням волі й інтересів однієї держави над іншими [8].

Глобалізація здійснює певний вплив не лише на сутність національних систем суспільних відносин, але й на їх зміст, інституціональну й функціональну роль, а також на цілі, завдання і на призначення держави. Національний компонент у державному управлінні поступово витісняється глобальною складовою й, відповідно внутрішньодержавні управлінські стандарти, що наповнюють собою інституційний та інший зміст національної системи управління, у міру розвитку інтеграційних процесів послідовно витісняються наддержавними, глобальними стандартами. Це здійснюється двояким шляхом, а саме шляхом прямого перенесення сформованих політико-управлінських стандартів із глобального або регіонального рівня, як це має, наприклад, місце в Європейському Союзі, на національний рівень або ж шляхом приведення існуючих національних стандартів у відповідність із наднаціональними стандартами. Варто помітити, що стандартизація як явище тією чи іншою мірою властива не тільки державно-управлінській, але й багатьом іншим сферам життя суспільства – таким, як економічна, соціальна, політична, духовна тощо [53].

Своє конкретне вираження стандартизація знаходить, насамперед, у встановленні у рамках міжнародних організацій “єдиних мінімальних норм і вимог до правового регулювання тих або інших суспільних відносин”; у встановленні однакових вимог, що стосуються прав і свобод людини й громадянина; у визначенні й установах “правових стандартів в області функціонування правосуддя, підприємницькій діяльності, фінансовій сфері та ін.” [51, с. 9-10].

Розглядаючи сучасний глобальний світ у різних вимірах, таких зокрема, як політичне, економічне, цивілізаційне, правове тощо, неважко помітити, що в кожному з них у міру

розвитку процесів глобалізації й регіоналізації відбуваються досить помітні зрушення як у функціональному, так і в інституціональному плані. Це виявляється, зокрема, у тому, що поряд із новими функціями й цільовими настановами на глобальному й регіональному рівнях з’являються нові суб’єкти економічних, політичних, правових та інших відносин. Це не тільки ООН, ЮНЕСКО й інші їм подібні інститути, що сформувалися в післявоєнний період. До такого роду суб’єктів варто віднести також міжнародні фонди типу МВФ, міжнародні банки, міжнародні суди на зразок Гаазького суду, правоохоронні інститути типу Інтерполу, транснаціональні корпорації й інші міждержавні й наддержавні організації.

Кінець XX і початок XXI ст. ознаменувалися становленням відкритого інформаційного суспільства, глобалізацією, які сприяли і стимулювали стрімке зростання зазначених процесів. Разом з переходом кількості в якість відбувається зворотній перехід – якості в кількість. Нова якість впливає на зникнення одних і становлення інших “кількостей”. Перехід якісних змін в кількісні у процесі розвитку проявляється тому, що якість визначає характер і напрям кількісних змін, має суттєвий вплив на швидкість, темпи протікання кількісних змін і визначає міру цього явища. Грунтуючись на цьому більш слушними є позиції тих науковців, які вважають що сучасні національні системи в умовах глобалізації зазнають сутнісних змін, що виявляється в інтернаціоналізації та конвергенції, появі нових суб’єктів суспільних відносин, акультурації тощо.

Таким чином, грунтуючись на системному підході науковці визначають глобалізацію як системну, багатоаспектну і різнорівневу інтеграцію різних державно-правових, економіко-фінансових і суспільно-політичних інститутів, ідей,

принципів, зв'язків, морально-політичних, матеріальних та інших цінностей, різноманітних відносин. “Глобалізація виражається також у взаємопроникненні, взаємовпливі культур, цивілізацій, у посиленні стандартизації способу життя, свідомості та поведінки людей, освіти тощо. Глобалізація включає багато інших сторін розвитку взаємозв'язків й інтеграції людських співтовариств: посиленні ролі наднаціональних і транснаціональних структур та учасників системи міжнародних відносин” [26, с. 5]. Таке визначення акцентує увагу на методологічно важливих аспектах глобалізації – системності, динаміці, багаторівневості. До цього слід додати, що глобалізація має об'єктивний характер, вона є ніким не інспірованим “зовні” процесом, характеризується функціональними та інституціональними аспектами. Під впливом глобалізації відбуваються істотні зміни в соціальній системі та всіх її підсистемах, вони торкаються більшою чи меншою мірою всіх елементів. На важливість і значимість аналізу суспільного розвитку в умовах глобалізації звертають увагу провідні науковці. Так, на думку О.Кресіна та Ю.Шемшученка: “Для України значимість систематичного аналізу глобалізації пояснюється, перш за все, тим, що наша держава перебуває у процесі входження до глобалізаційного простору, а також відсутністю належного правового механізму, який би забезпечував цей процес” [41, с. 146-147].

Основу глобалізації суспільних відносин становлять насамперед процеси модернізації, які можуть бути наявні в різних аспектах: культурному, ціннісному, ідеологічному, інституціональному, функціональному тощо.

Ускладнення всіх сторін суспільного життя людства на поч. ХХІ ст. призвело до зростаючої політизації суспільства, його соціальних інститутів, у тому числі й державних. Відтак,

як на державному, так і наддержавному рівні зростає роль публічної політики.

Важливою тенденцією є гуманізація суспільних відносин. На початку третього тисячоліття гуманізація постає як необхідний, нагальний і водночас суперечливий процес, прагнення суспільства забезпечити себе й майбутні покоління від ускладнених процесів соціалізації й індивідуалізації, негативних наслідків глобалізації та інтернаціоналізації, як спроба віднайти шлях із перманентного стану відчуження людини від влади, права, власності. Аналіз свідчить, що в багатьох країнах права людини визнаються формально, зовнішня політика держав у сфері прав людини також не завжди послідовна, особливо якщо йдеться про великі держави з глобальними інтересами. Окремі західні фахівці, критично оцінюючи стан справ у цій сфері, вважають, що зовнішня політика, яка прагне сприяти утвердженню прав людини, є небезпечно ідеалістичною і наївною (Г.Балл, Г.Моргентау, Г.Кісінджер).

Особливість глобалізаційних процесів на початку ХХІ ст., полягає в тому, що на зміну глобалізації на основі демократичних цінностей приходить тенденція глобалізації на основі принципів безпеки особистості – суспільства держави практичним результатом якої найчастіше виступає в глобалізаційному процесі політична, ідеологічна, правова експансія економічно й політично пануючих країн, а також блоків. Тому надзвичайну гостроту здобуває сьогодні також проблема конкуренції конституційних цінностей, насамперед цінності людини та її прав. Цей модус (від лат. *modus* – міра, спосіб, образ, вид) є одним з найголовніших, оскільки він, по-перше, перебуває у центрі політичного проекту сучасності, виявляє безпосередній зв'язок між владою і справедливістю, а,

по-друге, права людини розглядаються як незалежні стандарти, завдяки яким можуть критикуватися закони, діяльність уряду та інших політико-правових інститутів, тобто вони виступають у якості критерію легітиматії. Ідея прав людини має нормативно-критичний характер, а на думку О.Хеффе вона є опосередкованим принципом справедливості і моральним критерієм, яким повинен керуватися правопорядок. До того ж вони становлять основні концепти сучасної практичної філософії (моральної, правової, політичної) [59].

Прискорений науково-технічний розвиток дав людству безмежні засоби й можливості підкорення природи, що стало найважливішою причиною порушення рівноваги між суспільством і природою й породило загрозу екологічної кризи. У зв'язку із цим зростає необхідність чіткого й деталізованого регулювання екологічної безпеки планети, охорони й захисту природного середовища, ефективного використання природних ресурсів.

Глобалізація передбачає збільшення "прозорості меж між різними національними, економічними і політичними системами, що у свою чергу пов'язано з необхідністю вироблення більш загальних норм поведінки політичних, економічних суб'єктів, використання загальних „правил гри“ на світовому ринку. Внаслідок цього національні правові системи інтернаціоналізуються, відбувається їх зближення, уніфікація ряду галузей та інститутів права і законодавства. У цілому інтернаціоналізація права відбувається шляхом рецепції і правової акультурації, зближення (конвергенції) правових систем, уніфікації й стандартизації права. Однією з тенденцій епохи глобалізації вважається те, що, вибираючи методи вирішення проблем, держави все частіше переходять

від однобічних дій до двосторонніх, а від них – до багатобічних і наднаціональних [43, с. 102].

Таким чином, можна стверджувати, що в умовах глобалізації відбувається становлення "глобальної" правової системи, у якій міжнародне право й національні правові системи стають багаторівневими "галузями" і "інститутами", а як об'єкт регулювання з'являється вся соціальна система людської цивілізації. Прикладом може слугувати феномен права Всесвітньої торговельної організації (ВТО), що на сьогоднішній день є "серцевиною" галузі глобального права, у потенціалі регулюючою всю сферу світової торгівлі [12].

Підсумуємо, як же відбувається розвиток з точки зору цього закону. Процес розвитку предмета здійснюється у вигляді кількісних та якісних змін; кількісні зміни, досягнувши межі предмета, порушують її, викликаючи корінні, якісні зміни. Стара якість зникає і на зміну приходить новий предмет зі своєю особливістю якісного та кількісного визначення.

Перехід кількісних змін у якісні супроводжується і зворотним процесом: нова якість породжує нові кількісні зміни. Тому ми говоримо про взаємний перехід кількісних змін і змін якісних.

Таким чином, розвиток світу (природних і соціальних явищ) здійснюється шляхом накопичення кількісних змін і їх переходу в якісні.

2.6. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ: “ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ”

Розглянуті вище два закони органічно пов'язані з третім законом – “заперечення заперечення”, який розкриває напрям і спадкоємність у розвитку.

Розуміння процесу розвитку передбачає зокрема відповідь на питання: чи існує зв'язок між тим, що існувало раніше, і тим, що знову виникло? Що являє собою цей зв'язок? Чи є яка-небудь спрямованість у нескінченному числі змін світу? На ці питання й відповідає закон “заперечення заперечення”, висловлюючи істотні, необхідні зв'язки та відносини між минулим і сьогоденням, сьогоденням та майбутнім, між етапами розвитку предмета. Зміст закону розкривається через поняття “заперечення”, “діалектичне заперечення”, “заперечення заперечення”.

Термін “заперечення” вживається не тільки у філософії, але й в інших науках, а також у повсякденному житті, означаючи спростування, а в більш загальному сенсі – знищення.

Будь-яка річ, явище рано чи пізно піддається знищенню, тобто заперечення, яке носить загальний характер. Цей момент визнається всіма філософськими школами. Однак далі думки діалектиків і метафізиків розходяться. Діалектика вважає, що основним змістом заперечення є два взаємопов'язаних моменти: знищення, відмирання старого, віджилого, яке не відповідає новим умовам і, у той же час, збереження того цінного, позитивного, що було в предметі. Обидва процеси йдуть одночасно, обумовлюючи зв'язок у розвитку, з одного боку, і самозаперечення речі – з іншого.

Збереження старого у новому в “знятому”, тобто перетвореному вигляді виражається через категорію “наступність” (наприклад – цивілізаційна наступність культур).

На противагу діалектиці, метафізика розуміє заперечення як просте знищення за принципом “або” – “або” (наприклад, цим страждала більшовицька теорія пролетарської культури).

У навколишньому світі, звичайно, є і просте знищення, і регрес, і кругообіг. Проте, кажучи про діалектичне заперечення, слід зазначити, що воно, якісно вищим щабелем у розвитку – заперечення старого створює передумови для утвердження нового.

Вже просте спостереження приводить до переконання, що насправді розвиток не обмежується одним запереченням, а є цілим ланцюгом заперечень. Так, нове явище, яке піддало запереченню старе, з плином часу теж застаріває і в свою чергу заперечується. Знову виникає явище, яке ніби повторює той чи інший, раніше пройдений щабель. Зародок людини, наприклад, у своєму розвитку як би заново проходить основні етапи розвитку тваринного світу.

Механізм переходу від першого заперечення до другого і так далі в загальному один і той же й полягає в його внутрішній суперечливості. Результатом послідовної зміни діалектичних заперечень є поступальний розвиток, тобто збагачення змісту явища, що розвивається, новими якостями. Повторення пройденого в ході заперечення одних предметів іншими – не випадкове явище, а загальний закон розвитку. Розвиток ніби повторює пройдені вже щаблі, але повторює їх інакше, на вищій базі (заперечення заперечення), розвиток, так би мовити, по спіралі, а не по прямій.

Саме спіраль є найбільш адекватна, наочна модель прогресивного розвитку. Вона відрізняється від накладення

один на одного кіл тим, що поєднує у собі рух по колу з рухом поступальним.

Таким чином, суть закону полягає в тому, що на вищому щаблі розвитку відбувається ніби повернення до старого, повторення відомих рис, властивостей предмета, але вже у зміненому вигляді. Дію цього закону чітко видно в періодичному законі хімічних елементів, розвитку живих організмів, в їх онтогенезі й філогенезі; у суспільному житті – взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, зміні одного суспільно-політичного ладу іншим, а також у сучасних цивілізаційно-інтеграційних процесах. Наприклад, запровадження Шенгенської угоди не знищило взагалі національні кордони, але утворило нову якість транскордонного співробітництва та зовнішнього кордону країн Європейського Союзу. Шенгенські країни вдалися, зокрема, до таких спільних заходів: скасували контроль на спільних кордонах; виробили єдині правила перетину зовнішніх кордонів; в аеропортах і портах розділили термінали для тих, хто мандрує всередині “Шенгена” і для тих, хто прибув ззовні; гармонізували умови в’їзду та візові вимоги для короткотермінового перебування; створили “Шенгенську” інформаційну систему тощо.

У 1974 р. з’явилася праця Д.Белла “Прихід постіндустріального суспільства” [4]. Нове, постіндустріальне суспільство, за Д.Беллом, ґрунтується на теоретичному знанні, яке є його визначальним принципом, джерелом інновації та формування політики. В економіці це призводить до поступового занепаду виробництва товарів як основної форми економічної діяльності й заміни його виробництвом послуг. З’являється новий домінуючий клас – клас професіоналів. У всіх сферах – економічній, політичній і соціальній – основний вплив

на прийняття рішень чинять нові інтелектуальні технології і новий інтелектуальний клас.

На ґрунті постіндустріального суспільства народжується нова цивілізація – інформаційне суспільство, але воно не заперечує досягнень прийдешніх епох, а, навпаки, створює нову якість суспільних відносин, базуючись на здобутках технічного прогресу з урахуванням ризиків і загроз тотальної індустріалізації.

Вибуховий розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій став визначальним чинником розвитку сучасного суспільства, яке отримало назву «інформаційне» або «глобальне інформаційне суспільство». Воно ще не сформоване повністю, і всі ми є учасниками процесу розвитку глобального інформаційного суспільства.

Інформаційно-телекомунікаційні технології є одним з найбільш важливих факторів, які впливають на формування суспільства XXI ст. Їх революційний вплив стосується способу життя людей, зокрема, і взаємодії уряду та громадянського суспільства. Безперечним фактом наразі є те, що інформація – це рушійна сила розвитку суспільства: „Хто володіє інформацією, той володіє світом”. Інформаційне суспільство є етапом цивілізаційного розвитку людства, на якому збільшується вплив інформаційних та комунікаційних технологій на всі сфери життя суспільства. Феномен інформаційного суспільства пов’язаний із якісними змінами в економічних, соціальних, політичних, культурних відносинах між членами суспільства, окремими його групами, державами.

Світова економіка все більше набуває електронного вигляду. Електронна комерція крім традиційних продаж охоплює такі види діяльності як Інтернет-магазини, електронні аукціони, операції з нерухомістю, банківські операції.

Окрім технології, науки, освіти й виховання, глобалізація інформаційних мереж змінює й фізичний спосіб роботи і навчання, додаючи до них префікс теле-, себто дистанційний. Таким чином, пошук роботи чи вступ до навчального закладу більше не означає зміну місця проживання. Мобільність інтелектуального продукту створила підґрунтя для розвитку дистанційних трудових відносин.

Сучасні інформаційні та комунікаційні технології дають максимальній кількості громадян можливість оперативного доступу до законодавчої бази, законопроектів, взяти участь в їх обговоренні. На багатьох телеканалах створюються телепроекти, в яких в прямому ефірі проводяться дискусії політиків, державних діячів, залучається широка глядацька аудиторія. Глядачі можуть задавати телефоном запитання, а також голосувати в інтерактивному режимі, підтримуючи ту чи іншу позицію. Звичайно повноцінна реалізація цих можливостей інформаційного суспільства потребує вільного демократичного ладу в країні. Інформаційні технології спрощують, скорочують, оптимізують, роблять ефективнішими й ближчими до громадянина структури держави, її функції. Вони позбавляють громадян необхідності делегувати доволі значну кількість своїх повноважень чиновникам чи обраним посадовцям. Так, для апарату це незручно й невигідно. Але, з іншого боку, це змусить багатьох людей шукати самореалізації у справах, більш значущих, ніж обмін папірцями, заповнення й перекладання їх.

У культурній сфері інформаційне суспільство сприяє взаємопроникненню культур, відкриває кожній людині, соціальній групі додаткові можливості самореалізації. Одним з найбільш наочних прикладів є переміщення до віртуальної

реальності світових культури й мистецтва. Причому тут відбувається подвійний процес – одночасно виникають специфічні мережеві види культурної та мистецької діяльності, що можливі лише у гіперпросторі, і створюються он- чи оф-лайн версії (себто в Мережі чи на дисках або інших носіях інформації відповідно) реально існуючих музичних творів, виставок, музеїв, бібліотек, пам'ятників тощо.

Основними ознаками, які дають підстави називати суспільство інформаційним суспільством, є [60]:

- розвиток техніки і технології збору, обробки, зберігання, передачі інформації, доступу до неї досяг якісно нового рівня (інформаційні та телекомунікаційні системи);
- доступність і масовість інформації якісно змінили процеси самоорганізації суспільства. Реакція суспільства на виклики і події стала більш масовою і більш швидкою;
- велика кількість людей задіяна у сфері інформаційних та комунікаційних технологій. Значна частина суспільства живе за рахунок вироблення і продажу інформації;
- розвинена інформаційна сфера дозволяє суспільству залучати до обговорення суспільних викликів, важливих проектів і таке інше значну частину громадян, виробляти правильні рішення в інтересах усього суспільства;
- розвинена інформаційна сфера сприяє прозорості влади, взаємодії та взаємному впливу між громадянами і владою;

– оскільки сучасний рівень інформаційних та комунікаційних технологій породжує потужні технології впливу, які можуть використовуватися не на користь громадян, держава повинна здійснювати цілеспрямовану інформаційну політику в інтересах усього суспільства.

Сучасне інформаційне суспільство характеризується як все більш і більш глобалізоване. Ввібравши в себе інтелектуальне надбання всіх етапів людської цивілізації, воно зберегло це надбання в надрах себе самого, але самим своїм існуванням і розвитком заперечує попередній цивілізаційний етап.

Реальною альтернативою заперечення світового порядку ХХ ст. може стати т.зв. „новий світовий порядок“. Крах біполярної структури міжнародних відносин привів не до багатополюсного світу, а до однополярної міжнародної структури, монопольного становища в ній Сполучених Штатів Америки. У цих умовах статус і місце великих держав у міжнародному ранжуванні стали ще більш заплутаними і невизначеними. Якщо США здатні здійснювати вирішальний вплив на формування та функціонування міжнародної системи, вибір моделі регулювання, то вони, до речі, і є єдиною великою державою світу. А усі решта держав, навіть такі, що йдуть безпосередньо за американцями (але з великим відривом, якщо взяти за точку відліку розмір ВВП), є країнами другого порядку, статус яких за формальними критеріями важко віднести до великодержавного. У результаті виникає парадоксальна ситуація. З одного боку, процес глобалізації девальвує статус національної держави, а з другого – однополярність, що виникла (в умовах усе тієї ж глобалізації), піднімає статус національної держави.

У сучасних умовах, відзначених демократизацією міжнародних відносин, важко собі уявити, щоб будь-яка держава могла чи навіть хотіла б узяти на себе імперські функції, стати над усіма і нав'язувати усім іншим країнам своє бачення світу, наявних у ньому проблем і засобів їх вирішення. З цим просто ніхто б не погодився, і вже точно з цим ніхто б не впорався, а система міжнародних відносин, яка функціонує на такій основі, постійно давала би збої. Таким чином, Сполучені Штати Америки, навіть якщо вони хочуть провести свою лінію у питаннях світорегулювання і створення нового світопорядку, не можуть ігнорувати думку інших держав, насамперед, зрозуміло, своїх партнерів: “Взаємодія Сполучених Штатів і Європи є центральним елементом американських зусиль щодо формування нового світового порядку” [66].

Таким чином, у сучасних умовах США можуть бути світовим лідером (здатним вести за собою інші держави, лише враховуючи їх інтереси і прагнення. Але вони не в змозі бути абсолютним гегемоном, котрий має монопольне право на істину. І, передусім, вони змушені рахуватися з великими державами (попри всі тенденції до глобалізації і демократизації міжнародних відносин, що проявляються), без підтримки яких США не зможе бути лідером, у тому числі й тому, що саме великі держави найбільш близькі лідеру за духом і розумінням міжнародної відповідальності, яку він на себе бере.

Мабуть, тому ніхто (окрім Росії) в системі міжнародних відносин відкрито не наважується кинути виклик сучасному американському лідерству. Втім, і російське політичне мислення доволі наближене до того, щоб зайняти аналогічну США позицію. Більше того, подібне становище не тільки відповідає історичній традиції (вище вже відзначалося, що

кожна епоха, кожне століття мали свого лідера), а й відповідає сучасним реаліям – жодна держава в інтелектуальному плані не готова узяти на себе тягар керувати сучасним світом.

Одне з фундаментальних теоретичних посилянь політичного реалізму полягає у тому, що поява на міжнародній арені сили, яка переважає за своїми масштабами інші чи їх можливі коаліції, автоматично веде до утворення єдиного фронту протидіючих їй держав, сьогодні не спрацьовує.

Між тим, роль великих держав сьогодні у формуванні нових підходів до світорегулювання, світового порядку значною мірою зростає і у зв'язку з кризою ООН. Сьогодні в діяльності цієї організації такі актуальні міжнародні проблеми, як етнополітичні (цивілізаційні) конфлікти, миротворчість, примус до миру (силою) набирає дедалі більшого значення. Але, по-перше, ООН не може здійснювати свою миротворчу діяльність без санкції великих держав і без їх одногосної згоди у Раді Безпеки, не говорячи вже про те, що використання військової сили на міжнародній арені з метою примусу може бути санкціоновано тільки Радою Безпеки ООН, тобто, насамперед, великими державами. А їхня одностайність із цього питання досягається, як правило, важко. По-друге, фінансування миротворчих операцій усе дорожчає. По-третє, формування самих миротворчих сил. Раніше вони створювались переважно із збройних підрозділів нейтральних (незацікавлених) країн і оплачувались самою ООН. Тепер їх формування і використання дедалі частіше оплачується тими державами, які виділяють свої військові контингенти до складу миротворчих сил. Але якщо ці держави платять, то вони хочуть платити своїм солдатам і офіцерам. Тому сьогодні миротворчі контингенти, хоча і діють від імені ООН і носять блакитні

шоломи, часто переслідують цільові установки не тільки цієї всесвітньої організації, а й більш вузькі інтереси країни, до якої вони належать. Можна сказати, що нинішня слабкість ООН не тільки відбиває слабкість міжнародної системи, а й поглиблює її.

Вже зараз бачення США, Китаєм, Росією, також і Європейським Союзом принципів, на яких могло б ґрунтуватися сучасне світорегулювання, далеко не однозначне. Разом із цим плюралізм великодержавного світу навряд чи є неподоланною перешкодою у будівництві нового світового порядку. Він якщо і виникне, то лише на ґрунті взаємодії різних сил, тенденцій, інтересів, вирівнюючи розвиток, цивілізаційну специфіку, наявних сьогодні у системі міжнародних відносин. Проте яка модель світорегулювання (силова, нормативна, якийсь їх симбіоз чи ще будь-яка, сьогодні не визначено) буде покладена в основу нового світового порядку, мабуть, усе-таки залежить від розстановки сил при вирішенні цього питання серед великих держав [29].

Завершуючи аналіз закону “заперечення заперечення”, слід відзначити ще один важливий момент. Діалектичне заперечення є передумовою дії закону, але не він сам. Заперечення є у всякому процесі перетворення старої якості до нової, навіть там, де цей закон не діє. Наприклад, перетворення води в пару і пари у воду. Тут два заперечення, але повернення в первісний стан не виводить явище на більш високий рівень розвитку, навіть якщо ми десятки разів проведемо ці цикли. Спіралі в цьому процесі немає. Отже, ланцюжок заперечень ще не означає дію закону. Сутність закону в переході до більш високої основи, повернення назад, повторення пройденого, але на новому щаблі, тобто як би по спіралі.

Закон “заперечення заперечення” означає, що в будь-якому процесі розвитку кожен наступний щабель є, з одного боку, запереченням попереднього (через заперечення якихось властивостей і якостей), а з іншого – запереченням цього заперечення, так як відтворює зміну предмета на новому щаблі, в новій якості, деякі властивості та якості заперечуваного предмета. У процесі розвитку діалектично поєднуються моменти руйнування елементів старої системи і моменти спадкоємності, тобто збереження властивостей старої системи при збагаченні їх новою якістю.

Закон “заперечення заперечення” виступає насамперед як синтез, тобто досягнення нового якісного змісту не шляхом простого їх підсумовування, а за рахунок подолання суперечливих сторін предмета. Це дає підстави у більш загальній формі позначати його як „закон діалектичного синтезу”, який забезпечує, з одного боку, зміну і появу нового предмету, а з іншого – зберігає генетичний зв’язок з попередніми явищами і предметами.

Проаналізовані закони діалектики тісно взаємопов’язані, представляють сторони одного процесу розвитку і характеризують його з різних сторін. Ми не можемо говорити про перехід, наприклад, кількості в якість без розгляду питання про заперечення старої якості та виникнення нової, що, у свою чергу, не можна пояснити, не виявивши ті суперечливі тенденції, які закладені у будь-якому предметі та явищі. Закон єдності і боротьби протилежностей характеризує “джерело”, імпульс розвитку; закон переходу кількості в якість – механізм виникнення нових якостей; закон заперечення заперечення – форму прогресивно спрямованих змін. Перший закон дає відповідь на питання, чому відбувається розвиток, другий – на

питання, як відбувається розвиток, третій – на питання, яка форма поступального розвитку. У результаті взаємодії всіх трьох зазначених законів діалектики виникає єдина система діалектичних зв’язків та переходів, у якій кожен елемент виконує свою особливу функцію, охоплюючи сукупною дією всю дійсність.

Разом з тим, виходячи з вищевикладеного, науковці вже давно зробили висновок, що діалектика є не тільки вченням про загальну, універсальну теорію зв’язку і розвитку, а й науковим підходом до пізнання, що дозволяє розкривати суть явищ і процесів. Діалектичний аналіз, як метод системного дослідження, неодмінно має застосовуватися для спостереження й пізнання процесів розвитку сучасної людської цивілізації – регіональної та світової інтеграції національних державно-організованих спільнот і загальної тенденції до глобалізації суспільних відносин.

РОЗДІЛ 3

Гуманістично-аксіологічний вимір інтеграції

3.1. СВИТОГЛЯДНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕВОЛЮЦІЙНОГО СОЦІУМУ

Проблема структурної будови світогляду складає фундаментальну основу життєдіяльності суспільства й належить до найновітніших областей наукового пізнання. Самостійним предметом міждисциплінарного соціально-філософського аналізу структура світогляду до сьогодні не виступала і обмежувалась головним чином протиставленнями буденного світогляду релігійному та науковому, а за часів “холодної війни” – комуністичного і капіталістичного. Між тим, зважаючи на активізацію інтеграційних процесів на противагу суспільно-політичного та ідеологічного протистояння за часів “холодної війни”, аксіоматичні вимоги до пізнання структури об’єкта вимагають розкриття змісту кожної зі складових частин будь-якого світогляду, без чого розуміння їх суті та якісних ознак залишиться невідомим. Виходячи з цього перш за все необхідно з’ясувати окремі складові елементи будь-якого з різновидів світогляду; розкрити характер зв’язків між найсуттєвішими з них; пізнати світогляд як таку цілісну структуру, яка має нові якісні ознаки.

Сутність світогляду складають уявлення, форми прояву яких розкривають характер чуттєвих і раціоналізованих механізмів їх формування. Особливості цих уявлень віддзеркалюють розвиненість і параметричні можливості

свідомості. Отже світогляд поєднує у собі свідомі та позасвідомі складові, суперечлива природа яких розкриває культуру помислів і дій, гармонію розуму та почуттів. Тим самим світогляд визначає силу духу та міцність плоті як окремої людини, так і соціальних спільнот. Це найбільш актуально саме у зв’язку з виникненням нових культурних типів, змінами світогляду та світоглядних орієнтацій, що відбуваються під впливом суспільних трансформацій.

Процес розкриття сутності світогляду передбачає усвідомлення складових переходу від сприйняття окремого явища до розуміння сутності самого явища та його структурної будови. Виходячи з цього необхідно відокремлювати принципово різну структурну будову світоглядів на рівні кожного окремого суб’єкта соціального буття і суспільства як цілого. Так, світогляд окремої людини має принципово різні складові елементи у дитячому віці, в юності, у період розквіту сил та у глибокій старості. Це стосується як суто генетичних та етнічних, так і демографічних, психофізіологічних та соціокультурних елементів. Про світогляд немовляти навряд чи можна казати як про забарвлений ознаками науковості, релігійної віри чи революційного пориву. Разом з тим це вже не є просте “світосприйняття” або пасивне “відображення” дійсності. Світогляд немовляти ніби повторює шлях, пройдений людством до соціальної зрілості і на перших порах носить характер досить активного процесу адаптації до найближчих та безпосередньо наближених умов існування. Головні елементи цього доволі примітивного, але самостійного і поки що незалежного від інших світогляду обумовлені динамікою нервових процесів, загальним станом здоров’я, індивідуальними особливостями сенсорної діяльності і можуть

бути віднесеними до розряду “харизматичних”. Вже на цьому рівні початкової свідомості світогляд супроводжується елементами сенсорного досвіду, що забезпечує фіксацію засобів або прийомів отримання позитивного результату власної діяльності, та елементами пам’яті, що забезпечує збереження накопичених даних, які в подальшому порівнюються між собою і аналізуються з метою вибору найбільш оптимальних форм і методів життєдіяльності. Подальший розвиток дитини сприяє поєднанню найбільш успішних дій у досить складно організовані системокомплекси. Динамічні системи сидіння, спостереження, пересування, реагування, гри свідчать про синтезовані форми взаємодії зі світом, які супроводжуються відповідними віку дитини наочними зображеннями. Характер цих зображень завдяки накопичуваним досвіду і пам’яті, порівнянням, аналізу та синтезу набувають з часом все більш складно організованих образних форм відображення життєво важливих умов, речей, предметів та інших явищ соціального буття.

Однак сутність процесів формування людини проявляється у здатності випереджаючим чином реагувати на можливі негативні явища та впливи зовнішнього або внутрішнього середовища, тобто передбачати всілякі негаразди та загрозливі умови, обставини чи дії. Достатньо шкідливій дитині побачити у руках батька ремінь, щоб завбачливо шукати можливості уникнути покарання. Невичерпний арсенал дитячих і дорослих засобів передбачення впливу негативних явищ призводить до формування випереджаючих форм уявлень. Саме завдяки накопиченому досвіду і збереженню у пам’яті безлічі випереджаючих уявлень стає можливим їх порівняння, вибір найбільш дійових та ефективних, поєднання у більш складно синтезовані нові форми образних

зображень. Послідовність цих процесів є необхідною умовою становлення і розвитку все більш складних і продуктивних стилів мислення. До їх числа відносять аналітичні, емпіричні, художні, математичні, музичні, конформні, компенсаторні, демонстративні та багато інших. Отже мислення як процес оперування випереджаючими формами уявлень є необхідною передумовою надання діяльності людині все більш розумного та усвідомлюваного характеру.

Таким чином, процес становлення і розвитку світогляду дозволяє умовно виокремити три взаємозалежні і разом з тим якісно відмінні структурні рівні усвідомлюваної діяльності: адаптивний, проєктивний та конструктивний.

Перший рівень обумовлений здатністю людей за допомогою зору, слуху, нюху, тиску чи дотику накопичувати первинний досвід і формувати за допомогою пам’яті свого роду “банк” операцій, дій та процедур життєзабезпечення. Цей рівень становлення світогляду умовно можна позначити як сенсорний, а характер зв’язків зі світом – “сенсорним світоглядом”, який функціонує на “передсвідомому” рівні життєдіяльності суб’єкта. Завдяки цьому рівню самоорганізації сенсорний світогляд виконує функції операціоналізації та технологізації дій суб’єкта, надає їм системного характеру і дозволяє формувати свого роду “запас динамічної міцності”, “усталеності” та “надійності”. У цьому зв’язку важливо підкреслити той факт, що саме сенсорний світогляд дає змогу виділити безпосередньо, або за допомогою спеціальних приладів і наукових методів підтвердити і зафіксувати об’єктивно існуючі явища. Враховуючи безліч поки що недостатньо досліджених форм радіаційних, вібраційних, больових, прискорюваних, адсорбційних та інших відчуттів, можна висловити припущення про взаємозалежність між процесами

сенсорного світогляду та механізмами інтуїтивних стилів мислення, яким притаманні операції порівнянь, аналізу та синтезу, що відбуваються на позасвідомому або ж передсвідомому рівнях діяльності. Досить перспективними і зовсім поки що не дослідженими залишаються процеси формування сенсорних відчуттів того, що розкривається поняттями “протяжності”, “руху”, “форми”, “числа”, “часу”, “простору” та інших. Саме на рівні сенсорного світогляду формуються як “природничі”, так і “духовні” передумови спочатку “зображень” і “уявлень”, а вже потім і конкретних шляхів та засобів їх практичних змін.

Другий рівень обумовлений здатністю суб’єкта формувати *проективний світогляд*. Епохи криз і соціальних потрясінь з невідворотністю ставлять питання про те, “що являє собою людина для світу?” і “яким світ постає перед людиною?”. Відповіді на ці запитання залежать від збігу уявлень про свободу, життя, добро, зло, істину, мораль, справедливість, віру, правду, культуру чи хамство з реальним станом речей. Сформовані історією суспільства цінності складають як змістовно – сенсовий, так і предметно - образний стрижень уявлень людей про себе і світ, про стосунки та взаємопереходи між цінностями особистими і суспільними. Міра збігу або ж розбіжностей між уявним та реальним станом системи цінностей визначає не тільки характер, а й вектор світоглядних спрямувань суб’єктів життєдіяльності. Якщо уявні системи цінностей більш менш гармонізують з реальним ходом подій, то можна вести мову про властивий людині та суспільству здоровий світогляд. Якщо ж суперечності між уявним і реальним станом речей сягають крайнощів і порушують розумно допустимі пропорції, то такий світогляд слід кваліфікувати як аномічний, девіантний, чи просто хворий.

Загальнолюдські, національні, професійні, сімейні та громадські цінності безпосередньо впливають на життя людей стосовно визначеної світоглядом ієрархічної структури. В залежності від структури цінностей діяльність може носити різноманітні форми наслідування або ж імітацій, сприяти розвитку чи, навпаки, обмежувати індивідуальні здібності або інтереси. Наслідування та індивідуалізація є необхідною передумовою переходу до більш складних структур світогляду, здатних до соціалізації чи проективно орієнтованого самоуправління. Характер цих дій суттєво різниться мірою світоглядної свободи та здатністю свідомості розкривати невичерпність екзистенційного потенціалу. Базовими складовими проективного самоуправління виступають досвід виховання у оточуючому середовищі та рівень освіченості, які в процесі соціалізації формують відповідні стилі розумової діяльності та культури почуттів. Саме від них залежить процес розгортання світоглядних орієнтацій від простого наслідування чужих зразків поведінки до виокремлення власних здібностей і набуття у процесі соціалізації таких рис, які притаманні кращим зразкам науки, культури, мистецтва, спорту, освіти чи літератури.

Проективне самоуправління обумовлене досить високим рівнем теоретичної підготовки і набуттям фахової профілізації. Світоглядного характеру окремі соціальні цінності набувають лише у контексті тих або інших теорій і понять, які виступають підґрунтям механізмів формування планів, проектів, ідеалів, очікувань чи сподівань. У залежності від механізмів впливу, структура світоглядних орієнтацій визначається характером прояву технічних, правових, політичних, економічних чи будь-яких інших факторів детермінації. У залежності від

домінування цих факторів світоглядні орієнтації підрозділяються на природничі, технічні та гуманітарні, точні та неточні, мистецькі та наукові, аграрні та військові, політичні чи етнічні, історичні або ж футурологічні.

Багатоманітність форм проективного світогляду співпадає з розмаїттям стилів мислення та культури почуттів. Властиві людям акторські здібності та формалізм, зухвалість та песимістичні настрої, егоїзм та меценатство нерідко чудернацьким чином переплітаються між собою у таку свідомість, яка бачить світ або чорним, або рожевим, чи взагалі втрачає бажання його сприймати. Світогляд, таким чином, проектує характер і напрямки розгортання уявлень і почуттів, намірів та планів, думок та конкретних дій. Нерідко при цьому світогляд розпорошується на суперечливі мрії та ідеали, припущення та здогадки, передчуття і розрахунки.

Третій рівень розвитку світоглядних орієнтацій розкриває спроможність суб'єкта життєдіяльності конструювати зовнішні та внутрішні умови власного існування. Ця унікальна і разом з тим досить емпірично орієнтована ознака обумовлена цілісною природою світогляду. Цілісність світогляду дозволяє гармонійно поєднувати у інтегрованих уявленнях цінності наукові та релігійні, мистецькі та технічні, літературні та музичні, духовні та фізичні. Кожне з свідомих зображень набуває емотивно забарвлених і разом з тим міжпредметно визначених ознак. В уяві одночасно співіснують полум'я і лід, знання і почуття, розум і воля, які надихають світогляд здатністю "розтягувати" та "стискувати" простір і час. Історична, інформаційна, енергетична, фізична та духовна єдність "макро-" та "мікросвітів" робить соціальні спільності як феномен інтеграційних процесів у широкому сенсі, співтворцями

як власного, так і об'єктивного буття. Реальне буття людини і всесвіту набуває у світогляді такої сили, яка фактично створює майбутнє.

Єдність і багатобарвність структурованих уявлень дозволяють особистості чи соціальним угрупованням досить точно оцінювати роль та значення різних явищ, визначати їх місце та життєвий сенс. За допомогою соціологічних досліджень можна досить точно визначити не тільки вертикальну і горизонтальну структуру ціннісних орієнтацій, а й їх вагу (тобто, значимість) у загальній структурі цінностей. Так, застосовуючи оціночну шкалу Богардуса можна досить точно виявити міру толерантності респондентів стосовно представників різних рас або національностей. Наприклад: "Я згоден мати справу з представниками визначеної раси" в якості: близьких по шлюбу; особистих друзів у моєму клубі; мешканців моєї вулиці; моїх співпрацівників; громадян моєї держави; тільки туристів.

Ціннісні складові у системі світоглядних ієрархій розкриваються за допомогою оцінок ставлення до умов життя, забезпеченості, доходів, освіти, творчості, кар'єри, добра, обов'язку, честі, справедливості, моралі, праці, розваг і таке інше. Саме цілісність світогляду вводить широкий спектр ціннісних орієнтацій у коло взаємозалежних свідомих та ірраціональних механізмів продукування якісно нових уявлень та зображень, стратегічних диспозицій чи особистих прагнень. Навіть така найвища духовна цінність, як віра, крім безпосередньо релігійного аспекту, включає цінності наукові та філософські, літературні та музичні, етичні та естетичні. Лише у контексті світогляду як цілого будь-яка цінність виконує властиві їй функції та ролі, залишаючись при цьому складовим "елементом" та своєрідним "моментом" єдиного процесу.

Позбавлений своєї цілісної природи світогляд здатен набути ознак деструктивізму, який призводить до соціальних криз, потрясінь та регресу, фактично, до дезинтеграції певного цілого. Так, започаткована утопічними соціалістами досить приваблива ідея побудови суспільства загального процвітання набула у марксизмі вульгарних орієнтацій на класовий диктат, моральне насильство, знищення духовних здобутків і цінностей. У цьому зв'язку достатньо нагадати, що за роки радянської влади загальні втрати населення склали біля 126 млн. людей, що становило понад 50% чисельності мешканців колишнього союзу.

Однак тоталітарне суспільство є прикладом не тільки жахливого за наслідками, але й колосального за силою впливу світогляду. Новим революційним світоглядним орієнтаціям вдалося здійснити нездійснене і досі незбагнене. За історично мінімальний час суспільство з феодального і багато в чому навіть рабовласницького типу перетворилось у наймогутнішу індустріальну державу з високорозвиненою соціальною інфраструктурою, високим рівнем освіти та новими формами культурного життя населення. Основу нового світогляду склали принципово нові поняття “радянського народу”, “комуністичної моралі”, “соціалістичного змагання”, які надихали людей на героїчні звершення, розкривали резерви колективної творчості.

Покладені у основу “комуністичних” світоглядних орієнтацій спочатку самим Марксом, а потім його послідовниками хибні закони та псевдопринципи навіть не дозволяють цей світогляд віднести до розряду дійсно “комуністичних”. Мова повинна скоріше йти про такі різновиди псевдокомунізму, як, “військовий комунізм”, “комунізм казарменний”, “техно-

кратичний”, “політичний” та “ідеологічний”. У іншому разі це поняття взагалі підмінялося різними “фазами” або “етапами” розбудови “соціалістичного суспільства”. Абсолютизація форм “влади”, ролі “партій”, “прибутку” чи “колективізму” розриває “цілісність” на окремі мафіозні світоглядні “шматочки”. У такому разі різновиди мафіозного світогляду виконують роль “політичних”, “кланово-корпоративних”, “фінансово-економічних” чи “військово-промислових” форм використання людей як засобів досягнення відповідної мети іншими. Деструктивна сила впливу згаданих та інших різновидів світогляду і зараз визначає надзвичайний стан найбільш актуальних соціетальних та локальних проблем розвитку суспільства.

Соціальна реальність дивовижним чином поєднує в собі минуле з майбутнім, наділяючи суспільство можливістю бачити зразки наступних епох. Наочно цей феномен ілюструється процесом співіснування якісно різних світоглядних орієнтацій. Гносеологічні складові структурної організації світогляду відображають особливості різних епох, кожній з яких притаманний особливий тип світосприйняття. Так, за часів доісторичного суспільства неподільно домінував *харизматичний світогляд*, основу якого складали сенсорні механізми та натуралістичний тип культури. Властива йому цілісність світосприйняття з часом формувала спеціалізовані протосоціальні виробничі, господарські, військові, міфологічні, керівні, освітні та виховні світоглядні орієнтації. Диференціація харизматичного типу світогляду призвела до рабовласницького устрою суспільства. Властива рабовласництву магічноокультурна культура суттєво ускладнила форми пізнавальної діяльності як передумови розвитку якісно нового – *натурфілософського типу світогляду*. Наступні елементи гносеологічної структури

пов'язані з домінуванням за часів феодалізму *релігійних світоглядних орієнтацій*, за Нових часів – *ринкового світогляду* як прояву механізмів бюрократизації соціальних процесів.

Сучасність обумовлена неподільним домінуванням *плюралістичного типу світоглядних орієнтацій*, які демократизували характер і форми проявів історично попередніх їм “базових” типів світогляду. Зокрема, історично притаманні харизматичному світогляду особливі вимоги до фізичних якостей набувають з часом більш цивілізованих і демократичних вимог до професійних, ділових та особистих якостей. Натурфілософський світогляд збагачується новими уявленнями про фізичні, хімічні та термодинамічні складові неорганічної природи, а загальні антропоморфні підходи диференціюються на біосоціальні та космологічні складові. Теософічне підґрунтя релігійного світогляду збагачується новою ідеологією діяльності політичних партій, рухів та громадських угруповань. Ринковий світогляд також змінює досить жорсткі принципи безконтрольної конкурентної боротьби на демократичні форми соціальної взаємодії.

Сучасність сприяє всебічному розвитку плюралістичних типів світоглядних орієнтацій на принципах демократизації суспільства. Проголошені демократією права і свободи громадян формують якісно новий тип культури суспільства – мультипарадигмальний, у межах якого досить успішно співіснують багатоманітні і різнополюсні економічні, правові, політичні, етнічні державні системи, угруповання і соціальні організації. Однак більш детальний аналіз звертає увагу на домінування доволі подрібнених і здебільшого асоціальних за суттю світоглядних орієнтацій. До їх числа слід віднести “мафіозні”, “кланово-корпора-

тивні”, “корумповані”, “мімікрійні”, “політичні”, “фінансово-економічні”, “егоїстичні”, “монополістичні”, “аномічні” та багато інших. Вони здебільшого штучно провокують конфлікти, штовхають до прірви економічної, демографічної, екологічної та духовної катастрофи і навіть ставлять під загрозу майбутнє існування людства.

Ініційовані розвитком “народовладдя” форми демократизації державотворчих та суспільних процесів надають сферам виробництва, науки, освіти та культури збоченості та асоціальної суті. Свідченням тому виступає різка поляризація населення країн за рівнем доходів та якістю життя, доступом до влади і реалізацією прав на існування, освіту, охорону здоров'я і політичні свободи. Навіть у найбільш розвинутих країнах менше 1% населення користується, контролює і розпоряджається від 70 до 90% державних багатств. Парламентські повноваження передаються у спадщину, купуються, здобуваються силою, обманом, а “влада народу,” – як вища форма державного управління, – залишається ширмою для розгулу, свавілля та безкарності корумпованих мафіозних елітарних структур.

Процвітання часткових і деформованих світоглядних орієнтацій у сфері наукового пізнання, освіти та культури на практиці обертається різноманітними збоченнями та відхиленнями майже в усіх провідних сферах життєдіяльності суспільства. Достатньо поглянути на різні форми спеціалізованої та диференційованої освіти, яка навіть не ставить за мету дати дійсно цілісні та широкі уявлення “просвіт”. Існуючі системи “О-Світи” і досі не здатні розкрити шляхи сходження до уявлень про цілісність світу зовнішнього та внутрішнього. Деякі “фахівці” взагалі схильні обмежити освіту формуванням “навичок” рахувати гроші та “звичок” класти їх до

власної кишені, називаючи це формуванням “прагматизованих світоглядних орієнтацій” чи “здоровим глуздом”. Освіта, яка не вчить сприймати, бачити, думати і діяти у відповідності із вимогами краси і гармонії буття перетворюється на ремесло із нівечення людської долі та душі.

Наука також перебуває у полоні натуралістичних за походженням фізікалістичних світоглядних орієнтацій і технократичних тенденцій розвитку. Гуманітарії ж, навпаки, не мають елементарної математичної культури та базової природничої освіти, що робить їх уяву про суспільні процеси досить поверховою і позбавленою можливості використання комплексного міждисциплінарного підходу. Розірване суперечностями на шматочки державних, місцевих та групових егоїстичних інтересів суспільство не в змозі використати демократію для захисту інтересів і всебічного розвитку переважної більшості людей. Світоглядний плюралізм як ідеал демократичного устрою суспільства не в змозі запобігти використанню людини як “засобу”, “гвинтика” ідеологічної, бюрократичної системи чи особистих власних амбіцій.

Вищою і найбільш перспективною у розвитку суспільства виступає, на наш погляд, система формування *гуманістичних світоглядних орієнтацій*. На відміну від демократії як “влади народу” чи “народовладдя”, історичний процес сходження суспільства до гуманізму розкриває вищі соціальні цінності у цілісності тотожних за своєю суттю людини і світу. Гуманістичний світогляд розглядає людину та соціальні спільноти як вищий сенс і мету розвитку суспільства. Інститути демократії, власності, прав, свобод, освіти, науки, виробництва, влади, політики та управління повинні набути у такому разі єдності та цілісності вимог, які заборонили б розглядати і

використовувати людей як “робочу силу”, “засіб”, “фактор” чи “інструмент” досягнення чийось злих намірів або ж егоїстичних інтересів. Відомо, що і досі левову частку прибутків елітарні кола розвинених країн отримують за рахунок штучного знецінення “робочої сили”, сировинних, виробничих та інтелектуальних ресурсів держав “другого” та “третього” гатунку. Доти, доки гуманістичний світогляд не отримає статусу державно визнаного і всебічно захищеного соціального інституту, до тих пір плюралістичні, ринкові, релігійні, натуралістичні та архаїчні світоглядні орієнтації будуть знецінювати і стримувати розвиток людського потенціалу.

Сутність гуманістичного сприйняття, розуміння і дій стосовно зовнішнього і внутрішнього світу надає принципово іншого змісту і соціальної ваги усім складовим світоглядних орієнтацій. Так, архаїчні ідеали чи релігійні теорії, демократичні цінності та ринкові мрії, наміри або почуття виглядатимуть дуже спрощено і багато в чому навіть потворно у порівнянні з гуманістичними світоглядними орієнтаціями. Гуманізм насичує принципово більш високим сенсом, змістом і метою критерії “добра” і “щастя”, “гідності” і “нації”, “родини” та “батьківщини”. Плюралізмом можна прикрити шахрайство і розпусту, невгамовну жадобу до влади та низький інтелект, зраду батьківщини та негідництво. Гуманізм же за умов державної підтримки та інституціоналізації своєї соціальної ваги фактично виключає самі поняття “подвійної моралі”, політичної та інших форм продажності і взагалі асоціального деструктивізму.

Гуманістичний світогляд повинен надихнути новим життям фактично не використані можливості гносеологічно первинних форм раціональної та позанаукової пізнавальної

діяльності. Протокомунікативні методи формування уявлень про єдність людини і світу, натурфілософське світовідчуття, протонаукові механізми формування цілісних теософічних, художніх, літературно-мистецьких чи навіть математичних світоглядних орієнтацій є неоціненною скарбницею невикористаного досвіду і знань. Те ж саме стосується гуманістичного підходу до пізнання і використання практичних можливостей, що існували у попередні епохи систем культури та освіти, виробництва і права, фінансів та охорони здоров'я, політики і моралі. Кожна з найважливіших сфер життєдіяльності у будь-який проміжок історії здатна надихнути гуманістичне бачення себе і світу неоцінними здобутками і формами подальшого розвитку.

Якісно відмінні за механізмами формування та можливостями впливу на соціальну реальність адаптивні, проєктивні та конструктивні типи світоглядних орієнтацій мають досить складну структуру. Особливості прояву базових та похідних елементів цих епохальних типів світогляду відображені у процесах стратифікації суспільства, закономірностях виникнення та розпаду організацій, успішності розвитку і змін партій, колективів та інших спільностей. Власне кажучи, від "початку" і до кінця " існування і доля того або іншого суб'єкта соціального буття так або інакше визначається типом того епохального світогляду, носієм якого виступає сам цей суб'єкт. Тобто життя людини, стан справ у сім'ї, колективі, організації або державі визначаються тим, носієм якого саме світогляду вони виступають. У зв'язку з цим важливо враховувати той факт, що ні один із типів, видів чи різновидів світогляду не виступає, так би мовити, "у чистому вигляді". Єдність та цілісність природи світогляду не тільки

не виключає, а, навпаки, передбачає одночасне співіснування і взаємодію багатьох різноманітних світоглядних орієнтацій. Однак при цьому слід розуміти, що багатоманітність лише відображає структурованість світоглядних орієнтацій за типом походження, характером домінування, формою прояву та організації дій, особливостями професії, умов життя, характеру соціального середовища та інших факторів. Якщо людину або соціальну спільноту розглядати як складну систему, одночасно вимушену виконувати біологічні, комунікативні, правові, психологічні, виробничі, культурні та економічні функції, то світогляд виконує надскладну функцію структуризації у просторі і часі мотивів, характеру та прояву думок і дій стосовно тих або інших проблем, задоволення тих або інших потреб, інтересів чи задумів. *Світогляд визначає що, навіщо і чому саме потрібно робити так, а не інакше, саме тоді, а не у інший час, а чого думати і робити взагалі не варто.* Світогляд зближує або віддаляє окремих людей та країни, робить соціальні спільності ворогами чи друзями, спрямовує зусилля на добрі справи чи злі вчинки. Завдяки світогляду формуються авангардні сили у сфері виробництва та науки, культури чи освіти. Виконуючи функцію інтегратора і одночасно фільтра у використанні засобів соціальної взаємодії, світогляд разом з тим гармонізує взаємодію принципово різних носіїв орієнтацій на себе і світ. Отже, поряд з єдністю і цілісністю, невід'ємною рисою світогляду виступає його природна гармонія.

Зупинимось на цьому більш детально. Здатність світогляду породжувати якісно різні, нерідко полярно протилежні орієнтації і одночасно з цим гармонізувати форми і методи їх впливу на соціальне середовище лише на перший погляд виглядає дивним. При більш детальному аналізі

стає зрозумілим, що у іншому разі світогляд, позбавлений суперечностей, не мав би ні цілісності природи, ні перспектив подальшого розвитку. Гносеологічні складові поділяють типи світоглядів на “вищі” та “нижчі”, надаючи відчуттям, пам’яті, досвіду, мисленню, свідомості та іншим складовим його суті якісно різні значення, особистий та суспільний сенс, бачення мети і завдань. Гармонізуючи здебільшого штучно нагострювані протиріччя між суперечливими ідеологіями, політичними партіями, виробничими структурами чи науковими школами, світогляд збагачується як за рахунок інтеграції, так і шляхом диференціації складових. Таким чином, кожен з суб’єктів соціального буття є носієм не тільки якісно різних адаптивних, проєктивних та конструктивних світоглядних орієнтацій, а й їх різновекторно спрямованих похідних.

Носії конструктивних типів світогляду володіють найвищим рівнем абстрактності мислення і сприяють розвитку піонерських за суттю світоглядних орієнтацій. *Піонерський світогляд*, таким чином, відрізняє розвинене абстрактне мислення, спрямованість на пошук новизни, інноваційні стилі розумової діяльності та високу культуру помислів і дій. Стилi розумової діяльності орієнтовані на пошук нових знань, прийняття нетрадиційних рішень, розвиток інноваційних технологій чи практичну реалізацію прогресивістських планів і програм одночасно з цим складають необхідне підґрунтя формування і розвитку *домінантних та ядерних світоглядних орієнтацій*. Домінантний світогляд обов’язково включає елементи піонерського, які проявляються у гострому відчутті справедливості, краси, добродушства та інших ознак етичної чи естетичної культури, у неабияк розвиненій здатності притягувати та об’єднувати людей, у здібностях досягати і

вести інших до визначеної мети. Домінантний світогляд надає функціонуванню усіх інших світоглядів ознак провідної для суб’єкта системи цінностей, думок, ідеалів чи прагнень. Він ніби притягує до магістральних почуттів, думок та дій складові усіх резервів особистості чи організації. Домінуючі погляди на світ зовнішній та внутрішній формують лідерів серед держав і колективів, виконують роль провідних структур і засобів реалізації політичних, економічних, технічних чи духовних інтересів певних соціальних спільностей та угруповань.

Невід’ємною складовою піонерських та доміантних світоглядних орієнтацій виступають уявлення про найбільш оптимальні принципи і методи організації, мотивації та санкціонування різних видів діяльності на шляху до визначеної мети. Коло питань, пов’язаних з проблемою обрання адекватних засобів заохочення і покарань, нормування та оцінки дій, пошуком оптимальних рішень та мінімізації витрат складає дуже розгалужену систему уявлень і потребує достатньо широкого кругозору. Покладені на особливості характеру та здібностей, досвіду і сфери діяльності вони складають основу “ядерного світогляду”, сутність якого можна порівняти з доволі автономно існуючою сферою уявлень про головні вимоги до розуміння “вірного” та “оптимального” існування. Ядерний світогляд складають усталені сімейні, релігійні, професійні, економічні, правові та інші базові складові життєдіяльності, які забезпечують надійність існування відповідних соціальних інститутів. Провідні риси національного характеру та ментальні особливості надають ядерним, доміантним та піонерським складовим конструктивного світогляду яскраві форми емоційного прояву чи забарвлення у вигляді відчуття ритму, темпу або мелодійності. Належна соціальним спільностям

генетична та історична пам'ять формує не тільки уявлення про минуле, але виступає складовою активної організації майбутніх конфігурацій простору і часу.

Властиві конструктивному світогляду найвища міра свободи уявлень, висока саморефлексивність та глибина аналітичних процесів на рівні проєктивного світогляду набувають значних обмежень. Домінуючі на рівні конструктивізму фантазії та мрії, очікування і сподівання у проєктивному світогляді набувають розумної обмеженості і врівноваженості поглядів на сьогодення, минуле та майбутнє. Властивий раціоналізованим стилям мислення і почуттям реалістичний погляд на себе і світ ніби “відсікає зайве” та “вчасно зупиняє” не в міру розбурхані надії та сподівання, віру та любов, прагнення і бажання. Разом з цим проєктивний світогляд втрачає щось “над” звичайне і обумовлює думки і мрії кваліфікованих, але не завжди талановитих, досвідчених, але нерідко ординарних людей. Основу проєктивного типу світогляду складають досить гнучкі та динамічні *сателітні, мімікрійні та аморфні світоглядні орієнтації*.

У перекладі з латини сателіт означає “супутник”, “охоронець” і нагадує озброєного найманця, який супроводжує свого хазяїна, неусобленого виконавця чужої волі, людину, яка рабськи залежна від іншого, або супутник планети [23, с. 583]. Здебільшого *сателітний світогляд* виступає у ролі партнера або супутника носіїв неординарних світоглядних орієнтацій. Це стосується головним чином проміжків часу зі стабільним і “плавним” ходом подій. Однак за умов криз та екстраординарних ситуацій, у періоди зламів та потрясінь сателітний світогляд дійсно нагадує раба, який безапеляційно виконує чужу волю. Сутність цього виду світоглядних орієнтацій

складають конформні та детермінантні закони, принципи і механізми. Вони не тільки зміцнюють та цементують зв'язки і залежності, але за певних обставин виступають гальмом на шляху прогресивних змін.

Досить ефективна у боротьбі за виживання серед тварин властивість подібності за кольором, формою або окремими органами з іншими тваринами, рослинами чи предметами світу, що нас оточує, набула у соціальному середовищі дивовижно різноманітних форм “соціальної мімікрії”. Схильність осіб, гуртів та соціальних спільнот до мімікрії пояснюється необхідністю штучно чи позасвідомо підвищити рівень захищеності, статусу, ролі або впливу на оточуюче середовище. До таких заходів вдаються системи та об'єкти, позбавлені впевненості та ваги, сили та інших гарантів надійного існування. *Мімікрійний світогляд* виконує відповідні компенсаторні, апологетичні чи суто адаптивні функції існування в умовах підвищеної загрози та нестабільності.

Аморфний світогляд у перекладі з грецької означає “позбавлений форми”. Позбавлений усталених нормативних, когнітивних, аксіологічних та духовних складових, він ніби теліпається між домінантними та віджилими уявленнями, між новими та традиційними підходами. Невизначеність та мінливість структурної організації базових компонентів тягне за собою змістовно-сенсову безпринципність і надає світогляду дисфункціональних ознак. Тривалість перебування у аморфному стані буває, як правило, незначною і обумовлена прагненням світоглядної визначеності.

Структуру *адаптивного типу світогляду* складають конформні, деструктивні та девіантні різновиди. На відміну від надзвичайно розвинених орієнтацій на нетрадиційність

і новизну конструктивних світоглядних орієнтацій, основу адаптивного світогляду складають різні форми конформізму. Жорстка стереотипізація стилів мислення, цінностей, характеру помислів і дій залишає суб'єкта поза швидкоплинною зміною подій. Відсталість від нових умов і критеріїв, методів дій та нових якостей життя ставить людей у ситуацію вибору між віджилим і майбутнім, старим і новим. Схильність жити за усталеними шаблонами знаходить компенсацію у формі виправдовувань за власні помилки та пошук чужих, споминами про минуле. Гіперконформні світоглядні орієнтації стають невід'ємною складовою аномічних за суттю і деструктивних за характером поглядів на себе і світ. Породжувана ними образливість стимулює мотиви протиправних дій, робить психіку хворою і формує тим самим різноманітні девіантні світоглядні орієнтації.

Починаючи з елементарних сенсорних актів, базові елементи онтологічної структури світогляду включають досвід, пам'ять, порівняння, аналіз, синтез, зображення, уявлення, мислення та свідомість. Діалектично поєднані з раціоналізованими за походженням процедурами, техніками, операціями, технологіями, методиками, планами, проектами, механізмами, принципами і законами, елементи онтологічної структури забезпечують функціонування якісно різних адаптивних, проєктивних та конструктивних типів світогляду. Таким чином, структура світоглядних орієнтацій відображає сутність макросвітових явищ у актах саморефлексії, у процесах індивідуалізації, соціалізації, тенденціях розвитку проєктивного самоуправління та соціального конструювання, що впливає на якість того або іншого інтегративного утворення.

3.2. ДУХОВНО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ІНТЕГРАЦІЇ

Особливе місце серед інтеграційних факторів суспільного розвитку займають духовно-ідеологічні фактори, які в умовах глобалізаційних викликів визначають соціально значимі пріоритети розвитку суспільства й держави, і фактично виступають опорною складовою, акумулюючи в собі систему цінностей, норм і пріоритетів всіх соціальних суб'єктів, специфіка якої найбільш повно проявляється й реалізується в геополітичному просторі, визначаючи механізми глобального управління, а з іншого – є певною мірою перехідною синтетичною стадією формування єдиної державної, громадянської та духовної культури. До духовно-ідеологічних факторів належать перш за все ідеологія та цінності.

Ідеологія одночасно виступає цінністю політичного спрямування, формою виразу політичної свідомості та політичним ідеалом суспільства. Такий підхід до розуміння ідеології може бути сформований у контексті новітньої державницької ідеології, в основі якої лежить національні свідомість та ідея. Наявність державницької ідеології свідчить про наявність у суспільстві певної моделі державотворення, що повинна бути основою політичного курсу розвитку держави і визначати про цьому вектор розвитку в глобалізованому суспільстві з урахуванням державних пріоритетів та національної специфіки, в іншому разі – відсутність ідеологічно визначеного державного курсу призводить до дезорганізації системи державотворення, роз'єднання суспільства в цілому і невизначеності стратегічного напрямку розвитку. Такі питання особливо актуалізуються в умовах інтеграції та глобалізації.

Ідеологія, виступаючи в якості регулятивної моделі, поєднуючи світоглядні уявлення й ціннісні ідеали, створює умови для культурного та інтелектуального розвитку особистості й нації. Таке розуміння ідеології дозволяє визначити її в якості ідеального концепту (маючи на увазі динамічний розвиток) свідомості соціуму, головну передумову й одночасно важливий механізм визначення інтеграційного держави. При цьому ідеологія головним чином розглядається у контексті зовнішньополітичної діяльності та політичної свідомості, обґрунтовуючи історичну виправданість та суспільну доцільність корінних інтересів певних верств населення чи нації в цілому [25] в той чи інший відрізок часу. Таким чином, ідеологія з точки зору інтегративності вирішує ряд важливих завдань щодо організації та регулювання соціально-політичного життя суспільства, систематизуючи національні цінності, норми, пріоритети та об'єктивуючи їх в суспільній свідомості через систему соціально значимих ідей, формуючи громадянську позицію з урахуванням основних пріоритетів державного будівництва та суспільного розвитку, виробляючи механізми усупільнення ідей, надаючи їм всезагального характеру. Змістом системи ідеології у такому контексті являються ціннісні фактори. Відтак, можемо стверджувати здатність ідеології легітимізувати на рівні свідомості про-активну систему цінностей, норм і пріоритетів.

Однією з найважливіших функцій ідеології виступає легітимація, яка певною мірою змінює розуміння її змісту та значимості, тобто соціальної орієнтованості пріоритетів глобального розвитку, особливо з урахуванням політичної складової. Разом з тим, не доцільно обмежувати функції ідеології лише легітимацією, оскільки в більш широкому

контексті ідеологія реалізує таку важливу функцію як суспільна регуляція. Як зазначає П. Кравченко, ідеологія об'єктивно виконує функцію найвищої легітимації всього, з чим вона має справу у змістовному аспекті уявлень про світ і місце людини в ньому: з певним суспільним устроєм, соціальними відносинами, типами поведінки, способом життя, виступаючи в такий спосіб і як вольовий імпульс, що забезпечує тривалу організацію усього суспільного життя, і як джерело соціальної мотивації для окремої людини, соціальних груп, інститутів, суспільства в цілому. Альтернативне вирішення цих завдань неможливе, оскільки вони можуть розв'язуватися тільки за допомогою ідеології. Врахування легітимації як однієї з найважливіших функцій ідеології дещо змінює розуміння її змісту та значимості, тобто соціальної орієнтованості пріоритетів суспільного розвитку, що особливо актуалізується за умов глобального управління. Відтак ідеологія набуває характеристик багатомірності.

Для сучасного українського суспільства ідеологія має такі виміри [3, с. 129]:

- значення ідеології полягає в її орієнтаційному потенціалі, тобто в здатності вказувати політиці систему ідеалів і цінностей, до якої та повинна прагнути. На тлі сьогоденної, багато в чому безконцептуальної і безсистемної політики ця функція ідеології не виконується. Українське суспільство та його елітні групи потребують того, щоб їм було запропоновано системний образ майбутнього;
- для державної влади політична ідеологія є важливим фактором легітимації своїх дій. З її

допомогою держава обґрунтовує своє право керувати суспільством і реалізовувати ту чи іншу стратегію. Ідеологія створює основу для пропаганди політики, що проводиться владою. Ця пропаганда (у кращому розумінні цього слова, тобто інформаційна та роз'яснювальна робота) могла б нейтралізувати наявний низький рівень довіри населення до дій державних інститутів;

- ідеологія здатна інтегрувати різні соціальні групи на основі свідомо сформульованих цілей і загальноприйнятих цінностей.

Враховуючи це, можемо визначити стратегічні завдання ідеології у процесах суспільного розвитку: орієнтація на систему загальнолюдських норм, легітимація, регуляція, інтеграція та глобалізація, об'єктивація індивідуального в суспільному, стабілізація тощо. Відтак, формується загальна модель систематизації ідеології [25], що містить, з урахуванням інтеграційних та глобалізаційних пріоритетів держави такі елементи: об'єктивна наукова картина дійсного стану суспільного життя та наявних панівних інтересів, визначення стратегічної мети суспільного розвитку на цьому історичному етапі; пошук засобів та шляхів здійснення наміченої стратегічної мети; визначення основних суб'єктів, спроможних реалізувати стратегічну мету; створення конкретного плану суспільних перетворень відповідно до поставленої мети; розроблення механізмів реалізації намічених перетворень; визначення найефективніших способів впливу на масову свідомість; консолідація всіх зацікавлених суспільно-політичних сил.

Зважаючи на це, слід враховувати багатовекторність ідеології та особливості її репрезентації й практичної реалізації

на всіх рівнях соціальної системи, що відображається у відповідних теоретичних концептах та програмах практичних дій, утворюючи певну ідеологічну доктрину суспільного розвитку. Базові концепти, які є істотними для ідеології “модернізаційної” політичної стратегії: просторовий вимір має інтегрувати ціннісні вектори особистість – суспільство – держава і країна – світова спільнота; часовий вимір повинен мати трирівневу структуру, а саме: інтегрувати минуле країни з його сучасним соціокультурним станом і майбутнє. Просторовий вимір “особистість – суспільство – держава” спрямований на реалізацію цінності індивідуалізму, що є ключовою в цьому рядку. Враховуючи це, в роботі [3, с. 130–133] запропоновано формулу для нової ідеології: підтримка колективізму у міжособистісних, повсякденних (побутових) питаннях і поступове утвердження індивідуалізму у професійній сфері. Істотне значення у цій тріаді має приділятися цінностям державності. Духовний потенціал українського суспільства, мистецтва, культури повинен бути спрямований на підтримку влади і всього, що долає негативне до неї ставлення. Надзавданням просторового виміру “країна – світова спільнота” є ствердження іміджу України в очах міжнародної громадськості як стабільної країни в європейському регіоні, що прагне до ствердження європейських цінностей у посттоталітарних умовах, визначення місця держави в глобальному управлінні.

Часовий вимір “минуле – сучасне” передбачає, що становлення національної ідентичності починається з усвідомлення того, що об'єднує країну з моменту утворення до сучасних часів – вітчизняної історії. Створення не заполітизованої і позапартійної історії стає важливим завданням формування суспільної свідомості. Вектор сучасного враховує

важливість для суспільної думки чітко усвідомити, що національні інтереси України полягають в економічній модернізації суспільства, і дає можливість визначити чинники, які сприяють демократичному вибору України: збереження потенціалу розуміння необхідності поступового реформування суспільства; відсутність націоналістичних настроїв, месіанських ідей, суспільної підтримки радикальних політичних сил тощо. Незворотність цих процесів свідчить про те, що цінності суспільного прогресу і демократії для України набувають характеру реальної програми модернізації. Надмета модернізації суспільства безпосередньо залежить від формування у суспільній свідомості нових структур національно-культурної ідентичності України як складової глобального історичного процесу, що відображається вектором майбутнього. Адекватне розуміння суспільством цінностей та інтересів інших суспільств є важливою умовою його успішної модернізації.

У результаті аналізу можна зробити висновок про те, що основну загрозу соціально-політичному розвитку становлять соціальні та економічні протиріччя, які досягли критичних величин, а не наявність або відсутність ідеологічної доктрини. Зазначена ідеологічна доктрина модернізації носить загальнонаціональний, а не груповий чи вузько партійний характер і в разі її системного відтворення може позитивно вплинути на консолідацію суспільства [3, с. 133]. Але, фактично, аналіз ідеології у цьому разі призводить до усунення самої ідеології на другорядні позиції у процесах суспільного розвитку. Ідеологія отримує інструментальну функцію впливу на масову свідомість, розуміючи механізми політичної маніпуляції. Вичленовування в рамках наведеного аналізу загроз соціально-політичному розвитку свідчить про

те, що ідеологія набуває в кризових суспільствах, у суспільствах транзитивних найбільшої значимості, оскільки стає основою консолідації, адже за відсутності системи ідеології соціальні та економічні процеси відбуваються стохастично, некеровано, й адекватно не відображаються в суспільній та індивідуальній свідомості.

Проблема в тому, що на сьогодні на конституційному рівні закріплена норма, яка скасовує державну ідеологію як таку. Але жодна країна та суспільство не може розвиватися без системи ідеології, що потребує її практичної реалізації на основі теоретичного осмислення, що розкривається в концепції нової державницької ідеології. При чому в умовах становлення нації в межах глобалізованого управління перш за все важливим виявляється такий невід'ємний елемент ідеології, як національна ідея, що розкривається в національній ідеології через відображення в національній самосвідомості.

У контексті нової державницької ідеології національну ідеологію можна розглядати як ідейне багатство нації, систему філософських, політичних, правових, економічних, моральних, естетичних та релігійних ідей, поглядів, принципів ідеалів, які відображають інтереси, прагнення, потреби нації, суверенність її державності, що захищає інтереси людини праці, право кожної особистості на повну свободу мислення і волевиявлення. Ідеологія українського народу обґрунтовує як найвищі цінності повний суверенітет як окремої особистості, так і державного, політичного, економічного і духовного життя України [25]. В основі національної ідеології лежить національна самосвідомість, що є основою суспільного розвитку з усіма притаманними їй внутрішніми суперечностями, тобто, водночас виступає і джерелом, і гальмом суспільного розвитку. При цьому дійсно

важливим є встановлення особливостей розуміння національної ідеології та національної самосвідомості, не ототожнюючи їх з поняттям «націоналізм».

Е.Сміт виділяє п'ять найголовніших значень, що характеризують сутнісне розуміння "націоналізму": процес утворення і становлення націй; почуття й свідомість належності до нації; мова і символіка нації; соціальний і політичний рух від імені нації; доктрина і / або ідеологія нації, загальна й конкретна [24]. Саме останнє, тобто доктрина і / або ідеологія нації, загальна й конкретна, найбільш повно та адекватно відображає сутність національної ідеології, при чому, якщо врахувати те, що процес утворення і становлення націй та почуття й свідомість належності до нації є змістовними складовими національної самосвідомості, то зрозумілим стає вся безпідставність повного ототожнення національної ідеології та націоналізму, які є полярно різними явищами суспільної свідомості.

Подібна точка зору забезпечує можливість розгляду ідеології в аксіологічній та етичній площині, що в сукупності формують смислове ядро духовності, в основі якої є [15]: загальнонаціональна мета, соціальний ідеал, основні цінності, сенс життя, надія, віра (довіра), історична пам'ять, патріотизм тощо. Вони здатні забезпечити збереження і розвиток способу життя, гармонійне співвідношення прав і свобод людини та її відповідальності, і як наслідок – солідарність, терпимість, орієнтованість на згоду і співпрацю, що стають підґрунтям етичного відродження людини, позитивної самоідентифікації, етичного самовизначення народів, забезпечуючи єдність минулого (історичної свідомості – традицій, способу життя), сьогодення (культури патріотизму, конструктивної довіри, солідарності, відповідальності) і майбутнього (індивідуальна

безпека через безпеку суспільну; орієнтир на консолідацію, співпраця і згода).

Змістовне наповнення проблематики державницької ідеології з урахуванням системи зазначених факторів потребують конкретизації та деталізації головної мети, що здійснюється у процесі постановки відповідних завдань щодо суспільного розвитку на основі врахування наявної в суспільстві системи цінностей. "Саме система цінностей виступає засадами консолідації української нації, цілісність і збалансованість якої й дають можливість здійснити державно-національну ідентифікацію України; саме вони забезпечують державі необхідний рівень політичної стабільності, відкривають широкі перспективи для успішної модернізації країни" [1]. При цьому роль цінностей полягає в тому, що після їх засвоєння на рівні суспільної та індивідуальної свідомості вони стають стандартом або критерієм, що визначає подальшу діяльність соціального суб'єкта й відповідно суспільне спрямування державного розвитку. За умов динамічного прискорення суспільних змін цінності можуть набувати різних якісних характеристик – від конструктивних до деструктивних щодо суспільного розвитку, визначаючи (інколи безумовно) напрям цього процесу. У цьому разі навіть цілісність та умовна рівновага духовно-ідеологічної системи факторів не є гарантією упорядкування процесів суспільного розвитку.

Зважаючи на те, що розвинена система цінностей здійснює вплив не лише на становлення окремої особистості, а також впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства, в тому числі й на міжнародній арені, можна в узагальненому вигляді розподілити цілі розвитку цінностей таким чином [3, с. 131–132; 396–398]:

- зовнішньополітичний вектор – утвердження іміджу держави, приєднання до системи європейських цінностей та їх адаптація до розвитку України;
- внутрішньополітичний вектор – регулювання процесів державотворення та системи державного управління, надання значущості соціальному управлінню в суспільній та індивідуальній свідомості;
- соціально-економічний вектор – суспільній думці необхідно чітко усвідомити, що національні інтереси України полягають в економічній модернізації суспільства. Економічна криза і корупція, які супроводжують процес модернізації, не сприяють популярності ідей ринкової економіки, зокрема існує загроза ототожнення у масовій свідомості цінностей ринкової економіки з бідністю;
- культурологічний вектор – надмета модернізації суспільства безпосередньо залежить від формування у суспільній свідомості нових структур національно-культурної ідентичності України як складової європейського історичного процесу.

За такого підходу слід вказати на гуманістично-орієнтований підхід до розуміння змісту та сутності цінностей, що не дає можливості виходу на рівень наукової абстракції, пов'язаний з аналізом об'єктивної дійсності, в якій існує людина, що в рамках зазначеного підходу виявляється головним та єдиним носієм цінностей, які вона ж і продукує, залишаючи за собою оціночну функцію. Антропологізація обмежує суспільне значення цінностей та визначення особливих і специфічних рис, яких вони набувають у процесі об'єктивної, активно розвиваючись та змінюючись.

3.3. ІНТЕГРАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЯХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМУ

Історія цивілізаційного розвитку свідчить, що до проблеми суспільних цінностей частіше всього звертаються на його “зламах”. Вирішення проблеми цінностей у тому чи іншому обсязі на певному етапі розвитку держави має неабияке прогностичне значення. Очевидно тому, що визначення домінуючих у суспільстві, або ж таких, що культивуються владою цінностей, дає змогу передбачити результат суспільного розвитку.

Сьогодні ми спостерігаємо “відмирання” старої соціально-ціннісної бази, яка вже не слугує орієнтиром поведінки в умовах трансформації суспільно-політичної парадигми. Тому стан суспільної свідомості, навіть на рівні національної еліти, характеризується мінливістю, еkleктичністю, духовною розгубленістю з одного боку, й активним формуванням нової ідеально-ціннісної системи – з другого. Духовно-ідеологічна криза, що охопила сьогодні всі прошарки українського суспільства, проявляється в різних формах, у тому числі в розриві єдиного духовного простору, втраті національного консенсусу з приводу базових цінностей вітчизняного державотворення. Разом з тим в умовах посилення соціальної стратифікації, відсутності повноцінної соціальної захищеності громадян, перспектив на гідне майбутнє, правового нігілізму триває також зростання негативних тенденцій соціальної апатії, посилюється недовіра до інститутів державної влади. Масштабність та глибина цих явищ породжують питання про спрямованість процесу перетворень в Україні, наукову

обґрунтованість різних варіантів розвитку соціальних сценаріїв, специфіку української модернізації у процесі входження в європейський культурний простір та його вірогідні результати.

Сучасна українська ситуація переоцінки всіх суспільно значимих цінностей вимагає й відповідного наукового аналізу духовних процесів, які відрізняються від тих, що панували в країні під тиском радянської ідеології. Йдеться про переоцінку всієї структури ціннісних орієнтацій людини, національної свідомості, властивої українському народові. Адже її формування відбувалося за умов досить тривалої відсутності національної держави.

Її головним результатом є виявлення традицій, норм, стереотипів, цінностей, що закладені культурою в людину ще в глибокому дитинстві і які орієнтують її щодо того, що можна виконати, а що є нереалізованим у нашому світі, чого чекати, хотіти, на що сподіватися і які ставити цілі.

Для цього необхідно відстежити “шелерівське” розуміння зв'язку цінності і цілі. У І.Канта цінності пов'язані з ідеалом як імператив [9; 10]. Але ідеал задає форму належного буття, як має бути і чого не має в наявності. Феноменальний світ, яким керується світ дії, існує тут і зараз. Звідси у М.Шелера орієнтація на ціль та доцільність (на цьому етапі він не розходиться з І.Кантом). Відмінність у інтерпретації природи цінності: це не те, що є попереду, до чого ми повинні прагнути, щоб здійснити за законом волі. У цьому різниця з ідеалом. Людина перш за все прагне не до ідеалу, а до цінностей як певної налаштованості, що виявляється в інтенціональних актах. Тому ціль пов'язана з цінністю як цілеспрямованість, що має розвинутися до цілепокладання. Останнє є налаштованістю на те, що виповнюється. Тут цінності набувають образу. З цього моменту

може приєднуватися воля, яка сама собою є позаморальною здатністю.

Перехід від цінностей до вольового акту, у розумінні М.Шелера, є не позараціональним актом. Цілеспрямованість цього процесу є імпліцитною настановою, яка розкриває його інтерсуб'єктивний характер. “Шелерівській” підхід дає змогу прояснити роль цінностей у формуванні цілепокладання державного управління. Отже, головне призначення останнього у “забезпеченні функціонування і розвитку суспільства для досягнення певної мети” [29, с. 160], а тому розкриття механізму формування мети розвитку суспільства можливо лише через прояснення функціональної структури соціальних цінностей.

У цьому ряду методологічних пошуків своєрідністю відрізняється конструкція ідеальних типів М.Вебера, що дозволяє певною мірою зняти проблему історичної зумовленості знання і убезпечити діяльність науки від ціннісних суджень. Немає однозначного змісту історії і культури, кожна епоха привносить у нього своє значення: “У науках про людську культуру утворення понять залежить від місця, що займає у цій культурі розглянута проблема, а воно може змінюватися разом зі змістом самої культури” [4, с. 407]. У цьому значенні ідеальний тип завжди є “інтересом епохи”, виражений у вигляді теоретичної конструкції. “В галузі емпіричних соціальних наук про культуру можливість осмисленого пізнання того, що суттєво для нас у потоці подій, пов'язана з постійним використанням специфічних у своїх особливостях точок зору, що співвідносяться в остаточному підсумку з ідеями цінностей. Об'єктивність пізнання в галузі соціальних наук характеризується тим, що емпірично дане завжди співвідноситься з ціннісними ідеями, які тільки і створюють пізнавальну цінність зазначених

наук, що дозволяють зрозуміти значимість цього пізнання” [4, с. 413]. Чітке формулювання ідеально-типових конструкцій, з якими співвідноситься в дослідженні емпірична дійсність (“віднесення до цінності”), оберігає науку від привнесення в неї ціннісних суджень.

Потреба у звертанні до ціннісних орієнтацій на початку ХХ ст., на нашу думку, була також викликана соціокультурною ситуацією тогочасного західного суспільства. “Криза нашої епохи – це криза цінностей. І немає майже ніякої надії на побудову нових, більш стабільних, ніж колись, соціальних утворень, до тих пір, поки не будуть побудовані нові, більш широкі і більш складні відносини на основі цінностей, що не тільки є загально визнаними і глибоко укоріненими в почуттях, але і мають також певне наукове обґрунтування”, вважав американський дослідник К.Клакхон [32, с. 43.]. Вимогу відсторонення науки від проблеми цінностей він вважав шкідливою і неправомірною. Самі цінності розглядалися ним як “певного роду соціальні факти”, що піддаються етично-нейтральному науковому опису й аналізу. Тому сучасний світ все більше і більше стикається з проблемою транскультуралізму. Цей термін виник на рубежі 80-90-х років ХХ ст. унаслідок глобалізаційних процесів і визначається як орієнтація на систему цінностей, яка формується на наднаціональному (транснаціональному) рівні. Основні роздуми прихильників транскультуралізму виходять з тези про “європейську ідентичність” і систему цінностей, яка формується на наднаціональному рівні, та про суть так званих “транснаціональних культурних орієнтацій” (на загальноєвропейські чи на глобальні культурні ринки).

Розмаїття цінностей, що складають основу ціннісних орієнтацій індивіда, передбачає наявність їхньої класифікації. З

позиції наукової методології дослідження спочатку необхідно, спираючись на науковий досвід і практику життя, з’ясувати: як існують цінності – матеріально або ідеально, як об’єктивні речі й процеси або як витвори (ідеї) людської свідомості? У який спосіб існують цінності? З’ясуванню цих питань присвячували свої роботи багато дослідників минулого й сучасності – філософів, соціологів тощо. Серед їх поглядів особливо виділяються два, що мають у чомусь протилежні одна одній точки зору на аксіологічні визначення.

На думку одних, цінності – це переконання людей, соціальних груп, суспільства, але не будь-які, а тільки відносно цілей, до яких вони повинні прагнути [26, с. 7]. Але з цього незрозуміло, хто визначає те, до чого люди повинні прагнути? Ясно одне – цінності як переконання є фактами свідомості, тобто існують ідеально. Ідеалістична теорія дає класифікацію концепції цінності, з якої витікає, що розуміння цінності як факт свідомості є суб’єктивним.

Трохи відмінна точка зору на теорію цінностей належить іншій групі учених. Вони вважають, що відповідно до принципу єдності теорії й практики аналіз практичного спрямування вживання поняття “цінність” у всесвітній історії й у сучасних суспільствах дозволяє прийти до висновку про те, що цінності – це такі результати або продукти різноманітної діяльності людей, які задовольняють які-небудь матеріальні або духовні потреби людей різних соціальних груп [2, с. 18]. У роботах з економіки та маркетингу історія виникнення поняття “цінність” пов’язується з появою товарів, товарного обміну й поняття “ціна” товару. Ціна товару (а надалі – цінність товару) виявляється соціальною властивістю (ознакою) товару, що означає або відображає кількість інших товарів (або грошей),

на яке може бути виміняний цей товар. Ціна товару є витратою покупця (звичайно в грошовому еквіваленті) на купівлю товару. Якісно товар виявляється єдністю споживчої й мінової вартості, що проявляється в ціні [2, с. 27]. Продукти діяльності людей (товари й послуги), що мають певну ціну, перетворилися в цінності. На відміну від розуміння цінності як “переконаності”, ці цінності можна реально споживати у речовому вигляді. Можна погодитися з останніми твердженнями, що із сфери економічного життя поняття “цінність” поширилося на інші сфери життя суспільства. Наприклад, реально матеріалізовані дії людей, які здійснюють милосердя, надають допомогу нужденним тощо стали моральною цінністю.

Отже, як економічні, так і політичні (управлінські) цінності мають утилітарну корисність для людей та суспільства в цілому, і тому називаються утилітарними цінностями, здатними принести людям користь, або за допомоги задоволення матеріальних потреб чи задоволення політичних, правових, управлінських тощо потреб людей і соціальних груп.

Незважаючи на усе вищевикладене, необхідно окремо сказати про духовні цінності. На відміну від утилітарних, ці цінності (естетичні, етичні, світоглядні, наукові тощо) задовольняють потреби людей і соціальних груп в удосконаленні, розвитку їхнього духовного світу, насиченні свідомості людини знаннями, почуттями, ідеалами. Із практики відомо, що духовні цінності мають не матеріальну (утилітарну) корисність, а корисність духовну, тобто психоемоційну. При їх сприйнятті і розумінні вони здатні передавати людям або формувати в них певні соціальні почуття (моральні й естетичні) чи знання (світоглядні й наукові).

Моральними цінностями є, наприклад, вчинки людей, їхня поведінка, спрямована на задоволення або здійснення

суспільних потреб чи інтересів у добрі (ввічливість, гостинність, пошана, милосердя, вірність даному слову, мужність, самопожертва, безкорисливість, честь, гідність, совість тощо). Як естетичні цінності виступають, наприклад, художні твори.

Світоглядними цінностями є філософські або релігійні вчення, ідеологічні символи тощо. Наукові цінності – це насамперед наукові здобутки, книги й інші знакові системи, що виражають і передають людям накопичені в науці знання про світ, суспільство, людину. Є й інші види духовних цінностей: педагогічні, спортивні, ігрові тощо.

У цілому сукупність економічних цінностей зазвичай називають “багатством”, політичних – “правом”, управлінських – “владою”, моральних – “добром”, естетичних – “красою”, світоглядних і наукових – “істиною”. Всі цінності, тобто соціальні цінності в цілому називають “благом”. Тому можна зробити висновок, що цінності для людей – це благо.

Надалі необхідно звернути увагу на таке: практика громадського життя показує, що в суспільстві постійно виникають різні комбінації розглянутих цінностей, у тому числі утилітарних і духовних. Наприклад, застосування при створенні утилітарних цінностей дизайну, художнього конструювання й моделювання перетворює їх, створених у промисловому виробництві, у твори декоративно-прикладного мистецтва, що характерні не лише корисністю, але й виразністю, красою. Навіть утилітарні речі, наприклад, клейноди державної влади, можуть виявитися системами різних цінностей одночасно: символом багатства (економічна цінність), права (політична цінність), влади (управлінська цінність), шляхетності (моральна цінність), краси (естетична цінність), “легітимності” або вибраності (світоглядна цінність) тощо.

Це свідчить на користь висновку про те, що будь-яка цінність є єдністю об'єктивного й суб'єктивного, матеріального й ідеального. Тому й духовні цінності мають не менш міцну матеріальну основу, ніж утилітарні.

Елементарний аналіз різних видів цінностей дає змогу глибше зрозуміти їх природу. Відомий класик соціології й філософії Е.Дюркгейм порушує питання про джерело цінностей і доходить висновку про те, що таким джерелом у процесі практичної діяльності стають ідеали, тобто міркування людини про те, що ще не існує в дійсності. А речі стають цінністю (мають цінність) тоді, коли вони відповідають втіленому в них ідеалу або виражають ідеали [7, с. 294].

Далі з аксіології Е.Дюркгейма можна з'ясувати, що ідеали історично змінюються, зі зміною ідеалів виникають нові системи цінностей. У такий спосіб встановлюється певна закономірність у розвитку систем цінностей.

Сьогодні багато філософів, соціологів, політологів відзначають, що "учорашній день" вчення про цінності завершився з настанням нового тисячоліття. У ХХІ ст. сучасна світова філософія, зокрема аксіологія, входить із новим розумінням дефініції "цінності", історичних стилів цінностей, законів їх розвитку, переоцінкою цінностей минулого часу, новою концепцією культури (не тільки як системи цінностей, але й навичками зі створення й споживання цінностей, їх освоєння, тобто сприйняття, розуміння, оцінки, збереження, поширення й споживання), розумінням цінності майбутнього суспільства й окремої особистості.

На початку ХХІ ст., коли набрали силу процеси глобалізації, помітно зросла увага світового співтовариства до проблем і перспектив розвитку всіх країн та їх народів. Сучасна

планетарна цивілізація перебуває напередодні кардинальних змін як архітекτονіки всього світу, так і механізмів національного розвитку. Для України історичне питання її долі, гарантій національного майбутнього набуло актуальності, можливо, навіть гострішої, ніж за часів набуття державної незалежності. Глобалізація спричиняє могутнє прискорення економічного, політичного і соціального розвитку тільки тих країн, які зрозуміли, усвідомили свої проблеми, виробили ефективні механізми їх вирішення та змогли реалізувати їх на практиці, а також визначилися з векторами і моделями суспільного розвитку. Що ж стосується тих народів, які звикли „повільно запрягати“, то їх доля, на нашу думку, може виявитися сумною. Вони можуть залишитися на узбіччі світового розвитку, не витримавши жорсткої конкуренції в боротьбі за глобальні переваги. Сучасна світова глобалізація характерна не лише прискоренням цивілізаційних процесів, а й загостренням антагонізму культур, діалектичним процесом взаємодії національних, етнічних, релігійних, зрештою, основних ментальних ціннісних систем. Тому непересічне значення для формування парадигми суспільного розвитку кожної країни має вибір системи ціннісних орієнтирів.

Актуалізація поняття ціннісної орієнтації як "комплексу духовних детермінант діяльності людей або окремої людини, а також відповідних їм соціально-психологічних утворень, які інтерпретуються в позитивному аспекті їхніх значень", висуває в якості детермінанту уявлення, знання, інтереси, мотиви, потреби, ідеали, а також установки, стереотипи, переживання людей. Поняття "ціннісних орієнтацій" використовують стосовно окремої людини або групи осіб, але не до суспільства в цілому. Саме ціннісні орієнтації виступають "основою

цілепокладання, визначають людські інтереси і потреби, зазнають зворотного впливу". Тому термін "ціннісна орієнтація" може служити перехідним моментом від трансцендентального статусу цінностей, укорінених у суспільній онтології (у процесі цілісного аналізу суспільства використовують поняття "цінності культури", "духовні цінності соціуму", "життєві цінності", які дуже важко зробити вимірюваними). Застосування поняття "ціннісні орієнтації" відображає спрямованість аналізу на переважно соціальні (індивідуальні або групові), синкретично-психологічні прояви, у той час як поняття "цінності культури", "життєві цінності" орієнтовані на вивчення загальнокультурних явищ, у яких з великою визначеністю виокремлюються духовно-орієнтаційні, раціонально-значущі компоненти, а також проблемно-змістовні аспекти. Ціннісні орієнтації відповідно задають: загальне спрямування інтересів і прагнення особистості; ієрархію індивідуальних переваг і зразків; цільову та мотиваційну програму тощо.

Вони проявляються і розкриваються через оцінювання людиною себе, інших, обставин тощо, через уміння структурувати життєві ситуації, ухвалювати рішення у проблемних ситуаціях і виходити з конфліктів. Сучасна суспільна свідомість все більше стверджується у думці про те, що людство переживає різкі зміни. Про це свідчать масштабні катаклізми ХХ століття, під час яких проявилися жорстокість, деформація гуманітарних цінностей, соціальний, моральний, економічний та інтелектуальний хаос. Ці явища є проявом культурної кризи та відбиттям глибинних станів людини. Кризові процеси відбуваються на рівні людини та її ціннісних орієнтацій. Разом з тим прояви як ціннісних орієнтацій, так і "цінностей культури" трактуються як потужні стимулятори

культурної поведінки людини; вони служать стимулами для досягнення різноманітних цілей, для захисту якихось ціннісно-символічних імперативів. За допомогою ціннісних орієнтацій і "цінностей культури" у тому або іншому суспільстві формуються стандарти культурних оцінок, визначається ієрархія життєвих цілей і вибір методів та засобів їх досягнення. Однак форми реалізації зазначених функцій у тому й іншому випадку здійснюються по-різному. Система ціннісних орієнтацій виступає як аспект, певний бік нормативно-рольових структур держави; у самій цій системі існує безліч оперативних, нестійких елементів, хоча є й глибоко вкорінені стереотипи. Система ж "цінностей культури" більшою мірою знаходить місце в реалізації екзистенційно-феноменологічного аспекту суспільної діяльності; її компоненти більш стабільні, динаміка їхніх змін більш уповільнена, ніж динаміка елементів ціннісних орієнтацій, що розвиваються на рівні поведінки соціальних груп або окремої людини. Наявність цілісної системи цінностей у суспільстві забезпечує стабільність усіх сфер його життя, а її розпад неминуче веде до дисгармонії, руйнівних конфліктів у суспільстві. Значення цінностей як для окремого соціуму, так і для всього людства, особливо зростає на зламі епох, коли йде пошук нових орієнтирів розвитку. Саме тому проблема ціннісних пріоритетів сучасного полікультурного суспільства набуває сьогодні особливої актуальності.

Загальний рівень розвитку цінностей культури актуалізує проблему формування національної ідентичності як завдання розбудови громадянського суспільства та формування активної особистості.

3.4. ДІАЛОГІЧНІСТЬ КУЛЬТУР ТА ПОЛІКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ІНТЕГРАЦІЇ

Культурна багатоманітність є одним із головних викликів сучасного світу. До цього протягом декількох століть процес становлення національних держав супроводжувався політикою заохочення культурної однорідності. Культурної асиміляції у XIX -XX століттях досягалися переважно за рахунок нав'язування населенню країни єдиної мови, жорстких заборон на функціонування локальних культур. На зовсім інших засадах формулювали громадянську культурну інтеграцію. Вона базувалася на ідеї доповнення різноманітних культур єдиною громадянською культурою та на ідеї заохочення такої додаткової культурної однорідності непрямыми методами [17].

З точки зору методологічного підґрунтя процесу інтеграції на практиці важливо зосередитися на загальній тенденції щодо осмислення процесів культурного розвитку суспільства й держави, в межах яких встановлюються акценти пріоритетності конкретних шляхів вирішення проблем, пов'язаних зі стабільністю на рівні культури, а також визначаються основні спільні моменти між сферою культури та політики. Так, А. Колодій акцентує увагу на тому, що будь-яка етнічна спільнота після набуття незалежності має перетворитися на політичну спільноту як ядро політичної нації [12]. Як підкреслює дослідниця, важливими є ідеї про розв'язання міжетнічних проблем епохи глобалізації і постмодерну, серед яких однією з найпопулярніших є ідея мультикультуралізму, тобто принципу етнонаціональної, освітньої, культурної політики, яка визнає й підтримує право громадян зберігати, розвивати та захищати

усіма законними методами свої (етно)культурні особливості, а державу зобов'язує підтримувати такі зусилля громадян.

З 70-х рр. XX ст. почався переможний хід концепції “мультикультуралізму”, яка відмовилась від ідеї громадянської інтеграції й спрямувалась на заохочення групового культурного розмаїття і простішого сусідства громад у кордонах єдиної держави. Частіше за все поняття “мультикультуралізм” означає політику та ідеологію держави щодо етнічного та культурного розмаїття сучасних західних суспільств, яке значно розширилося з багатомільйонною імміграцією у 60-80-х роках XX ст., здебільшого з країн, що розвиваються, а пізніше – з посткомуністичних держав Східної Європи. Це розмаїття стало певним викликом для узвичаєних культурних та освітніх інституцій і навіть для систем цінностей національних держав. Одним із шляхів подолання напруженості у полікультурних державах та варіантів вдосконалення, активізації процесу демократизації філософами, політологами, правознавцями пропонувався мультикультуралізм, який “розуміється не тільки як терпимість стосовно культурного різноманіття, а й як вимоги законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп” [27].

Мультикультуралізм – явище суспільного життя, яке полягає в співіснуванні у рамках одного суспільства багатьох культур. Також цим словом називають філософський світогляд і філософську теорію, які стверджують, що наявність у суспільстві багатьох культур – це природний стан суспільного життя і до нього треба ставитись відповідно. У 1971 р. принципи мультикультуралізму були включені в Конституцію Канади, в 1973 р. її приклад запозичила Австралія, в 1975 р. – Швеція. З початку 1980-х рр. ці принципи увійшли в політичну практику

більшості країн Заходу й стали нормою, свого роду кредо для міжнародних організацій [17].

Термін “мультикультуралізм” з’явився в кінці 70-х років ХХ ст. як рівний статус різних культурних традицій, право індивідів на вибір своєї ідентичності. У мультикультурному суспільстві людина зберігає свою ідентичність попри впливу з боку інших культур. Аналіз основних соціально значимих компонентів культури показує, що кожен індивід може належати до кількох культур, і що представники меншин можуть повноцінно інтегрувати в суспільство, зберігаючи хоча б частково сукупність власних етнокультурних, ціннісних та інших специфічних національно зумовлених ознак. Мультикультуралізм означає співіснування в єдиному політичному суспільстві кількох помітних (видимих) культурних груп, які бажають і, в принципі, здатні відтворювати свою специфічну ідентичність [6].

Отже, мультикультуралізм – це стан, процеси, погляди, політика культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного різноманіття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні [6, с. 94].

Розвиток Європейського Союзу до останнього часу був прикладом орієнтації саме на мультикультуралізм з його врахуванням розбіжностей, а не на розбудову загальної культурної ідентичності, адже ні держави-члени, ні окремі регіони не демонструють явної готовності до єдності ідентичності, до повної втрати самобутності [16].

У Канаді основною метою влади було оголошено побудову мультикультурного суспільства. В Австралії політика мультикультуралізму набула офіційного статусу у зв’язку

зі зменшенням імміграційного потоку до початку 1970-х років, що могло призвести до погіршення демографічної та економічної ситуації в країні. У США мультикультуралізм протиставлявся концепції “плавильного котла” (melting pot), де передбачається злиття всіх культур в одну. Там у пору їх проголошення “політики мультикультуралізму” не означали нічого іншого, крім практики “позитивної дискримінації” стосовно чорношкірих громадян та інших членів етнічних меншин, що формуються мігрантами. Однак ця політика не привела до інтеграції меншини в політичну спільноту. Тим не менше, незабаром з’ясувалося, що відмовитися від цієї політики неможливо, тому що представники меншин, яким проведення цієї політики давало явні переваги, противилися будь-яким спробам її згортання.

Ідеологи мультикультуралізму так уявляли собі свій ідеал: у суспільстві з розвиненими інститутами демократії мирно співіснують різні культурні громади, в рамках яких індивід реалізує своє право на культурну самоідентичність. Вони створювали свою теорію, спостерігаючи чайнатауни, квартали пуерториканців, Гарлем у США, а також багато європейських мегаполісів, зокрема, Лондон. Однак базова спільність, ядро все ще зберігало тоді відому щільність. Рівень етнічної цілісності у тій же Англії був настільки високий, що ніякої експансії інших культур і етносів можна було не побоюватися. На цей момент ситуація відрізняється перш за все дифузиею цього ядра.

Справжнього мультикультуралізму в сучасному суспільстві немає. Саме поняття “мультикультуралізм” містить в собі неабиякі суперечності. Тому, що культура – це символічна система, характерна для певного суспільства і кодифікована в інститутах цього суспільства, наявність в одному суспільстві

безлічі культур вельми проблематично. Доречніше було б говорити не про багатокультурність суспільства, а про співіснування всередині однієї держави різних товариств. Крім закріплення в інститутах, культура передбачає також певну систему знання. Однак завдяки єдиній системі освіти і масовій комунікації, представники “різних” культур поділяють одну і ту ж систему знання.

Оскільки термін “мультикультуралізм” сьогодні міцно пов’язується з етнічно і конфесійним мотивованим ізоляціонізмом, навряд чи доречно намагатися його зберегти. Однак відмовитися від заходів з організації гуртожитку в умовах культурної плюральності не можна. Культурна відмінність є конструктивний момент демократичного суспільства. Тому питання не в тому, заохочувати або не заохочувати культурне розмаїття, а про форми цього заохочення.

Мультикультурне суспільство – це суспільство, в якому немає “панівної культури”, в якому поняття “культура” не прикріплено до поняття “етнос”. Це суспільство, в якому індивідам надана свобода вибирати, які культурні зразки є їх власними. Мультикультуралізм епохи постмодерну є не тільки етнічне розмаїття, але і різноманітність життєвих стилів, орієнтацій і культурних тенденцій.

Ключовою домінантою у цьому разі є етнокультурний аспект мультикультуралізму. Як принцип етнополітики мультикультуралізм вимагає створення рівних можливостей для усіх етнокультурних груп зберігати, відтворювати свою культуру й ідентичність, а також передбачає піклування держави про гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від їх етнічного, расового походження, віросповідання, гендеру тощо [12]. Оскільки ж доктрина мультикультуралізму, ґрун-

туючись на принципах лібералізму, виходить за межі гарантування індивідуальних прав кожній особі, то і держава, і державна політика в рамках мультикультуралізму набуває ліберального характеру. Останнє передбачає акцентуацію на ціннісному змісті такого ліберального принципу як політкоректність, що перетворюється на норму, запроваджену на державному рівні у разі визнання мультикультуралізму як основного принципу побудови державної політики в сфері культури.

Проте, за умов інтеграції, не достатньо вказати на аморальність культурної асиміляції після періоду тоталітарних утискань національних менших, оскільки культурна асиміляція є об’єктивним процесом навіть за відсутністю таких утискань, оскільки будь-яка етнічна спільнота або меншина, що розвивається в межах культури певної нації, в будь-якому випадку підпадає впливу цієї культури, рівно як і сама вона підпадає зворотному впливу культури етнічної меншості. Питання повинно полягати в межах ступеня та глибини такого впливу. Але асиміляція залишається, і більше того, вона відбувається поряд з культурною дифузією, відволіктись від якої однозначно неможливо. Хоча дійсно, в межах постліберальної парадигми, що пропонує культурне різноманіття розглядати в рамках принципу плюралізму, запровадженого постмодернізмом, етнокультурні особливості з одного боку набувають важливості в межах конкретної держави, яка таким чином намагається протистояти глобалістській універсалізації та уніфікації, а з іншого – повністю нівелюються процесом створення глобальної єдності, в якій національно-культурні традиції й особливості взагалі не мають значення.

Для поліетнічної держави пропонується концепція так званого інтегруючого мультикультуралізму, яка згладжує

суперечності й сприяє порозумінню, що визнає актуальність для молодих національних держав перевіреного принципу: одна держава – одна домінуюча соціетальна культура. Саме інтегруючий мультикультуралізм може бути прийнятний як орієнтир етнополітики для посткомуністичних суспільств, у тому числі й України, звісно ж, якщо його розуміти передусім як “підкування держави про гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від їх етнічнокультурної приналежності”. Але фактично виявляється, що ця концепція є одним з різновидів соціально-економічних та політичних ідей про розвиток соціальної держави поряд з розумінням важливості формування та реалізації політики держави у сфері культури, що характеризується посиленням впливом етнонаціональної компоненти, й обумовлює важливість етнічної політики, що особливо посилюється в умовах інтеграції.

Оскільки ж мультикультуралізм передбачає підтримку й збереження багатоманітності, він безперечно містить у собі потенційну загрозу розколу, роз'єднання етнонаціональних спільнот. Щоб уникнути цієї загрози, етнічну політику, засновану на принципі мультикультуралізму, потрібно врівноважити іншими заходами, спрямованими на досягнення національної консолідації, такими як творення єдиного освітнього, інформаційного й культурного простору; запровадження патріотичного виховання і розвитку громадянського духу; досягнення консенсусу в мовній сфері; знаходження і поширення на все суспільство соціальних та політичних цінностей, які були б визнані важливими та спільними для всієї нації.

Відтак, оскільки культурний плюралізм полягає не в замкненому існуванні автономних “ідентичностей”, а в їх взаємодії, політика культурного плюралізму спрямована

не тільки на заохочення діалогу між етнолінгвістичними і етноконфесійними групами, але і на формування спільного комунікаційного простору, який за своєю природою надетнічний. Тому останнім часом більш актуальним стає термін “транскультуралізм”, що означає здатність людини одночасно освоювати різні культурні традиції в їх сукупності і культурний досвід різних країн.

Крім того, культурна політика держави сьогодні має сприяти створенню в її межах єдиного культурного простору, встановлювати правила для взаємодії різних субкультур. Модель мультикультуралізму в якості основи для культурної політики держави неадекватна ситуації у світі, тому перед державами постає завдання пошуку нової моделі культурної політики, яка б відповідала сучасній реальності.

Важливим структурним елементом проблемного поля розвитку сучасної моделі культурної політики є матеріальна база (яка залишається слабкою), що відображає зв'язок культури з рівнем соціального-економічного розвитку, передбачаючи не тільки проблеми розвитку матеріальної, але й духовної культури. Хоча в останньому випадку ця проблема не може бути зведеною до недостатнього фінансування, адже передбачає застосування всього комплексу розвитку особистості як соціального суб'єкта. Більш доцільним є пов'язувати ці проблеми з трансформацією економічних пріоритетів держави, яка виводить сферу культури з бюджетного фінансування, що ставить її перед необхідністю виживання за умов ринку. Тобто, фактично проблеми в культурі за умов ринку зосереджені на механізмах збереження динаміки культурного розвитку, які орієнтуються на прибуток, викликаючи до життя такі феномени як масовість, кон'юнктурність тощо. Відтак,

особистість та суспільство у подібних умовах та пріоритетах культурного розвитку позбавляється можливості розвивати те, що відрізняється або не влаштовує запити ринку – духовна культура значно поступається культурі матеріальній, спрямованій на матеріальне задоволення соціального суб'єкта, який перебуває в ситуації, що характеризується високим рівнем соціальної напруги, зниженням соціального статусу окремих груп населення, невизначеністю майбутнього, зниженням загального рівня фізичної та психічної культури, що розвивається під впливом активізації антисоціальних явищ тощо.

Така соціокультурна ситуація потребує вироблення і впровадження ефективної державної політики в сфері культури, спрямованої на розуміння культури як одного з найважливіших компонентів стійкого розвитку, поєданого з соціальною політикою держави. Державна політика у сфері культури має на меті підтримку такого стану суспільства, який сприяє забезпеченню реалізації всіх необхідних умов для політичного, соціального та економічного розвитку суспільства й держави на всіх рівнях, створенню умов для розвитку й відтворення творчого потенціалу культури.

Останнє передбачає звернення уваги також на необхідність розвитку багатонаціональної культури, збереження культурної спадщини і духовних традицій національних етнічних груп у поліетнічному суспільстві, що має здійснюватися на основі ефективної регіональної, міжрегіональної, міждержавної та міжнародної взаємодії, адже дозволяє зменшити диспропорції й усунути деформації культурного розвитку.

Разом з тим варто зазначити, що було б неабиякою помилкою соціально-політичні трансформації, які відбулися,

та й, по суті, відбуваються сьогодні в українському суспільстві, розглядати за аналогією з державними трансформаціями країн Центральної та Східної Європи, що супроводжували крах комуністичних режимів.

Слід підкреслити, що країнам Центральної та Східної Європи, попри їх історичні, культурні, економічні, політичні, релігійні відмінності, властиві й певні загальні риси. Наприклад, для них є характерним те, що розпад радянської системи призвів до руйнації в них сформованої колективної реальності, наслідком чого стала криза колективної ідентичності; властиве прагнення утвердження ліберальних цінностей та ринкової економіки і водночас відродження національної культури й традиційного етносу як визначальних чинників суспільного життя, а інколи й “винахід традиції” (Е.Хобсбаум) як наслідок неможливості знайти вирішення проблем, що породжені новими соціально-політичними та культурними обставинами, в наявному історичному досвіді. А отже, характеристика цих країн як посткомуністичних позначає певну історичну ситуацію, в якій вони опинились.

Колективна ідентичність радянського суспільства, подібно до колективної ідентичності новоевропейського суспільства, яке, на думку Ю.Габермаса, “розвивалось під впливом абстракцій легальності, моральності й суверенності” [30, с. 127], також будувалася на основі абстракцій, що виходять за межі партикулярної культурної традиції. Для радянського суспільства був властивий дисбаланс між індивідуальною та колективною інтеграціями, тут домінувала ідентичність, що була сформована на ідеологічній та класовій основі, тоді як етнічна, релігійна, культурна ідентичності були майже витіснені у сферу індивідуальної ідентичності, яка при

цьому відіграла другорядну роль. Тому зрозуміло, чому домінантною на сьогодні стає тенденція до зберігання своєї національної самобутності, що проявляється не в політичній, а в етнонаціональній ідентифікації. При цьому слід наголосити, що подібна ідентичність не тільки заступає місце втраченої колективної ідентичності, а й слугує своєрідним порятунком від характерного для західних країн процесу гомогенізації, що, за висловом Ч.Тейлора, “вимітає геть традиційні основи ідентифікації” [33, с. 133], а державне спонсорування громад стимулює розвиток комунітарної (громадської) ідентичності, придушуючи індивідуальну. Така політика закріплює безперечну владу громади чи групи над індивідом, позбавленим можливості вибору.

Разом з тим побудова держав на національній основі, що відбувається в посткомуністичних країнах, як можна побачити, вступає в суперечність з тими інтеграційними процесами, які відбуваються сьогодні у європейському співтоваристві і які ставлять під сумнів легітимність існування того типу національної держави, образ якої склався ще в XVIII ст. Таким чином, можна стверджувати, що сьогодні відмирає національна держава, понад це, виникає сумнів у праві нації на самовизначення.

На нашу думку, помилка багатьох праць, що присвячені дослідженню розвитку громадянського суспільства та правової держави в Україні в тому, що ці дослідження здебільшого базуються на порівнянні принципів, які були вироблені класичною ліберальною теорією, з нинішнім українським суспільством, на основі чого і робляться висновки про розвиток вітчизняної демократії. Методологічна правомірність таких досліджень викликає, як видається, виправданий сумнів, адже

сама ліберальна теорія у своєму розвитку зазнала суттєвих трансформацій, що були викликані критикою її з боку комунітаристів та консерваторів, певною розчарованістю в класичному лібералізмі, ідеєю завершення класичного способу модернізації суспільства. Слід розуміти, що посткомуністичні суспільства опинились у досить унікальній ситуації, і цей факт не дозволяє проголошувати, що їх розвиток повторює демократії в західноєвропейських країнах. Посткомуністичні суспільства стверджують демократію під час структурних трансформацій західного суспільства, принципи якого вони прагнуть імплементувати.

Культурна, економічна та релігійна ідентичність груп, які складають соціум, відіграє важливу роль у політичній консолідації демократичних суспільств, вони, зрештою, визначають ступінь інституціоналізації принципів демократії, визначають можливості формування колективної ідентичності. Посткомуністичні країни розвиваються відповідно до логіки формування (колективної) ідентичності (тобто через протиставлення себе іншому), а не за логікою солідарності на основі визнання прав одне одного (демократичної солідарності).

Можна погодитись з твердженням, що “нормативна серцевина демократії полягає у структурі взаємного визнання”, яка, на відміну від логіки ідентичності, “не виключає інших персон”, а, навпаки, підтримує співіснування чужих стосовно одне до одного людей [34, с. 164]. Звідси зрозуміло, що демократична солідарність, яка є необхідною умовою для існування демократії в сучасному плюралістичному суспільстві, що йому властивий високий рівень диференціації інтересів, ціннісних орієнтацій, нормативних структур, стає, як показує А.Гонет [31, с. 179], результатом визнання

вільними та рівноправними індивідами один одного на основі спільних цінностей. Справді, спільні для всіх людей цінності, що сприймаються ними, спрямовують індивідуальну діяльність і створюють між індивідами почуття єдності. Таким чином, за умов ціннісної та нормативної диференціації, встановлення солідарності в українському соціумі потребує інтерналізації суспільством відносин взаємного визнання, поваги до індивідуальності, розрізнення замість гомогенізації, що має супроводжуватись інституціалізацією принципів демократичної легітимності та основних прав. Згадаймо, що саме поняття солідарності виникає у фінансовій сфері для позначення єдності індивідів, які взяли позику в банку. Тобто з самого початку вона позначає єдність індивідів, які не обов'язково належать до однієї етичної традиції та, скажімо, можуть не поділяти політичні преференції один одного. У наш час, коли внаслідок процесів глобалізації різні культури та світогляди, ціннісні та політичні системи опинились перед необхідністю шукати шляхи для співіснування в межах одного суспільства, спроба побудови уніфікованої єдності, гомогенної структури на основі, наприклад, єдиної етнолінгвістичної ідентифікації чи партикулярної системи цінностей, ставить під загрозу демократичний розвиток країни. У той же час політика мультикультуралізму забезпечує державну підтримку не стільки культурам, скільки громадам і групам, які необґрунтовано беруть на себе місію представництва інтересів всього етносу або релігії.

Тому інтеграція відбудеться, якщо люди, що належать до різних культурних спільнот, “звільнившись від державного гніту, знайдуть спільну мету”, наприклад, у вигляді всезагальної громадської турботи про свою країну як єдиного дому.

Головним недоліком політики мультикультуралізму є те, що вона провокує сегрегацію, породжуючи штучні кордони між громадами і формуючи свого роду гетто на добровільній основі. У багатьох країнах світу виникли замкнуті моноетнічні, монорелігійні або монорасові квартали і навчальні заклади. У студентських їдальнях виникають столи “тільки для чорних”. З'являються “азіатські” гуртожитки або дискотеки для “кольорових”, вхід до яких “білим” практично закритий. У 2002 р. імам невеличкого французького міста Рубо проголосив неприпустимим в'їзд в цей населений пункт Мартіни Обрі, відомої політичної персони – мера міста Лілля, колишньої міністра праці, згодом лідера Соціалістичної партії і кандидатки в президенти Франції. Імам назвав своє містечко “мусульманською територією”, на яку поширюється “харам”, тобто заборона для відвідування жінкою-християнкою. Це приклад часто зустрічається і демонструє парадоксальність ситуації – мультикультуралізм на рівні країни обертається жорсткою сегрегацією на локальному рівні [17].

Комунікативна теорія наголошує на тісному зв'язку між принципом солідарності й ідентичністю (індивідуальною і колективною), що є однією з вимог для нормативної моделі демократії, яка розробляється в межах цієї теорії, а саме – деліберативної демократії. Це означає вимогу, висловлюючись мовою Ю.Габермаса, піднесення над особливими життєвими формами. У концепції Ю.Габермаса інтеграційна міць солідарності суспільства постає альтернативою системній інтеграції на основі грошей і влади. Саме солідарність, згідно з твердженням німецького дослідника, править за основу для єдності людей у моральному дискурсі, комунікативній спільноті, є підґрунтям для формування ідентичності індивіда через визнання [30, с. 251-252]. Проте вимога Ю.Габермаса

часто вступає у суперечність із логікою розвитку соціально-політичних відносин, яка може призводити до ситуації, коли задекларовані принципи можуть суперечити реальній політичній діяльності, тобто коли сама вимога демократії перетворюється на ідеологічний концепт. Саме така ситуація спостерігається в посткомуністичних суспільствах. Разом з тим дискурсивна етика вимагає від індивіда формування нової колективної ідентичності, що “здатна стверджувати групове “Ми” і водночас зрощувати солідарність безлічі групових ідентичностей, які складають сучасне громадянське суспільство” [13, с. 495]. Очевидними за такої вимоги постають проблеми мотивації індивідів розширювати свою ідентичність, вирішувати питання саме за допомогою досягнення порозуміння в аргументованій дискусії. Такий підхід стверджує необхідність для сучасних суспільств докладати зусиль у напрямку підтримки й сприяння матеріальному й духовному процвітанню різних культурних груп, а також поваги до їх ідентичності.

Таким чином, ми робимо висновок, що історія посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи останніх років – це, по суті, історія формування нової колективної ідентичності. При цьому така ситуація характерна й для України: проголошення пріоритету ліберальних цінностей та свобод входить у суперечність із формуванням солідарності на основі цінностей партикулярної культурної традиції, зрештою, з домінуванням неполітичних форм інтеграції. Зрозуміло, ліберальний індивідуалізм є у своїй основі несумісним із принципом інтеграції на основі спільних універсальних цінностей, якої потребує демократична солідарність, а тому зазначена суперечність є логічним результатом політичного розвитку посткомуністичних країн.

Таким чином, у сучасному світі спроби створення мультикультурного суспільства, яке ґрунтується на загальнонаціональній ідеї захисту прав і свобод людини, індивідуальних і колективних прав, може зіграти тільки позитивну роль, якщо кожне суспільство буде враховувати й свої власні особливості.

Мова йде не про примирення культурних особливостей із загальнолюдськими цінностями, а про доповнення реєстру прав людини, про зближення концепту свободи індивіду з ідеєю прав людини і колективу [6].

У той же час, у світі не припиняють пошуки нових стратегій культурної політики. Одним з найбільш перспективних напрямів є модель “індивідуальної свободи і культурного вибору”, базові принципи якої виклав Амартія Сен – відомий мислитель і вчений, лауреат Нобелівської премії з економіки. Головна його ідея полягає у поступовому послабленні групових форм ідентифікації і перехід до індивідуального вибору. “Культурна свобода, – пояснює Сен, – це надання індивідам права жити й існувати відповідно до власного вибору, маючи реальну можливість оцінити інші варіанти”. Амартія Сен підкреслює, що “безліч наявних у світі несправедливостей зберігається і процвітає якраз тому, що вони перетворюють своїх жертв у союзників, позбавляючи їх можливості вибрати інше життя, і навіть перешкоджають тому, щоб вони дізналися про існування цього іншого життя”. Так і етнічні, релігійні чи інші групові культурні традиції здебільшого не добровільні, а «аскріптивні», тобто приписані індивіду від народження. Тому основна мета політики заохочення культурної свободи полягає в ослабленні цієї обумовленості, у розвитку індивідуального мультикультуралізму [17].

У країнах Європейського Союзу основним механізмом реалізації етнокультурної та міграційної політики є взаємодія

органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства. Зв'язки з громадськістю забезпечують зворотний зв'язок, який має існувати між адміністративним апаратом, управлінськими структурами та суспільством. Інформаційна взаємодія покликана сприяти формуванню, з одного боку, відповідальної державної політики, а з другого – адекватному сприйняттю, прогнозованій реакції громадськості на інновації. Відтак, зв'язки з громадськістю безпосередньо пов'язані з питаннями ефективності та результативності управління, оскільки спрямовані на досягнення адекватної діяльності, критерієм успіху якої є порозуміння. Йдеться про адекватність, відповідність публічних рішень потребам та очікуванням громадян, суспільним реаліям, чітко ідентифікованим проблемам та оптимальним шляхам їх розв'язання.

Саме тому від інформаційної політики значною мірою залежить рівень задоволення потреб та інтересів населення. У свою чергу, відкритість державної інформації, адекватна поінформованість населення сприяє свідомій участі громадян у державному управлінні в цілому, надає можливості для обґрунтованої участі у прийнятті рішень та раціонального впливу громадськості на них.

Йдеться, таким чином, про налагодження постійного діалогу між державною владою та громадянським суспільством, який здійснюється на паритетних умовах, що певною мірою стимулює критичне мислення і створює умови обопільної відповідальності. Усе це сприяє реалізації досить популярних на Заході ідеалів “демократії співучасті”, які передбачають не тільки проведення кампаній з інформування, розроблення та впровадження рішень стосовно потребам населення, але й широке залучення громадськості до безперервного діалогу

щодо питань, які слід порушувати, правильно визначених проблем та пріоритетів державної політики, існування інтересів та ризиків, врахування всіх альтернатив, посилення здатності розв'язувати подібні проблеми у майбутньому тощо.

Злам строю системи ціннісно-нормативних орієнтацій призводить до необхідності створення нової ієрархії суспільних цінностей. Це стає, зокрема, завданням державного управління. Оскільки громадянське суспільство в Україні ще інституціонально не оформлене, вітчизняна модель колективної ідентичності будується на національних засадах, що певною мірою суперечить державним прагненням західноєвропейської інтеграції. Утім ці моделі розвитку ціннісного консерватизму та європейської ліберальної модернізації не виключають одна одну абсолютно. Змістовні складові ціннісних орієнтацій української ментальності (свобода, індивідуалізм, толерантність) передбачають можливість їх включення в європейський культурний простір.

Разом з тим, не можна не враховувати, що розвиток сучасної України проходить у складних умовах політичної та економічної нестабільності, правової безвідповідальності й неграмотності, соціальної незахищеності, що визначає поведінку переважної більшості громадськості, яка проявляється у невпевненості у майбутньому, небачені сенсу власного існування, відсутності прагнення самореалізації. Все це відбувається на тлі бездуховності і деморалізації суспільства, вкрай гостро стоїть питання формування духовно і культурно розвиненої, патріотично спрямованої, соціально активної особистості, здатної до самовдосконалення і самореалізації.

Світовий історичний досвід свідчить про те, що економічні досягнення держави і матеріальний добробут

громадян не гарантують духовний та моральний розвиток суспільства. Стійкий менталітет нації, що забезпечує її історичну життєздатність, формується на основі міцного духовно-морального фундаменту. Нація, що втратила свою духовно-моральну, національно-культурну ідентичність, стає беззахисною перед викликами історії. Держава покликана сприяти самоорганізації та самореалізації громадськості, розвитку її творчого потенціалу, запровадженню ініціатив у різних сферах діяльності, залученню до процесів реформування українського суспільства та економіки, формуванню її відповідальності за сьогодення та майбутнє шляхом участі у процесах прийняття рішень, що є основною умовою розвитку потенціалу держави. Сьогодення і майбутнє суспільства і держави визначається духовно-моральним здоров'ям нації, дбайливим збереженням і розвитком його культурної, духовної, моральної спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя.

Виходячи із зазначеного, можна зауважити, що мультикультуралізм і тепер є одним з найбільш невизначених термінів політичного лексикону. Захисники мультикультуралізму розглядають його як характеристику сучасного суспільства, складеного із різноманітних культур, і як суто культурологічний принцип, який полягає у тому, що люди різної етнічності, релігії, раси повинні навчитися жити пліч-о-пліч, не відмовляючись від власної культурної своєрідності.

Консервативна критика (оглядачі часто називають її "культурним імперіалізмом" або "новим расизмом") виходить з необхідності заміни мультикультуралізму монокультуралізмом і наполягає на закріпленні режиму привілеїв для домінуючих культурних груп (релігійних і етнічних) на законодавчому рівні.

Збереження своєрідності аж ніяк не добровільне, воно відбувається під тиском громад і протирічить правам інших людей, принципам рівноправності та громадянської сутності сучасного суспільства. Мультикультуралізм, заснований на загальнолюдських цінностях, на принципах рівноправного співіснування різноманітних форм культурного життя, в тому числі, субкультурних форм, може стати для полікультурного, фрагментованого суспільства такою поєднуючою ідеологією.

3.5. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІСТЬ ІНТЕГРАЦІЇ: АКСІОЛОГІЯ, ІДЕОЛОГІЯ, КУЛЬТУРА

Говорячи про систему духовно-ідеологічних факторів, важливим є акцентування уваги на її теоретичному наближенні до структури духовної безпеки, яку формують: ідея, мета суспільного розвитку, завдання щодо виконання мети, визначальний фактор, державницька ідеологія, загрози. У цьому контексті доцільним є вичленовування специфіки змін ціннісно-ідеологічних факторів на основі визначення особливостей елементів структури духовної безпеки, яка знаходиться під впливом інтеграційних процесів. Ідея є уявленням про збереження, розвиток та примноження нації на рівні суспільної та індивідуальної свідомості, що набуває ціннісно-значимого статусу. Мета в цьому разі повинна розглядатися з точки зору конкретизації ідеальних уявлень з урахуванням суспільно значимих пріоритетів збереження та розвитку єдиної держави, побудови економічно сильної, багатонаціональної держави. Завдання – деталізація мети у межах конкретних завдань, потребує врахування різноманітних елементів духовного життя в їх аксіологічному вимірі. При цьому, в духовному житті до таких завдань може бути віднесена

національна ідея як духовна концепція національної свідомості та органічна сукупність духовних феноменів; у ідеологічній сфері – створення системи державницької ідеології; в політичній сфері – легітимація ціннісної сфери суспільного та індивідуального життя, створення умов для об'єктивації індивідуальних систем цінностей у межах демократичних прагнень у процесах державотворення; в економічній сфері – розвиток та ефективне використання людського потенціалу, максимально ефективний розподіл та використання наявних ресурсів; в соціальній сфері – забезпечення прийняттого рівня життя для реалізації ціннісно значимих норм, принципів пріоритетів кожного соціального суб'єкта; в гуманітарній сфері – впровадження гуманістичних принципів життя як суспільно значимих цінностей на основі формування високорозвиненої особистості; у сфері культури – створення умов для збереження національних культурних традицій, підвищення загального культурного рівня розвитку особистості; в геополітичній сфері – забезпечення принципів пріоритетності національних державних інтересів у процесах інтеграції та глобалізації; в галузі національного будівництва – створення єдиної багатонаціональної держави.

Фактори є характеристикою певних процесів державотворення, що впливають на формування державного розвитку й самі трансформуються під впливом суспільних змін. До основних факторів можна віднести підвищення національної самосвідомості; інноваційний інституціоналізм; традиційні цінності, що можуть створювати основу інноваційно модифікованій національній свідомості; патріотизм; усвідомлення соборності як національної ціннісної моделі тощо.

Ідеологія виступає єдиною інноваційною державницькою доктриною, в якій відображені ідеальні уявлення про наявний та можливий потенціал суспільства, держави та особистості,

що реалізується у відповідних ціннісно значимих ідеологемах (наприклад, самобутня соборна держава з історичними традиціями, побудована на принципах демократії та соціальної справедливості).

Загрози – це наявні негативні зовнішні та внутрішні впливи, що призводять до занепаду духовного життя, деформації та руйнування національної культури, викривлень у системі реалізації влади різних рівнів, нехтування соціальними умовами життя особистості, її цінностями, очікуваннями та пріоритетами тощо.

Подібне розуміння дає можливість вичленовувати загальні та специфічні фактори. Загальні фактори є спільні та обов'язкові в умовах інтеграції, а їх ефективність залежить від того, як їх використовувати; специфічні фактори – окремі для кожного етапу та напряму суспільного розвитку, проте, вони здійснюють зовнішній вплив на процес інтеграції в цілому. До загальних факторів належать (за групами суспільного впливу) державотворчі, соціально-психологічні, ідеологічні, традиційні та релігійні.

Державотворчі фактори є сукупністю інституціональних складових соціальної структури суспільства, що не просто розвивається, а саме інтегрується. Серед найбільш важливих загальних факторів С. Кара-Мурза називає так звані інституціональні матриці [11], тобто ті ціннісні зразки, які лежать в основі нашого існування. Складний характер сутнісних змін цих ціннісних зразків обумовлює їх дуальний характер та потенціал щодо суспільних змін. Сталі ціннісні зразки, що формують конкретну систему, у тому числі й соціальну, за конкретних історичних умов забезпечують стабільний розвиток суспільства, але при цьому знищення старих зразків може

набувати деструктивного змісту та призводити до руйнації важливих світоглядних орієнтирів суспільної свідомості.

Соціально-психологічні фактори формуються у сфері суспільної психології, відображаючи такі важливі зміни в соціальній структурі суспільства, як розшарування, виникнення новітніх соціальних груп та утворень (еліти, клани тощо), поряд із знеособленням індивідуального, що перетворюється на масове з притаманним йому соціально-психологічним феноменом. Важливість соціально-психологічних факторів обумовлена тим, що психологія суспільства “дозволяє планувати життя на перспективу” [14], враховуючи динаміку та тенденції змін у соціальній структурі суспільства. Так, О. Дугін вказує на те, що для російської еліти характерним є невроз як конфлікт раціонального з дестабілізуючим його несвідомим, тоді як для мас характерний психоз, “зниження ментального рівня”, тобто що “еліта хворіє на рівні свідомості, маси – на рівні несвідомого” [14]. Поясненням уваги до цих процесів, особливо з вираженим негативним змістом з точки зору соціального може слугувати перспективність розвитку та впровадження в реальну суспільну практику такого інструменту стабілізації суспільства, як “колективна соціальна терапія”. В основі подібного розуміння міститься ситуація існування в суспільстві різних ідеологій, при чому зовсім не обов’язково кожна з них відображає цінності інших соціальних груп.

Основним фактором в умовах глобалізації виступає ідеологія, яка поєднує ідеї і принципи, що утворюють систему розвитку ідеального суспільства. Важливим механізмом при цьому виступає аргументоване переконання, в гіршому випадку – маніпулювання. Саме це вказує та свідчить про притаманний кожному фактору деструктивний потенціал, що дає можливість класифікувати фактори і за ступенем негативного впливу.

Негативні фактори можуть набувати соціальної значимості: втрачаючи свій початковий загально значимий для суспільства ціннісний зміст, вони набувають форми девіантних цінностей, тобто цінностей окремих соціальних груп, що прагнуть задовольняти власні пріоритети та бажання (наприклад, елітарні та кланові угруповання). Впроваджуючись у загальну систему суспільних відносин, вони латентно легалізуються, перетворюючись на механізм вирішення конкретних проблем. Так, корупція перетворюється на компонент політико-економічної системи, впливаючи на відтворення у суспільній та індивідуальній свідомості стійких уявлень про можливість вирішення будь-яких проблем виключно за допомогою хабарництва. Однією з форм подібного сприйняття девіантного відношення до структури соціального може виглядати і так зване “телефонне право”. Закріплені на рівні побутової свідомості, негативні чинники, отримавши псевдоціннісну легалізацію, впливають на деідеологізацію суспільної свідомості та призводять до розвитку суспільної нестабільності, підвищуючи конфліктогенність суспільства. Але з іншого боку, перетворюючись на ідеологеми, ці чинники поступово можуть отримати статус цінностей, що поділяються переважною більшістю соціальних суб’єктів, навіть при латентному негативному до них відношенні (блат, потрібні зв’язки, знайомства тощо).

Перевага у конкретному факторі позитивного або негативного боку обумовлює їх синтетичний характер і на рівні суспільної практики потребує гармонізації суспільних відносин, оскільки важливо враховувати синтетичний (якщо йдеться про суспільство) характер інтеграції. У цьому контексті доречним буде вказати на концепцію соборності, яка активно

розвивається в останні часи в російській та вітчизняній науці, маючи відношення до традиційних засад процесів державотворення. Так, російські дослідники, намагаючись визначити ціннісні пріоритети діалектичного поєднання індивідуального і загального, зазначають, що гармонія окремої особистості і нації в цілому – це соборність [8].

Соборне суспільство передбачає реальне, а не абстрактне і формальне, будучи способом вироблення загального і найбільш ефективного вирішення проблем для всього суспільства. При цьому відмінність соборності від демократії міститься переважно в процесі прийняття рішень, які приймаються виходячи насамперед з розуміння справедливості дотримання інтересів цього суспільства, забезпечуючи легітимність народовладдя водночас з централізацією влади, легітимуючи її. Народовладдя в цьому випадку, як вважають дослідники, може й повинно існувати при сильній і справедливій центральній владі, оскільки тільки вона в змозі підтримувати порядок, зберігати єдність держави і реалізацію масштабних наддержавних завдань.

Фактично соборність може розглядатися як вища форма демократії. Але при цьому слід враховувати, що представник нації повинен рахуватися з інтересами інших людей і суспільства в цілому, і не має свої інтереси ставити вище інтересів суспільства ні за яких обставин. Це, як вказують науковці, не означає порушення прав і свобод людини, але обмежує їх нормами моралі і традицій, прийнятими в суспільстві, оскільки соборна особистість відчуває себе частиною цілого, а не протиставляє себе всьому світу [8]. У цьому контексті слід зазначити, що питання альтернативності концепції соборності демократії не може вирішуватися однозначно, і більш реаль-

ним є акцентування уваги на значимості принципу народовладдя, яке є ширшим за демократію в тому вигляді, в якому вона існує в сучасному суспільстві, враховуючи духовну ситуацію, що склалася.

Слід окремо вказати на сукупність духовних факторів, у яких синтезуються соціально значимі пріоритети та цінності суспільства, але в межах конкретної ідеології (або за її відсутності) можуть ставати деструктивними для соціальної структури суспільства. До таких факторів можна віднести релігійний фактор як самостійний; специфіка сприйняття на рівні індивідуальної та суспільної свідомості унікальності держави з культурними традиціями; рівень соціальної справедливості, що реалізується стосовно принципу як основи державотворення; національна самосвідомість з погляду здатності усвідомлення здійснення змін, їх необхідності; національна ідея в якості головної ідеї, найціннішої для нації та народу. При цьому принциповим стає розуміння того, що саме досягнення головної цілі реалізує національну ідею, визначаючи в свою чергу головну мету, що передбачає поєднання національних і духовних цінностей.

У останньому випадку важливо, що не зважаючи на те, що духовне більш широке, ніж національне, "саме в національній культурі універсальні цінності набувають конкретні форми існування. Процес національного відродження дає додаткові джерела для розквіту духовної культури, ідея національної незалежності може перетворитись у той провідний ідеал, навкруги якого формуватиметься уся ієрархія ціннісно-нормативної системи духовного світу соціуму" [28]. Разом з тим, прагнення ж до національного відродження не обов'язково призводить до відновлення та розквіту духовності, а сама ідея національної

незалежності може мати різний і навіть протилежний зміст: у межах проблематики розуміння засобів її реалізації, нестабільності та схильності до розвитку націоналізму.

Ураховуючи складну структуру системи ціннісно-ідеологічних факторів, необхідно сформулювати змістовне поле спеціальних факторів (за сферою проблематизації). До основних проблем (“проблем-фактор”) можна віднести такі смислові конструкції [5]:

- криза світоглядних засад зумовлена зламом старих та несформованістю нових стратегічних пріоритетів на пострадянському просторі;
- поляризація ідеологем і відповідних цінностей в українському суспільстві, що виражається в різноспрямованості геополітичних векторів його розвитку та може сприяти розколу нації;
- поява інформаційних технологій для маніпулювання свідомістю громадян в інтересах окремих політичних та інших груп;
- духовна маргіналізація, відсутність духовно-релігійної, культурної та громадянської самоідентифікації значної частини населення і зростання на цьому тлі впливу неорелігійних псевдодуховних організацій, тоталітарних сект, громадянська індиферентність населення;
- вимивання національних і традиційних цінностей українського народу та нав’язування масовій свідомості примітивних утилітарних смислів споживання і репродуктивного існування як наслідок глобалізаційного процесу.

Але, незважаючи на легітимацію системи факторів, слід завжди брати до уваги значення ідеології як моменту синтезування та об’єктивації. Це обумовлено тим, що істотне зниження впливу ідеології як визначального чинника політичного курсу призводить до виникнення дефіциту ідеології в державній політиці, але не завжди про деідеологізацію. Фактично існуюча “деідеологізація” сприймається швидше як негативний чинник, значно зумовлюючи відсутність і несформованість стратегічних орієнтирів політичного курсу держави.

Змістовне наповнення проблематики державницької ідеології з урахуванням системи ціннісно-ідеологічних факторів потребують конкретизації та деталізації головної мети, що здійснюється в процесі визначення відповідних завдань щодо суспільного розвитку. Враховуючи сучасний досвід та науковий доробок [8], можна виділити такі найбільш актуальні для України головні завдання: демографія (врахування демографічної політики), тобто зростання чисельності корінного населення; національні конфлікти; економічне завдання – розвиток людського потенціалу (людина повинна стати самим головним об’єктом інвестицій, що означає пріоритет розвитку сфери освіти, медицини та культури); максимально ефективне використання природних багатств в інтересах усього населення країни; національно орієнтована управлінська еліта; створення ефективної національної системи інформаційної безпеки, так як битва цивілізацій йде перш за все на рівні свідомості народів; завдання державного будівництва – істотне зниження корупції у структурах влади, залучення до управління державою лише професійних кадрів; завдання національного будівництва – побудова унітарної держави з одночасним зміцненням

центральної влади; недопущення явищ сепаратизму, створення власної державності окремими етносами.

При цьому здатність факторів зазнавати сутнісних змін потребує врахування конкретних умов суспільного розвитку, в яких вони реалізуються, та в межах яких їх об'єктивний дуальний характер актуалізується на рівні реальної практики суспільних відносин. Так, О.Резнік [18] визначає такі внутрішні умови стабільного / нестабільного суспільного розвитку:

- наявність політичних інститутів, “цементуючим” державно-територіальну цілісність (підданство, громадянство, ідеологія), і відповідних механізмів (централізація, унітаризація) / наявність політичних інститутів і механізмів, “фрагментуючих” державно-територіальну спільність (федералізація, децентралізація, регіоналізація), і таких факторів, як етнічна чи мовна нерівність, міжетнічна дистанція між самими численними етносами;
- наявність політичних партій (блоків), лідерів і вагомих верств людей, що прагнуть зберегти і відстояти державність у таких форматах / наявність впливових політичних організацій, лідерів і соціальних груп, зацікавлених у руйнуванні або переформуванні державності (сепаратизм, іредентизм);
- політична і економічна зацікавленість еліти у збереженні такої форми державності / політична і економічна зацікавленість еліти у зміні суверенітету.

Слід звернути увагу на те, що конкретні умови, а ширше – їх формування залежить від наявності внутрішніх і зовнішніх загроз суспільного розвитку, в яких система ціннісно-ідеологічних факторів відіграє одну з важливіших ролей, що виразно відображають інтеграційні процеси.

До найбільших загроз російські науковці відносять зростання етнічного націоналізму, низька кваліфікація управлінських кадрів, внутрішній сепаратизм, корупція, нестача трудових ресурсів в економіці, збільшення технологічного відставання від світових лідерів, сильне і тривале падіння цін на енергоносії, поглиблення демографічної проблеми, значне погіршення освіти, падіння моралі, збільшення розриву між бідними і багатими [8]. В.Горлинський також зазначає, що існують загрози розвитку суспільства, які виникають у духовній сфері, і несуть загрози як їй самій, так і функціонуванню відповідних соціокультурних інститутів, і всьому суспільству, а отже є передумовою загрози духовній безпеці. На нашу думку, до таких загроз можна віднести: руйнування духовного світу людини, що загрожує становленню її свідомості, світоглядним основам, свободі думки, переконань, інтелектуальної діяльності, усталеному функціонуванню всіх форм суспільної і масової свідомості та ментальності.

До загроз функціонуванню духовних засад українського соціуму дослідники відносять поступове витіснення вищих цінностей та ідеалів утилітарними, прагматичними, технократичними орієнтаціями і глобалізаторськими імперативами мислення. Дедалі відчутнішу загрозу безпеці українського суспільства створює девальвація загальнолюдських гуманістичних та моральних цінностей, культурних національних традицій. Наслідком духовного вакууму в суспільній свідомості стає моральний та правовий нігілізм, пропаганда культу жорстокості та насильства, бузувірства і блюзнірства щодо національних і релігійних святинь, розповсюдження порнографії.

До третьої групи доцільно віднести загрози розвитку культури всього українського суспільства, його етнічних і

конфесійних спільнот, а також загрози функціонуванню соціокультурних інститутів – науці, моралі, освіті, вихованню, мистецтву, релігії, що забезпечують задоволення духовних потреб нації.

При цьому слід брати до уваги, як підкреслює В.Горлинський, що загрози в духовній сфері хоча й мають латентний, прихований характер, проте негативно впливають на соціально-політичні процеси і безпеку суспільства [5].

Важливість ціннісно-ідеологічних встановлень у процесах інтеграції суспільства та держав обумовлює необхідність розподілу свідомісного рівня на дві основні складові: ідеологію та світогляд, оскільки саме в цих сферах формуються та об'єктивуються ціннісні установки, набуваючи загального суспільного значення.

Слід підкреслити, що ці складові духовно-ідеологічної сфери безпосередньо впливають на формування моральних засад функціонування суспільства, при чому етична площина підпадає зовнішньому впливу з боку процесів технологізації суспільства, призводячи до формування стійких технократичних світоглядних уявлень, в яких морально-етичний аспект фактично розмивається, викликаючи феномени десоціалізації особистості та виникнення асоціальних явищ. Так, духовна “все-єдність”, що поширюється серед молоді через Інтернет і ЗМІ, породжує мораль уседозволеності, яка межує з аморальністю. Останнім часом збільшується кількість публікацій, де зазначено зростання аномальної залежності людини від Інтернету і комп’ютерних технологій, що розцінюють це як загрозу свідомості, причину психічних захворювань, порушення пізнавальних функцій та соціальної апатії. Руйнування духовних засад українського суспільства супроводжується, на переконання

дослідників, соціальною аномією, девіантною і аморальною поведінкою, антисоціальною і антидержавною спрямованістю свідомості маргіналізованої частини населення, соціальною конфронтацією, етнічно-культурною напруженістю.

Несформовані високі духовні ідеали, здатні об’єднати українське суспільство в єдину політичну націю. Такі ідеали і цінності мають становити засади для визначення національних інтересів та підґрунтя духовного потенціалу, що відображає спроможність нації відстоювати свою незалежність і безпеку, забезпечуючи духовну єдність нації. У супереччю відбувається духовне розмежування українського суспільства. Загрозою для сталого розвитку поліетнічного, поліконфесійного українського суспільства аналітики вважають вплив ксенофобних, радикально націоналістичних, тоталітарних та екстремістських ідеологій. Використання політичними партіями і рухами конфронтаційних ідеологій, що ґрунтуються на протилежних ціннісних системах, спекуляція та гра на світоглядних, міжконфесійних й ідеологічних суперечностях, провокування культурно-мовного протиборства, маніпулювання масовою свідомістю за допомогою сучасних інформаційних технологій, на думку аналітиків, загрожують українському суспільству соціально-політичною кризою. Фактично можна стверджувати не тільки про маргіналізацію окремих сфер соціального буття, але й про маргіналізацію всієї культури суспільства, мінімум – певної частини суспільства. Це зумовлено не лише соціально-економічними та інформаційними чинниками, а й такою формою духовного насильства, як, наприклад, обмежене застосування рідної мови для носіїв недержавної мови, що розцінюється як порушення природного права людини. Деякі дослідники вважають це загрозою життєздатності, функціонуванню етнокультурних спільнот у процесі інтеграції.

До загроз розвитку громадського суспільства відносять можливість втручання в духовний світ особистості і з боку держави, і з боку політичних, комерційних та інших груп, що межує з духовним насильством та є порушенням права на свободу думки, світогляду й переконань. В умовах формування в державі громадянського суспільства протидія цій загрозі набуває актуального значення.

Слід також враховувати і такий важливіший та впливовіший момент, як релігійний чинник, особливо притаманні сьогоденню викривлення традиційних культів та намагання західної релігійної та світської культури нав'язати українському суспільству власні пріоритети та норми, що йдуть всупереч сталим світоглядним орієнтаціям та досить часто становлять загрозу ідеологічній сфері суспільного розвитку. Сюди можна віднести діяльність нетрадиційних неорелігійних культів та тоталітарних сект, псевдодуховних і неформальних організацій. Використовуючи у своїй діяльності різноманітні психотехніки для підкорення свідомості адептів, вони нав'язують власні, часто антисоціальні системи цінностей, прищеплюють соціально-політичну індиферентність, розривають родинні та соціальні зв'язки. Така діяльність, яку розцінюють як форму духовного насильства, також є загрозою сталості соціальних відносин і соціальної безпеки суспільства.

Зважаючи на те, що пошук істини, який супроводжується розробкою наукових ідей, є процесом духовним, доцільно означити гуманітарні, техногенні та екологічні загрози, що виникають як наслідок наукової діяльності та використання наукових знань, як такі, що породжуються також у духовній сфері життя.

Результатом такого впливу на індивідуальну і суспільну свідомість може бути духовна дезорієнтація, деформація

свідомості і психіки людини, девіантна й аморальна поведінка, антисоціальна, антидержавна і руйнівна спрямованість масової свідомості, аномія, ксенофобія, ворожі настрої стосовно представників інших національностей та релігійних конфесій. Усі ці та інші прояви негативного впливу на свідомість може бути застосовано як індикатори загроз духовної безпеки суспільства і держави. В основу визначення критеріїв духовної безпеки пропонуємо покласти якісні характеристики стану духовних процесів, функціонування соціокультурних інститутів і реальні ціннісні орієнтації в українському суспільстві. Okремо варто дослідити кількісну характеристику критеріїв – показників стану духовної безпеки як проявів економічних, політологічних і соціологічних закономірностей, що визначають цей стан. Але необхідно чітко розуміти, що в більшості випадків переважає саме культура, що реалізується в межах ціннісної системи, відображаючи світоглядні та ідеологічні складові духовно-ідеологічної сфери. Саме тому окремо мова повинна йти про ціннісно-культурну стабільність суспільства.

Не вдаючись до детального аналізу, у першому наближенні можна зазначити, що стабільність духовно-ідеологічної сфери, особливо в умовах глобалізації, передбачає: врахування національних культурних цінностей та визначення основних пріоритетних заходів і напрямів розвитку суспільства з точки зору забезпечення стабільності системи в цілому. Останнє передбачає розвиток національної культури і мистецтва як необхідних елементів формування адаптивної поведінки людини в суспільстві, навколишньому середовищі і господарській діяльності, відродження і розвиток етнокультурної самобутності етнічних спільнот і етнографічних груп, проведення системних інвестицій в людський капітал, розроблення і

впровадження інформаційної і культурної політики, зокрема національної програми захисту від негативних впливів західної культури. До відповідного проблемного поля можна також віднести такі питання, як загроза виникнення конфліктів на національному ґрунті, падіння рівня моральності в житті суспільства, цинізм та аморальність, нерозвинуте релігійне життя, негативний вплив ЗМІ на життя суспільства, руйнування традиційних цінностей національної культури, зниження рівня розвитку науки і освіти, протистояння різних віросповідань, посилення впливу Заходу на суспільне та культурне життя країни, різноманітні асоціальні явища (наркоманія, алкоголізм, розповсюдження порнографії та проституції), відсутність ідеї, що об'єднує народ, нездатність людей безкорисно відстоювати принципи та ідеали, незрозуміння громадянами ідеології державності і національних інтересів держави – ідеології національної ідеї. В останньому разі важливим та пріоритетним є вирішення проблем, пов'язаних з низьким рівнем патріотизму і консолідації нації, електоральною нездатністю, слабкістю національної еліти, нездатної консолідувати маси тощо.

Виходячи з цього можна стверджувати, що ціннісно-ідеологічна система факторів передбачає наявність у соціальної структури суспільства системи цінностей, норм, правил, яких дотримується переважна більшість соціальних суб'єктів, міру стійкості соціальних форм діяльності, раціональність і оптимальність її організації, наявність відповідних організаційних структур, розподіл функцій, прав та обов'язків між учасниками інституційної взаємодії, наявність контролю та регламентації діяльності, у тому числі й правової (що обумовлює важливість легітимації ціннісно-ідеологічної сфери).

З точки зору формування громадянського суспільства, що також ґрунтується на зазначених факторах, варто звернути

увагу на ті, що мають переважно непрямий вплив на процеси глобалізації, але за певних умов набувають визначального характеру. До них, на нашу думку, слід віднести ступінь консолідації суспільства (нація, національна свідомість, національна самосвідомість, національна ідентифікація, національна ідея, національні культурні цінності, ідеологія); відповідні механізми консолідації; соціальні умови консенсусу (перш за все, здатність соціуму вирішувати конфлікти); суспільний договір (в якості однієї з особливих форм його реалізації можна розглядати політичну сферу); набуття ціннісного статусу соціальним партнерством; здатність суспільства та держави забезпечувати громадянський мир та соціальну (громадянську) злагоду; правове демократичне суспільство та наявність передбаченого подібною формою суспільного устрою громадського контролю.

Таким чином, процес стабілізації духовно-ідеологічної сфери держави у процесі інтеграції відображає процес творення та розвитку духовності, національних цінностей, державницької та суспільної свідомості поряд з визначенням механізмів державного регулювання процесу державотворення. Основою духовно-ідеологічної політики є людина як повноправний творець процесу державного будівництва. Головними складовими духовно-ідеологічної політики виступають національно орієнтована, спрямована на формування нової ціннісної системи суспільства освіта, та спрямоване на формування суспільної свідомості на національно-патріотичних засадах виховання.

Реалізація комплексних заходів запровадження нової духовно-ідеологічної політики забезпечується єдністю нормативно-правових, інституційних, кадрових, науково-

аналітичних, інформаційно-методичних, матеріально-технічних і фінансово-економічних дій. Держава повинна взяти на себе роль центру організації, координування і контролю всієї системи національно-патріотичного виховання, що поєднує зусилля державних інституцій, громадських організацій, об'єднань та соціальних інститутів недержавного характеру.

Формування концептуального бачення й розуміння проблем духовно-ідеологічної сфери зумовлене виникненням духовно-ідеологічної кризи та посиленням бездуховності, втратою соціальних і моральних цінностей, розмиванням та деградацією системи традиційних цінностей, насаджуванням чужих українському суспільству духовних цінностей, розмиванням історично та культурно обумовлених традиційних світоглядних орієнтацій. При цьому варто підкреслити, що особливій гостроти проблеми забезпечення суспільної стабільності набувають за умов відсутності на державному рівні ідеологічної доктрини, яка б виступала об'єднуючою силою українського суспільства в умовах духовної, політичної та соціально-економічної нестабільності.

Концептуалізація у цьому разі передбачає утвердження єдності та міжнаціональної злагоди в суспільстві, відродження національних духовних цінностей; сталого розвитку країни, забезпечення суспільно-політичної та соціально-економічної стабільності, зниження рівня соціальної напруги, створення гідного іміджу держави у світовому співтоваристві, розвиток громадянського суспільства в контексті світових глобалізаційних процесів, формування демократичної правової держави. Це обумовлено міждисциплінарною спрямованістю державного управління на основі систематизації філософських, політичних, правових, економічних, соціальних, моральних,

етичних, естетичних, релігійних ідей, поглядів, принципів та ідеалів, які відображають інтереси, прагнення і потреби окремих індивідів, різних соціальних груп, нації, держави. Результатом такої концептуалізації має стати обґрунтування найвищих цінностей, повного суверенітету особистості, дотримання її конституційних прав і свобод, а також вичленовування функції ідеології національного та культурного відродження.

Принциповим є вирішення на цьому рівні проблем, пов'язаних з формуванням у суспільній свідомості ідеалу громадянина держави як соціально зрілої, патріотично свідомої, інтелектуально багатой особистості, здатної до творчої, суспільно значимої самореалізації поряд з визнанням особистості громадянина та її унікальності; державної спрямованості, гуманізму, демократизму, патріотизму, історичності, наступності та спадкоємності поколінь, поваги до конституційних прав і свобод людини і громадянина; поступовості, поетапності і безперервності формування світогляду особистості; створення умов для єдності національного і загальнолюдського; індивідуального та загального, суспільного, а також визначення в якості ціннісно значимого елемента пріоритету національних інтересів; всебічної участі інститутів громадянського суспільства у суспільно-політичному, соціально-економічному, духовному та культурному житті поряд з впровадженням гласності, відкритості, демократичності та публічності управління в реальну суспільну практику.

Фактично, йдеться про необхідність визначення сукупності основних державних і суспільних заходів щодо створення умов для формування духовно-ідеологічної та патріотичної системи виховання особистості, що буде сприяти забезпеченню умов

збереження і розвитку державності і національно-культурної ідентичності суспільства на основі вироблення єдиної системи державних та громадянських принципів патріотичного виховання на основі пріоритету національних інтересів країни, що реалізується в процесі створення і розвитку комплексної системи національно-патріотичного виховання та сприяє консолідації суспільства, підтриманню суспільно-політичної та соціально-економічної стабільності.

На загальному рівні можна стверджувати, що це сприятиме створенню цілісного соціокультурного простору на основі розроблення механізмів всебічного розвитку та реалізації особистості, в основі чого міститься пріоритетність вирішення проблем, пов'язаних з утвердженням принципів загальнолюдської моралі, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших чеснот; формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю; виховання пошани до закону; розвиток соціальної активності та відповідальності за державні та громадські справи; формування політичних поглядів і переконань, заснованих на принципах демократії, консолідації, політичного плюралізму і громадянської згоди; відстоювання національних інтересів, традиційних світоглядних, культурних, морально-правових цінностей; забезпечення духовної єдності нації та спадковості поколінь; формування всебічно розвиненої, високодуховної, соціально активної особистості, здатної до самовдосконалення та самореалізації, протидії негативним впливам антисупільних явищ; формування системи сприйняття особи, суспільства та держави, ідей державного відродження і розвитку, моральності, гуманізму, толерантності як важливих суспільних

та індивідуальних цінностей; формування духовного світу молоді, позитивної ідеології та способу життя; формування державницької свідомості громадян, спрямованої на якісні перетворення всіх сфер суспільного життя в сучасних умовах господарювання; виховання позитивного ставлення до праці, формування соціально значимої діяльнійності цілеспрямованості; забезпечення конкурентоспроможності та інноваційності освіти, підтримки обдарованих дітей та молоді, зорієнтованої на запити міжнародного ринку праці; модернізація системи освіти відповідно до новітніх досягнень науки, культури, кращих національних соціальних моделей, впровадження системи освіти впродовж життя; посилення інформаційного забезпечення процесів формування духовності та моральності громадян, використання можливостей засобів масової інформації для пропаганди соціально значимих національних і загальнолюдських духовних цінностей.

Враховуючи це, у сфері духовної, культурної та гуманітарної політики основними напрямками будуть: реалізація перспективної державної політики, спрямованої на підсилення інтелектуального потенціалу, перебудова науково-освітньої системи та приведення її у відповідність із європейськими стандартами і потребами соціально-економічного розвитку держави, втілення прогресивних технологій навчання, ефективний захист інтелектуальної власності, створення привабливих умов для збереження загальнолюдських та національних традицій, духовної та культурної спадщини для їх відтворення і розвитку, забезпечення доступності культурних цінностей, знешкодження явищ, що загрожують духовно-культурній ідентичності і моральним цінностям, захист етнічної самобутності всіх народів, що мешкають у країні.

Розділ 4 **Стратегії інтеграції**

4.1. ІНТЕГРАЦІЯ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ СВІТОВОГО ПРОСТОРУ

Інтеграція та інтернаціоналізація світового простору є важливими характеристиками загального процесу соціально-економічної, політичної та духовно-культурної трансформації, яка здійснюється в усіх сферах суспільного життя. Але цей процес є складним і неоднозначним і часто супроводжується цивілізаційною нестабільністю. На думку С.Кримського, під трансформацією слід розуміти структурну перебудову систем, яка (виходячи за межі простого перегрупування її елементів) перетворює шляхом зміни зв'язків, відносин, опосередкувань (чи навіть умов детермінації) організацію і функцію вихідного формоутворення. Стосовно суспільного буття, в тому разі, коли управління є невід'ємною частиною соціальної трансформації, вона набуває статусу реформи. Прикладом такої керованої трансформації С.Кримський вважає реформування постсоціалістичного суспільства в напрямі західноєвропейської парадигми розвитку. В її нормальному варіанті це реформування передбачає не конфронтацію соціальних програм (притаманних соціалізму) та ринкової стихії вартісної регуляції, а поєднання цих чинників у формі перехідної, змішаної соціально-ринкової економіки. Остання і поєднує соціальне управління з боку держави з ринковою саморегуляцією економічних процесів. При цьому філософ підкреслює, що трансформаційний процес включає і знищення, і переробку старого, і його адекватне відтворення,

і гібридизацію старого та нового, тобто змішані форми. Трансформаційний рух є багатоваріантним. Це не тільки рух до нового, а й модернізація старого та традиціоналізація інновацій, пробудження потрібного минулого, вивільнення його від рис стародавності та знищення невиправданих форм теперішнього чи утопічних перекручень того, що вважають майбутнім [19, с. 249-251].

Виходячи з цих міркувань, можна говорити про те, що трансформація залежить від загальних тенденцій змін та ступеня керованості суспільства. Це означає, що залежно від обраної моделі розвитку будуть здійснюватися певні дії щодо просторово-часової визначеності суспільства, взаємодії з іншими суб'єктами геополітики, участі у міжнародних об'єднаннях і блоках. Таким чином, інтеграцію можна розглядати як різноманітні форми об'єднання кількох просторових секторів у економічній, політичній, соціальній, культурній, мовній, релігійній та ін. сферах, що приводить до збільшення просторового і змістового обсягу певних процесів, є найрозвиненішою формою інтернаціоналізації господарського життя. Зокрема, загальна кількість різних форм інтеграційних об'єднань у світі, за різними підрахунками, сягає від 200 до 300, і практично кожна країна бере участь хоча б в одному з них [21].

Згідно з концепцією "хвиль глобальної інтеграції", перша з них прокотилася у XVI ст. внаслідок великих географічних відкриттів і супроводжувалася активним розвитком торгових зв'язків Європи з Америкою. Це сприяло формуванню світового ринку та європейській експансії до країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Друга хвиля глобальної інтеграції спостерігалася з 40-х або 70-х рр. XIX ст. до 1914 р., коли почали здійснюватися

широкомасштабні поставки маси товарів на далекі відстані, розширювалася світова торгівля, розпочалася епоха вільної торгівлі. Це стало основою для формування глобальної економіки та світового господарства як цілісної системи на основі міжнародного географічного поділу праці.

Лібералізація міжнародних економічних відносин сприяла переходу до відкритої економіки і мала антимонопольний характер. Але чимало держав, як правило, одночасно зацікавлені як у лібералізації та відкритті своєї економіки, так і в протекціонізмі – захисті її від негативних впливів зовнішніх факторів. З епохи первісного накопичення капіталу найважливішою складовою економічної політики держави стало співвідношення протекціонізму щодо вітчизняного підприємництва та лібералізації міжнародних економічних відносин, де склалися дві крайнощі – від переважної опори на власні сили (автаркія) до активної боротьби за ринки сировини та збуту.

У подальшому в умовах глобалізації особливої актуальності набула поетапна світогосподарська інтеграція, що поєднує відкритість до зовнішнього світу із захистом національних інтересів. В економіці мистецтво політики стало полягати в пошуку оптимальних для конкретного місця і соціального часу відносин між протекціонізмом та лібералізацією. Преференції для ввезення іноземного капіталу та обмеження для імпорту товарів мали поєднуватися з селективним протекціонізмом стосовно вітчизняного підприємництва. Однак протекціонізм не можна підміняти ізоляціонізмом. Державна протекція вітчизняного виробника без співвіднесення з лібералізацією може лише загальмувати економічний розвиток. Разом з тим, на період реформ держава зобов'язана виконувати роль

гаранта соціальної захищеності громадян від негативних наслідків відкритості до зовнішнього світу (фінансових та інших криз). З точки зору теорії про абсолютні і порівняльні переваги у міжнародній торгівлі (А.Сміт, Д.Рікардо та ін.), структура зовнішньої торгівлі повинна визначатися порівняльними, а не абсолютними перевагами.

Після закінчення Другої світової війни лідерами геоекономічного підходу в міжнародних відносинах стали США, засновуючи свої дії на концепції “єдиного світу” (Дж. Кеннан). Доктрина “єдиного світу” передбачала залучення Радянського Союзу у новий світовий порядок, зокрема план Маршалла передбачав виділення економічної допомоги Радянському Союзу, що мало сприяти більшій відкритості народного господарства та розвитку ринкових відносин. Однак “стримування шляхом інтеграції” зазнало невдачі, і в основу нової американської геополітики була покладена геоекономічна стратегія згідно теорією “зон життєвих інтересів”, що обґрунтовувала військову присутність США в різних регіонах світу економічними інтересами.

Важливу роль у розвитку геополітичних процесів зіграла теорія Ф.Броделя про світи-економіки. У фундаментальній праці “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, 15-18 ст.” (1967) Ф.Бродель здійснив історичний синтез усіх сторін життя суспільства і показав, що світова економічна історія постає як зміна протягом п'яти-шести століть панування певних економічно автономних регіонів світу – світів-економік. Ця концепція у подальшому отримала розвиток у вченні І.Валлерстайна про світові системи, який виділив три типи історичних систем і визначив відповідно три цикли світової капіталістичної гегемонії. За чотириста років змінилися

голландський, британський та американський цикли гегемонії (лідерства світових держав). Кожен цикл проходить три фази: світова війна, гегемонія великої держави та її занепад. Нідерландський цикл гегемонії тривав з 1618 по 1672 рр., британський – з 1792 по 1896 рр., американський почався з 1914 р. Світова гегемонія була обумовлена геополітичним домінуванням однієї з держав у міжнародних відносинах, включаючи військово-політичну та економічну сфери.

І.Валлерстайн запропонував триланкову ієрархічну структуру світової системи: ядро – напівпериферія – периферія. Ядро становлять кілька економічно потужних держав, які здійснюють політичний світовий контроль. У період структурної перебудови світової економіки і відповідної трансформації політичної карти зміни відбуваються за рахунок “напівпериферії”. З неї одні країни переходять на верхній ступінь (ядро), інші деградують до стану периферії.

Теорія світових систем акцентувала увагу на геоекономічному підході, і прихильники світ-системного підходу розглядають єдиний світ-економіку як особливий суб'єкт міжнародних відносин, що визначає політичну поведінку держав.

У аналізі інтеграційних процесів важливо звернути увагу на теорію про цикли світової кон'юнктури російського економіста М.Кондратьєва, який визначив закономірність світового економічного та технологічного розвитку у вигляді циклів, які відображають переважно підйом і занепад провідних галузей світового господарства. Циклічність зачіпає в першу чергу господарство високорозвинених країн, які становлять “центр” світової системи. Через міжнародний поділ праці світове ядро впливає на інші держави. Тривалість циклу становить 40-60 років.

Вчення про цикли світової кон'юнктури сприяло створенню моделі Кондратьєва – Валлерстайна, пов'язавши геополітику зі світовою економікою. Падіння і злет світових геополітичних гегемоній співвідноситься з переструктуризацією світового господарства, описаною в економічних циклах кон'юнктури М. Кондратьєва.

І.Валлерстайн виділив стадії “гегемоністського циклу”. На першій стадії “висхідної гегемонії” виявляється геополітичне протиборство, коли великі держави змагаються за право на лідерство. Довгострокову економічну перевагу отримує держава, де концентруються нові технологічні досягнення, що підвищують ефективність виробництва. На другій стадії відбувається загальний спад у світовій економіці, що обмежує можливості для експансії. Однак висхідна держава, маючи технологічні, виробничі і торгові переваги, здатна захистити свої інтереси і досягає зрілості. До неї переміщається світовий фінансовий центр, і настає “справжня гегемонія”. Гегемон, що володіє високою конкурентоспроможністю на зовнішньому ринку, виступає за відкритість світової економіки і вільну торгівлю. Заключна стадія “падіння гегемонії” пов'язана зі зниженням ефективності виробництва і посиленням протекціоністських заходів у протистоянні з суперниками, які набирають силу. Наклавши триланкову модель на “довгі хвилі” розвитку світового господарства (цикли Кондратьєва), І.Валлерстайн виявив переміщення світового “ядра” за останні двісті років. Центр ваги світової економіки змістився з Великобританії до Німеччини і далі в період “глобальної цивілізації” на схід у США. У сучасному світі “ядро” продовжує дрейфувати на американський захід до Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Теорія І.Валлерстайна довела помилковість погляду на світову історію як єдину поступальну траєкторію, яку рано

чи пізно повинні пройти всі країни. Надалі американськими політологами були розроблені довгі цикли світової політики, або “цикли лідерства”. Зміна таких циклів періодично змінює геополітичну структуру світу (світовий порядок), сприяє висуненню нових великих держав і розширенню зон їх впливу. Тривалість одного довгого циклу світової політики становить близько 100 років. Кожен цикл світової політики співвідноситься з двома послідовними циклами світової кон'юнктури М.Кондратьєва.

Аналіз цих процесів доповнюється сьогодні концепцією ділових (економічних) циклів, що відбивають коливання національного продукту, доходу та зайнятості і супроводжуються підвищенням або зниженням економічної активності в період до 10 років.

“Економізація” геополітики на основі світ-системного підходу була підтримана П.Дж.Тейлором у вченні геоекономічного моноцентризму. Сутність цієї концепції полягає в тому, що геополітична гегемонія держав здійснюється як абсолютне домінування у міжнародній системі відносин в економічній, політичній та ідеологічній сферах. Гегемонія досягається, насамперед, на основі економічної переваги, коли виробнича, торговельна та фінансова діяльність однієї держави стає більш ефективною, ніж інших. Перевага над суперниками досягається за рахунок створення нових монопольних продуктів за допомогою нововведень і розширення попиту. Це сприяє виробничому, торговельному, а згодом і фінансовому домінуванню, і держава стає світовим гегемоном. Вчений увів поняття геополітичної динаміки в зміні світових порядків, поглибив світ-системний підхід І.Валлерстайна, органічно зв'язавши глобальний, національно-державний і локальний

просторові рівні політики. У зв'язку з цим Тейлор виділив три геоекономічних цикли гегемонії в новій історії: Голландії (середина 17 ст.), Британії (середина 19 ст.) і США (середина 20 ст.).

Тейлор широко використовує поняття “геополітичний код”, який змінюється протягом історії держави. Код включає національні інтереси, сферу впливу, відносини з сусідніми країнами, тобто весь географічний спектр відносин і способів взаємодії з зовнішнім світом. На думку Тейлора, соціал-демократичні принципи досягають найбільшого ефекту в країнах, що знаходяться на досить високому рівні економічного розвитку (світового “ядра”). У країнах “периферії” і “напівпериферії” за обмеженості коштів на соціальну політику і домінуванні громадян, що не володіють економічною гідністю, реально відсутня система свободи вираження політичних поглядів, а голоси бідного електорату можна купити.

Вчений розглядає світ як жорстку ієрархічну систему з домінуванням країн “ядра” і “головною” державою. Періоди відносної геополітичної стабільності, які характеризуються пануванням провідної держави, він пов'язує з кондратьєвськими циклами економічного розвитку. Перехід від одного світового геополітичного порядку до іншого відбувається протягом коротких драматичних періодів, таких, як світові війни, епідемії і голод. Хоча концепція Тейлора базується на економічному фундаменті теорії довгих циклів, причини могутності держави він бачить, перш за все, в привабливості ідей, що лежать в основі її внутрішньої і зовнішньої політики. Тейлор відкидає можливість конфлікту між Північчю і Півднем, але не виключає зростання інтеграційної ролі ісламського фундаменталізму. Він висловлює тривогу з приводу того, що

піднімаються хвилі націоналізму і подальшого дроблення держав. Вчений вважає ідею нації-держави спадщиною європоцентризму, здатною дестабілізувати світ.

У рамках глобального моделювання, започаткованого Римським клубом, найбільший інтерес щодо перспектив інтеграції та інтернаціоналізації викликали такі концепції, як геополітична концепція “Північ-Південь”, конвергенція держав з різним соціально-економічним устроєм.

У доповіді Римського клубу “Перетворення міжнародного порядку” було визначено, що “новий світовий порядок” необхідно формувати на основі скорочення гонки озброєнь, подолання продовольчої кризи і наслідків “демографічного вибуху”. Для цих цілей необхідно створити наднаціональні інститути, покликані забезпечити перерозподіл ресурсів на користь країн, що розвиваються. Ідейною основою теорії глобалізації став геоекономічний проект планетарного існування людства на основі ринку і демократії.

Повертаючись до теорії “хвиль інтеграції”, зазначимо, що у зв’язку з тим, що міжнародна інтеграція має циклічний характер і періоди інтеграції змінюються періодами дезинтеграції, можна виділити такі цикли: перший глобальний інтеграційний цикл продовжувався з 1846 р. до 1914 р., з 1914 р. до 1945 р. – період глобальної дезинтеграції. У 1914-1918 рр. відбувся розвал системи вільної торгівлі, закінчилася епоха відкритих кордонів, і 20-30-ті роки ХХ ст. характеризувалися нестабільністю міжнародної валютної системи, політикою протекціонізму, скороченням обсягів міжнародної торгівлі. З 1945 р. розпочався другий глобальний інтеграційний цикл, пов’язаний зі створенням у 1944 р. Бреттон-Вудської валютної системи, підписанням у 1947 р. 23 європейськими державами Генеральної угоди про тарифи і торгівлю.

Однак в умовах “холодної війни” глобалізаційні процеси штучно гальмувалися, а перспективи глобалізації оцінювалися песимістично. Лише з 80-90-х рр. ХХ ст. відбулася лібералізація світової торгівлі, багато країн послабили контроль за рухом капіталу і почали проводити більш сприятливу політику щодо прямих іноземних інвестицій у свою економіку, що стимулювало інтеграцію ринків товарів і послуг.

Найбільшого успіху інтеграція досягла у Західній Європі, на теренах якої утворився Європейський Союз. Уперше правові акти про єдину Європу – Римські договори – було прийнято у 1957–1958 рр., далі ці угоди у 1986-1987 рр. було переглянуто і оновлено після ухвалення Єдиного Європейського Акта. Ще через кілька років відбулося підписання Маастрихтського договору (1992-1993 рр.), яким, власне, було започатковано Європейський Союз. Амстердамський договір (16-17 липня 1997 р.) заклав нові підвалини процесу інтеграції, отже, сьогодні ЄС – це фактично нова форма політичного устрою, об’єднання незалежних держав, що поступаються своїм суверенітетом лише в обмежених сферах або в обмеженій мірі.

Багато дослідників проблем міжнародної інтеграції використовують схему стадій інтеграції, запропоновану Б.Баласою, який вважав, що інтеграція – це стадійне явище, яке у своєму розвитку проходить такі етапи: зона вільної торгівлі; митний союз; спільний ринок; економічний союз; політичний союз, або повна інтеграція [21].

Зростання кількості та різноманітності форматів діяльності інтеграційних об’єднань, прискорення інтеграційних процесів у світі дають підстави вважати, що процеси глобалізації примушують країни шукати собі партнерів, а країни-одиначки, за словами Ю.Пахомова, приречені стати країнами-ізгоями.

- Є.Ніколаєв виокремлює кілька загальних рис, властивих більшості інтеграційних об'єднань [21]: у кожному об'єднанні враховується об'єктивно існуюча різниця рівнів розвитку країн-членів. Інтеграція є поетапною і різношвидкісною для кожної країни;
- багато серйозних блоків розглядають можливість переходу в перспективі, по-перше, на розрахунки між країнами у єдиній валюті і, по-друге, на впровадження єдиної валюти всередині блоку;
- у зонах вільної торгівлі внутрішні протекціоністські бар'єри повністю не скасовані;
- інколи країни змушені приєднуватися до центрів інтеграції, аби запобігти власній економічній маргіналізації;
- початок масштабних інтеграційних процесів у світі припав на останні 15-20 років. Інтеграція в цей час із субрегіональної перетворюється на регіональну (континентальну);
- на основі "базового" інтеграційного об'єднання виникають інші з іншими завданнями, цілями та дещо різним складом членів. "Відбруньковані" об'єднання функціонують одночасно зі своїми "батьками".

У подальшому, з розпадом світової системи соціалізму активізувалися інтеграційні процеси між Заходом і Сходом і протягом 90-х років продовжувалося значне зниження торгових перешкод, лібералізація торгівлі, були прийняті єдині правила у сфері регулювання банківських і фінансових операцій, що сприяло руху капіталу. Як наслідок, як зазначає Т.Каль-

ченко, якщо у 60-х рр. XX ст. лише 20% населення Землі проживало в країнах з відкритою ринковою економікою, у середині 90-х рр. XX ст. їх кількість збільшилася до 50%. Прискорювалась і регіональна інтеграція в рамках Європейського Союзу, НАФТА (США, Канада, Мексика), Організації азіатсько-тихоокеанського співробітництва (АТЕС), Організації експортерів НАФТИ (ОПЕК), Співдружності незалежних держав (СНД) [13, с. 68].

Розглянуті особливості інтеграційних процесів свідчать про зростаючий динамізм останніх, про те, що в епоху глобалізації вони стають центральними у всій системі міжнародних та світових економічних відносин.

Вважаємо, що значною мірою інтеграційні процеси активізуються сьогодні в результаті розвитку інформаційних та комунікаційних технологій, які виступають базисом нової продуктивності, сучасних організаційних форм і, зрештою, самої глобальної економіки. Це призводить до формування "суспільства знань", об'єднання планети в єдину інформаційну мережу; переведення міжнародної торгівлі у режим он-лайн. Система глобальної інформації призводить до появи глобальних продуктів, що виявляється в стандартизації товарів та уніфікації торговельних марок. Таким чином, технологічна революція зумовлює певну уніфікацію світу, життя за єдиними принципами, прихильність до єдиних цінностей, наслідування єдиних звичаїв та норм поведінки.

За висновками Всесвітнього банку, у виграші від економічної інтеграції в 90-ті рр. опинилися саме ті країни, що знизили політичні бар'єри, які перешкоджають міжнародній торгівлі та інвестиціям. Разом з тим, в 90-ті рр. темпи економічного зростання країн, яких майже не торкнулися глобалізаційні процеси (Нігер, Демократична республіка

Конго, інші країни Південної Сахари), були негативними. Таким чином, ізоляціонізм у цьому разі дорівнює відставанню. Багато народних господарств у період з 1975 р. до початку 2000-х рр. поліпшили своє становище як в абсолютному вираженні, тобто в розмірі ВВП на душу населення при постійних цінах, так і стосовно США як провідної економіки світу. Зокрема, Китаю за останні 25 років, забезпечуючи реальний ріст ВВП близько 10% на рік, вдалося вивести із граничної бідності 422 млн. людей. У вигравші також опинилися Єгипет, Ботсвана, Чилі, Пакистан, Індонезія та Шрі-Ланка. Такі країни, як Аргентина, Гана, Камерун та Мексика покращили власне становище в абсолютному вимірі, хоча й збільшили відставання від США.

Дослідження інтернаціоналізації економіки як структурованого і стадійного процесу, що об'єктивно зумовлює формування глобальної економіки, дає можливість виділити мікро- та макрорівні інтернаціоналізації, її екстернальний та інтернальний шляхи, внутрішні і зовнішні прояви. За науковими дослідженнями, інтернаціоналізація економіки має різні етапи розвитку: початковий, локальний, інтеграційний, глобальний. Т.Кальченко розглядає інтернаціоналізацію за такими характеристиками [13, с. 43]:

- інтернаціоналізація є в принципі універсальною за суб'єктами і простором, які охоплюються нею, хоча і не обов'язково втягує до сфери власного впливу всіх чи навіть більшу частину учасників міжнародної економіки. В деяких випадках вона здатна досягати (і досягала) таких масштабів. Але найчастіше і ефективніше цей процес демонструє розвиток на локальному рівні і/чи як супроводження окремих сфер, видів, напрямів діяльності;

- інтернаціоналізація як явище повинна була історично з'явитися досить рано – за суттю одночасно з появою перших чітко оформлених соціально-територіальних структур. Головна її функція – *забезпечення стійких міжнародних зв'язків у реально функціонуючій світовій економічній системі*;
- інтернаціоналізація є поступовим взаємопроникненням технологічних і культурних стандартів, яке проте не захоплює державного суверенітету. Національні кордони ніби перетворюються на напівпрозорі перегородки;
- інтернаціоналізація є історико-еволюційною підготовкою глобалізації, в операційному сенсі – прямим і безпосередньо попереднім процесом останньої, яка не могла б виникнути, якби їй не передували масштабні, довготермінові та всеохоплюючі процеси інтернаціоналізації, які підготували матеріальне, когнітивне, політичне підґрунтя глобалізації. Якщо явище інтернаціоналізації різних видів діяльності, відносин, процесів обміну і розвитку існує стільки, скільки самі міжнародні відносини, то глобалізація як явище оформилася у другій половині ХХ століття. Причому суб'єктом глобалізації, як і в разі з інтернаціоналізацією є, в принципі, увесь спектр суб'єктів сучасної економіки, політики, міжнародного життя.

Процесу інтеграції та інтернаціоналізації протистоїть процес локалізації і регіоналізації. За дослідженнями Є.Ніколаєва, “преференційний” режим, що встановлюється країнами-учасницями для розвитку взаємовигідного співробіт-

ництва, одночасно дискримінує інші країни. Тому регіоналізація світового інтеграційного процесу, розсмикуючи його по різних квартирах і економічно ці квартали виділяючи, не усуває бар'єрів на шляху глобальної інтеграції, а лише змінює їх просторову конфігурацію. Через це виникає питання про те, чи є континентальні регіони відносно закритими чи відкритими, чи не відбувається їх поступова зовнішня лібералізація, тобто наскільки ідеї нового регіоналізму адекватні дійсності [21].

Підкреслимо, що інтеграція та інтернаціоналізація виступають як сукупність процесів організованого використання матеріальних та нематеріальних ресурсів у масштабі всієї планети, процес взаємопроникнення економік, політики, культури, мови, який є об'єктивною реальністю, яку не можна припинити, загальмувати, відмінити. В результаті інтеграція та інтернаціоналізація перетворюються на глобалізацію, яка, за виразом І.Валлерстайна, вказує на формування такої світової системи, якій притаманна надвисока складність у сенсі географічного охоплення, чисельності людей, які до неї належать, технологій, розмаїття економічної активності та середнього рівня знання.

В науковому світі йде активна дискусія щодо сутності і наслідків глобалізації – від позитивних оцінок до антиглобалізму. Так, згідно з характеристикою глобалізації, яку наводить один з відомих російських дослідників геополітичних процесів О.Дугін, глобалізація має два визначення:

1) дійсна глобалізація, що здійснюється в реальності як процес нав'язування всім країнам і державам світу західного економічного, політичного, культурного, технологічного та інформаційного коду. Така глобалізація проводиться "багатою Північчю" (країнами НАТО), "золотим мільярдом"

і спрямована на зміцнення їх світового панування. Це форма "нового колоніалізму", коли "багаті" правлять "бідними", "розвинені" – "нерозвиненими". Народи і країни при цьому втрачають залишки "суверенітету" і або вбудовуються в систему глобалізму, або стають "знедоленими", країнами-паріями, "віссю зла". Економічно така глобалізація наполягає на повсюдному затвердженні ліберальної моделі економіки, радикального монетаризму.

Політично така глобалізація стверджує необхідність повсюдного утвердження світського ліберал-демократичного устрою, домінування ідеології "прав людини", "відкритого суспільства", "громадянського суспільства". Державність, адміністративні системи різних держав поступово скасовуються. Стратегічно така глобалізація означає прямий контроль збройних сил США та їх партнерів (сателітів) по глобалізації (Англія) над усім простором планети. Така глобалізація може бути названа "глобальною глобалізацією" (перехід від системи суверенних країн до єдиної світової держави зі світовим урядом на чолі).

О.Дугін називає таку глобалізацію однополярною, адже головною інстанцією залишається сучасний Захід. У ході такої глобалізації передбачається поступова відмова від колишніх моделей міжнародного права: відмиранню підлягають такі структури, як ООН, НАТО і т. д. На цьому місці повинні бути сформовані інші структури, які передбачають більш повну концентрацію влади (економічної, політичної та військової) в руках "глобальної еліти" (надалі – "світового уряду"). На відміну від існуючих нині міжнародних структур, заснованих на обліку силового потенціалу багатьох країн, структури глобальної влади передбачають більш чітко виражену єдиноначальність.

Стратеги США мислять такий світоустрій, як перенесення американської політико-економічної та культурної моделі на простір всієї планети. Ця ідея закладена в концепції “Сполучених Штатів Світу”;

2) потенційна глобалізація – чисто теоретичний проект, поширений в гуманітарних (найчастіше “лівих”, екологічних, сцієнтистських і т. д.) колах розвинутих країн. Гуманітарна глобалізація мислиться як розвиток діалогу культур та цивілізацій після закінчення протистояння двополярного світу. У цьому разі під “глобалізацією” розуміється не нав’язування Заходом єдиної економічної, культурної, політичної, інформаційної, ціннісної моделі всім іншим, але “глобальний обмін досвідом”, інтенсивний діалог різних суб’єктів. Подібна глобалізація передбачає подолання “колоніального” (“расистського”) підходу, прагне надати різним народам свободу для вибору шляху історичного та культурного розвитку.

Гуманітарна глобалізація допускає розмаїття соціально-політичних та економічних систем, має пацифістський характер, веде до ядерного роззброєння всіх країн, включаючи США, або (як проміжна фаза) створення кількох ядерних полюсів, що обмежують одне одного, і може бути названа багатопольною, на відміну від першої – однополярної.

Різновидом такої глобалізації можна вважати “часткову”, “локальну глобалізацію” або “глобалізацію великих просторів”, що припускає інтенсивне економічне, політичне та соціальне зближення країн з єдиним цивілізаційним кодом (глобалізація не в рамках всієї планети, але в рамках однієї цивілізації). Прикладом “регіональної глобалізації” можна назвати сучасний Євросоюз або країни ЄврАзЕс [10].

По-різному оцінюючи можливості і недоліки глобалізації, західні автори (О.Гоффлер, Е.Гідденс, Ф.Фукуяма, А.Турен,

М.Кастельс, З.Бауман, У.Бек та ін.) вважають, що інтернаціоналізація і глобалізація є об’єктивними явищами і якими б сильними не були ізоляціоністські погляди деяких політиків і держав, але ера “закритих” суспільств уже закінчилась. Іде формування нового міжнародного порядку, у якому відбувається об’єднання не лише на міждержавному, регіональному рівнях за певними економічними, політичними, територіальними інтересами, але відбувається також об’єднання громадських рухів, організацій, поширення ідей, які підтримуються широкими громадськими колами. За думкою більшості вчених, глобалізація із стану “ізолюваних цивілізацій” і просто міжнародного об’єднання держав перетворює світ у взаємопов’язану систему з інтенсивними моделями обміну, влади, ієрархії та нерівності. За думкою Е.Гідденса, глобалізація являє собою складне переплетіння ряду процесів, які розвиваються суперечливо або навіть у протилежних напрямках [9, с. 29]. Такими процесами є відкритість економіки, інтенсифікація гуманітарних потоків, розвиток комунікативних систем, інтернаціоналізація суспільних практик. Ці процеси актуалізують питання про нову стратегію і тактику соціального управління, необхідність розробки таких механізмів останнього, які здатні об’єднати громадян навколо позитивних змін і протистояти негативним суспільним тенденціям.

Сучасна наукова доктрина трактує глобалізацію як процес, що виводить цивілізацію на більш високий рівень розвитку із системною інтернаціоналізацією умов і сфер людської життєдіяльності, включаючи політичні, економічні, соціальні, екологічні, науково-технологічні та інші складові. Серед ключових імперативів сучасних глобальних трансформацій науковцями виділяються [12]:

- політика глобального капіталу щодо обмеження національного суверенітету держав та звуження їх економічної ролі на світових ринках;
- посилення ролі глобальної інституційної системи, яка виражає інтереси міжнародного фінансово-промислового капіталу, найпотужніших держав-лідерів світу та їх коаліцій;
- новий стратифікаційний поділ країн світу через асиметричний характер глобального економічного розвитку;
- трансформація біполярної системи світоустрою у багатополярну модель з посиленням ролі регіональних інтеграційних блоків та нових центрів світового економічного суперництва;
- техноглобалізм як визначальний фактор динамізації науково-технічного прогресу країн;
- фінансовий глобалізм;
- формування глобальної системи енергетичної безпеки, світову інформаційну революцію;
- розвиток глобальної конкуренції та глобальна екологічна криза.

Ці імперативи пов'язані з іншими суспільними процесами, найбільш важливими і радикальними з яких є: перехід найрозвинутіших країн світу (США, Канада, Західна Європа, Південно-Східна Азія) від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства; встановлення цивілізаційної єдності світу в результаті поширення як основоположних принципів організації громадського життя цінностей та ідеалів європейської цивілізації: соціально-

орієнтована ринкова економіка, багатопартійна парламентська демократія, першорядне значення прав і свобод особистості; бурхливий розвиток науки, техніки, інформатики, який перетворює земну кулю в тісно переплетений клубок техніко-виробничих, торгових, фінансових та інших взаємозв'язків; формування цілісного світового господарства (глобальна економіка).

Поглиблення глобалізаційних процесів в усіх сферах суспільно-економічного життя породжує якісно нові виклики національним державам, що вимагає адаптації їх економік до світових трансформаційних процесів через формулювання відповідей на глобальні виклики та розроблення механізму ефективної інтеграції у світогосподарську систему.

Але через складність і суперечливість цього процесу спостерігаємо, як потенціал глобалізації міг би більш ефективно та масштабно впливати на розв'язання глобальних соціально-економічних проблем, забезпечення гармонізації інтересів розвинених країн та тих, що розвиваються. Це виявляється у поглибленні розшарування країн, регіонів, окремих суб'єктів господарювання за різними ознаками – доходами, інвестиціями, експортом товарів і послуг тощо. Як наслідок, зростає поляризація країн з високими доходами, де досягаються певні успіхи в розбудові соціальної держави, та країн, де система соціального захисту не охоплює всі верстви населення, що потребують термінової соціальної допомоги. Отже, розглядаючи питання про подальші шляхи розвитку, є необхідність повніше враховувати загальноцивілізаційні закономірності, ресурси, нові тенденції глобального, регіонального та локального розвитку.

Авторами циклу наукових праць "Імперативи глобальних трансформацій: стратегічні концепції інтеграції, конку-

ренто-спроможності і сталого розвитку України” [12] обґрунтовано наукове положення про те, що за умов глобалізації суттєвої модифікації зазнають конкурентні механізми ринку. Конкуренція була і залишається рушійною силою розвитку у ринковому середовищі, однак її трансформація (перехід від досконалої до недосконалої і далі до глобальної конкуренції) зумовлює зміну диференційованих макро-, мікро-, функціональних підходів на підхід інтегративний. Виникає якісно новий стан ринку – “гіперконкуренція”, коли швидкість змін правил “глобальної гри” дозволяє адаптуватись до них лише найбільш дієздатним та активним організаціям різних рівнів, здатних опанувати ефективні механізми формування та використання конкурентних переваг. Загалом фундаментальні умови глобальної конкуренції вимагають випереджувальних організаційно-структурних змін на високоінтелектуальній основі, а глобальна конкурентоспроможність забезпечується ефективними інвестиційно-інноваційними стратегіями розвитку, здатними нівелювати асиметрії і диспропорції сучасного постіндустріального інформсередовища.

Виходячи з наведених міркувань, можна стверджувати, що на етапі глобалізації ми маємо якісно новий етап розвитку світової економіки, який відрізняється від попередніх ступенів інтернаціоналізації господарського життя тим, що світове економічне співтовариство перетворюється на цілісну економічну систему, де національні соціуми стають складовими елементами єдиного всесвітнього господарського організму і змушені пристосовуватися до реалій глобальної економіки. Тобто глобальна економічна система поступово стає сильнішою і більш значимою, ніж національні економічні системи. В результаті глобалізація об’єктивно призводить до

розмивання і знецінювання регулюючих функцій національної держави, яка не здатна регулювати економічні, соціальні, політичні, культурні процеси, які виходять за національно-державні рамки.

Як вважає Т.Кальченко, глобалізація принципово відрізняється від інтернаціоналізації тим, що провокує нівелювання національних кордонів, підриває підґрунтя національного суверенітету, закладає фундамент деякої нової, глобальної спільноти. За наявності багатьох спільних рис, глобалізація і інтернаціоналізація є все ж таки якісно різними процесами, тому їх можна розглядати як стадії, що наслідують одна другу.

Країни, що розвиваються в полі інтернаціоналізації і глобалізації, знаходяться ніби в різних діапазонах. Звичайно, що між інтернаціоналізацією і глобалізацією немає нездоланного бар’єру. Якщо прийняти точку зору, що акцентує увагу не на стадіальній, а на якісній розбіжності, то можна вважати, що глобалізація виглядає, з одного боку, конкурентом інтернаціоналізації, з іншого – прояви глобалізаційного процесу мають місце і в ході інтернаціоналізації, що виділяється посиленням взаємозалежності окремих держав [13, с. 188].

Як зазначається в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень “Зміна пріоритетів у системі міжнародної безпеки під впливом світової фінансової кризи” [11], остання світова фінансово-економічна криза стала яскравим каталізатором прояву назрілих проблем світового розвитку не лише в економічній, але й геополітичній площинах. Система міждержавних взаємовідносин, яка протягом останніх десятиліть забезпечувала розвиток та надавала гарантії безпеки для більшості країн, вже не відповідає реаліям сьогодення.

Це, зокрема, засвідчує хвиля акцій громадського протесту (аж до збройних конфліктів), що розгортається у світі, недостатня спроможність існуючих міжнародних інститутів ефективно вирішувати питання подолання поточних загроз та гарантування міжнародної безпеки.

Питання побудови нового світового економічного порядку активно обговорюється на міжнародних зустрічах вищого рівня. Зокрема, найгостріші питання забезпечення глобальної економічної безпеки та встановлення нових “правил гри” порушувалися на останніх самітах країн “великої двадцятки” (G20), АТЕС, ОБСЄ, а також на 41-му Давоському форумі.

Головними темами Всесвітнього економічного форуму у Давосі стали: нестабільність глобальних сировинних і продовольчих ринків, зростання цін на енергоносії, пошук нових моделей росту і конкурентних переваг, зміна функцій державного регулювання у посткризовому світі. Світова економіка зіштовхнулася з інфляційними процесами, безробіттям і, як результат, - соціальною і політичною нестабільністю. Протести у Тунісі, Єгипті, Греції та інших країнах підтверджують таку тенденцію. Таким чином, виникла загроза дезинтеграції, якщо не будуть вжиті заходи щодо того, щоб політика була ближчою до людей, економічне відновлення приводило до поліпшення якості їхнього життя.

Світова криза довела, що економічна система ХХ ст. уже не здатна керувати ризиками ХХІ ст., які просто перекладаються з одних частин суспільства на інші, в результаті доводячи максимум ризиків для найбільш вразливих груп та держав, які найбільше страждають від подорожчання продуктів, енергоносіїв, безробіття, бідності. Курс на розумну економіку стає сьогодні одним з головних завдань для всіх країн світу,

адже лідером стане той, хто зможе максимально наростити частку продукції з високою доданою вартістю.

Отже, система міжнародних економічних відносин, побудована на традиційних правилах та постулатах ринкової економіки (вільний рух товарів і капіталів, Ямайська валютна система тощо) виявила свою недосконалість у нових реаліях. Так, на фоні “валютних війн”, що тривали у 2010 р. між Китаєм та США, відбулося значне посилення протекціоністських настроїв у світовому співтоваристві; зросла конкуренція за ринки збуту; постало питання про необхідність світової резервної валюти як альтернативи долару США, а також доцільність створення глобальної системи резервних ресурсів (енергетичних, продовольчих та ін.).

Крім того, розгорнулася широка дискусія щодо вибору між цінностями ліберальної капіталістичної системи та жорстко регульованою ринковою економікою. Західні експерти наполягають, що США та ЄС мають дотримуватися існуючої системи цінностей, оскільки саме у ній вони досягли максимальних успіхів.

Суттєву конкуренцію цій системі сьогодні становлять, у першу чергу, соціалістичні країни Східної Азії (Китай, В'єтнам), які за останні роки в умовах жорсткого державного регулювання досягли значних економічних успіхів і увійшли до складу світових та регіональних лідерів.

Гостро постало питання реформування глобальних інститутів, які виявилися неспроможними у сучасних умовах ефективно впливати на процеси забезпечення міжнародної безпеки у різних її проявах. Потенціал цих організацій не можна ігнорувати, враховуючи їх напрацьований досвід, правову базу, наявні кадрові та фінансові ресурси тощо. Проте

таке реформування повинне враховувати зміну балансу сил в системі міжнародних відносин, що має відповідним чином відкоригувати формат представництва держав-учасниць та їх участь в управлінні діяльністю цих організацій.

Переважає більшість існуючих міжнародних організацій була створена після Другої світової війни. Вони були засновані країнами, які мали на той час найбільший вплив на систему міжнародних відносин, і їх основним завданням було задоволення власних національних інтересів. На сьогодні діяльність цих організацій об'єктивно не зорієнтована на подолання новітніх викликів і загроз, а структура їх управління вже не відповідає новому багатополлярному формату міжнародних відносин. З огляду на зростаючу актуальність питань забезпечення економічної безпеки у світі, дедалі більш характерною стає тенденція економізації діяльності основних міжнародних інститутів.

Глобалізація приводить до появи нового політичного феномена – глобального управління, яке розуміється як сукупність офіційних інститутів і організацій, які створюють і підтримують правила і норми, що управляють світовим порядком, та всі організації і групи впливу – від багатонаціональних корпорацій, транснаціональних соціальних рухів до численних неурядових організацій, які переслідують цілі і задачі, досягнення і вирішення яких залежить від транснаціональних правлячих і владних інститутів. Найбільш впливовими інститутами є ООН, СОТ та інші, але не менше значення має участь у глобальному процесі громадських об'єднань і рухів.

Розвиток глобального управління виявляється у формуванні міжнародних режимів, які передбачають принципи,

норми, правила і процедури прийняття рішень, щодо яких у певній сфері міжнародних відносин очікується загальна згода. Міжнародні режими охоплюють значне коло учасників, включаючи уряди, урядові органи, неурядові владні структури, створюючи систему «урядування без уряду» в сучасному світовому порядку (наприклад, ОБСЄ – Організація безпеки і співробітництва в Європі).

Але ці інституції неоднозначно оцінюються з точки зору збереження державності, оскільки їх здатність брати на себе деякі функції національних держав суттєво різняться. Ф.Фукуяма привертає увагу до тих технічних організацій, які встановлюють стандарти, міжнародні правила, що сприяють глобальній ефективності, однак виступає проти політизованих за своєю природою організацій, що прагнуть зламати легітимність національних держав без застосування на заміну їм ефективних міжнародних інститутів [26, с. 195].

Необхідність формування глобального громадянського суспільства визначається тим, що світовим тенденціям до зuboжіння, екологічного дисбалансу, психологічного відчуження людини неможливо запобігти лише на локальному або національному рівнях. Глобальні ринкові механізми та структури можна демократизувати лише за допомогою узгоджених всесвітніх громадських акцій. Такі акції і об'єднання, на відміну від міжнародних механізмів ринкового та урядового походження, намагаються діяти по горизонталі. Це дає можливість діяти повсюди, керуватися не імперативами, а швидко реагувати на зміни, швидко пристосовуватися і діяти стільки, скільки це необхідно для вирішення проблеми. Головним засобом діяльності є спілкування, спільне вирішення проблем і, як тільки у них відпадає потреба, вони розпада-

ються. Прикладом такої діяльності є акції антиглобалістів, Міжнародної амністії, організації “Лікарі без кордонів” тощо.

На рівні глобальних об’єднань зусилля зацікавлених неурядових організацій вплинули на підсумки найбільших всесвітніх конференцій ООН (Глобальний форум у м. Ріо-де-Жанейро та Світовий саміт 1992 р., Віденська конференція з прав людини, Каїрська конференція з питань народження та розвитку, Всесвітній саміт з проблем соціального розвитку у м. Копенгагені 1995 р. та ін.).

Процес побудови подібних всесвітніх мереж простежується також у царині ринкових інституцій. Окрім лобювання і контролю за прозорістю діяльності та звітністю, що їх проводять організації, які опікуються процесами розвитку, приміром, Світовий банк і Міжнародний валютний фонд, на міжнародному рівні діють потужні асоціації споживачів, які зробили значний внесок у підвищення відповідальності перед суспільством з боку різноманітних ринкових структур. Для захисту прав людини в економічній і соціальній сфері в умовах погіршення соціального забезпечення створена Міжнародна асоціація людської економіки.

Першочерговим завданням, яке стоїть перед громадянами та інституціями громадянського суспільства, стає необхідність втілити різноманітність громадських інтересів, адже ні уряд, ні бізнесові структури не можуть повною мірою їх відобразити. Це особливо видно на прикладі зростання апатії громадян до таких форм політичної участі, як голосування на виборах, партійна діяльність, членство у профспілках. З іншого боку, політичне відчуження, глобальна культура, гомогенізація викликає у деяких громадян захисну реакцію у вигляді повернення до етноцентризму, націоналізму, тому відродження

почуття небайдужості та солідарності може бути ефективною альтернативною як соціальній фрагментації, так і агресивному утвердженню національної або релігійної ідентичності.

Можна вважати, що змістом глобальних громадянських акцій є:

- почуття належності до широкої спільноти, яка має спільні цінності, що не виключають визначення і сприйняття цінностей кожного;
- визначення універсальних людських чеснот – любов, співчуття, турбота про інших, безкорисливість, толерантність, неповторність, плюралізм, миролюбність, справедливість, солідарність, відповідальність перед іншими;
- бажання захистити універсальні людські цінності на протигагу державному і владному примусу та індивідуалістичному егоцентризму, переконання у пріоритеті прибутку над інтересами суспільства.

Названі особливості глобального громадянського суспільства впливають на стратегію і тактику державного управління, зокрема визначають потребу у створенні таких механізмів управління, які здатні впливати на інтернаціональний об’єкт управління. Так, Е.Гідденс вважає, що глобалізація має супроводжуватися поглибленням демократії, яка може приймати різні форми залежно від конкретних умов: ефективного делегування повноважень; ефективні антикорупційні заходи; інституційні реформи; прозорість у політичній сфері; альтернативні демократичні процедури («народне журі», електронні референдуми); співробітництво політичних партій з групами інтересів, наприклад, з екологічними рухами; виховання культури громадянськості [9, с. 90-95].

4.2. ОДНОПОЛЯРНІСТЬ І БАГАТОПОЛЯРНІСТЬ СВИТУ: ГЕОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Інтеграція та інтернаціоналізація світового простору приводять до формування нового світового порядку як системи військово-політичних, політичних, соціальних, економічних відносин між державами та іншими учасниками світової політики, який формується в результаті цивілізаційних змін і суттєво змінює геополітичну карту світу. Це обумовлює формування різних інтеграційних стратегій залежно від того, до якої групи розвитку відноситься країна, якою ідеологією керується у внутрішній і зовнішній політиці.

Досліджуючи геополітичні процеси, О.Дугін виділяє на геополітичній картині світу такі полюси:

- американський полюс (центр планетарної глобалізації), який є носієм коду, в якому тенденції автономної раціональності, розвиток капіталізму дійшли до своєї логічної межі. Звідси “нова економіка”, “фінансизм” (Ю.Осипов), “турбокапіталізм” (Люттвак) і “реальна домінація капіталу” (К.Маркс “Економіко-філософські рукописи”). Це і є код глобалізму. Планетарна глобалізація – це глобальне поширення “нової економіки”;
- європейський полюс є продуктом розвитку капіталізму попереднього періоду. Це ідеально відточений і оптимізований зразок гетероекономіки. У ній зберігається баланс “ринкового фундаменту” – в цьому випадку це “інтегрований великий простір”, який може бути розглянуто і як “прелюдію планетарного глобалізму”, і як його фазове заперечення,

якщо це рейнсько-ніпонська модель (М.Альбер) що буде зміцнюватися через опозицію англосаксонської моделі: тут між двома полюсами можливі “структурні прагматичні тертя”;

- тихоокеанський економічний полюс, аналогічний європейському (з меншим ступенем інтеграції), ймовірність опозиції “планетарному глобалізму” тут підкріплюється серйозними розходженнями в типі раціональності (“традиційні суспільства”), що може виявитися через загострення чисто економічних колізій;
- віртуальна четверта (євразійська) зона – її потенційне економічне об’єднання може стати головною перешкодою для “планетарного глобалізму”. Тут у наявності глибинне відторгнення основного коду глобалізму, господарський хаотизм, повна ціннісна протилежність раціональним і методологічним основам “нової економіки”. Разом з тим ресурсний, енергетичний, військово-стратегічний, політичний і геополітичний потенціал цієї зони настільки значний, що здатний стати вирішальним аргументом через альянс з сусідніми “великими просторами”, в тому разі якщо відносні протиріччя між “планетарною глобалізацією” і “регіональною глобалізацією” перейдуть деякий критичний поріг. Це прекрасно усвідомлюють архітектори глобалізму і американські стратеги, представляючи “віртуальну інтегровану Євразію” як основного потенційного стратегічного противника і головного ворога США в ХХІ столітті [10].

Наведена О.Дугінім сучасна геополітична картина світу свідчить, що закономірності її розвитку та складні конструкції різних політичних союзів і міжнародних об'єднань можна розглядати лише на основі синергетики, яка може пояснити суперечливість і неоднозначність інтеграційних процесів, характерних для кінця XX – початку XXI ст. У контексті цієї теорії розвиток розглядається як підвищення стійкості до впливу зовнішнього середовища: зростання населення і споживання, з одного боку, і обмеженістю ресурсів – з іншого. У результаті інтеграція може розглядатися як ускладнення конструкції міжнародної економічної і політичної системи з метою ефективного використання обмежених ресурсів у тривалому інтервалі часу. Тут діють такі особливості розвитку, як принцип мінімуму дисипації (згідно з цим принципом, у процесі розвитку подальша конструкція системи розсіює енергії менше, ніж попередня) і «закон збереження», який формує траєкторію розвитку системи, обмежуючи нескінченну кількість можливих варіантів. Спираючись на ці особливості, можна по-новому оцінити основні тенденції нового світового порядку.

Серед них, як зазначалось вище, поряд з позитивними рисами інтеграції та інтернаціоналізації світового господарства відбувається процес закріплення ієрархічної нерівності різних країн та націй, оскільки залишається можливість для певної групи акторів міжнародної спільноти мати переваги в економічному збагаченні, політичному та культурному впливі, у той час як для периферійних країн сценарії розвитку не передбачають навіть вирішення поточних проблем і приводять до хронічного відставання цих країн від розвинених держав.

Це призводить до створення протестного потенціалу, який є захисною реакцією на ризики, що породжуються

глобалізацією: порушення компромісу між працею та капіталом у глобальному світі, зростання нерівності членів світової спільноти, загострення економічних і соціальних проблем. Серйозною загрозою є зростання економічних інтересів глобального фінансового капіталу з інтересами національної державної бюрократії, яка прагне задовольнити насамперед власні егоїстичні потреби, формувати нові олігархічні групи.

Звернемо увагу і на таку форму протесту, як протест проти політики вестернізації (американізації), який обумовлюється тим, що, по-перше, неоднорідний політичний, економічний, соціокультурний світовий простір не може бути уніфікований чи стандартизований за єдиним західним зразком. По-друге, цивілізаційні фактори продовжують домінувати у сучасному світогосподарському просторі. По-третє, світові цивілізації здатні протистояти будь-якому викликові, якщо захищені їх традиції та цінності.

Як приклад, у переважній більшості соціумів “третього світу”, особливо у населення арабських країн, західні ідеї індивідуалізму, лібералізму, конституціоналізму, правової держави, демократії, вільного ринку, відокремлення церкви від держави не завжди сприймаються як необхідні. З цього випливає, що вестернізація (американізація) може сприйматися як загроза знищення національної ідентичності, традицій і цінностей, локальних економік. Зокрема, модернізаційні можливості держав Сходу показали, що успішна індустріалізація можлива і без вестернізації.

Інша проблема полягає в тому, що виникає питання, наскільки національні держави зберігають свій вплив і значення, незважаючи на залежність від таких інститутів, як СОТ, МВФ

і Всесвітній банк. Насамперед це стосується суверенних держав “третього світу”. Боротьба між країнами “золотого мільярда” та країнами-периферії точиться навколо таких питань, як: правила конкуренції, урядові закупівлі, подальше зниження бар’єрів у торгівлі промисловими товарами, лібералізація інвестицій тощо. Адже глобалізація сьогодні здійснюється заради прибутку та реалізації інтересів невеликої кількості найпотужніших держав і транснаціональних корпорацій за допомогою їх цілеспрямованої політики в той час, як загострюються соціальні, політичні, екологічні, економічні проблеми країн “третього світу”. Останні змушені пасивно рухатись у вказаному лідерами напрямку, виконуючи роль постачальника дешевих сировини та робочої сили. Отже, в цих країнах зростає протест проти всесвітньої експансії капіталу та капіталістичної основи нового світового порядку, які не зважають на цінності людського і соціального розвитку, породжуючи нерівність серед членів світової системи; піддається критиці ліберальна природа політичних цінностей, а також ідея глобального лідерства США. Пропонується замінити стереотипи глобального домінування парадигмою взаємодії різних культур, що виключає встановлення монополії будь-якого одного культурного зразка. Це відкриває значні можливості для соціально-економічної співпраці, взаємозбагачення культур та уникнення конфронтації.

Процеси глобалізації викликають нові проблеми також перед розвиненими країнами, адже неоліберальні принципи господарювання починають розвалювати західне суспільство на ті ж зони злиденності й багатства, не просто поділяючи його на бідних і багатих, а й стрімко збільшуючи цей розрив. Як наслідок, пришвидшується динаміка сучасних соціальних процесів,

що спричиняє трансформації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Принципи людського співіснування зазнають кризи під впливом ринкових принципів і правил співжиття. Прагматизм витісняє етичні норми регуляції поведінки у суспільстві. Спостерігається послаблення демократичних структур інститутів громадянського суспільства.

Спрощене сприйняття ринково-суспільних відносин призводить до примітивних поглядів у сприйнятті світу загалом, як наслідок піддається критиці так званий ринковий фундаменталізм, ідеологія панування світового ринку. Слід враховувати, що ринок не підкорюється ні державам, ні їх об’єднанням, ні наднаціональним органам. Водночас анархія ринку, виснажуючи ресурси, породжує конфлікти за їх володіння. Проте ринок не знищує держави. Тому ні концепція ринку, ні концепція сильної держави не повинні нав’язуватись сучасному світові.

Внаслідок зазначених змін у рамках нового світового порядку маємо три основні конкуруючі центри активного розвитку міжнародних економічних відносин та інтеграційних процесів – європейський, американський і азійсько-тихоокеанський. Визначальними об’єднаннями у кожному з них є, відповідно, ЄС (Європейський Союз), ЄФТА (Європейська Асоціація Вільної Торгівлі); НАФТА (Північноамериканська угода про вільну торгівлю), МЕРКОСУР (Спільний ринок Південної Америки – Бразилія, Аргентина, Уругвай, Парагвай, Чилі), ФТАА (Панамериканська зона вільної торгівлі), АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії) та АТЕС (Азіатсько-Тихоокеанська економічна співпраця).

Пострадянські країни одразу після розпаду СРСР створили спільний ринок з елементами економічного союзу

– СНД (що класифікується Світовою організацією торгівлі як зона вільної торгівлі), у складі якого почав працювати митний союз країн ЄврАзЕС, а зараз створюється Єдиний економічний простір, який починає із зони вільної торгівлі, а у віддаленій перспективі може перетворитись на економічний союз.

Названі об'єднання мають різний зміст: у рамках спільного ринку СНД забезпечується вільний рух робочої сили, але немає зони вільної торгівлі товарами, єдиного інвестиційного поля; в економічному союзі АТЕС не передбачено вільної торгівлі, єдиної митної політики чи вільного руху факторів виробництва і т.д. Таким чином, існують різні напрями узгодження та інтеграції. У зонах вільної торгівлі та митних союзах узгоджується проведення торговельної політики, спільний ринок забезпечує вільний рух факторів виробництва, а в економічному союзі спільними зусиллями вирішуються питання соціально-економічного співробітництва та розвитку.

Спільною особливістю цих об'єднань є прагнення країн-сусідів, які не входять до того чи іншого об'єднання, вступити до нього. Тобто важливою мотивацією сучасної інтеграції є сила тяжіння існуючого потужного інтеграційного об'єднання, або так званий “демонстративний ефект” (“ефект доміно”). Значні економічні успіхи, які демонструють держави-члени інтеграційного об'єднання, приваблюють оточуючі країни, які можуть і не мати необхідних для інтеграції передумов. Сила тяжіння має важливе значення для периферійних країн, яким бракує власних ресурсів для успішного розвитку. Для них масштабні зв'язки із зовнішнім світом, отримання ззовні матеріальних та інтелектуальних імпульсів розвитку стають однією з найважливіших умов виходу на траєкторію сталого зростання [21].

У цих інтеграційних об'єднаннях здійснюється основна діяльність ТНК, формуються моделі зростання добробуту населення, розвиваються форми співпраці, які дозволяють розглядати новий міжнародний порядок як світовий інтегруючий розвиток. У результаті посилюється взаємозалежність між названими світовими центрами, які мають координувати свою діяльність, щоб запобігти економічним і фінансовим ризикам та загрозам фінансових криз.

Виникає феномен паралельної кількарівневої інтеграції держав, за якого одна країна бере участь одночасно у кількох організаціях. У результаті кожна країна вибудовує власну геополітичну стратегію, яка залежить від того, до якого світового полюсу тяжіє та яку соціально-політичну ідеологію обирає. Зокрема, для України основними факторами впливу на формування власної геополітичної стратегії можна вважати те, що після закінчення “холодної війни”, краху комунізму у Східній Європі і кризи радянської моделі як усередині СРСР, так і на міжнародній арені, позначилися контури нового світу – “одного світу”, що говорить “однією мовою”. “Новий світовий порядок” ґрунтується не на ідеологічному конфлікті і рівновазі страху, а на загальному визнанні міжнародних норм і принципів моралі. Головним тут було усвідомлення того, що розбіжності слід вирішувати мирним шляхом, агресія і експансіонізм підлягають протидії, ядерні арсенали мають бути взяті під контроль і скорочені, а населення всіх країн, якими б вони не були, заслуговує поваги до прав людини.

Архітектори нового світового порядку вважали, що він повинен бути “зав'язаний” на США, тобто біполярний світ поступився місцем однополярному, де роль “всесвітнього поліцейського” свідомо була відведена США. Цю роль

США і зіграли в ряді випадків: в операції “Буря в пустелі” з вигнанням Іраку з Кувейту, в “гуманітарній інтервенції” НАТО у справі колишньої Югославії, бомбардуваннях Афганістану з подальшим поваленням Талібану в 2001 р. тощо. Отже, глобальна гегемонія США обіцяла принести міжнародному співтовариству мир, а з ним разом – найширше політичне і економічне співробітництво.

Проте ці дії США показали, що такий новий світовий порядок є спробою повернути історію в таке русло, яке найбільше відповідало б інтересам США і цілям збереження їх гегемонії у світовій економіці. Отже, ідея стабільної однополярності, можливо, з самого початку була міфом, оскільки гегемонія однієї держави завжди викликає роздратування і ворожість з боку інших, а роль світового поліцейського безконечно довго виконувати неможливо. Однополярність може бути всього лише якоюсь перехідною фазою. Вже сьогодні є ознаки того, що світовий порядок ХХІ століття буде багатопольним, і в ньому формуються, крім США, такі центри, як Китай, Європейський Союз при пануванні Німеччини і Франції, Японія і Росія; важлива роль буде також належати регіональним центрам сили – Бразилії та Індії.

Як вважають науковці, багатопольний світ викликає низку дискусій, оскільки незрозуміло, чи буде багатопольність внутрішньо стабільною, адже біполярність жорстко структурована. Багатопольність породжує більш поточні і менш передбачувані умови, при яких головні актори завжди знаходяться в більшій чи меншій невизначеності щодо своїх власних ролей і завдань. Чим вище тут рівень рівності між великими державами, тим нестабільнішою є система, оскільки кожна з сторін може піддатися спокусі змінити баланс сил

на свою користь і тим самим домогтися гегемонії. У такій ситуації спілки легко створюються і розпадаються, вчорашні союзники стають супротивниками (наприклад, США і ЄС), а противники - союзниками (наприклад, США і Росія або Китай і Японія). При таких союзах стає можливим становлення нової біполярної системи у вигляді двох союзних блоків держав. Ще одним фактором нестабільності багатопольної системи стає здатність невеликих за чисельністю терористичних груп і слабких в економічному і політичному відношенні “держав-ізгоїв” завдати такій системі абсолютно “непропорційної” шкоди.

Але є й оптимістичний погляд на багатопольність, який вбачає в ній нові можливості для миру й стабільності. Оптимісти вважають, що при більш плюралістичному світовому порядку чия-небудь глобальна гегемонія тут абсолютно неможлива: множинність незалежних акторів і перетасовування альянсів самі собою забезпечать баланс сил. Але навіть і при цьому міжнародна система ХХІ століття буде відрізнятися від усіх попередніх міжнародних систем у найважливішому відношенні: всі держави тут, навіть великі держави і наддержави, будуть жити в ситуації взаємозалежності, що скорочує ступінь свободи їх діяльності через глобалізацію і зростаюче значення міжнародних організацій. Розглянемо у зв'язку з цим основні геополітичні стратегії інтеграції США, ЄС, Росії та України.

Геополітична стратегія інтеграції США

Аналізуючи позиції США як одного з провідних економічних і політичних центрів інтеграції, можемо виділити такі глобальні цілі країни:

- просування і, в окремих випадках, нав'язування силою військової присутності демократичних,

ліберальних цінностей у країнах, що розвиваються і в будь-яких інших регіонах світу;

- забезпечення функціонування, розвитку і міжнародної безпеки багатонаціонального капіталу та використання для цих цілей військової та економічної переваги.

Для реалізації цих цілей на заході США зосереджують зусилля на реконструкції відносин у структурі НАТО та розширенні ЄС на схід до кордонів Росії. Для цього США заохочують інтеграцію України в європейські процеси і надають відповідну допомогу. Крім того, США прагнуть вивести із зони політичного та економічного впливу Росії Азербайджан, Грузію, Туркменістан і Узбекистан, отримати доступ до ресурсів Середньої Азії.

США не сприймають Євросоюз як єдиний блок і стратегічного зовнішньополітичного партнера. Співпраця з ЄС-27 для США – це крок, на який вони йдуть з тактичних міркувань, коли їм це вигідно, залишаючи за собою право в інших ситуаціях безпосередньо спілкуватися з країнами-членами. Доречно згадати дискусії про “стару” і “нову” Європу напередодні іракської війни, розміщення компонентів системи ПРО на території Польщі і Чехії за домовленістю з відповідними урядами, а також переговори з протидії тероризму і полегшення візових процедур, які йдуть винятково на двосторонньому рівні.

На сході основний інструмент впливу США – це участь в організації Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), а також у формуванні системи азіатсько-тихоокеанської безпеки спільно з Японією і Південною Кореєю. Стратегія США щодо Китаю засновується на тому, щоб не дати Китаю об’єднатися з великими сусідами – Росією, Індією, Іраном.

Росію США розглядають її як потенційного економічного партнера, з 1996 р. – партнера у АСЕАН, з 1998 р. – учасника організації Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС).

Згідно з основними тезами аналітичної записки Національного інституту стратегічних досліджень “Зміна пріоритетів у системі міжнародної безпеки під впливом світової фінансової кризи” [11], прагнення НАТО адаптуватися до нового безпекового середовища на глобальному та регіональному рівнях відображені у новій Стратегічній концепції НАТО, прийнятій на саміті у Лісабоні в листопаді 2010 р. Маючи потужний військовий потенціал та значний досвід у врегулюванні широкого спектру кризових ситуацій, НАТО має намір розширити сферу своїх повноважень, охопивши також питання енергетичної безпеки. У рамках створення мережі центрів НАТО з удосконалення майстерності у 2011 р. у Вільнюсі засновано Центр енергетичної безпеки при МЗС Литви, що стало одним з перших кроків НАТО з розвитку потенціалу у сфері забезпечення енергетичної безпеки.

Геополітична стратегія інтеграції ЄС

Геополітична стратегія інтеграції ЄС є спільною ініціативою союзу, яку реалізують спеціальний комісар з питань зовнішньої політики і безпеки, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), сили безпеки ЄС. Східна політика ЄС, зорієнтована на країни Центральної і Східної Європи, привела до розширення ЄС та прийняття програми “Східне партнерство” з Україною, Білоруссю, Грузією, Азербайджаном, Вірменією, Молдовою. З Росією підписано договір про партнерство та співробітництво.

Що стосується інтеграційних процесів, то для країн ЄС характерні такі тенденції: різна швидкість інтеграції; різні

моделі інтеграції, коли держави самі вирішують, брати чи ні участь у певній конкретній інтеграційній ініціативі; Європа концентричних кіл – концепція, запропонована Ж.Делором у січні 1989 року, що передбачає дедалі вищий рівень інтеграції у напрямі “центру” Євроспільноти. До центру ЄС відносяться країни після створення політичного союзу, спільного ринку та господарського й валютного союзів. Далі йдуть країни Європейської асоціації вільної торгівлі, наближені до ЄС у господарському і правовому плані. Зовнішнє коло утворюють країни, асоційовані з ЄС, які претендують на повноправне членство. Четверте, найширше коло – це країни-члени ОБСЄ як спільний простір європейського співробітництва.

Головною константою ефективної стратегії ЄС є оптимальне поєднання політичного прогресу з прогресом економічним і соціальним – з урахуванням об’єктивних реалій. За півстоліття цей процес сформував унікальне міжнародне середовище, в основі якого лежить подолання міждержавних протиріч і досягнення цілей окремих учасників винятково шляхом багатостороннього співробітництва. У сучасному світі саме держави - члени Європейського Союзу демонструють найбільшу готовність і здатність до обмеження національних амбіцій заради досягнення спільних цілей.

Після розширення (12 нових країн в 2004-2007 рр.) Європейський Союз досяг чисельності 500 млн. чоловік і в результаті об’єднання став претендувати на роль потужного гравця у світовій політиці. Але Союз має і певні інтеграційні проблеми:

- недостатня готовність країн-членів ЄС привести масштаби співробітництва в галузі безпеки і зовнішньої політики у відповідність до вимог, що пред’являються самостійним центрам сили;

- відставання Євросоюзу в галузі досліджень і високих технологій (сьогодні Європейський Союз витрачає менше 2% ВВП на зазначений сектор, США і Японія - близько 3%).

Найбільш складним зовнішньоекономічним питанням є енергетична залежність Євросоюзу від зовнішніх джерел. Це змушує ЄС прагнути до зміцнення енергетичних відносин з Росією і надання їм якомога міцнішого і взаємного характеру. Теоретично може бути поставлено питання про створення єдиного енергетичного комплексу Росії і Європи, заснованого на гарантіях прав власності, створенні спільних інструментів управління в галузі єдиного правового і регулятивного поля, про що свідчать зусилля по створенню нових газопроводів Росія-країни ЄС на півночі та півдні Європи.

В умовах світової кризи, яка виявила ослаблення “рефлексу інтеграції”, об’єктивна необхідність обмеження суверенних прав країн-членів Євросоюзу заради підвищення економічної та політичної конкурентоспроможності об’єднання певним чином вступила в конфлікт з глобальною тенденцією до посилення державного втручання в економіку і протекціонізму як реакції на загальносвітові виклики. Це застало ЄС у своїй антикризовій політиці, незважаючи на сильні протекціоністські імпульси в ряді держав (насамперед у Франції), продемонструвати здатність уникати заходів, які завдали б шкоди їх партнерам по загальному ринку. Це стало видатним досягненням інтеграції, як і здатність до активних і злагоджених колективних дій, направлених на вдосконалення державного регулювання у фінансовій сфері.

Але коли криза всерйоз торкнулася реального сектору (що загрожує політичними наслідками для національних урядів),

країни-члени рішуче обмежили спроби Брюсселя визначати умови державної допомоги підприємствам. Країни-члени критично сприйняли пропозиції про збільшення державних витрат (кейнсіанські заходи) і перехід від Євросоюзу як регулятивної системи до об'єднання як центру перерозподілу коштів. Остаточний пакет заходів підкреслює, що члени Європейського Союзу повинні варіювати макроекономічне регулювання, виходячи із специфіки кризових явищ на їх території.

Як геополітичний гравець, ЄС концентрує 20% світового експорту та імпорту, 20% світового ввозу та вивозу прямих інвестицій. Найважливіший інструмент політичного впливу Євросоюзу в світі – принцип політичної обумовленості, розроблений на початку 1990-х років. Він ставить розвиток торговельно-економічних зв'язків ЄС із зовнішніми партнерами в залежність від дотримання ними демократії, прав людини і верховенства закону. Ступінь дотримання цих параметрів Брюссель оцінює сам відповідно до власних індикаторів.

Іншим важливим інструментом досягнення політичних і економічних цілей є вимога правової гармонізації. Регулювання Європейського Союзу екстраполюється на його партнерів, щоб полегшити європейським компаніям ведення бізнесу в країнах-партнерах. У наявності прагнення ввести в брюссельське русло правовий розвиток “третіх” країн через введення вимоги про правову гармонізацію в текст відповідних угод.

У 2007 р. цей принцип був доповнений принципом “взаємності”, який передбачає обмежувальні заходи для експорту товарів та інвестицій з країн, де регулювання ринку не відповідає прийнятим в ЄС стандартам. Реалізація принципу “взаємності” викликала дискусію між двома групами країн-членів Євросоюзу: тих, хто закликає захищати від конкуренції

європейські товари, вироблені з дотриманням дорогого соціального та екологічного регулювання (“французька” група), і тих, хто відстоює свободу торгівлі (“британська” група).

Важливим “громадянським” компонентом дій ЄС на світовій арені продовжує залишатися глобальне екологічне лідерство, яке виражається в першу чергу в просуванні режиму обмеження викидів парникових газів. ЄС поширює дію свого досить жорсткого екологічного законодавства і на компанії “третіх” країн, які працюють на території Європейського Союзу.

В останні роки Євросоюз втрачає вплив на традиційних ринках країн, що розвиваються. Це пов'язано як з вимогами політичної обумовленості економічних контактів, так і з необхідністю адаптації зв'язків до нових вимог СОТ, які забороняють преференціальну торгівлю, яка раніше служила основою взаємодії з більшістю “третіх” країн.

Запропонований проект ЄС щодо створення зони вільної торгівлі товарами та послугами з країнами, що розвиваються, супроводжується дискусіями. Паралельно з цим формуються нові ініціативи ЄС: Середземноморський союз Н.Саркозі; програма “Східне партнерство”, ініційована Польщею та Швецією, Чорноморська синергія. Таким чином, окремі напрями діяльності Європейського Союзу на міжнародній арені очолюються конкретними країнами або групами країн.

Складовою геополітичної стратегії інтеграції ЄС є використання СОТ для вирішення торговельних суперечок з основними партнерами і для нав'язування їм правової гармонізації, створення глобальних режимів регулювання у окремих сферах (регулювання питань інтелектуальної власності, інвестицій і т.п.).

Таким чином, загальна позиція країн Європейського Союзу в геополітичних процесах носить гранично загальний і компромісний характер: наприклад, це стосується таких конфліктних питань, як незалежність Косово, грузино-осетинське питання тощо.

Після масштабного розширення 2000-х років різко інтенсифікувався політико-дипломатичний вплив ЄС на регіон колишнього СРСР, що не тільки загострило конкуренцію між Європейським Союзом і Росією, але і надало їй геополітичного характеру. Істотну роль зіграла політична ідентичність країн Центральної та Східної Європи, особливо Польщі, а також Балтії, що мають у цьому регіоні власні ідеолого-історичні уявлення. Отже, після розширення Євросоюзу виявився втягнутим у нові для нього політичні процеси. Так, після “кольорових революцій” деякі країни СНД проголосили курс на вступ до ЄС і стали використовувати Брюссель для вирішення своїх завдань, у тому числі у сфері відносин з Росією.

Зовнішній вплив Євросоюзу заснований на презумпції того, що він є однією з найбільш успішних і привабливих моделей політико-економічного розвитку. Це заклало фундамент “м’якої сили”, тобто привабливості Євросоюзу в очах світового співтовариства, і насамперед безпосереднього оточення. Головним об’єктом застосування “м’якої сили” стали держави, прилеглі до ЄС, – країни СНД і Північної Африки, насамперед ті з них, хто прагне приєднатися до європейських інтеграційних проектів і скористатися його перевагами. “М’яка сила” Європейського Союзу практично цілком залежить від прагнення інших країн вступити в нього. Якщо таке бажання відсутнє, ефективність впливу на відповідну країну суттєво зменшується.

ЄС не прагне стати реальним суб’єктом у воєнно-політичній сфері, на відміну від деяких країн-членів. Багато держав Євросоюзу (насамперед Великобританія і країни-“новачки”) виступають проти “розмивання” і ослаблення НАТО за рахунок розвитку оборонного потенціалу Європейського Союзу. У результаті країни ЄС (частина – цілеспрямовано, частина – примусово) тісно прив’язані до США у військово-політичній сфері і в багатьох питаннях слідує у фарватері американського курсу. А Вашингтон низкою своїх дій щодо розширення НАТО, розміщення в Європі елементів ПРО, по суті, намагається нав’язати ремілітаризацію європейської політики і провокує посилення військового компонента в російській стратегії на європейському напрямі, а також посилює некерованість і конфліктність міжнародних відносин в цілому. Потрібні зусилля (що відповідають інтересам більшості в Європейському Союзі) щодо недопущення ремілітаризації Європи.

У наукових дослідженнях висувуються кілька сценаріїв геополітичної стратегії ЄС. Серед них виділяють варіант, умовно названий “євро-Англія”, який характеризується концентрацією на внутрішніх справах і суперництвом з Росією в регіоні так званого загального сусідства. Подібний розвиток подій є ймовірним у перспективі 3-5 років, оскільки ЄС переживає кризу своїх зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних інструментів, а при цьому більшість країн Європи прагнуть до вступу в Європейський Союз. Цей варіант виключає становлення Євросоюзу як справді самостійного центру сили і передбачає високу залежність від США в області безпеки.

Другий варіант називають “євро-Венеція”. Зусилля будуть спрямовані на саморозвиток як суто громадянської сили, що використовує економічні інструменти для досягнення

економічних і політичних цілей. У міру зниження частки ЄС у світовій економіці дедалі більш наполегливим є застосування принципів обумовленості і правової гармонізації, що може приводити до зростання невдоволення країн-партнерів і поступової втрати авторитету і ролі Євросоюзу в світі.

Третій варіант – “євро-Франція”. Європейський Союз може суттєво посилити свою зовнішньополітичну та оборонну складову. У цьому разі він має шанси на перетворення на глобальний центр сили. Враховуючи велику кількість внутрішніх суперечностей, такий варіант може почати втілюватися в життя не раніше ніж до середини наступного десятиліття.

На сьогодні ЄС, як зазначається в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень “Зміна пріоритетів у системі міжнародної безпеки під впливом світової фінансової кризи” [11], демонструє наміри щодо посилення економічної інтеграції, зокрема на саміті ЄС у Брюсселі (4 лютого 2011 р.) розглядався Пакт про підвищення конкурентоспроможності, запропонований Німеччиною та Францією, який передбачає гармонізацію корпоративних податків країн-членів ЄС, запровадження єдиного пенсійного віку (67 років), ліквідацію механізму індексації заробітних плат, посилення відповідальності країн-членів ЄС за невиконання визначених бюджетних показників.

Крім того, продовжується формування інститутів ЄС, орієнтованих на забезпечення фінансової стабільності, зокрема Європейської ради аналізу системних ризиків (European System Risk Board) та Європейської системи фінансових контролерів (European System of Financial Supervisors).

Відбувається перегляд принципів участі країн у діяльності МВФ, Світового банку, ЄБРР та інших міжнародних фінансових організацій, що зумовлено зміною балансу сил у світі.

Водночас ОБСЄ, яка на сьогодні є одним з основних елементів архітектури європейської безпеки, демонструє низьку ефективність діяльності у нових умовах: наразі вона обмежується здебільшого питаннями функціонування демократичних інститутів та допомогою у врегулюванні кризових ситуацій на територіях її країн-членів. Проте ця організація намагається розширити сферу свого впливу за рахунок охоплення питань забезпечення фінансово-економічної безпеки та запобігання іншим актуальним глобальним ризикам і загрозам.

Геополітична стратегія інтеграції Росії

Росія отримала у спадок від СРСР весь його стратегічний і тактичний ядерний потенціал, отже, вона позиціонується як глобальний економічний і політичний центр, який в умовах слабкої демократії і потужного ядерного потенціалу загрожує глобальному розвитку і становищу США, а також безпеці Європи. Якщо Росія зможе значно збільшити економічний потенціал, то отримає можливість протистояти економічним і політичним інтересам США спершу в Євразійському регіоні, а потім у глобальному масштабі.

Реінтеграція країн СНД у союз під патронатом РФ є головною складовою стратегії зовнішньої політики Росії стосовно пострадянських країн. Її суть зводиться до повного ігнорування економічних інтересів колишніх союзних республік при максимальній реалізації економічних інтересів Росії. Статистика показує збільшення частки зовнішньої торгівлі з РФ країн СНД з одночасним зменшенням частки зовнішньої торгівлі країн СНД у РФ, що свідчить про успішну реалізацію стратегії.

Друга складова цієї стратегії – військова доктрина. Присутність армійських з'єднань РФ в Таджикистані,

Грузії, Вірменії, Молдові як миротворчих сил – це військово-забезпечення колишніх кордонів СРСР. Основа просування ближньозарубіжної стратегії РФ – так званий панславизм: акцент робиться на утильній російськомовній меншині в інших країнах, що дає Росії право захищати його всіма доступними способами. У реальності це є стратегією розмивання домінування національної ідеї в країнах СНД і формування дезинтеграційних процесів.

Ключем до домінування Росії в Євразії є Україна, тому значна частина геополітичної стратегії Росії в цьому напрямі буде залежати від відносин з Україною. Але Росія розглядає Україну, як і всі пострадянські держави, в якості “васала”, а не як імовірно сильного, потенційного союзника. Отже, російська політична еліта поки не усвідомлює, що сильна і економічно незалежна Україна може стати надійним союзником Росії у процесі перетворення останньої в центр глобальної активності.

Стратегія зовнішньої політики Росії формується двома обставинами. Перше – це те, що цілі, суть і спрямованість зовнішньої політики визначаються вузькою групою представників російської еліти, не позбавлених імперських амбіцій, які прагнуть перетворити РФ у центр активності у світовій політиці. Друга обставина – це географічна протяжність території і кордонів, що визначає найрізноманітніші економічні та політичні завдання і цілі зовнішньої політики РФ. Крім того, Росія позиціонує себе як євразійську державу, тому в східній, азійсько-тихоокеанській, близькосхідній, чорноморській, європейській та ближньозарубіжній політиці вона прагне не просто співпрацювати і конструювати відносини, але і домінувати в них.

У східній політиці Росії основним інструментом є участь в АТЕС. Оскільки АТЕС прагне створити спільний економічний

простір і систему колективної безпеки, безпосередня участь Росії в цьому процесі – це перший крок у конструюванні євразійського економічного простору та системи безпеки від Європи до Японії.

З Китаєм у Росії дуже складні відносини. Прагнення РФ нав'язати Китаю відносини в рамках союзів “Росія – Китай” і “Росія – Китай – Індія” поки що ні до чого поки не привели. Це пояснюється тим, що через досягнутий за останні 20 років рівень розвитку і прагнення до власної незалежної зовнішньої політики Китай, як і Росія, має глобальні економічні та політичні амбіції. Крім того, Китай має величезний обсяг зовнішньої торгівлі з США. Він є одним з найбільших реципієнтів кредитів МВФ і МБР, де не останнє слово мають Сполучені Штати. Таким чином, для Китаю переваг відносин з РФ набагато менше, ніж із США.

На Близькому Сході у Росії залишається традиційно сильна позиція за рахунок поставок зброї, військових і промислових технологій та інвестування в нафтовидобуток. Крім того, в арабському світі поширені антиамериканські настрої, на чому і намагається грати російська дипломатія. Разом з тим кожен п'ятий житель планети Земля сповідує іслам, а Близький Схід є батьківщиною міжнародного тероризму, заснованого на цінностях ісламського фундаменталізму. Боротьба з міжнародним тероризмом об'єднує США і Росію і згладжує економічний конфлікт, викликаний війною в Іраку.

Західний напрям російської стратегії – це відносини РФ із США, які будуються в рамках НАТО і мають характер швидше м'якого протистояння, ніж співробітництва та партнерства. Зовнішня політика РФ вступає в протиріччя із зовнішньою політикою США на наднаціональному рівні. У геополітичній

стратегії Росії присутнє прагнення зміцнити роль РБ ООН і ОБСЄ в прийнятті політичних рішень, що впливають на військовий компонент світової політики, оскільки в цих організаціях Росія володіє правом вето і контролю. Ігнорування Сполученими Штатами РБ ООН – це ігнорування політичних претензій Росії і її спроб впливати на світову політику.

Зв'язки Росії з ЄС ґрунтуються на розвитку добросусідських відносин з упором на економічні компоненти: торгівлю, інвестиції і т.д. Крім того, у зовнішній стратегії РФ стосовно ЄС присутня енергетична домінанта. Газопровід “Ямал – Німеччина” повинен збільшити поставки газу РФ до ЄС, а значить, і стратегічну енергетичну залежність від РФ. Крім того, ЄС є одним з найбільших торгових партнерів та інвесторів РФ. Росія має з ЄС активне сальдо торгового балансу. Ще одна складова західної політики Росії – це участь у всіх європейських інститутах і проектах (ТРАСЕКА) з метою не опинитися на узбіччі європейського розвитку.

О.Дугін вважає, що Росія здатна висунути свій власний проект інтеграції, конкурентний на фоні інших наднаціональних моделей. Оскільки проект “американської імперії” для Росії абсолютно неприйнятний, за своїм геополітичним та цивілізаційним форматом, обсягом і стратегічною силою в існуючу Європу ніяк не вписується, а ісламський та китайський проекти не відповідають державним цілям Росії [10].

На думку Б.Гаврилишина, основними сценаріями для Росії у майбутньому можуть бути геополітично-силовий, науково-економічний, соціально-зорієнтований. Основними характеристиками і передумовами реалізації першого сценарію були б: відновлення східнослов'янського союзу (Росія, Білорусь, Україна) або включення в нього ще деяких

країн СНД; відновлення, зміцнення збройних сил; подальше зміцнення центру влади, тобто створення авторитарного режиму, з демократичною косметикою, капіталістичною економічною системою, доміантною роллю олігархів. Це була б антизахідна, російська, “солженіцинська” орієнтація і, можливо, встановлення стратегічних партнерств з деякими азіатськими країнами. Такий вибір базувався б, у першу чергу, на існуючих величезних природних ресурсах і можливості фінансування держави через їх експорт.

Другий варіант – науково-економічний. У Росії збереглася велика мережа наукових установ із сильним науково-технічним потенціалом, з досить великим інвентарем науково-технічних знань. Якщо б налагодити процес трансформації науки в комерційно корисні продукти, послуги, тоді Росія могла б інтегруватися в глобальні торгові процеси, експортуючи наукомісткі продукти, послуги, а не тільки енерго-ресурсно-капіталомісткі. Це вимагало б справжньої ефективної ринкової системи, більш демократичних відносин на всіх рівнях і спілкування зі світом, що базується на технологічних та економічних потужностях, а не на “кулаці”.

Третій варіант – повна політична, економічна і соціальна трансформація. Основна мета полягала б у забезпеченні рівноправності і добробуту всіх людей, як це робиться в деяких, особливо скандинавських, членах ЄС, це зближення з Європою, особливо з ЄС, хоча не інтеграція в нього, оскільки Росія завелика, щоб стати нормальним членом Європейського Союзу. Третій варіант був би найкращим для Росії, але найважчим для реалізації, адже він не впливає з історичної політично-соціальної спадщини Росії. Цей варіант міг би бути об'єднаним з науково-економічним, що збільшило би шанси на успіх [8].

Геополітична стратегія інтеграції України

Геополітична стратегія інтеграції України засновується на багатовекторності і націленості країни на входження в усі європейські та глобальні наднаціональні інститути. Україна стала членом ОБСЄ і МВФ, увійшла в ПАРЄ, до складу РБ ООН. Вона є клієнтом Міжнародного банку реконструкції та розвитку і Європейського банку реконструкції та розвитку, за її дипломатичної ініціативи було утворено Чорноморське економічне співтовариство. Республіка дотримується позиції неприєднання до військово-політичних союзів. Україна реалізує власну політику на Близькому Сході і в рамках СНД. Разом з тим, існує думка, що Україна не має чітко визначених національних інтересів і пріоритетів, не конкретизувала загрози національної безпеки і не сформулювала ясну і зрозумілу громадянам геополітичну стратегію.

Зовнішня політика Україна має три основні вектори: стратегічна спрямованість на європейську інтеграцію, яка закріплена договором про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, а також Указом Президента України №587 від 12.04.2000 р. "Про стратегію інтеграції України в Європейський Союз" та іншими пізнішими законодавчими актами; стратегічне партнерство з США; особливий статус відносин з РФ.

Вважається, що три вектора зовнішньої політики України є самодостатніми і взаємодоповнюючими. Але існує досить багато робіт, які, аналізуючи зовнішню політику і вектори інтеграції України, доводять, що багатовекторна політика на сьогоднішній день невиправдана і може розглядатися як геостратегічна невизначеність. Можливість політичної інтеграції в Європу в найближчі роки є нереальною, оскільки

українська національна еліта не готова розлучитися з владою на користь наднаціональних інститутів. Крім того, існує розбіжність інституційного устрою України та країн Західної Європи, а також сильне відставання в економічному розвитку і домінуючий вплив російської зовнішньої політики на позицію щодо ЄС. Вважається, що Україна навряд чи здатна на серйозні самостійні кроки у зовнішній політиці. У республіки відсутня національна стратегія енергетичної безпеки. Військова доктрина нейтралітету і позаблоковості видається сумнівною з юридичної точки зору через спільне використання Україною і РФ військової бази в Севастополі та охорону повітряних кордонів з використанням супутникових радіолокаційних центрів в Хмельницькій області і в Криму. Вважається, що в політичному оточенні світових центрів – США, ЄС, РФ - в України дуже мало шансів на цілеспрямовану власну стратегію і зовнішньоекономічну політику. На думку Б.Гаврилишина, основними сценаріями геополітичного розвитку України є: включення в процес глобалізації у співробітництві з Росією і через Росію, тобто створення східнослов'янського союзу, притік російського капіталу в Україну, його домінуюча позиція в ключових секторах; коливання між Сходом і Заходом, не інтегруючись повністю ні в той, ні в інший, залишаючись на маржинесі політичної і економічної структуризації світу і глобалізації в сучасній та майбутній формі; інтеграція в ЄС паралельно зі зближенням Росії з Євросоюзом і більш симетричним (рівноправним) співробітництвом з нею в економічній сфері.

Б.Гаврилишин аналізує шанси і загрози цих варіантів і вважає, що перший варіант означає для України "кінець історії", втрату своєї специфіки, другорядний статус, мовну, культурну,

побутову асиміляцію, маленькі перспективи на мирне, вільне, матеріально комфортне життя для більшості її населення. Це також зменшення прав для неросійських меншин, це “спиною, а не обличчям” до Європи. Такий вибір України (а можливо, і примус) був би поштовхом для Росії до її геополітичного силового вибору з усіма його негативами.

Другий варіант – коливання між Сходом і Заходом, на думку вченого, не на користь Україні та Росії. Для України - це ізоляція від здорових світових інтеграційних процесів. Її тягнули б то сюди, то туди, що мало б для неї руйнівний ефект. Вона стала б іграшкою для Сходу і Заходу. Для Росії такий “вибір” України був би не дуже корисний, тому що це відволікало б велику кількість її політичної енергії від основного завдання розвитку сучасної, демократичної, багатой держави.

Третій сценарій – інтеграція України до ЄС – є єдино корисним для України і Росії. Для України найбільш бажане майбутнє – це справжнє поєднання суверенності, політичної свободи, економічної ефективності та соціальної справедливості, тобто приблизно шведська модель. Це вимагало б злиття партій у п’ять чи сім, децентралізацію влади, закінчення економічних реформ, впровадження інструментів прямої демократії. Це дало б людям можливість на рівні районів чи областей спонтанно вирішувати питання, життєво важливі саме для них, а не для цілої країни. Це вимагало б також іншого розподілу бюджетних ресурсів. Це було б благом для всіх, а не для вузького кола людей, означало легкий доступ до освіти, до якісної охорони здоров’я. Це не утопія, оскільки кілька саме європейських, особливо північно-європейських країн доводять, що це можливо. Для України це не утопія, тому що людські та природні ресурси, і ностальгія

за егалітаризмом зробили б можливим такий вибір. Це вимагало б реструктуризації політичного життя, облаштування законодавства, кращої адміністрації. Цей сценарій бере до уваги як само собою зрозуміле збереження повних громадянських прав усіх меншин, їхніх культур і мов, але це означає також повне “право громадянства” української мови, культури. Це вимагає і колективного лікування від комплексів «меншовартості» українців-малоросів, це самоповага до свого рідного, особливо мови і культури, бо у світі поважають тільки тих, хто поважає себе і своє. Порівняння успіхів, досягнень України, українців за світовими стандартами, а не тільки щодо Росії. Реалізація такого сценарію можлива лише через інтеграцію в ЄС. Саме такий вибір України був би і найкращим для інтересів Росії. Це наш спільний шанс, бо Україна, йдучи цим шляхом, зробила б менш можливим геополітичний, силовий вибір Росії. Силовий вибір виснажував би її замість того, щоб займатися розбудовою сучасного суспільства на основі своїх великих літературних традицій, інтелектуальних сил, природного багатства.

Глобалізація дає шанси для України та Росії перетворитися на кращі суспільства, але тільки за умови, що дві сусідні держави, у яких насправді багато спільного, йшли б у майбутнє паралельно впевненим кроком, де в чому гармонізовано, а не з Україною на колінах. Україна йшла б в ЄС, Росія зосереджувала б свої зусилля на розвитку сучасного суспільства. Найбільша загроза для обох країн – це геополітичний силовий вибір Росії і вибір Україною варіантів: або з’єднатися з Росією, або постійно коливатися між Сходом і Заходом. У такому разі жодна з двох держав не стане справжнім сучасним ефективним суспільством [8].

Таким чином, керуючись принципом мінімуму дисипації обмежених ресурсів системи, виражений механізмом

реалізації суспільної згоди, Україна має геополітичні шанси, спираючись на геополітичний плюралізм. Звідси випливає, що Україна передасть рішення національних завдань на наднаціональний рівень тільки за умови можливості впливати на макроекономічну політику в масштабах всієї регіональної системи і тим самим реалізовувати власні національні економічні інтереси. Для цього Україні необхідне стійке економічне зростання і економічна, енергетична та військово-політична незалежність, скорочення поставок енергоносіїв з РФ і активне формування альтернативних джерел надходження енергоносіїв.

Як зазначається в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень “Зміна пріоритетів у системі міжнародної безпеки під впливом світової фінансової кризи” [11], незважаючи на те, що економіка України значною мірою інтегрована у світове господарство, вплив нашої країни на прийняття рішень у системі міждержавних відносин та міжнародної безпеки є, на жаль, незначним.

Крім вирішення складних внутрішніх проблем соціально-економічного розвитку, перед Україною стоїть нелегке завдання забезпечення власної безпеки в умовах зростаючих новітніх викликів і загроз, які мають транскордонний асиметричний характер. Для України, як позаблокової держави, суттєво ослабленої фінансово-економічною кризою, вирішити таке завдання самостійно буде вкрай складно. З огляду на це, дедалі більшої актуальності набуває питання отримання для країни додаткових зовнішніх гарантій безпеки [11].

Останніми роками об’єктивне значення України для системи міжнародних відносин в Європі та світі було невідповідним тій ролі, яку вона відігравала на міжнародній

арені. Міжнародна кон’юнктура не сприяла реалізації стратегічних зовнішньополітичних завдань, а внутрішня ситуація в країні, з відсутністю єдності серед української політичної еліти та браком ефективної системи державного управління, заважала проведенню консолідованої зовнішньополітичної лінії. Ослаблення позицій України в зовнішньому світі було зумовлене також світовою фінансово-економічною кризою. Остання деструктивно вплинула не лише на розвиток економіки держави, але й на ефективність міжнародної співпраці, уповільнила процес залучення інвестицій, зашкодила реалізації міжрегіональних проектів (політичних, транспортних, енергетичних, екологічних тощо).

Проте найбільшої шкоди реалізації національних інтересів у галузі зовнішньої політики Україні завдали деякі помилки концептуального плану. Гра на суперечностях між глобальними гравцями, між Заходом та Росією не принесла очікуваних результатів, тому що базувалася на застарілій логіці біполярного протистояння часів “холодної війни”. Так само неефективними виявилися й спроби демонстративного ігнорування Україною позиції Росії, які призвели до небезпечного загострення українсько-російських відносин й до провалів у зовнішній політиці на “західному” напрямі. Невірним у підсумку виявився не принцип “багатовекторності”, який зберігає для України значення практичного інструмента відстоювання національних інтересів, а постійні запізнення у врахуванні швидких геополітичних змін, зростання рівня складності розподілів сил у Європі та в світі. Зрештою, внаслідок дії сукупності зовнішньополітичних і внутрішньополітичних чинників Україна опинилася на периферії світової політики, у “сірій зоні” безпеки.

За останній рік зміни у зовнішньополітичному курсі дозволили зупинити деякі негативні тенденції, зняти небажане напруження у відносинах з РФ і водночас продовжити курс на європейську інтеграцію. Тривають переговори про Угоду про асоціацію між Україною і ЄС, Україна просунулася на шляху до лібералізації візового режиму з ЄС, отримавши спеціальний План дій, спостерігається прогрес у копітких переговорах щодо ЗВТ. Водночас з'явилися нові негативні моменти, пов'язані із зниженням міжнародних рейтингів України щодо дотримання демократичних прав і свобод, що створює нові перешкоди на шляху до інтеграції з ЄС та не сприяє взаємній довірі.

Проблема визначення місця України в новітній системі європейської безпеки, згідно з проголошеним нашою країною позаблоковим статусом та відповідно до сучасних умов і тенденцій міжнародного розвитку, потребує ефективного й швидкого вирішення.

Позаблоковий статус, проголошений Україною, не виключає її співробітництва з військово-політичними союзами. При цьому позитивним сигналом для України у контексті збільшення її безпекового потенціалу є висновок, зафіксований у Декларації Лісабонського саміту НАТО, про те, що "стабільна, демократична і економічно процвітаюча Україна є важливим фактором євроатлантичної безпеки", а також про наміри Північноатлантичного альянсу "продовжувати розвиток партнерства з Україною і Грузією в рамках Комісії Україна-НАТО і Комісії Грузія – НАТО на основі рішень, прийнятих на Бухарестському саміті НАТО в 2008 році і враховуючи євроатлантичну орієнтацію чи прагнення кожної з цих країн".

У той же час занепокоєння в Україні має викликати зниження інтересу до проекту "Східного партнерства" з боку

провідних країн ЄС – Німеччини і Франції, які аргументують це згортанням демократичних перетворень у країнах Східної Європи. Проте активізація діяльності Веймарського трикутника (ВЗ), який у ході саміту, що відбувся у Варшаві 7 лютого 2011 р., визначив одним з пріоритетів своєї діяльності розширення співробітництва з країнами Східної Європи (включаючи Росію), надає Україні шанс для поглиблення взаємовідносин з ЄС. Зокрема, на зазначеному саміті ВЗ було підтримано позицію Польщі щодо доцільності запрошення керівників східноєвропейських країн для переговорів у форматі ВЗ у якості спостерігачів, а також підкреслено необхідність підтримки України у проведенні політичних та соціально-економічних реформ.

4.3. ЗАКОНОМІРНОСТІ РУХУ ВІД ІНТЕГРАЦІЇ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДО ТРАНСКОНТИНЕНТАЛІЗМУ

Аналізуючи закономірності процесу інтеграції та інтернаціоналізації, доцільно звернути увагу на певні проблеми, з якими стикається світова спільнота на шляху до трансконтиненталізму. Це стосується перш за все, як зазначено в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень "Зміна пріоритетів у системі міжнародної безпеки під впливом світової фінансової кризи", хвилі акцій громадського протесту (аж до збройних конфліктів), що розгортається у світі, недостатня спроможність існуючих міжнародних інститутів ефективно вирішувати питання подолання поточних загроз та гарантування міжнародної безпеки [11].

Серед основних перешкод, які стоять на шляху змін у геополітичному просторі, з початком світової фінансово-

економічної кризи на перший план вийшли питання забезпечення економічної стабільності, відновлення економічного зростання, посилення боротьби за обмежені світові ресурси. Особливо складною залишається проблема енергетичної безпеки і обмеженості енергетичних ресурсів, які є основою індустріальної економіки. Авторами циклу наукових праць "Імперативи глобальних трансформацій: стратегічні концепції інтеграції, конкурентоспроможності і сталого розвитку України" обґрунтовано положення про формування глобальної системи енергетичної безпеки, яка зумовлює необхідність створення кожною державою національної моделі енергозабезпечення в умовах зростаючого світового дефіциту паливно-енергетичних ресурсів. Унаслідок цього боротьба за володіння енергоресурсами, право їх транспортування, вплив на ринок енергоносіїв стала сьогодні найважливішим чинником реалізації інтересів держав світу, їх політичної поведінки, базою для політичних та економічних союзів і навіть джерелом міжнародних конфліктів.

У результаті існуючі геоекономічні стратегії як мистецтво досягати економічних цілей на світовому ринку та попереджати потенційні конфлікти не убезпечують від загроз і визначають необхідність транснаціоналізації економіки у якості інноваційної моделі з високими технологіями, що сприяють створенню конкурентоздатної продукції на зовнішніх ринках. Інакше ми стикаємося з глобальними ризиками. Як зазначається у доповіді Всесвітнього форуму 2011 р. у Давосі "Global Risks 2011", два ризика мають особливе значення, враховуючи їх високу ступінь впливу і взаємозв'язку – це економічна нерівність і глобальні управлінські невдачі, які впливали на розвиток багатьох інших глобальних ризиків і зменшували здатність ефективно реагувати на них.

Аналіз, наведений у доповіді, засновується на тому, що глобалізація породила стійке економічне зростання і змінила світ, роблячи його набагато більш взаємозалежним, але вигоди від глобалізації отримуються нерівномірно. Меншість збирала непропорційно велику кількість плодів глобалізації, але, незважаючи на перерозподіл економічних сил між країнами, є докази того, що економічна нерівність зростає і питання економічної нерівності та рівності на національному та міжнародному рівнях стають дедалі більш важливими. Політично є ознаки відроджуваного націоналізму і популізму, а також соціальної фрагментації. Існує також зростаюча розбіжність у думках між країнами про те, як сприяти сталому розвитку. Таким чином, глобальний контекст ризику в 2011 році визначив парадокс XXI ст.: чим більше світ об'єднується, тим більше він віддаляється.

Для вирішення цих проблем має важливе значення поліпшення глобального управління. Але це вже інший парадокс XXI ст.: поліпшення глобального управління залежить від різних інтересів, суперечливих стимулів і різних норм та цінностей, що робить його реалізацію важкою і складною. В результаті ми бачимо збої, такі, як Дохійський раунд розвитку СОТ і відсутність міжнародної угоди на конференції в Копенгагені зі зміни клімату. G20 розглядається як найбільш обнадійливий союз для розвитку в глобальному управлінні, але її ефективність в цьому сенсі не була доведена [29].

Одним з наслідків економічної нерівності, що посилилася в останні роки, є процес глобальної соціальної фрагментації, який виявляється в тому, що всередині країн збільшується кількість груп, що мають різні економічні інтереси, підриваючи почуття більш широкої національної солідарності. У той же

час зростає роль транснаціональних об'єднань, наслідком чого вертикально-інтегровані національні товариства замінюються більш гнучкими транснаціональними, що підриває політичну вагу урядів. З цього приводу З.Бауман доводить, що для забезпечення свободи маневру і безмежного розширення можливостей переслідувати свої цілі світова фінансова, торгова та інформаційна системи зацікавлені в політичній фрагментації планетарного масштабу. Це перетворює держави на місцеві поліцейські ділянки, які забезпечують мінімально необхідний для ведення бізнесу порядок, але не здатні обмежити свободу міжнародних компаній. Одним з наслідків нової глобальної свободи пересування стає зростання складності, а інколи і неможливість реакції на соціальні проблеми через ефективні колективні дії [2, с. 240-243].

Серед інших глобальних ризиків на Всесвітньому форумі 2011 р. автори доповіді виділяють такі групи:

1) "Макроекономічний дисбаланс", пов'язаний з макроекономічними дисбалансами і нестабільністю національної валюти, фінансовою кризою і падінням цін, що потребує координації глобальних зусиль і є складним завданням, враховуючи суперечливі інтереси різних держав.

У експертній оцінці підкреслено, що глобальні дисбаланси і нестабільність національної валюти, фінансова криза і падіння цін активів виявляються у внутрішніх (в межах країни) і зовнішніх (між країнами) дисбалансах. Для подолання внутрішніх дисбалансів уряди багатьох країн були змушені виділити кошти для порятунку проблемних банків і стабілізації фінансової системи або створити великі фіскальні стимули для пом'якшення кризових наслідків. Це привело до зростання дефіциту ВВП і у довгостроковій перспективі найважливішим

фінансовим завданням стане фінансування незабезпечених зобов'язань нинішнього і майбутніх поколінь.

В основі глобальних дисбалансів лежить невідповідність між заощадженнями та інвестиціями. Цей дисбаланс призводить до двох основних ризиків. По-перше, через збільшення накопичення боргів і фінансових труднощів створюється ризик суверенних дефолтів у деяких країнах з розвинутою економікою, що може також вплинути на банківські системи по всьому світу (і навпаки). По-друге, створюється ризик надмірного притоку капіталу на ринки, що розвиваються, що потенційно веде до зменшення ціни активів.

У зв'язку з цим експертами виділяються три негативні сценарії для глобальної фінансової та економічної системи та за її межами. У першому сценарії прямий вплив фінансової кризи посилює кредитні і банківські кризи з негативними системними наслідками для світової фінансової системи. У другому сценарії можливі диспропорції між повільним зростанням фінансових ресурсів у розвинених економіках і високими темпами зростання на ринках, що розвиваються. Третій сценарій може бути повторенням "стагфляції" 1970-х років у країнах з розвинутою економікою.

Відсутність угоди про те, як зменшити глобальні дисбаланси, ускладнює створення спільної відповідальності на міжнародному рівні. Політичні лідери в країнах з розвинутою економікою перебувають під дедалі більшим тиском необхідності шукати короткострокові рішення, але незгоджені дії, такі, як одночасне знецінення валюти багатьох країн, може створити нові ризики.

Існують три основних важелі, через які ризики, описані вище, можуть бути вирішені. Перш за все це стосується

зміцнення координації на глобальному рівні, і експерти вважають, що G20 і МВФ могли б грати ключову роль у розвитку сильної політичної бази, щоб перешкоджати накопиченню нестійких дисбалансів. По-друге, зміцнення фінансової системи, оскільки слабкі фінансові системи є ймовірним джерелом ризику для всіх країн. Можливості для зміцнення глобальної фінансової системи шляхом регулювання включають: поліпшення нагляду за фінансовим сектором; посилення капіталу і ліквідності для всіх банківських установ (включаючи небанківські установи); підвищення прозорості та управління ризиками. По-третє, сприяння переходу до збалансованої економіки, що стосується корегування витрат з метою підвищення конкурентоспроможності експортної продукції, усунення слабких місць у внутрішньому споживанні.

2) “Тіньова економіка” (незаконна торгівля, організована злочинність і корупція), яка існує в результаті неефективного управління і економічної нерівності. У 2009 році вартість незаконної торгівлі по всьому світу оцінюється в \$ 1,3 трлн і продовжує зростати. Ці ризики створюють величезні витрати для законної економічної діяльності, а також послаблюють державу, що загрожує можливостям для розвитку, підриваючи верховенство права і залишаючи країни в пастці злиднів і нестабільності. Подолати цю загрозу можна лише за допомогою міжнародного співробітництва, адже, якщо не подолати ці явища, немає сенсу у самому процесі глобалізації.

Економічна нерівність забезпечує сприятливі умови для незаконної торгівлі, корупції та організованої злочинності у всіх країнах, підриваючи економічний розвиток за рахунок підвищення вартості ведення законного бізнесу, збільшуючи тим самим нерівність як всередині країн, так і між країнами.

Аналогічним чином глобальні невдачі управління створили простір для незаконної діяльності, ця діяльність, в свою чергу, підриває ефективне глобальне управління.

Хоча ці явища часто розглядаються як більш поширені в країнах з економікою, що розвивається, значна частина попиту на незаконні товари генерується в розвинених економіках. Незаконне використання мережі міжнародних банківських систем, відмивання грошей і приховування доходів від податкових органів поширюються далеко за межі країн і важко піддаються кількісній оцінці.

Зміцнення зв'язків між міжнародними організаціями громадянського суспільства і правовими інститутами по відстежуванню і припиненню незаконних потоків капіталу з нестабільних держав стають нагальною потребою подальшого розвитку. Забезпечення прозорості фінансових потоків дозволить скоротити можливості для відмивання грошей, забезпечить більш ефективну діяльність правоохоронних органів. Експерти стверджують, що більш глибоке розуміння людських та економічних наслідків участі в незаконній торгівлі призведе до скорочення попиту на незаконні товари в розвинених країнах. Це передбачає акцент на освіту, етику навчання і створення нових норм.

3) “Вода-їжа-енергія” – проблема, яка виникає у зв'язку з швидким збільшенням світового населення і зростанням добробуту, що чинить тиск на нестійкі ресурси. Попит на воду, продукти харчування та енергоносії, як очікується, виросте на 30-50% у найближчі два десятиліття, у той час як економічна нерівність та стимулювання короткотермінових заходів у сфері виробництва та споживання підриває довгострокову стійкість. Дефіцит може призвести до соціальної і політичної

нестабільності, геополітичних конфліктів і непоправної шкоди навколишньому середовищу. Будь-яка стратегія, яка зосереджується відокремлено на воді, продовольстві, енергетичних ресурсах без урахування їх взаємозв'язку, може створювати ризик серйозних небажаних наслідків [29].

Крім названих груп, експертами були виділені п'ять ризиків з високим рівнем дисперсії і низьким рівнем довіри, які можуть мати серйозні, несподівані або недооцінені наслідки для процесів подальшого світового розвитку:

1. Кібер-безпека. Зростає усвідомлення, що реальний світ вразливий для погроз безпеки з віртуального світу, але складність кібер-безпеки виявляється в тому, що це питання все ще не дуже добре зрозуміле, і його ризики можуть бути недооцінені. Виділяють чотири ризики кібер-безпеки, серед яких на перше місце вийшли кібер-крадіжки, пов'язані із зростанням інформаційних технологій у промисловості, особливо в країнах, де економічна нерівність поєднується з доступом до глобальних комунікаційних технологій. Цей ризик, на який йдуть як окремі підприємці, так і корпорації, на їх думку, компенсується економічними вигодами. Кібер-шпигунство поширюється як у приватному, так і державному секторі, незалежно від того, стосується це ворогів чи друзів. Кібер-війна може виникнути як відкрита війна у кіберпросторі, але експерти вказують також на небезпеку взаємодії між кібер-війнами та фізичними війнами, коли агресія он-лайн потенційно здатна провокувати звичайні атаки. Кібер-тероризм пов'язаний з відкритістю Інтернету, що дає можливість терористичним організаціям використовувати Інтернет в останні роки для поширення своїх доктрин, використання у якості оперативних комунікацій. З іншого боку, використання терористами

Інтернету дозволяє правоохоронним органам збирати цінну інформацію.

На додаток до цих навмисних ризиків до спектру ризиків відносяться недоліки в "розумних" системах, підключених до Інтернету. Дані, зібрані для добродійної мети, можуть бути поширеними на інші мережі з непередбаченими наслідками, що може призвести до нових загроз.

2. Демографічні проблеми і створення серйозних ризиків для соціальної стабільності в країнах з економікою, що розвивається.

Демографічні зміни мають великий вплив у всьому світі, відрізняючись по країнах за темпами зростання населення, еволюцією вікової структури і темпами урбанізації. Зрушення в цих демографічних показниках також можуть мати серйозні наслідки для світового доходу, економічної нерівності, якості навколишнього середовища, соціальної стабільності та міграції.

Старіння населення в багатьох розвинених країнах є додатковим фактором фінансового стресу у зв'язку з тим, що відношення чисельності населення працездатного віку до літніх людей падає. Багато країн, що розвиваються, також стикаються з швидким старінням населення, оскільки тривалість життя збільшується, створюючи новий набір проблем за відсутності адекватних фінансових рішень. Як наслідок, спостерігаємо поєднання слабких інституцій з відсутністю економічних можливостей, крихкі екосистеми, гендерну нерівність, перенаселення міст, значну частину незадоволеної молоді. На Всесвітньому форумі було визначено 14 країн, що охоплюють 450 млн., де високі темпи зростання населення в поєднанні з недостатніми ресурсами створюють безліч проблем для сусідніх країн і регіонів.

Країни з економікою, що розвивається, які скоротили народжуваність, відчують “демографічний дивіденд” в тому, що менший розмір сім’ї означає менше число утриманців на кожного працюючого дорослого і збільшення інвестицій в кожну дитину.

Загалом, до чого закликає і Фонд народонаселення ООН, щоб підтвердити зацікавленість у світі в глобальній та національній демографічній динаміці, в тому числі темпах зростання чисельності народонаселення, необхідно ці питання постійно розглядати і збалансувати відповідну діяльність.

3. Безпека в області енергетики і цін на сировинні товари, якщо пропозиція більше не в змозі йти в ногу з попитом.

У зв’язку з тим, що попит на природні ресурси буде збільшуватися в середньостроковій перспективі через поєднання зростання чисельності населення та прогнозоване зростання споживання на душу населення, деякі експерти стверджують, що в довгостроковій перспективі слід чекати стійкого зростання цін на сировинні товари, а в гіршому випадку – нестачу основних ресурсів.

Експерти стверджують, що внесок технічного прогресу для збільшення пропозиції сповільнюється, оскільки певні ресурси – такі, як вода – не мають легкого замітника, і що безпрецедентне зростання країн з економікою, що розвивається, в останні роки може випереджати інвестиції, необхідні для задоволення попиту. Стійке зростання цін на сировину і нестача основних ресурсів буде мати негативний вплив на зростання світової економіки, особливо для бідних країн, збільшуючи економічну нерівність і ризики.

Підвищення ефективності використання ресурсів може допомогти пом’якшити цю ситуацію, але для цього необхідно:

змінити поведінку з боку як споживачів, так і підприємств, які можуть знизити попит; відмінити не виправдані субсидії, що підтримують неефективне використання ресурсів; вдосконалити правила щодо управління загальними, транскордонними ресурсами – такими, як вода або рибальство; здійснювати постійні інвестиції в технології та інфраструктуру, підвищення ефективності видобутку природних ресурсів, поширення і використання яких є необхідним.

У довгостроковій перспективі модель споживання, зорієнтована на обмеження ресурсів, може виступати в якості рушійної сили інновацій в бізнесі для зростання і отримання конкурентних переваг.

4. Гальмування глобалізації шляхом пошуку популярних відповідей на економічні диспропорції. У зв’язку з тим, що вплив США зменшується, а країни, що розвиваються, накопичують політичну, економічну і військову потужність, ключовим питанням у визначенні масштабів і сфери охоплення скорочення глобалізації буде ступінь, в якій країни, що розвиваються, будуть готові прийняти керівництво по захисту міжнародної системи.

Відчуючи економічні труднощі, у багатьох країнах з розвинутою економікою ряд політичних сил прямо чи опосередковано виступають за зниження темпів глобалізації, протекціоністські заходи. Безробіття і нерівномірний розподіл багатства призводять до дистанціювання значної частини суспільства від переваг глобалізації. Це може призвести до соціально-політичної нестабільності і загальної соціально-економічної реакції проти глобалізації.

Хоча експерти вважають повне скорочення глобалізації за малоімовірний сценарій, навіть маргінальне обмеження

глобального руху товарів, людей та ідей може призвести до економічних втрат як доходів від торгівлі, так і вигод від глобального розподілу праці. Такі обмеження можуть одночасно посилювати інші ризики, обмеживши можливості розподілу ризиків та спільного використання ресурсів.

5. Зброя масового знищення, особливо можливість відновлення ядерної зброї. Наявність хімічної, біологічної, радіологічної і ядерної зброї створює небезпеку її застосування у випадку терористичних атак або через геополітичний конфлікт. Хоча режим обмеження розповсюдження зброї масового знищення показав свою ефективність, динаміка ядерних статус-кво є нестійкою, особливо що стосується технологій подвійного призначення, ослаблення імпульсу нерозповсюдження і скорочення озброєнь, незаконної передачі технологій.

На думку деяких експертів, ризик придбання матеріалів для засобів масового знищення недержавними суб'єктами та їх готовність використовувати такі інструменти є значним і може зрости. Особливо це стосується загрози використання терористами саморобних пристроїв, дрібних біологічних атак тощо.

Інша особливість цих процесів пов'язана, за дослідженнями О.Дугіна, з узагальненням структури політичного процесу. Використовуючи концепцію В.Парето, О.Дугін застосовує поняття "еліта", "контреліта", "антиеліта", "нееліта" для того, щоб показати, що у глобальному світі паретівській еліті відповідає "імперія". Це глобальне "ядро", "the Core". Синонімом його може бути "багата Північ", "золотий мільярд", "Захід", "атлантизм", "однополярний світ", США, "постмодерн". Однак сам центр у глобальній системі не прив'язаний жорстко до реальної географії. Це

поняття віртуальне, так само як "Захід" і "американізація" означають сьогодні не географічні поняття, а певний політико-економічний і соціально-культурний стиль.

У такому разі виникає цікавий симетричний термін – "контрімперія", за аналогією з паретівською моделлю "контреліти", покликаний описувати явище, порівняне з пристроєм і структурою «ядра», тобто здатне асимілювати і зрозуміти непрості умови "постмодерну" і наділене волею до інсталяції планетарної мовної парадигми у пропорціях, аналогічних стратегії "імперії". Цей термін буде абсолютно коректний у форматі нової політології, оскільки він описує явище, що належить до тієї ж структурної та тимчасової формації, що і "ліберальний постмодерн". Разом з тим, це явище не так легко виокремити і означити, аналогічно тому, як виявлення "контреліти" в конкретному суспільстві завжди має певні труднощі (правляча еліта завжди прагне затушувати цей феномен). При цьому контр-еліта змішана з антиелітою аж до непомітності, і селекція відбувається тільки тоді, коли революція закінчується успіхом, і здатні до подальшого владарювання відокремлюються від здатних лише до повстання. "Контр-імперія" найбільше відповідає концепції сучасного євразійства, яка, власне, і претендує саме на цю роль у глобальній системі координат. І деяка розпливчастість євразійства, що відзначається багатьма авторами, свідчить про те, що, як і явище контреліти, вона вислизає від чіткого визначення, від змішання з подібними зовні, але сутнісно диференційованими тенденціями.

"Антиеліті" відповідає "антиімперія", теж цілком коректний термін, що описує сучасне явище антиглобалізму – від лівих і екологічних організацій до терористичних

ультраісламістських груп. Заперечення “імперії”, часом паціонарне і талановите, тут супроводжується відсутністю внутрішніх кваліфікацій для здійснення альтернативного проекту. “Антиімперія” заперечує “імперію” активно і послідовно, але в якості альтернативи висуває або чисто деструктивні, або свідомо нездійсненні проекти. Антиімперія в глибині не розуміє “імперію”, будучи цілком далекою від неї, так само як антиеліта не розуміє еліту в силу глибинної відмінності в структурі владного інстинкту і раціонально-психологічного устрою. Антиімперія може переплітатися з контрімперією, але різниця між ними існує завжди, а в разі успішної революції, що інтегрує всі наявні протестні елементи, як правило, ці групи істотно розходяться, і антиімперія знову йде у вічну анархічну опозицію. Антиімперія формує свідомий планетарний “провал”, “the Gap”.

“Масам” Парето відповідає те, що можна назвати “глобальною неімперією”. “Неімперія” в цьому разі – це не обов’язково “провал” в географічному сенсі, тобто країни свідомо відмовляються від глобалізації. “Не-імперія” в глобальному контексті постмодерну може співіснувати з “імперією” в одному фізичному і політичному просторі, але форма ставлення до віртуальної парадигми буде якісно іншою. Як маси в політично ієрархізованому суспільстві сприймають владу як щось зовнішнє щодо них, так і “неімперія”, навіть будучи включеною в систему постмодерну, залишається на зовнішній стороні віртуальності, будучи об’єктом інформаційного суспільства, а не його суб’єктом і тканиною.

“Неімперія” обробляється постмодерном, як природні ресурси: з неї вибиваються життєві імпульси, емоції та увага, а все інше йде у шлак. Це свого роду “дешевий постмодерн”,

безглузде перегортання рекламних пропозицій споживача з нульовою купівельною спроможністю, з перескакуванням на випадкову і довільну асоціативну мережу ресурсів. Від “неімперії” в принципі потрібна співучасть в “імперії”, але вона може бути розтягнута в часі. Однак “імперія” завжди зберігає дистанцію від “не-імперії”, граючи з нею за специфічними законами і постійно здійснюючи на неї різноманітні види тиску.

Одним з інструментів стратегії застосування сили владарювання над умами підданих є мода. Явище моди є тим водорозділом, який відділяє “імперію” від “неімперії”. “Імперія” не схильна до моди, а “неімперія” не схильна ні до чого, крім моди. Саме тут проходить новий кордон постмодерну: “імперія”, “контрімперія” і “антиімперія” однаково нечутливі до моди, зберігаючи тим самим фундаментальний онтологічний і гносеологічний зазор, що дозволяє їм верстати структури влади та управління в умовах постмодерну, встановлювати і розпізнавати реальні стратегії і елементи “імперського порядку”.

Якісно відрізняючись від “імперії”, “неімперія” не може створити альтернативи і ніколи не може стати основою нового “ядра”. Весь справді революційний потенціал нової політології слід шукати тільки в складному явищі “контрімперії” [10].

У ряді робіт дослідницька увага сфокусована на феномені інформаційного глобалізму, який перетворює інформацію у найважливіший економічний ресурс та спонукає країни до масового впровадження в усі сфери людської життєдіяльності інформаційних технологій. У сучасних умовах інформація (доступ до знань, інновацій, комунікацій) стає не просто самостійним фактором розвитку, а вирішальним. Інформглобалізм, домінуючий практично на всіх світових

ринках, призводить до того, що у всезростаючих обсягах його учасники оперують віртуальними активами і зобов'язаннями. При цьому реалізуються фінансово-інвестиційні схеми, із залученням практично всіх дійових осіб ринку – фізичних осіб, корпорацій, урядів, міжнародних організацій. У результаті – суттєво корегуються умови і критерії міжнародної конкурентоспроможності, коли лідерство в інформаційно-масмедійній сфері стає вирішальним фактором глобального лідерства [12].

Наведений аналіз свідчить, що слабка чи неналежна діяльність глобальних інститутів та угод у поєднанні з конкуруючими національними та політичними інтересами перешкоджає спробам світової спільноти співпрацювати у вирішенні глобальних ризиків та оптимізації соціально-економічних і політичних процесів. Нові реалії вимагають нових “правил гри”, і експертні дослідження показали взаємозв'язок між збоями у глобальному управлінні і глобальними ризиками, отже, існує нагальна потреба вжити заходи щодо реформування управління.

4.4. КРИЗИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР ДЕРЖАВИ: УПРАВЛІНСЬКИЙ ВИМІР

На думку Д.Хелда, глобалізація пов'язується із зростанням масштабів владного втручання, тобто збільшує просторову протилежність владних органів і громадянських структур. У глобальній системі, елементи якої стають все більш залежними один від одного, здійснення владних повноважень шляхом прийняття рішень, здійснення тих чи інших дій або бездіяльність виконавчих органів на одному континенті можуть

мати істотні наслідки для народів, спільнот і домогосподарств на інших континентах. Владні відносини глибоко укорінені в самому процесі глобалізації [27, с. 33] .

Якщо раніше питання про соціальний, економічний, культурний стан громадян, проблеми довкілля можна було вирішити в рамках національної держави, то під впливом інтеграції та інтернаціоналізації такі проблеми, як контроль за ядерними відходами, військова безпека, експлуатація природних ресурсів, нестабільність світових фінансових ринків, застосування генної інженерії та маніпулювання людьми виходять за кордони національних держав, і управлінські рішення приймаються не лише на національному, а й на регіональному та глобальному рівнях, а традиційні національні вирішення ключових питань можуть бути непридатними та недієвими.

Е.Гідденс вважає, що в умовах глобалізації необхідним є дотримання рівноваги між державою, економікою, громадянським суспільством і процесом демократизації, який передбачає ефективне делегування повноважень, альтернативні демократичні процедури, співробітництво політичних партій і зацікавлених груп, виховання культури громадянськості [9, с. 90-95] . Вважаємо, що демократизація суспільства не приведе до суттєвих змін у людському житті, якщо якість людської особистості не стане головною і вищою метою інтересів державної влади. З цього випливає необхідність формування нового міжнародного порядку, що поєднує зусилля урядових структур і глобального громадянського суспільства; поглиблення демократії і захисту прав людини і загальнолюдських цінностей, що дасть можливість перетворити управління в умовах глобалізації на комплекс норм, інститутів і практик, які

визначають межі допустимої поведінки організацій і компаній на глобальному, регіональному і національному рівні.

Перш за все це стосується діяльності ТНК, які суттєво зменшили монополію держави на владні функції та використання традиційних інструментів макроекономічного регулювання – митні збори, експортні субсидії, валютний курс, ставка рефінансування та ін. В умовах жорсткої конкуренції між країнами за прямі іноземні інвестиції відбувається інтернаціоналізація таких сфер національно-державної компетенції, як податкова і соціальна політика, трудове законодавство, освіта, професійна підготовка тощо.

На сучасному етапі суттєво зросла роль як міжнародних організацій (ООН, МВФ, Світовий банк, СОТ), так і неурядових та громадських організацій у системі регулювання суспільних відносин. Згідно з основними тезами аналітичної записки Національного інституту стратегічних досліджень “Зміна пріоритетів у системі міжнародної безпеки під впливом світової фінансової кризи” [11], з’явилися нові міжнародні ініціативи. Так, у лютому 2011 р. Німеччина, Бразилія, Індія та Японія виступили з ініціативою щодо розроблення пропозицій з реформування Ради Безпеки ООН, які передбачають надання зазначеним країнам постійного членства у Раді Безпеки ООН, а також постійне представництво від Африканського регіону. Це засвідчує прагнення країн-членів зробити РБ ООН більш представницькою, ефективною і адекватною сучасним вимогам міжнародного суспільства.

Достатньо високу ефективність в умовах подолання фінансово-економічної кризи виявили неформальні міждержавні угруповання, зокрема G20. Саме у форматі таких організацій реалізуються найбільш актуальні на сьогодні

тенденції глобального управління, а саме: підвищення ролі та значення у системі міжнародних відносин країн, що розвиваються, а також недержавних суб’єктів (зокрема неурядових організацій, крупного бізнесу, релігійних організацій тощо). Хоча консенсусний підхід до ухвалення рішень та політична воля лідерів країн-учасниць G20 сприяли оперативній реалізації необхідних глобальних антикризових заходів, у подальшому недостатня легітимність діяльності цього та інших неформальних міжнародних об’єднань можуть створити певні проблеми, пов’язані, у першу чергу, з необов’язковістю виконання прийнятих рішень, відсутністю постійно діючих органів координації та контролю, надійних зв’язків із компетентними національними органами.

В аналітичній записці “Зміна пріоритетів у системі міжнародної безпеки під впливом світової фінансової кризи” [11] виділено, що перехід до формування міждержавних відносин на принципі багатополярності, який остаточно утвердився після фінансово-економічної кризи, зумовив значне посилення тенденцій регіоналізму в світі. Цьому сприяла не лише необхідність пошуку взаємовигідних економічних рішень, але й ментальна, культурна та історична близькість сусідніх держав. Представники одного регіону мають більше спільного у поглядах на питання гарантування суверенітету, дотримання законності, справедливості, що дає можливість швидше знайти компроміс, необхідний для визначення та реалізації єдиної політики для досягнення спільних цілей. З метою захисту національних інтересів від зовнішнього впливу, який був особливо відчутним під час кризи, країни, що є новими центрами зростання, більше інвестують у розвиток регіональних механізмів співпраці, посилюючи тим самим своє

регіональне лідерство. Прикладами таких центрів є АСЕАН, Африканський Союз, УНАСУР та МЕРКОСУР.

На думку експертів, ставлення більшості країн до вирішення глобальних проблем дещо змінилося після світової фінансово-економічної кризи. Низка країн (у першу чергу Східної Азії) отримала певні конкурентні переваги, якими вони намагаються скористатися задля посилення позицій регіонального або світового лідерства і якими не бажають поступитися заради досягнення глобальних цілей. Натомість більшість країн Європи та США досі не подолали складні проблеми внутрішнього соціально-економічного розвитку, які потребують значної уваги з боку керівництва країн та фінансових ресурсів. Зокрема, за умов жорсткої бюджетної економії та пріоритетності вирішення проблем внутрішнього розвитку низка розвинених країн та міжнародних організацій змушена переглянути свої плани щодо фінансування програм допомоги країнам з низькими доходами. Хоча провідні донори іноземної допомоги – США, Німеччина, Великобританія – мають досить амбітні плани щодо нарощування обсягів такої допомоги, проте не мають достатньої підтримки громадськості, що ставить під сумнів можливість їх реалізації у повному обсязі. Так, за даними Організації економічного співробітництва і розвитку у 2009 р. США виділили іноземної допомоги в обсязі 28,8 млрд. дол. США (0,21 % ВВП), що на 6,1 % більше, ніж у попередньому році, Німеччина – 12,1 млрд. дол. США (0,35 % ВВП), що на 11,3 % більше, ніж у попередньому році, Великобританія – 11,5 млрд. дол. США (0,52 % ВВП), що на 14,5 % більше, ніж у попередньому році. За даними дослідження центру Pew Research, у лютому 2011 р. 45 % американців вважали необхідним знизити витрати на іноземну допомогу країнам з низькими

доходами (проти 34 % у 2009 р.). За даними організації YouGov.com, у жовтні 2010 р. 47 % британців виступали за скорочення обсягів іноземної підтримки. З метою підвищення ефективності розподілу іноземної допомоги та підвищення привабливості відповідних програм для країн-донорів, експерти, зокрема з Європейського центру з досліджень безпеки ім. Дж.К.Маршалла, рекомендують об'єднати відповідні американські та європейські програми допомоги та більше ув'язувати їх реалізацію з необхідністю придбання країнами-реципієнтами необхідних товарів та послуг у країнах-донорах [11].

Багатоваріантність моделей розвитку в умовах глобалізації не знімає проблеми неочевидності успіху сучасних цивілізаційних змін. На думку С.Кримського, механізм конституювання глобальності в ХХІ ст. відрізняється від простої групової агрегації соціальних одиниць у попередній період. Мова йде насамперед про розширення і ускладнення типології людських дій, про нові завдання управління складними і надскладними системами, що вимагають розгляду багатьох змінних, урахування нелінійних ефектів, фактора невизначеності тощо [19, с. 184-185].

Багатоваріантність, комплексність і нестандартність багатьох ситуацій суспільного розвитку в умовах глобалізації заставляє зрозуміти, що управлінські рішення часто не можна класифікувати як хороші або погані, бо частіше вони є компромісними; успішність рішень дедалі частіше визначається у контексті мінімізації ризиків та максимізації корисності. Зміст і характер нового глобального управління залежить від необхідності вирішити такі нагальні проблеми, як: встановлення глобальної рівноваги, участь у прийнятті загальних рішень більшого кола країн, проблема протекціонізму у світовій

торгівлі, подолання фіскальних диспропорцій, коли уряд має витратити менше, але більш ефективно, не зменшуючи захист найбільш соціально вразливих верств населення. Крім того, ефективно глобальне управління стримується складною системою прийняття рішень на національному рівні та несприйняттям населенням країн окремих заходів, затверджених на міжнародному рівні. Розв'язання цієї проблеми полягає у широкому інформуванні і формуванні світової громадської думки щодо необхідності зміни норм і цінностей глобального суспільства в інтересах майбутнього.

Незважаючи на проблеми і суперечності в глобальному вимірі державного впливу на розвиток соціально-економічних відносин, державне управління має свою перспективу, оскільки саме держава захищає такі інтереси кожного громадянина, як створення робочих місць для працездатних і бажаючих працювати, встановлення гарантованого мінімуму заробітної плати, забезпечення прожиткового мінімуму для громадян і членів їх родин; піклується про соціальний захист хворих і непрацездатних людей; створює умови для самореалізації людини, захищаючи її здоров'я, право на освіту тощо.

Ф.Фукуяма пропонує у сфері функцій держави таку класифікацію:

- мінімальні функції – забезпечення суспільного блага; захист, закон і порядок; права власності; макроекономічне регулювання; суспільна охорона здоров'я; підвищення соціального захисту;
- проміжні функції – зовнішні зв'язки, освіта, довкілля, регулювання монополій; боротьба з недостатнім рівнем освіти; страхування, фінансове регулювання; соціальне страхування;

- активні функції – індустріальна політика; перерозподіл капіталу [26, с. 25].

Виконання цих функцій приводить до розвитку партнерської функції органів державного управління і посилюється у зв'язку з тим, що постіндустріальне суспільство не усуває суперечностей між управляючими та тими, хто підлягає управлінню, трудом і капіталом, знанням і некомпетентністю, що посилює пошук прийнятних шляхів взаємного співробітництва з використанням доктрини соціального партнерства в нових модифікаціях.

У сучасних суспільствах спостерігаємо процес, коли, незалежно від влади, відбувається громадський дискурс існуючих проблем як у плані очікування негативних змін, які є наслідками світової кризи, безробіття, призупинення виробництва, депресивних та стресових настроїв тощо, так і в плані визначення нового змісту способу життя і нової влади. Вважаємо, що в таких умовах варто віддати перевагу плюралістичній моделі взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, в якій немає монополії на привілеї та представництво окремих груп, а конкуренція зосереджується навколо способів вирішення актуальних проблем. Це дасть можливість громадському сектору вчитися працювати з державою в режимі консультацій, отримуючи необхідні компетенції та зберігаючи свою автономію.

Таке партнерство між державою, громадським та приватним сектором може реалізовуватися на різних рівнях:

- на міжнародному рівні держава може взаємодіяти з транснаціональними корпораціями, залучаючи їх до соціальних і екологічних програм і вимагаючи соціальної відповідальності бізнесу;

- на національному рівні держава повинна виступати як суб'єкт міжсекторного партнерства;
- на регіональному (місцевому) рівні між державою і бізнес-спільнотою формується взаємна зацікавленість у створенні високотехнологічного виробництва, відповідної інфраструктури та ринку праці, з громадським сектором – у наданні соціальних послуг, забезпеченні потреб місцевого співтовариства і місцевих жителів.

Формування глобальної економіки супроводжується появою нового феномену – глобального соціального партнерства. Ми можемо передбачати, що поширення такого партнерства збільшує кількість суб'єктів останнього, посилює координуючі функції держави, налаштовує на добровільне співробітництво, яке виходить за рамки національних держав і набуває міжнародного, глобального характеру.

Інша проблема глобального управління полягає в тому, що характер сучасних глобальних тенденцій дедалі частіше визначається здебільшого інтересами і можливостями невеликої купки потужніших держав і наднаціональних корпорацій, які прагнуть використовувати можливості соціальної мобільності і трудової міграції винятково в рамках власних економічних інтересів. Якщо економічно ці країни не зацікавлені, то спостерігаємо, як під приводом боротьби з тероризмом, захисту економічних і соціальних інтересів власних громадян відбувається посилення контролю за міграцією, зміною громадянства, введення певних обмежень для громадян інших країн.

Цю суперечність, вважаємо, можна зняти, розвиваючи глобальну солідарність. Глобальне управління тісно пов'язане з

глобальною солідарністю як важливим чинником формування нового рівня взаємозв'язку між націями, економічними системами та людьми. В умовах глобалізації перед людьми виникає необхідність взяти на себе колективну відповідальність за наслідки своєї діяльності у світовому масштабі, отже необхідним стає визнання єдиних стандартів щодо взаємного співіснування. Таке порозуміння можливе лише за умов відповідної комунікації, коли кожен може взяти участь у дискурсі, визначити проблеми, запропонувати їх вирішення, виразити свої потреби і бажання. Це дає можливість розглядати солідарність як певну координовану єдність, що імпліцитно визнається усіма членами суспільства в сумісних діях і спілкуванні; а якщо це – солідарність, що стосується основних проблем людства, її можна розглядати як глобальну солідарність.

Зокрема, такі автори, як Ю.Павленко, Ю.Пахомов, С.Кримський, О.Білорус, Д.Лук'яненко, ставлять питання про необхідність солідарних відносин перед феноменом глобальних загроз та необхідністю вирішення глобальних проблем. Як свідчить світова ситуація, йде пошук у напрямі досягнення такого контексту, який дає можливість реалізувати загальне благо відповідно до існуючих реальних потреб та інтересів людей, стикаючись при цьому із суперечністю між бажанням звільнитися від будь-яких обмежень, примусу заради досягнення свободи вираження власних потреб та інтересів індивіда, його соціального визнання, яке дає йому право публічно виражати свої позицію.

За думкою Ю.Габермаса, у досягненні згоди є певна легітимна раціональна процедура, яку він називає метанормою, отже, солідарність може виникати за умови, коли поряд

з умовами діалогу, практичної можливості висловити свою думку, відсутності табу або виключного права на певні позиції за багатством, владою чи авторитетом, існує мета діалогу. Пошук такої мети є одним з найскладніших у формуванні солідарних відносин (як приклад, зіткнення між глобалістським та антиглобалістським світоглядом, криза світової політичної сфери, зростання міжнародного тероризму тощо) [7, с. 45].

Разом з тим, як зазначають Д.Коен і Е.Арато, радикальний плюралізм, війна богів, що виявлена сучасною філософією і соціологією в серцевині сучасного суспільства, не може бути настільки радикальною, щоб виключити осмислену нормативну координацію і єдність, навіть мінімальну, але таку, що, хоча б імпліцитно визнається нами у нашому спільному спілкуванні і дії [17, с. 484]. Тобто це дозволяє при формуванні глобальної солідарності досягати взаємоузгодженості.

Таким чином, визнаючи наявність і розвиток глобального управління, вважаємо, що першочерговими його завданнями є:

- розробка глобальних стратегій, програм і рішень, координація роботи з реалізації глобальних стратегій;
- оцінка і прогноз результатів розвитку глобальних процесів, контроль загроз і прогнозування їх наслідків;
- стимулювання розвитку міжнародної кооперації та інтеграції;
- створення і діяльність міждержавних та наднаціональних управлінських структур;
- попередження глобальних конфліктів та застосування колективних зусиль для їхнього вирішення;

- боротьба за права людини, сприяння розвитку глобального громадянського суспільства;
- боротьба зі злочинністю, корупцією, за безпеку людини і застосування сили винятково в гуманітарних цілях;
- екологічний моніторинг і контроль за забрудненням навколишнього середовища, попередження техногенних катастроф.

Вважаємо, що в умовах полісистемного, багатополюсного світу про глобалізацію можливо говорити не лише в плані створення єдиної глобальної держави і світового уряду, а скоріше як систему взаємодії і обліку, міжрегіональних структур, які діють за принципом наднаціонального механізму. Такий підхід визначається тим, що глобальні трансформації обумовлюють спрямованість управління на розробку глобальних стратегій, програм і рішень, координацію міжнародного співробітництва, спільне вирішення глобальних проблем, створення міждержавних управлінських структур і організацій, оцінку результатів глобалізації суспільства і попередження глобальних конфліктів і загроз. Реалізація цих функцій, як свідчить світовий досвід, виходить за рамки існуючої соціальної практики як з точки зору масштабів, так і за формами та методами управління.

Узагальнюючи ці позиції, слід мати на увазі, що ми живемо в світі, де треба визнати взаємозв'язок суті і характерних рис демократії в рамках окремої спільноти та сутності і характерних рис демократичних відносин між спільнотами і мати на увазі, що для процвітання демократії і самих політичних спільнот треба створити нові правові та організаційні механізми, хоча деякі проблеми і політичні рішення залишаться повністю

предметом відповідальності локальних урядів і національних держав, інші будуть визнані такими, що знаходяться у веденні окремих регіонів; треті ж проблеми – такі, як захист навколишнього середовища, забезпечення глобальної безпеки, питання охорони здоров'я та економічне регулювання – потребують створення нових інститутів, які й будуть займатися їх вирішенням.

Для глобального управління, вважаємо, важливо виокремити такі проблеми:

- не допустити політичної пасивності перед регіональними та глобальними метаморфозами і мати можливість вживати нові політичні заходи, створювати центри прийняття політичних рішень;
- шукати нові форми політичної дискусії, вирішення конфлікту та прозорості у сфері прийняття рішень на міжнародному рівні;
- визначити, чи існують культурні традиції і ресурси, щоб забезпечувати розвиток демократизації не тільки національних держав, але і більш широкого регіонального та глобального порядку;
- формувати почуття глобального співтовариства, здатного протистояти зростаючому націоналізму, культурному релятивізму на основі демократії як світової етики.

Для вирішення цих проблем можна використати такі інститути / інструменти:

- регіональні та глобальні інститути і механізми управління, наприклад ООН, Європейський Союз;
- нові соціальні рухи, які формують глобальне або «транснаціональне громадянське суспільство»;

- нові форми суспільного дискурсу регіональних і глобальних проблем та інші.

В результаті позитивного впливу глобалізації, яка якісно і кількісно змінює сучасне економічне, політичне і соціальне життя суспільства, процес управління, відбуваються інтеграція та інтернаціоналізація суспільного життя і такі позитивні процеси, як поглиблення поділу праці, ефективний розподіл ресурсів та їх використання у світовому масштабі, підвищення продуктивності праці й життєвого рівня населення, розширення доступу споживачів до світової номенклатури товарів та послуг, збільшення місткості ринків унаслідок розвитку торгівлі, спрощення доступу інвесторів на ринки інших країн, взаємний обмін досягненнями в технології та організації виробництва, здатні створити передумови для економічного зростання на основі використання потенційних переваг відкритої економіки.

У сучасному світі активно формуються нові системи міжнародної взаємодії, але зростає масштаб та складність викликів і загроз, зокрема суспільний розвиток демонструє зростання глобальних ризиків; дефіцит ресурсів на фоні зростаючої кількості населення в світі; поширення тіньової економіки; зростання транскордонної злочинності, корупції; посилення кіберзлочинності; послаблення техногенної безпеки, зміна клімату; можливість відновлення “гонки озброєнь”. В економічній сфері ключовими питаннями глобального розвитку є подолання макроекономічних дисбалансів, зниження рівня безробіття, посилення державно-приватного партнерства, врегулювання демографічних проблем, визначення нової економічної моделі розвитку.

У новому багатополлярному світовому порядку провідну роль зберігають США, які намагаються підтримувати свій

глобальний вплив іншими, більш гнучкими методами, уникаючи одноосібної відповідальності і сприяючи ширшому залученню інших країн та інтеграційних утворень до спільного виконання тих або інших тактичних і стратегічних завдань. Ключовим партнером США продовжує залишатися ЄС. Водночас збільшують свою вагу інші центри впливу – Китай, Індія, Бразилія, Російська Федерація. При цьому наявність протиріч між ключовими міжнародними гравцями стоїть на заваді створення ефективних структур безпеки в Європі та світі.

Пріоритетними для світового співтовариства є питання економічного розвитку та удосконалення глобального управління в напрямі підвищення його здатності оперативного та ефективно реагувати на нові виклики і загрози.

Зокрема, для України в рамках геополітичної стратегії необхідно переглянути модель економічного розвитку, виходячи з вичерпання потенціалу економічного зростання за рахунок експорту сировини; враховувати необхідність підвищення ефективності реагування на нові глобальні та регіональні виклики і загрози; проводити внутрішні реформи, будувати сучасну систему державного управління, дотримуватися демократичних принципів, прав і свобод. Бажано активізувати співпрацю України з США, ЄС, РФ у форматах стратегічного партнерства, активної участі у діяльності з підтримання міжнародної безпеки, що в перспективі відкриває для України нові можливості для підвищення міжнародного статусу й успішності національної геополітичної стратегії.

РОЗДІЛ 5

Тенденції інтеграційних процесів У сучасному світовому просторі: теоретичні моделі альтернативного розвитку

5.1. КРИЗИ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ НЕОЛІБЕРАЛЬНОГО ДИСКУРСУ

Кризи, що останнім часом охоплюють світ, суспільства, держави, розвиваються в об'єктивних для них умовах. Стратегії суспільного розвитку, які пропонуються в умовах інтеграції та глобалізації, перш за все на рівні теоретико-методологічного осмислення тенденцій та перспектив розвитку суспільств у сучасності та майбутньому (особливо футурологічні проекти, які передбачають уніфікацію та універсалізацію всіх сфер суспільного життя, всіх сфер життєдіяльності суспільства), далеко не завжди уможливають протистояння, ефективну протидію викликам, динаміка яких значно перевищує адаптивну здатність систем управління суспільним розвитком.

Для українського, втім, як і для більшості аналогічних суспільств та держав, що знаходяться на стадії становлення, характеризуючись транзитивністю, однією з найважливіших проблем стає відсутність власної платформи регулювання проблемних ситуацій, що виникають у процесі розвитку суспільства та держави, прийняття та намагання реалізувати моделі, що пропонуються (у кращому разі будучи певною мірою апробованими на практиці, а в гіршому – як варіант апробації того або іншого теоретичного концепту)

іноземними державами або наднаціональними утвореннями. Це призводить до викривлень у зовнішній та внутрішній політиці держави, впливаючи на стан її стабільності. Виняткова увага до політичної, економічної, соціальної стабільності, які найчастіше розглядаються як самодостатні явища поза сукупністю взаємозв'язків основних сфер суспільного життя, значно звужує здатність державного управління ефективно регулювати процеси суспільного розвитку. Важливим стає розуміння того факту, що зазначені форми стабільності є лише елементами суспільної стабільності як цілісного явища.

Стан сучасного українського суспільства є далеким від стабільного. Дестабілізоване і дезинтегроване суспільство формує підґрунтя для розвитку негативних явищ в усіх сферах соціального життя, деформуючи соціетальний простір. Підсилені міжнародною інтеграцією та глобалізацією, ці процеси призводять до викривлень у системі державного управління, яка фактично нехтує духовно-гуманістичними пріоритетами розбудови громадянського суспільства, переймаючись головним чином питаннями реалізації практико-орієнтованого державного управління.

В умовах докорінної перебудови системи світового господарства, трансформації національних економік та змін в їх структурі, пов'язаних з необхідністю проведення реформ, держава залишається потужним регулятором економіки. Це стосується, перш за все, країн з транзитивними економіками, що передбачає орієнтацію не на ліберальні цінності, не на досить умовні та віддалені позитивні наслідки глобалізації, а на вироблення державної економічної політики, спрямованої на запобігання розвитку негативних і кризових явищ у національній економіці, зменшення впливу кризових процесів

у світовій економіці на національну. До цього ж належить і державний контроль у кредитно-фінансовій сфері, що обумовлює вироблення та прийняття одного з важливих рішень не тільки для розвитку економіки, але й усієї країни – монетарної політики, а також усієї сукупності заходів державного регулювання економіки в умовах інтернаціоналізації світової економіки. У цьому контексті дійсно варто погодитися з тим, що “з кожним роком Україна опускається сходами світових рейтингів конкурентоспроможності, відстаючи і від своїх найближчих сусідів. Це означає, що в умовах загострення глобальної конкуренції за ресурси і на тлі системних зрушень світового політико-економічного і суспільно-гуманітарного порядку, пов'язаних зі стрімким формуванням глобальної економіки і суспільства знань, Україна ризикує потрапити до класу так званих “держав, які не відбулися” (failed states). Розрив між рівнем складності глобальних процесів, в які втягується або вже втягнута Україна, і тією картиною світу, тими інтелектуальними інструментами, якими користується вітчизняна політична еліта, є дуже драматичним. І у міру поглиблення цього розриву зростатимуть програти держави у глобальній політичній та економічній грі” [30]. Відтак підвищення інтересу до можливих напрямів розвитку української держави в контексті сучасних геополітичних реалій є виправданим і закономірним, оскільки дає можливість не тільки спрогнозувати імовірний розвиток подій в країні та світі з урахуванням складної структури взаємозв'язків, що утворюються між державами та суспільствами в процесі інтеграції, але й визначити напрями теоретичної думки, в межах яких пропонуються ті чи інші шляхи стабільного (перш за все антикризового) розвитку держави і суспільства.

Як підкреслюється з цього приводу дослідниками, “при розробці та реалізації реформ Україна припустилася грубої методологічної помилки. В основу трансформаційних процесів в Україні покладено запозичені моделі перетворень. Водночас були фактично проігноровані цивілізаційні та геополітичні особливості нашої держави, що потягло за собою розрив між державним майбутнім і національним минулим” [30], оскільки “непослідовність і хаотичність державної політики змін”, обумовлені “постійними коливаннями між ліберальною і дирижистською моделями реформ”, поступово призвели до розгортання деструктивних процесів у суспільстві та державі, нівелювання реалізації альтернативних проектів та моделей суспільного розвитку.

Розвиток держав з транзитивним типом економіки в умовах міжнародної інтеграції та світової глобалізації пов'язаний з необхідністю визначення чітких і дієвих механізмів державного регулювання і контролю в економічній сфері. Розвинені країни на державному рівні намагаються нав'язати країнам так званого другого і третього світу правила гри, що є зручними для їх власних інтересів, перш за все економічних. Важливим ідеологічним інструментом такого впливу на прийняття рішень у сфері державного регулювання економіки стає неолібералізм, який прагне обґрунтувати цінності ринкової економіки, виступаючи проти будь-яких елементів плановості, що були притаманні соціалістичним країнам, навіть не зважаючи на якісно новий рівень економічного розвитку, що демонструється наразі тими країнами, які не відмовилися від ідей соціалізму і зберегли основні позитивні моменти соціалістичної системи господарювання.

Прагнення запобігання або подолання економічних криз, притаманне будь-якій державі, зіштовхується на практиці

з досить серйозними перепонами, які викликані не тільки реальним станом та тенденціями розвитку національної економіки країни, не тільки її потенціалом та здатністю до адаптивних змін, але й тими теоретичними моделями економічного розвитку, які пропонуються. І якщо для держав з розвинутою ринковою економікою вони є прийнятними (за певних умов сприяючи стабільному відтворенню, але все ж таки не надаючи можливості уникати криз, що мають об'єктивний характер), то проблеми країн з економіками транзитивного типу є гострими, їх стабільний розвиток залежить не тільки від економічної ситуації у світі, але й – і на певних етапах це виявляється визначальним – від ефективної державної політики економічного розвитку. В останньому випадку вітчизняній економіці активно пропонується ліберальна модель державного регулювання економічного розвитку, яка має певні переваги, але й певні недоліки, що особливо підкреслила фінансова криза, в якій опинилася країна. Інструменти та механізми подолання цієї кризи та її наслідків, передбачені монетарною політикою держави, обумовлені ліберальним підходом, проблеми якого залишаються актуальними не тільки для транзитивної національної економіки, але й економік розвинених країн, отримуючи нове звучання в межах неолібералізму, суттєво впливаючи на монетарну політику та основні принципи державного регулювання економіки. У цьому контексті проблема осмислення неолібералізму та його наслідків в умовах глобалізації для країн з перехідною економікою є досить актуальною, оскільки пов'язана з важливим для будь-якої держави процесом вироблення та впровадження економічної політики, особливо враховуючи світові економічні кризи, в яких опиняються не тільки слабкі, але й розвинені країни світу.

Індивідуалізм неолібералізму, який виправдовується Ф.фон Хайєком [43-45], поряд з постулюванням принципу "laissez faire", фактично не тільки не сприяє розвитку свободи, але й саме завдяки розмиванню змісту самої свободи призводить до нівелювання власне основного постулату економічного лібералізму: зв'язок між індивідуальною свободою, приватною власністю та рівнем економічної ефективності суспільства. Якщо Ф.фон Хайєк стверджує, що такий індивідуалізм не є егоїзмом та самозакоханістю стосовно особистості людини, то на рівні державному неолібералізм перетворюється саме на такий егоїзм і самозакоханість не тільки щодо особистості, права і свободи якої жорстко регулюються конкретними методами державного впливу на економічний розвиток країни, але й що до економічної свободи інших держав.

Звичайно, можна апелювати у цьому разі до бюрократичної структури держави та державного апарату. Але вирішення проблема все одно не отримує. Наприклад, постулюючи релятивні інновації, що протиставляються бюрократизму як наслідку посилення ролі держави в економічних процесах, Л.Мізес вважає [26, 27], що саме вільний ринок відповідає демократичним принципам, оскільки ґрунтується на винятковій значущості приватної власності у процесах забезпечення індивідуальної свободи в економіці (останнє було спрямоване на зміцнення позиції критики соціалізму та планової економіки). На думку Л.Мізеса, в умовах вільного ринку споживач є центром економічної системи, а його грошовий дохід визначає необхідність того чи іншого товару, що визначає структуру суспільного виробництва. Тільки в умовах вільного ринку, вважає він, економічні суб'єкти максимізують свій добробут, оскільки мають свободу вибору

альтернативних можливостей. При цьому свобода вибору свідчить про повагу до особистості людини, а сама ринкова система передбачає високі темпи економічного зростання, забезпечуючи найбільший рівень добробуту.

Але чомусь, незважаючи на такі очевидні переваги, капіталістична система викликає постійне незадоволення не тільки в країнах, що розвиваються, але й навіть у розвинених країнах, економіка яких ґрунтується на реалізації ринкових принципів господарювання. Для Л.Мізеса, який наслідує ідеї Й. Шумпетера, відповіддю стає незадоволене честолюбство, пов'язане з гіпертрофованим індивідуалізмом особистості, яка в умовах ринкової економіки, у разі неспроможності задовольнити власні бажання, звинувачує будь-що та будь-кого, крім себе. Такий психологічний виверт не є переконливим аргументом у критиці соціалізму та апологетики капіталізму, не отримуючи зв'язку з раціональністю як базовим принципом, постульованим Л. Мізесом в якості регулятиву ринкової економіки.

Інтуїтивно Ф.фон Хайєк, розуміючи складність вирішення цієї проблеми, наближається до синергетичного розуміння економічного розвитку, вказуючи на спонтанність економічного порядку. Розводячи поняття ринку та господарства, він вже не заперечує плановість економіки в частині розподілу та перерозподілу ресурсів, залишаючи все ж таки базовим принцип раціональності. Ринок, на відміну від Л.Мізеса, не є вже таким, що повністю реалізує індивідуальні прагнення споживачів та суб'єктів економіки, оскільки він не гарантує обов'язкового задоволення потреб в їх ієрархічності, що обумовлено обмеженістю інформації про потреби та можливості кожного з соціальних суб'єктів, але вона значно розширюється, якщо

ці суб'єкти стають учасниками ринку. Проте і в цьому разі проблема залишається невирішеною: навіть якщо враховувати прагнення виключно організатора економічної системи, який визначає можливу ієрархію цінностей, які мають бути задоволені в першу чергу та які не підлягають задоволенню взагалі, притаманні економічним моделям соціалізму (перш за все, утопічного соціалізму та наукового комунізму, проти яких виступають представники неолібералізму), гарантування задоволення інтересів і потреб в умовах ринку може з легкістю диктуватися не тільки попитом, але й пропозицією, оскільки для цього існують ефективні та випробувані методи і засоби. Виробник у капіталістичній системі, в умовах ринку вже не орієнтується на потреби споживачів, він ці потреби формує так, як це вигідно йому. І в цьому руйнується та свобода, яку відстоює лібералізм, оскільки принцип "laissez faire" діє як в прямому (споживач), так і зворотному (виробник) напрямках, а отже, неможливим стає ствердження пріоритетності будь-якої системи економічних відносин, оскільки будь-яка система обмежує свободу.

Ф.фон Хайек виходить з цієї ситуації, пропонуючи в якості універсального (до речі, компромісного) регулятора ціну. І саме механізм цін стає фактором, який обмежує необхідність адміністративного втручання в процеси регулювання економічного розвитку, перш за все адміністративного регулювання цінової політики. Навіть підприємець не може контролювати ціни, а може й повинен лише враховувати їх. Відтак ціна та система цін набувають статусу об'єктивного регулятора економічних і навіть суспільних відносин, відображаючи можливий ступінь задоволення потреб і реалізації свобод, починаючи з свободи вибору, на основі власного

змісту – знань. Тим самим ціна сприяє утворенню суспільства знань, в якому знання набувають вищої цінності тільки завдяки тому, що вони є знаннями про ціни, тобто про певну міру свободи, якої має позбавитися (або досягнути) споживач, щоб задовольнити свої потреби. Натяку на кількість затраченої праці немає і близько, адже сам товар перетворюється не на джерело збагачення власника засобів виробництва, а на засіб маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю, що визнає будь-яку систему цінностей як найбільш пріоритетну та важливу в кожному конкретному випадку. Грати на пристрастях простіше, коли вони ототожнюються зі свободою, яка постійно народжує бажання нового.

Нове, в якості інновацій, стає об'єктом конкуренції, механізм якої для Ф.фон Хайєка забезпечує динаміку економічного розвитку. Пропонуючи суспільству щось завжди нове, людина реалізує не тільки власну індивідуальність, але й нав'язує суспільству власний індивідуалізм: не ціле визначає одиничне, а навпаки – одиничне диктує цілому напрям розвитку, відтворюючи суб'єктивне в системі, що рухається в об'єктивному процесі розвитку.

Системна криза стає неминучою, втім, як і у випадку пригнічення індивідуального начала, індивідуальної свободи. Об'єктивація конкуренції з точки зору непередбачуваності її результатів для суспільства – умовна цінність з точки зору прагнення системи бути стабільною. Це потребує не менш жорсткого регулювання, і перш за все державного, економіки в капіталістичному суспільстві, ніж за умов соціалізму, метою чого залишається (до того ж в обох випадках) пригнічення індивідуального, здійснюваного в різних формах: вивищення колективного в соціалізмі та маніпулювання індивідуальним у

капіталізму. Тому і не може Ф.фон Хайек підтримувати тезу щодо можливості ринку забезпечити соціальну справедливість, що потребує рівномірного розподілу ресурсів, неможливого поза плановим підходом. Погоджуючись з необхідністю планування у цьому разі, він фактично заперечує основу лібералізму – індивідуалізм та індивідуальну свободу, які за будь-яких економічних умов пригнічуються. В іншому разі неможлива жодна справедливість, навіть якщо візьме верх “свобідна гра економічних сил”, адже і вона виявляється регульованою чимось іншим, ніж ідея про справедливість у соціалізмі.

Нейтральність ринку за таких умов є ефемерним здобутком. Вона також суперечить принципу індивідуальної свободи, які інші типи економічних відносин, адже в результаті передбачає не справедливість, а рівність усіх перед законом, встановленим всіма для держави і органів державної влади. Інакше, вважає Ф.фон Хайек, виникає розподільна справедливість, що і являє собою на практиці ідея про справедливість соціальну, яка разом із державним регулюванням економіки несумісна з верховенством права. Відлуння концепції природного права (мабуть, данина лондонської школи ідеям Гоббса і Локка), яке жорстко детермінує суспільство, набуває форми юридізму, якразово представленого в західноєвропейській думці завдяки католицькій ідеології, дає можливість Ф.фон Хайеку стверджувати, що державний контроль економіки і розподільна справедливість носять вибірковий та дискримінаційний характер.

Цікаво, що пізнавально-пошукова функція ринку, постульована Л.Мізесом і Ф.фон Хайеком як одна з найбільших цінностей, спрямована на досягнення будь-чого, крім власне свободи у сучасній комунікативній ситуації. Відтак головною

функцією держави стає створення сприятливих умов для розвитку ринкових процесів, які потребують необмеженої свободи. Саме у цьому напрямі розвиває Д.Лавой [50] ідеї Л.Мізеса і Ф.фон Хайека, коригуючи їх з урахуванням ідей теорії ігор правом держави встановлювати правила гри для всіх учасників ринку як сфери реалізації свобод. А пріоритет конкуренції як головної умови ринку, але асоціальної за суттю, покладає на державу обов’язок регулювати ті сфери, які цього потребують. Внаслідок цього ринок як система економічних відносин перетворюється на систему, що самоорганізується й не може регулюватися з боку держави, за якою залишається певне право регулятивного втручання лише в сфері розподілу “товарів колективного використання”, якщо виникає загроза псевдосоціальним гаслам капіталістичної демократії, реалізації принципів яких, на думку Л.Мізеса, сприяє вільний ринок.

Збалансований розвиток суспільства обмежується в неолібералізмі дією механізму вільного ринку та вільної конкуренції, невід’ємним результатом яких є нібито рівність попиту і пропозиції. За таких обставин дійсно необхідно мінімізувати державне втручання в економічний розвиток, а завдання органів державної влади при цьому окреслюються створенням умов для вільної конкуренції як реалізації рівних можливостей всіх у суспільстві. До цього ж неолібералізм додає негативне ставлення щодо політики дешевих грошей і створення за рахунок бюджетних коштів робочих місць, що, на їх думку, загострює економічні проблеми, оскільки урядові рішення спрямовані на підтримку повної зайнятості на основі застосування механізму кредитної експансії та стимулювання сукупного попиту, наслідком чого стає відкрита інфляція, яка породжує ще більше безробіття. На цьому наполягає

Ф.фон Хайек, вважаючи, що саме інфляція призводить до дезорієнтації трудових ресурсів, і вбачаючи в забезпеченні додаткових робочих місць у тих видах діяльності, що стають привабливими, лише додаткові витрати. На його думку, відповідні робочі місця зникнуть разом із призупиненням інфляції, а штучно прискорене економічне зростання означає витрату ресурсів. Фактично виявляється, що витрачати ресурси на підтримку необхідного рівня зайнятості є справою недоцільною й неефективною, а відтак цим має займатися не держава, витрачаючи ресурси, які можуть бути перерозподілені між суб'єктами ринку, забезпечивши їм умови для вільної конкуренції, яка в результаті й сприятиме створенню нових робочих місць.

Це доволі відвертий висновок з праксеології австрійської школи [54]. Загалом, прагнення фрайбурзької школи обґрунтувати обмежене втручання держави в економічний розвиток задля усунення диспропорцій в економіці завдяки сприянню вільному та стабільному функціонуванню підприємництва на основі вже майже сакралізованої формули Л.Ерхарда "конкуренція всюди, де можливо, регулювання – там, де необхідно" також зіштовхується з конкретними труднощами. Відома концепція В. Ойкена про соціально орієнтоване вільне ринкове господарство, основним принципом якого є вільний розвиток та вільне функціонування товарно-грошового господарства за умов відсутності монополії, в останній частині потребує навіть не коригування, а повного перегляду. Об'єктивна монополізація та укрупнення капіталу не в межах однієї держави, а в межах світової економіки вщент суперечить соціально орієнтованій економіці. Підтримка політичних програм у цьому разі є конкретним механізмом

маніпулювання споживачем та робітником (які, фактично, являють собою одне й те ж), механізмом формування необхідного попиту та створення відчуття свободи, яка зовні реалізується у вигляді необмеженого вибору. Насправді ж цей вибір жорстко регулюється монопольними утвореннями, отримуючи підтримку з боку держави у вигляді монетарної політики, спрямованої на збільшення зовнішнього боргу. Державне втручання в процес захисту національної економіки від експансії з боку інших країн, що набирає форми власне захисту системи капіталістичних відносин з їх підкресленою вільною конкуренцією, обумовлює необхідність системи протекціонізму як системи захисту капіталістичної системи від самої конкуренції. Саме на це звертав увагу ще К. Маркс, піддаючи критиці погляди Г. Кері, і саме цим нехтує неолібералізм, як, втім, і неокейнсіанство.

Нічого їм сказати й у відповідь на таку, хльостку для сучасності з її глобалізаційними прагненнями, характеристику К. Маркса: "Державний борг, тобто відчуження держави... накладає свою печатку на капіталістичну еру. Єдина частка так званого національного багатства, яка дійсно знаходиться у загальному володінні сучасних народів, це – їх державні борги. Досить послідовна тому сучасна доктрина, що народ тим багатший, чим більше його заборгованість. Державний кредит стає символом віри капіталу. І з виникненням державної заборгованості смертним гріхом, якому немає прощення, стає вже не хула на духа святого, а порушення довіри до державного боргу" [22, с. 764]. Неолібералізм орієнтується лише на принцип, за яким регулятиви ринкової економіки залежать від свободи капіталу, який часто межує зі свавіллям. Наприклад, критикуючи грошову теорію економічних криз,

Л.Мізес вказував, що “випускаючи фідучіарні засоби, під якими мною розуміються банкноти без золотого забезпечення або поточні рахунки, які не в повному обсязі забезпечені золотими резервами, банки в змозі значно розширити свій кредит. Створення цих додаткових фідучіарних засобів дозволяє їм збільшувати кредитування, значно перевищуючи ліміт, обумовлений їх власними активами, а також фондами, довіреними їм банківськими клієнтами. Вони вступають на ринок у цій ситуації в ролі “постачальників” додаткового кредиту, створеного ними ж, чим викликають зниження ставки відсотку, яка знижується нижче того рівня, на якому знаходилася б без їх втручання. Зниження ставки відсотку стимулює економічну активність... Більш активна кон’юнктура веде до збільшення попиту на виробничі матеріали та робочу силу. Ціни на засоби виробництва та оплата праці зростають, а збільшення заробітної плати веде у свою чергу до збільшення цін на споживчі товари. Якщо б банки змушені були відмовитися від свого способу дій та обмежити себе тим, що вже зроблено, то бум швидко припинився б. Але банки не відхиляються від обраного ними курсу; вони продовжують дедалі більше і більше розширювати кредитування, а ціни і заробітна плата відповідно продовжують зростати... але таке розширення не може продовжуватися безмежно. Оскільки була здійснена спроба запобігти різкому припиненню руху вверх (і обвалу цін, який був би результатом) шляхом створення все більших і більших кредитів, результатом мало стати безперервне і навіть більш стрімке підвищення цін. Але інфляція і бум можуть продовжуватися без перепон лише до тих пір, поки громадськість вважає, що рух цін за наростаючою в найближчому майбутньому має припинитися. Як тільки

громадській думці стане відомо, що немає жодного підґрунтя розраховувати на припинення інфляції, почнеться паніка” [25].

Монетаризм неоліберальної школи лише підкреслює значний потенціал деяких видів дефляції щодо забезпечення економічної ефективності та добробуту. Але чому ж у такому разі світова фінансова криза пов’язується (наприклад, [39]) майже виключно з дефляційними процесами, особливо із застосуванням у деяких випадках конфіскаційної дефляції? Урядові рішення щодо механізмів підтримки та забезпечення безпеки національної економіки, у тому числі й банківсько-фінансової сфери, які нібито орієнтуються на реальний стан економіки, завжди в якості пріоритету ставлять інтереси монополій, кланів, зрощених з так званою політичною елітою бізнес-олігархії тощо. І ніякі соціальні цілі не зможуть приховати реального перебігу подій та реального змісту політичних дій у сфері економіки – соціальна сфера є засобом забезпечення, утримання працездатного населення в тих межах, які дозволяють отримувати надприбутки за будь-яких внутрішніх і зовнішніх криз. Криза ж у соціальній сфері, незадоволення населення власним становищем, що межує інколи з революційною ситуацією, перетворюється на механізм перерозподілу всіх видів активів, у тому числі й державних. І дефляція в цій ситуації дуже доречна. Втім, як і заперечення її наявності в економіці країни. З точки ж зору глобальної перспективи дефляція, пов’язана із залученням зовнішніх інвестицій в економіку країни, стає кредитним повідком, на якому утримується і політична еліта, і сфера бізнесу.

Дж.Салерно, наприклад, не приймає реальності, яка свідчить про негативний зміст будь-якої форми дефляції. Він наводить таку влучну характеристику дефляції, надану

Е.Ласкінім: “Якщо ночами вас мучить жах інфляції, заждіть, доки будете жити при дефляції. Ціни знижуються на все. Акції, нерухомість, зарплати, абсолютно все – ви стаєте потроху біднішим кожного дня. Але по-справжньому ви опиняєтесь у біді, коли доводиться виплачувати ті ж самі платежі по кредиту за нерухомість, навіть якщо ваш дім стає дешевшим з кожним місяцем. Але це не означає, що для кредиторів дефляція – манна небесна. Звісно, коли ціни різко падають, непогано отримувати фіксований потік грошових платежів, на які ви можете купляти більше яблук, скріпок і будинків. Але ви не отримаєте грошей, тому що позичальник оголосив дефолт” [39]. Ця характеристика лише оновлює й осучаснює думку К.Маркса, висловлену ще в середині ХІХ ст., а саме: “Власники капіталу будуть стимулювати робітничий клас купляти дедалі більше і більше коштовних товарів, будівель і техніки, штовхаючи їх тим самим для того, щоб вони брали дедалі дорожчі кредити, до тих пір, поки кредити не стануть невиконуваними” [23].

Монетаризм чиказької школи неолібералізму, наслідуючи ідеї М.Фрідмена [42], пов’язані з переосмисленням емпіричної кривої Філіпса, постулює її нестабільність внаслідок нестабільної ситуації в економіці багатьох країн, обумовлений зростанням інфляції поряд із зростанням безробіття. В результаті пріоритет отримував грошовий фактор (значення грошей, грошової маси, грошовий обіг в економічних процесах розвитку держав). “Реальний монетаризм” як форма державного втручання в економіку, запропонований чиказькою школою неолібералізму, став найбільш ефективним під час так званої рейганоміки, створивши підґрунтя для зниження інфляції при одночасному посиленні національної валюти США.

Монетаризм у неоліберальній концепції М.Фрідмена характеризується жорсткою грошовою політикою, пов’язаною з поняттям природної норми безробіття, яка досягається через постійний і стабільний темп зростання кількості грошей у розмірі 3-4 % на рік незалежно від стану кон’юнктури. Для розрахунків у цій концепції враховувалася динаміка середніх темпів зростання ВВП, на основі чого встановлювався максимально можливий рівень національної економіки. Відтак наслідком концепції М.Фрідмена дійсно можна вважати розвиток інституційних і правових засад державного регулювання економіки, оскільки саме інституційні та законодавчі детермінанти обґрунтовують мінімальний рівень безробіття, за яких протягом певного періоду часу інфляція неможлива, тобто можна не тільки спрогнозувати цей період, але й забезпечити її відсутність у ньому.

Проблема керованості та регульованості економіки в цьому разі також не вирішується, але набуває нових теоретичних і практичних вимірів. Наприклад, певною мірою орієнтуючись на ідеї теорії моделювання економічної політики Я.Тінбергена, дослідники зазначають, що “нестабільність економічного середовища у певному сенсі замінює детермінізм, а ендогенність економічного зростання національної економіки може бути контрольованим процесом, підвладним цілеспрямованим діям, проте при цьому в економічній системі можливе виникнення непередбачуваних змін та біфуркаційних циклів” [10, с. 35].

Проблема керованого розвитку, яку синергетика і феноменологія зовсім не вилучають із теорії економічного зростання, доповнюється проблемою самокерованого розвитку багатоконпонентних структур з основою на модифіковану рефлексію та перевірку достовірностей

[10, с. 45]. Але, власне, проблема керованості завжди може бути вирішена безпосереднім втручанням держави, що особливо чітко можна побачити в транзитивні або кризові періоди розвитку економіки. Хоча дійсно, в стані стабільності внутрішні механізми економічної системи, залишаючись без жорсткого контролю, будучи позбавлені регуляторного впливу з боку держави, не здатні забезпечити системі умови для збереження динаміки стабільного розвитку.

У сучасній моделі монетарного регулювання в Україні грошово-кредитна політика жорстко детермінується впливом екзогенних факторів. Це має певні наслідки для стабілізації національної економіки, що продовжує орієнтуватися на політику зміцнення національної грошової одиниці, зменшення коливань обмінного курсу гривні. Як підкреслюють дослідники, “значний притік іноземної валюти в результаті активізації експортної діяльності вітчизняних товаровиробників створив, з одного боку, сприятливі умови для стабілізації (а потім й для ревальвації) обмінного курсу гривні та нарощування валютних резервів, з іншого – поставив НБУ перед необхідністю збільшення грошової пропозиції майже виключно через валютний ринок” [29, с. 236-237]. Відтак висновком, з яким варто погодитися, є положення про те, що “існуюча модель монетарної політики в Україні фактично не стимулює зростання грошової пропозиції. Приріст грошової маси супроводжується прямими та непрямыми стерилізаційними заходами, внаслідок чого операційний попит на гроші зростає набагато швидше, підтримуючи високий рівень відсоткових ставок, гроші не встигають перетворитися на свою “довгу” форму через занадто високу вартість кредитних ресурсів. Така модель дозволяє запобігти інфляційним тенденціям,

однак вона не здатна стимулювати економічне зростання” [29, с. 238]. Фактично ж, як свідчить сучасна фінансова криза, така модель не дає можливості й запобігти інфляційним тенденціям, оскільки висока вартість кредитних ресурсів за наявності зростання попиту на кредитні продукти стимулює підвищення рівня споживчого попиту, який, за умов низької динаміки економічного зростання на основі підвищення активності національного товаровиробника, орієнтується на динаміку експортно-імпортних операцій. При цьому імпорт, орієнтований на внутрішній ринок, дійсно не сприяє перетворенню грошей на їх “довгу” форму, що, при стимулюванні високого рівня попиту на гроші знецінює національну валюту, яка, залишаючись відносно стійкою, але не забезпечуючи довгострокового економічного зростання, посилює інфляційні тенденції.

Пошук шляхів вирішення проблеми дозволяє обґрунтувати дефляцію, але й вона виявляється лише наслідком конкретної економічної політики держави. Об’єктивно дефляція в цьому разі є наслідком “виникнення умов, за яких вітчизняне виробництво вичерпало можливість реагувати на зростання споживчого попиту за рахунок екстенсивного збільшення пропозиції. Значна частка коштів населення починає оминати офіційний оборот, потрапляючи на напів-легальний ринок, який, не відчуваючи дефіциту оборотних коштів, фіскального тиску та низки інституційних обмежень, “стерилізує” “надлишок” грошових доходів населення” [29, с. 233-234].

У цій ситуації розвиток фінансової та кредитної кризи пов’язаний ще й з тим, що, намагаючись забезпечити “стабільне збільшення кредитної пропозиції з метою підтримки повноцінного реагування реального сектору економіки на

зростаючий споживчий та інвестиційний попит”, поетапне зниження облікової ставки та реанімація рефінансування комерційних банків поза врахуванням реальної динаміки збільшення або зменшення обсягу безготівкових грошей не здатне забезпечити інвестиційні потреби виробництва. Профіцит кредитних продуктів, що утворився внаслідок збільшення попиту на них на ринку споживчих товарів і послуг, у сфері розширеного відтворення зіштовхується з дефіцитом безготівкових коштів, що не дає можливості суттєво збільшити кредитування. Сукупна пропозиція кредитних продуктів та рівень кредитування за таких умов залишаються недостатніми.

У контексті наведених міркувань можна було б припустити, що інфляція має позитивні переваги для економічного зростання, як це роблять представники ліберального монетаризму, але варто уточнити, яка саме інфляція. Якщо йдеться, наприклад, про інфляцію витрат, яка розвивається на фоні дефляції споживчих цін, то справедливим є твердження про погіршення умов ведення бізнесу та негативні тенденції у фіскальній політиці, коли бюджет використовується як механізм стерилізації грошової маси, стимулюючи дефляційні процеси та гальмуючи економічну активність завдяки штучному наповненню бюджету механізмами, які в середньо- та довгостроковій перспективі обмежують фіскальні можливості держави, а економічна політика підкорюється короткостроковим фіскальним цілям [29]. При цьому ремонетизація товарно-грошового обігу, втрачаючи свій стимулюючий ефект, у макроекономічному аспекті свідчить про те, що “українська економіка набула властивість поглинати більше грошей внаслідок істотного розширення сфери грошового обігу (збільшення платних послуг, зростання

масштабів перерозподілу ліквідних ресурсів через бюджет, зменшення питомої ваги бартерних розрахунків, збільшення ліквідності комерційних банків тощо). Це призвело до зниження реальної швидкості обертання грошей, яке перевищило темпи збільшення грошової пропозиції, що обумовило виникнення дефіциту ресурсів на ринку безготівкових коштів” [29, с. 239-240]. А через скорочення можливості подальшого збільшення грошової пропозиції зростає ймовірність виникнення “монетарного пату”, “характерною ознакою якого є випереджаючі темпи зростання готівкових грошей в обігу, ринок яких більш насичений і в змозі забезпечити значно більшу швидкість обертання. Основним споживачем приросту готівкових коштів залишається тіньовий сектор економіки”.

Дійсно, поступове збільшення грошової пропозиції, зокрема пропозиції безготівкових коштів, ще більше підсилив темпи активності тіньового сектору, який відтягнув на себе значну частку готівкових коштів споживачів, оскільки значна частка реального сектору економіки задовольнялася збільшеною пропозицією кредитних продуктів на фоні дефляції споживчих цін. В іншому разі, пов’язаному з детінізацією економіки, виведення готівкових коштів з тіньового сектору може суттєво вплинути на зменшення пропозиції безготівкових коштів, обсяги яких можуть перерозподілятися не на задоволення споживчого попиту, а на підвищення інвестиційної активності, на розширене відтворення. Відтак одне з головних положень монетаризму про те, що нестача грошової маси є причиною криз, фактично не враховує частку коштів, що знаходяться в тіньовому секторі економіки, а також наслідки детінізації, що можуть призвести до значного збільшення грошової маси, дестабілізуючи економіку, й на фоні дефляції споживчих цін

та відставання виробництва (а цей ефект може бути наслідком випереджаючого приросту грошової маси над зростанням обсягів виробництва, необхідність чого стверджує монетарна теорія) стримувати економічне зростання. Приймаючи постулат про саморегульованість економіки, українська монетарна модель водночас залишає за державою значний потенціал втручання у процеси економічного розвитку, який реалізується через бюджет як механізм досягнення короткострокових фіскальних цілей економічної політики держави.

У будь-якому разі монетарні пріоритети у сфері вироблення та реалізації економічної політики держави переважно спрямовані на регулювання зовнішньоекономічних операцій з метою урівноваження платіжного балансу. Це вимагає відповідних урядових дій у сфері регулювання економічного розвитку, які в межах монетарної політики визначають пріоритет фіксованого валютного курсу над валютним курсом, що коливається. І якщо в останньому випадку можливим є урівноваження платіжного балансу (хоча потенціал щодо дестабілізації міжнародної торгівлі залишається), то підтримка стабільного пропорційного відношення національної грошової одиниці до іноземної валюти за умов застосування інтервенції держави на валютний ринок нівелює стабільність платіжного балансу навіть при фіксованому валютному курсі. Пріоритети економічної безпеки, безпеки міжнародної торгівлі та руху платежів у цьому разі фактично стримують економічне зростання.

Особливо чітко це проявляється у випадку розщеплення валютного курсу, девальвації та ревальвації національної валюти, притаманних сучасній моделі зовнішньоекономічної діяльності, в якій відбувається експорт важливої з точки зору

макроекономіки проблеми зайнятості через застосування механізму девальвації національної валюти (зменшення вартості національного продукту на зовнішніх ринках і подорожчання імпорту) з метою підвищення зайнятості в національній економіці через зростання експорту та заміщення імпорту вітчизняними товарами. У свою чергу ревальвація розглядається як механізм збільшення вартості національного продукту на зовнішніх ринках поряд із здешевленням імпорту, але має наслідком негативні тенденції в балансі зобов'язань за експортно-імпортними операціями. Ревальвація виявляється наслідком не економічної політики та пріоритетів економічного зростання, а політичним механізмом поліпшення соціальної ситуації в країні, стабілізації сфери реальних відносин обміну і підвищення добробуту. Насправді ж успіх від стимулювання економічного розвитку (тим більше зростання) через отримання зовнішньоторговельного сальдо виявився сумнівним, і схожу долю спіткали намагання стабілізувати економічну ситуацію шляхом інтервенцій держави на валютному ринку, коли штучне заниження валютного курсу мало наслідком не стабілізацію національної грошової одиниці, а зменшення валютних запасів країни, адже досягнення тимчасового успіху інколи виявляється майже буйнівним для довгострокової перспективи утримання економічної рівноваги.

Денаціоналізація галузей національних економік, що передбачається неолібералізмом на практиці, вийшовши з-під контролю держави і навіть будучи виведеною зі сфери контролю держави, сприяла лише розвиненням країнам. Причому більшість з них, незважаючи на мінімізацію сфери державного економічного впливу, рівною мірою опинилися в кризовому стані з країнами, що розвиваються, або країнами з транзитивною

економікою. Лібералізація виявляється позитивною лише на етапах сталого розвитку, дійсно оживляючи деякі галузі національної економіки, макро- і мікропроцеси в ній, але стає руйнівною за умов розвитку системних криз, потребуючи обов'язкового, а в інших випадках і жорсткого державного регулювання економічної сфери.

Упевненість у тому, що державне втручання в економіку є стримуючим фактором економічного зростання, є доволі поширеною, але неоднозначною, оскільки, на відміну від об'єктивної ситуації, коли недостатній рівень сукупних витрат призводить до зниження реальних темпів зростання порівняно з потенційно можливими, він має виражений суб'єктивний характер для економіки певної країни. Так само можна інтерпретувати і стримуючий вплив, наприклад, ресурсних обмежень, оскільки більшість факторів має непрямий вплив на економічне зростання, якщо, звісно, ототожнювати його із зростанням продуктивності праці. Хоча екстенсивний та інтенсивний шляхи економічного зростання свідчать про інше: динаміка відтворення, раціональний розподіл та перерозподіл ресурсів на основі науково-технічного прогресу, інституціоналізованого в процесі державного регулювання навіть за умов недостатньої ресурсної бази можуть сприяти економічному зростанню, зберігаючи при цьому тенденцію до збільшення кількості зайнятих і фізичного обсягу капіталу.

Як правило, економічне зростання пов'язується з випереджаючим зростанням національного доходу порівняно із зростанням чисельності населення, тобто зростання рівня соціально-економічного забезпечення населення країни, рівня її добробуту ставиться в залежність від динаміки зростання національного доходу. Можна вказати й на певні фактори, що

стримують процес економічного зростання країни, та які за будь-яких умов господарювання, не зважаючи на їх об'єктивний чи суб'єктивний характер, активно впливають на формування зовнішньоекономічної політики держави. До таких факторів належать: політична нестабільність, слабка економічна політика, високий рівень корупції та тінізації економіки, низький соціально-економічний рівень життя населення та обмеженість внутрішнього ринку, спад виробництва та виробничого споживання, деконцентрація капіталу в країні, неефективна монетарна та фіскальна політика держави, дезинтеграційний характер сталої інфраструктури. Виникає закономірне питання, пов'язане з механізмами ефективного розвитку економіки та її монетарного регулювання за наявності внутрішніх і зовнішніх впливів, яке в неолібералізмі розглядається крізь призму вільного ринку.

Зовсім іншого змісту набуває неолібералізм в умовах глобалізації. П.Бродель і Д.Дельфюс, наприклад, вважають, що глобалізація є одним з етапів розвитку капіталізму. Для І.Валлерстайна фактом є те, що глобалізація охоплює історію всієї "капіталістичної світ-економіки". П.Друкер, Т.Левітт, К.Оме вважають, що глобалізація почалася з транснаціоналізації фінансових ринків. Як би там не було, більшість дослідників згодна в одному – глобалізація безпосередньо пов'язана з капіталізмом, зі змінами, що відбуваються в цьому типі економічних відносин, та наслідками промислової і науково-технічної революції, народженої історичним процесом розвитку капіталізму, який значно загострив суспільні проблеми наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. До таких наслідків впевнено можна віднести посилення соціальної нерівності, поглиблення розриву в економічному розвитку

між різними країнами світу, експансію комунікативності, зорієнтованої на вивищення пріоритету інформації як вищої цінності тощо.

Глобалізм можна вважати вищою стадією імперіалізму. Аргументом для цього стає думка В.Леніна, який вказував, що економічний імперіалізм є вищим ступенем розвитку капіталізму, саме таким, коли виробництво стало настільки крупним й крупнішим, що свободу конкуренції змінює монополія. У цьому міститься економічна сутність імперіалізму. Монополія проявляється і в трестах, синдикатах, і у всесиллі гігантських банків, і у скуповуванні джерел сировини, і в концентрації банківського капіталу тощо [21]. Як одну з особливостей імперіалізму він підкреслював “панування якраз не промислового, а фінансового капіталу, прагнення до аннексії не тільки аграрних, але всіляких країн”.

Дійсно, постколоніальний світ, зіткнувшись з наслідками дезинтеграції Радянського Союзу в економічній сфері, змушений був внести певні корективи у процес розбудови світової економіки [32]. Ці корективи є жорсткими для країн, що розвиваються, або ж характеризуються транзитивним типом економіки. Пом'якшення егоїзму відбувається в процесі реалізації реальних прагнень розвинених країн світу в межах нав'язування ліберальних цінностей, лібералізації економічних процесів в інших країнах, навіть не враховуючи історичні умови та особливості їх розвитку. Але досить часто за ліберальними теоріями і концепціями приховується досить просте бажання прищепити певній країні ті економічні, правові й культурні норми, які б давали можливість розвиненим країнам легко опанувати потрібні для власного розвитку джерела ресурсів, ринки тощо. А тому другорядною й неважливою намагаються

представити адепти неолібералізму та глобалізму проблему несправедливого розподілу всіх видів ресурсів, система якої активно розвивається.

Неолібералізм у поєднанні з глобалізмом вказує на зовсім інші здобутки процесів інтернаціоналізації світової економіки. Він захоплено пропонує відмовитися від ідей соціальної справедливості, загалом від соціалізму на користь переходу до якісно нового технологічного способу виробництва, комунікаційного та інформаційного, загалом економічного базису суспільства. В межах глобалізації світової торгівлі та неоліберального монетаризму найбільшими перевагами виявляється [40, 41]: збільшення обсягів операцій на основних валютних ринках світу до 1,5 трлн. доларів за добу, що перевищує обсяги вироблення промислової продукції за той же період; зростання оборотів міжнародної торгівлі, які перевищують середньорічні темпи зростання обсягів світового виробництва тощо. Такі привабливі аргументи сприяють відтворенню позитивного образу глобалізації для держав, обумовлюючи відповідні прагнення до об'єднання національних економік.

Але є й інша сторона глобалізації. Як підкреслюють Г.-П.Мартін і Х.Шуманн [24, с. 64], сучасний ринок не підтверджує впевненості неолібералів у тому, що інформаційні технології дозволяють безкінечно накопичувати багатства та задовольняти потреби, що постійно зростають. Також і економічна модернізація в рамках ліберальної моделі не сприяє зближенню різних країн на основі світового ринку та поширенню універсальної споживчої культури. Відбуваються зовсім інші процеси, в яких ринкова економіка залишається на практиці асоціальною, а лібералізація економічного розвитку країн в умовах глобалізації підсилює вимоги до прозорості

діяльності міжнародних фінансових установ, справедливого розподілу доходів, збільшення податків на імпорт та експорт капіталів, дотримання норм трудового права, зменшення залежності від зовнішнього кредитування країн, що розвиваються тощо.

Варто звернути увагу, що більшість таких вимог притаманні не тільки країнам, що розвиваються, але й розвиненим країнам, оскільки відсутність вирішення цих проблем становить реальну загрозу навіть для економічно стабільної держави. Саме це сприяє не стільки вже ідеологічному, скільки реальному суспільно-політичному й економічному протистоянню соціалістичних та ліберально-глобалістських ідей. І навіть А. Тойнбі визнавав, що “на економічному рівні має бути рівність та обмеження жадібності... заради людської гідності ми будемо змушені погодитися на соціалістичний спосіб управління економічними справами людства” [11, с. 124-126.]. Він вважав, що глобальне гуманістичне суспільство буде соціалістичним на економічному рівні. Тим більшої актуальності набувають соціалістичні ідеї в умовах глобалізму.

Р.Вайцеккер, А.Кінг, Е.Ласло, Д.Меддоуз, М.Месарович, Е.Пестель, А.Печчеї, Я.Тінберген, Дж.Форрестер, Б.Шнайдер, Е.Янг та інші члени Римського клубу активно закликають світову спільноту звернути увагу на проблеми, що породжуються глобалізмом. Б. Шнайдер, наприклад, апелюючи до екологічної свідомості, що народжується стараннями глобалістської ідеології, свого часу наводив факти екологічної небезпеки і крайньої економічної неефективності застосування в країнах, що розвиваються, технологій з розвинених країн, звертаючи увагу на те, що дійсно альтернативні та дійові моделі розвитку відсталих країн можуть народитися тільки в гущі їх народного життя, оскільки будуть відповідати місцевим традиціям,

навколишньому середовищу та культурі [55, с. 1-7]. Фактично йдеться про те, що випереджаючі технології несуть із собою не тільки блага прогресу і цивілізації, але й призводять до руйнування незалежності країни, спотворюючи навколишнє середовище, природне середовище існування людини, поставляючи і саму людину, і державу в залежність від цих розвинених країн, які починають пропонувати вже не технології, а засоби виживання в умовах застосування цих технологій.

На думку І.Кефелі, сьогодні глобалізм з'являється як процес становлення нового світового порядку, як сучасний етап колонізації світу. Глобалізм як ідеологія сучасного колоніалізму фактично приходить на зміну імперіалістичному колоніалізму початку ХХ ст., економічному неокolonіалізму 50-х рр. ХХ ст. Глобалізм кінця ХХ – початку ХХІ ст. розколює світ на “золотий мільярд” та іншу частину людства [17, с. 91]. Позбавлений національності, глобалізм в якості головного суб'єкта суспільного розвитку розглядає винятково транснаціональні корпорації, фінансова потужність яких легко забезпечує прийняття необхідних для реалізації економічних інтересів та створення потрібних ринкових умов політичних рішень. Ці рішення, як правило, майже зовсім не враховують інтересів реальних соціальних суб'єктів, інтересів цілих країн та народів – у будь-якому разі невдоволення можна легко приборкати, розв'язавши політично та ідеологічно обґрунтовану й визнану різноманітними міжнародними маріонетковими організаціями (типу ООН) війну під гаслами відстоювання міфічних демократичних або інших химерних принципів.

Саме в рамках глобалізму формується уявлення про новий тип економіки сучасного і майбутнього суспільства – концепція “фінансової економіки”, яка відома також як “нова

економіка”, “неоекономіка”, “турбокапіталізм”, “економіка постіндустріального суспільства”, що передбачає розгляд такої економіки як останньої та вищої стадії розвитку ринку. Реальне виробництво стає в цій концепції у кращому разі другорядним, оскільки суспільство нібито переорієнтовано на нову систему цінностей, головною з яких виступає знання. Відтак найбільшого пріоритету набуває та економічна сфера, в якій найбільш вигідно стає ці знання використовувати і реалізовувати – електронно-біржові спекуляції. Неолібералізм та загальна лібералізація парадигми глобалізму поступово сприяє переходу до саме такого типу економіки. Причому однією з найбільш виразних її особливостей стає вже не реальне домінування капіталу, як це було у К. Маркса, а глобальне, за якого праця сама по собі повністю поглинається капіталом, перетворюючись навіть не на товар, а на незначний об’єкт впливу самого капіталу. Хоча сам по собі труд актуальності не втрачає, оскільки є невід’ємним елементом у процесі переходу до нового типу економічних відносин і, враховуючи підвищення попиту на працю з боку капіталу, відбувається переструктурування ринку трудових ресурсів у межах нерівномірного глобального економічного простору, який має лише кілька центрів фінансового, економічного, політичного контролю. Це за умов обмеженості й відповідного прагнення збереження власних ресурсів розвиненими країнами, а також необхідності мінімізації витрат, призводить до диверсифікації виробництв за географічною ознакою, зміщення і перенесення центрів видобування та перероблення необхідних ресурсів у відсталі в економічному відношенні регіони, що відкриває реальні шляхи економічної, а через неї й політичної колонізації країн третього світу.

Ринкова економіка зовсім не прагне забезпечувати суспільний добробут, для неї чужими є будь-які ідеї соціальної справедливості, якщо тільки держава не “мотивує” певним чином власників капіталу використовувати його в інтересах всього суспільства. Але одразу ж і виникають заклики до реалізації ліберальної свободи, втім, лише за умов, якщо держава знову ж таки забезпечує власникам капіталу необхідний рівень безпеки. У цьому сенсі лібералізм дійсно сприяє розвитку соціально орієнтованої держави, але тільки не соціально орієнтованої економіки. Проблема полягає у виборі коректних заходів і механізмів застосування різних складових економічної політики з метою збереження цілісності, безпеки національної економіки поряд з перетворенням її на активного суб’єкта міжнародних економічних відносин.

5.2. ТЕОРЕТИЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Розвиток ідей лібералізму в межах економічної теорії отримує нове звучання в контексті осмислення процесів міжнародної економічної інтеграції. Проблеми, що розглядалися в рамках лібералізму та неолібералізму, їх протистояння кейнсіанській теорії, наповнюються новим змістом, який дозволяє не тільки більш широко інтерпретувати саме поняття економічної свободи, пов’язуючи його з сутністю та структурою економічних відносин, але й розробляти концепції, які зближують ідейне протистояння теорій, що відстоюють необхідність державного втручання і регулювання економічного розвитку та домінування в цьому процесі вільної реалізації економічних інтересів та здібностей агентів економічного розвитку.

Останнім часом розгорається дискусія щодо розвитку ліберальних ідей та їх адаптації до сучасної економічної ситуації України, враховуючи пріоритетність інтеграції до європейського політико-економічного простору [4; 8; 9; 18; 19; 33; 34; 38; 46]. Для України така дискусія є досить актуальною, оскільки сам економічний лібералізм та його теоретичні модифікації, що осмислюються у світовій та вітчизняній науці у зв'язку з міжнародною економічною інтеграцією та інтернаціоналізацією світової економіки, отримує інколи протилежні інтерпретації [47-49; 51-53; 56; 57]. Фактично інституціоналізацію економічної свободи можна розуміти як процес обмеження можливості вільно реалізовувати наявний економічний потенціал. Економічна свобода є жорстко детермінованою, що призводить до усвідомлення наявності інституціональної де термінації свободи, обумовленої протиставленням двох планів: свободи необмеженої, яка зберігається за об'єктивною дією рушійних сил економічного розвитку, та свободи обмеженої, яка надається економічним агентам у вигляді об'єктивованого регуляторного втручання в економіку державних або наддержавних інститутів. У цьому контексті важливо розуміти теоретичну основу трансформації, яка відбувається у сфері осмислення економічної свободи, враховувати логіку інституціональної детермінації свободи, що пропонується в деяких напрямках економічної думки.

Перш за все, увагу привертають неоліберальні напрями економічної думки, що сформувалися в 50-х рр. XX ст. та об'єктом яких стала міжнародна економічна інтеграція. До найбільш виразних напрямів економічного неолібералізму цього періоду належать ринкова та ринково-інституціональна школи.

Ринкова школа (Р.Арон, Ж.Роефф, В.Репке), ґрунтуючись на ідеях де Бірса, Вінера і Байє, в працях яких було сформульовано теорію митних союзів у безпосередньому зв'язку з міжнародною економічною інтеграцією та у продовження піднятої ще А.Смітом, Д.Рікардо, Мак-Куллохом проблеми митних союзів, основним ідеалом інтеграції вважала вільну конкуренцію та вільні дії ринку. Всупереч кейнсіанству, лібералізм ринкової школи розвивав ідею про несумісність економічної свободи та державного регулювання економіки. Основною тезою представників ринкової школи стало твердження, що втручання держави в економічне життя країни має призвести до порушення нормального функціонування господарського механізму, до дезинтеграції країни. Розширене тлумачення економічної свободи, яка набувала соціально значущого ціннісного змісту, поширювалося на розуміння структури економічних відносин не тільки в межах країни, але й у межах спільного економічного простору для кількох країн. Ринкова школа стверджувала необхідність повної економічної інтеграції як процесу створення єдиного ринкового простору поза межами однієї країни, оскільки саме в цьому процесі можливим є забезпечення повної свободи ринкових сил і конкуренції, а також рівних умов руху товарів і факторів виробництва.

Лібералізм ринкової школи у питаннях міжнародної економічної інтеграції отримував виражений наднаціональний характер. Наприклад, Р.Арон вважав [1], що дві національні економіки вважаються найбільш інтегрованими, якщо угода між резидентами двох країн ідентична угоді між резидентами однієї країни. Цим, фактично, закладалася основа для детермінації певним рівнем економічної свободи розвитку

національної економіки країни та зворотним впливом позитивних тенденцій в економіці країни на міжнародний економічний простір. Залежність, яка виникає в цьому разі, стає підґрунтям для визначення країни як країни з ринковою економікою, адже однією з головних ознак інтеграції в концепції Р.Арона є наявність золотого стандарту і повна конвертованість валют, що забезпечує єдність ринку, ціни та розрахунків. Фактично за такого підходу економічна свобода та сфери її реалізації безпосередньо стосуються винятково лібералізації торгівлі та платіжних систем. Як наслідок, міжнародна економічна інтеграція ставала тотожною торговельній і платіжній лібералізації, а отже уявлялася на теоретичному рівні реальною формою розвитку економічної свободи, що давало можливість стверджувати необхідність виконання в інтегрованому господарському просторі аналогічних умов національної ринкової економічної системи умов для руху факторів виробництва. В цьому полягає й основна сутність концепції ринкової школи, ліберальні уявлення якої знайшли розвиток у постулюванні того, що міжнародна економічна інтеграція є тим глибшою, чим вільнішою є дія ринкових сил та чим меншим є регулюючий вплив держави.

Досить жорстке протиставлення ліберальної позиції ринкової школи кейнсіанським постулатам про державне регулювання економіки дещо пом'якшується в ринково-інституціональній школі (К.Армстронг, Б.Балаши, М.Біє, Ж.Вейлер, Г.Кремер, М.Портер). Розвиваючи ідею економічної свободи як основи міжнародної економічної інтеграції, ринково-інституціональна школа наполягала на певному компромісі між ринковими та державними регулятивними механізмами міжнародної економічної інтеграції. На концептуальному рівні

стверджувалося, що державний регулятивний механізм може мати компроміс з ринковим механізмом за умови координації економічної політики держав, регулювання економіки та обмеженого, але необхідного втручання держави в дію ринкового механізму. Ця концепція фактично наближалася до ідей, що розвивалися в рамках класичного підходу, про саморегуляцію ринку, що давало можливість прийняти кейнсіанську точку зору про абсолютну необхідність регулювання ринку з боку держави. Лібералізм, поряд з концептуальним прийняттям кейнсіанської позиції, створював умови для теоретичного виправдання тези про обов'язковий характер взаємодоповнення ринкового і регулюючого механізмів один одним задля підтримки економічної рівноваги. Рівновага, що виникає в цьому випадку, сприятиме, на думку представників ринково-інституціональної школи, встановленню міжнаціональних правил економічної діяльності та розвитку економічних зв'язків між країнами. Таким чином, економічна свобода в аспекті міжнародної економічної інтеграції набуває інституціонально значимого характеру, що впливає на типологію інтеграції взагалі.

Концепція ринково-інституціональної школи пропонує розподіл форм інтеграції на інституціональні та неінституціональні групи. Перша група передбачає здійснення економічної інтеграції на основі створення спільних органів, тобто на основі практичної реалізації принципу взаємодоповнення ринкового і регулюючого механізмів. Інша група включає в себе ті види економічної інтеграції, які виникають як на основі реалізації принципу взаємодоповнення, так і на основі виключного пріоритету ринкового механізму, коли участь держави в цих процесах або зведена до мінімуму, або ж повністю відсутня.

Інституціональний підхід до інтерпретації економічної свободи, який демонструє ринково-інституціональна школа, підтримує дихотомію, в якій економічна інтеграція водночас є процесом і певним станом економіки, що визначається економічною політикою держави. На думку представників ринково-інституціональної школи, процес економічної інтеграції передбачає проведення системи заходів, завдяки яким зникає дискримінація між господарськими одиницями, а відношення знаходить свій прояв у вигляді відсутності тієї чи іншої форми дискримінації іноземних партнерів. Через це, процес економічної інтеграції суттєво відрізняється від звичайного співробітництва, адже останнє включає дії, що мають за мету зменшення дискримінації, а процес економічної інтеграції включає засоби, застосування яких призводить до пригнічення тих чи інших форм дискримінації. Це дає можливість, наприклад, зробити певні висновки щодо ступеня економічної свободи та її інституціональних обмежень, оскільки має місце припущення, що міждержавна взаємодія, реалізуючись у конкретних міжнародних нормативно-правових документах, належить до сфери співробітництва, а конкретні наслідки реалізації положень, відображених у цих документах, безпосередньо сприяють економічній інтеграції. Інакше кажучи, концепція ринково-інституційної школи на перший план висуває заходи, спрямовані на усунення дискримінації у взаємному співробітництві та відновлення в переважних правах ринкового механізму регулювання економічних процесів. При цьому залишається мінімальне державне втручання у процеси міжнародної економічної інтеграції.

У середині 60-х років завдяки критиці з боку деяких французьких, англійських та італійських економістів неолібе-

ральних підходів до економічної інтеграції поширення набула структурна концепція економічної інтеграції. Погляди окремих представників структурної школи мають суттєві відмінності, але їх об'єднує спільна критична позиція щодо традиційної теорії міжнародної торгівлі, а також прагнення довести, що структурний аспект економічної інтеграції є раціональною, оптимально збалансованою в територіально-економічному і соціальному плані господарською структурою в єдиному інтеграційному просторі, що ґрунтується на оптимальній економічній політиці. Представники структурної школи (А.Маршал, М.Мюрдаль, А.Нарбаль, П.Стритен, Ф.Перру) вважали, що вільний рух товарів і факторів виробництва призводить до нерівномірності економічного розвитку окремих регіонів країн. На відміну від ринкової та ринково-інституціональної шкіл, у цій концепції головну увагу звернено на узгодження окремих галузей економічної та соціальної політики між урядами країн-учасниць певного міжнародного економічного об'єднання. Прийняття тези про природну внутрішню суперечливість між окремими ланками суспільства, нерівномірність соціально-економічного розвитку територій давало можливість стверджувати, що інтеграційний процес повинен забезпечити соціальну рівність, рівномірний розвиток країн і регіонів. Відтак представники структурної школи розглядали економічну інтеграцію як глибинний процес структурних перетворень в економіці країн, що інтегруються, завдяки чому має виникнути максимально збалансоване в територіальному, економічному і соціальному планах єдине господарство, тобто утворитися єдиний економічний простір.

Утворення такого простору передбачає обґрунтування наддержавного підходу, оскільки він є не просто сукупністю,

об'єднанням кількох держав в межах єдиного господарчого утворення, а своєрідним досконалим господарським організмом. Завдяки такому концептуальному положенню представники структурної концепції розглядають економічну інтеграцію як процес, який сприяє встановленню оптимального співвідношення національних програм економічної політики із забезпеченням вигод завдяки міжнародному співробітництву. Останнє в межах положень структурної школи стає можливим лише на стадії формування наддержавних і наднаціональних утворень, які мають спільний єдиний економічний простір, тобто за умов, коли фактично відбувається взаємопроникнення національних економічних систем та відповідна зміна їх структури. Результатом такої якісної еволюції економічних систем має стати синергізм, тобто вища ефективність створеного в процесі інтеграції утворення порівняно з його окремими частинами до об'єднання, що, власне, і розглядається як мета будь-якої інтеграції. При цьому повна економічна інтеграція, відповідно до концепції структурної школи, витлумачена як інтеграція національних економік, сприяє формуванню системи економічних зв'язків між раніше відокремленими економічними системами. З точки зору розвитку ідей неолібералізму важливим у цьому разі виявляється те, що умови повної економічної інтеграції формуються не стільки свободою дії ринкового механізму, скільки скоординованою економічною політикою держав, яка впливає на пом'якшення нерівномірності економічного розвитку окремих країн, що задіяні у створенні єдиного інтеграційного комплексу, спрямованої на уніфікацію основних структурних елементів національних економік. Замість поступки кейнсіанству, як у випадку з ринково-інституціональною школою, струк-

турна школа просто знімає проблему державного втручання в процесі економічної інтеграції, замінюючи цей механізм "знеособленою" спільною координованою політикою держав.

Позиція структурної школи дала можливість певного пом'якшення кейнсіанської позиції в деяких напрямках економічної думки та введення ліберальних ідей до її контексту в процесі теоретичного осмислення проблем міжнародної економічної інтеграції. В цьому аспекті увагу привертає дирижизм, який у загальному сенсі можна розглядати як некейнсіанський підхід до міжнародної економічної інтеграції. Представники дирижистської концепції (М.Алле, Л.Арман, Д.Кіндер, Ф.Перу, Ж.Рюеф, С.Хоффман) виявляють традиційну для кейнсіанства недовіру до пріоритетності ринкового механізму у розвитку інтеграційних процесів, вважаючи, що тільки керована економіка має право на існування. Але ця проблематика дещо звужується, внаслідок чого дирижизм у теоретичному плані особливу вагу приділяє розробленню принципів індикативного державного планування, принципу вибіркової державної економічної політики, концепції підтримки привілейованих галузей, корпорацій тощо. Реалізація економічної свободи в межах дирижизму майже не зважає на сферу приватного монополістичного бізнесу, оскільки рушійною силою міжнародної економічної інтеграції визначається інституціонально-політичний механізм. Важливим для розуміння принципової позиції дирижизму виявляється те, що основними суб'єктами економічної інтеграції він визнає самі держави. Це дає можливість розглядати економічну інтеграцію як процес ліквідації дискримінації між економічними агентами країн і координації спільної економічної політики великих масштабів, що здійснюється з метою

визначення основних економічних напрямів розвитку країни та передбачає обов'язковий "баланс сили між державами-членами", які беруть участь у створенні єдиного економічного простору і єдиного наддержавного утворення.

Останній момент характеризує сутність дирижизму, вказуючи на пріоритетність у процесах міжнародної економічної інтеграції міжурядової взаємодії (звідси й інша назва дирижизму – міжурядовий підхід). На думку представників дирижизму, умовою повної інтеграції є не тільки вільний рух товарів і факторів виробництва, але й координація макроекономічної політики держав, яка повинна пом'якшити нерівномірність економічного розвитку країн. Дирижизм вважає, що кожна країна-член інтеграційного об'єднання повинна відмовитись від самостійного проведення зовнішньоекономічної політики і передати ці функції наднаціональним інститутам, які, застосовуючи відповідні інструменти, мають визначати процеси загального прийняття рішень та здійснення контролю щодо компетенції інститутів держав-членів у межах єдиного економічного простору. Безпосередньо ж процес економічної інтеграції зводиться в межах дирижистських концепцій до складного механізму міжурядової взаємодії на основі перемов, що відбуваються у сфері вироблення і реалізації економічної та соціальної політики. Логіка дирижизму фактично передбачає детермінацію економічної свободи досить жорсткою інституційною ієрархією, адже саме національні уряди не повинні цікавитися проблемами національної економіки, віддаючи перевагу проблемам державної економічної політики та виробленню спільної економічної політики в межах єдиного економічного простору і наддержавного утворення, до якого країна інтегрується.

Але невирішеною проблемою в дирижизмі залишається визначення конкретної форми, яку отримає в результаті міжурядової взаємодії міждержавне утворення у межах єдиного економічного простору, а також безпосередньо причин, основних рушійних сил, що зрештою дозволяють узгоджувати економічні інтереси всіх суб'єктів економічної інтеграції.

Подальший розвиток ідей інституціоналізму відбувається в рамках неофункціоналізму, який, за окремим положенням, є теоретично близьким до структурної школи, принципи якої розширюються за рахунок застосування системного підходу до економічної інтеграції. Представники неофункціоналізму (Е.Хаас, Л.Ліндберг, Ж.Моне, Р.Шуман, Д.Зайсман, Д.Най) здійснили спробу проаналізувати економічну інтеграцію як динамічне, комплексне і багатогранне явище. Важливим елементом їх теоретичної платформи стала впевненість, що логічним та невідворотним наслідком економічної інтеграції є політична теорія інтеграції, яка набувала характер стратегії. Тобто саме політична теорія інтеграції розглядалася як основа створення міжнародних наддержавних і наднаціональних інтеграційних утворень.

Розвиваючи деякі положення дирижизму, неофункціоналізм звертає увагу на інституціональний вимір виявлення економічної свободи у процесі інтеграції, вказуючи на те, що політична теорія інтеграції як стратегія, що є загальною для реалізації інтеграційних прагнень країн, передбачає створення вищого органу наддержавного інтеграційного утворення з наданням йому відповідних повноважень щодо спостереження та організації інтеграційного процесу. Представники неофункціоналізму акцентують увагу на прогресуючому зростанні взаємодії та взаємозалежності національних економік,

особливо щодо ключових секторів економіки, поступовій переорієнтації соціальних інтересів від національних форм влади до загальних інтеграційних наднаціональних структур як ефективнішого способу їх задоволення. Внаслідок цього стверджується необхідність і доцільність подальшої інституціоналізації на конкретному рівні реалізації економічної свободи і в межах конкретного інтеграційного утворення разом з притаманною йому інституціональною та економічною структурою, оскільки ширша за сферою інтеграція вимагає складнішого управління [6; 19].

Неофункціоналістські концепції ґрунтуються на теоретичному поясненні сутності та значення наддержавних і наднаціональних утворень, що виникають внаслідок реалізації інтеграційних прагнень різних країн, яким відводиться роль основної домінанти у загальному процесі економічної інтеграції. Остання реалізується за рахунок наділення переважним значенням політичних еліт, інших угруповань, що мають можливість впливати на процес прийняття та реалізації рішень. У межах неофункціоналізму такі домінуючі утворення розглядаються як центри розроблення та прийняття рішень, хоча загалом інституційна структура наддержавного утворення для неофункціоналізму є цікавою з точки зору її наднаціонального характеру. Більше того, позбавляючись необхідності враховувати особливості національних економік, неофункціоналізм отримує принципово важливу можливість аналізу окремих етапів міжнародної економічної інтеграції, виявляючи тенденції загального економічного розвитку в межах єдиного економічного простору. Фактично неофункціоналізм намагається на основі аналізу частини зробити висновки щодо загальних тенденцій зміни цілого, яке персоніфікується з

конкретними інтеграційними утвореннями, що є результатом розвитку частин у межах цілого, тобто у цьому разі є результатом економічного розвитку (наприклад, митний, економічний, валютний союзи тощо).

Неофункціоналізм результатом логіки розвитку структури інтеграційного процесу вважає необхідність створення системи центральних інститутів поряд з поступовою передачею власного суверенітету держав, що інтегруються, єдиній наддержавній інституції. Власне, рівень економічної свободи за таких умов чітко обмежений і окреслений рамками конкретної інституції, яка визначає загальну спрямованість та результати міжнародної економічної інтеграції. Це забезпечує неофункціоналізм можливість обґрунтування інституціональної поляризації в процесі інтеграції наддержавних інституцій і держав, що інтегруються, поряд з постулюванням необхідності надання переваги саме наддержавним інтеграційним утворенням. Гострота такої поляризації вимагає введення “серединної” позиції між державами, що інтегруються, і наддержавними інтеграційними інституціями, політичними елітами, які мають можливість прискорювати, активізувати інтеграційний процес. При цьому неофункціоналісти вважають, що обов’язковим у процесі інтеграції є створення наднаціонального, наддержавного нового політичного співтовариства [49], що розкриває сутність неофункціоналізму – приділення уваги не кінцевому результату інтеграції, а безпосередньо її процесу та механізмам.

Інституціоналізація в межах теоретичної платформи неофункціоналізму розвивається на новому рівні – наднаціональної інституціоналізації, яка розглядається в якості основної умови забезпечення ефективності міжнародної

економічної інтеграції та тривалості існування інтегрованих наддержавних утворень у межах єдиного економічного простору. Цим шляхом інституціональний характер економічної свободи перетворюється на аргумент, який обґрунтовує сам інституціоналізм в якості умови створення і функціонування стійких інтегрованих економічних систем, що регулюються наддержавними політичними утвореннями та елітами. Здатність суб'єктів міжнародної економічної інтеграції реалізовувати власну свободу за таких умов безпосередньо залежить від інтеграції, а значить і від певної "технічно-бюрократичної еліти", яка відіграє визначальну роль у цьому процесі.

Ідея політичної інституціоналізації економічної інтеграції посилюється в концепції федералізму (А.Етціоні, Ч.Пентланд), що постулює реальність створення особливого інституціонального устрою, який повинен визначати характер і спрямованість взаємовідносин між учасниками інтеграційного процесу, розподіл повноважень між ними та єдиним центром (інституціонально-політичним), що виникає в результаті інтеграції. Сутністю федералізму є еволюційна інституціональна децентралізація і деконцентрація влади [53; 57], що обмежує повноваження міждержавних утворень порівняно з повноваженнями національних органів держав-членів. У цілому ж ліберальні погляди на економічну інтеграцію в рамках федералізму призводять до поступового зміщення акцентів у бік політичної проблематики інтеграції, що фактично закріплює інституціональність як основний принцип регулювання інтеграційних процесів.

У 80–90-х рр. ХХ ст. відбувається поєднання економічних і політичних концепцій інтеграції, що обумовлено необхідністю

вироблення комплексного підходу до проблеми зростання взаємозалежності суб'єктів і об'єктів міжнародної економічної інтеграції, враховуючи її інтенсивність і глибину, а також ступінь наднаціональної інституціоналізації, яка формує нову геополітичну і геоекономічну систему. Це відображається в концепціях "транснаціоналізму", "взаємозалежності" та компромісній інтеграційній стратегії "Європа змінних геометрій", сконцентрованої на виробленні практичних шляхів і методів реалізації регіональних інтеграційних процесів. Ця стратегія поєднує різні моделі інституціонального забезпечення економічної інтеграції: "Карткова Європа" (Дж.Мейджор), що передбачає свободу вибору інтеграційних пріоритетів поряд з прийняттям спільних інституціональних цілей; "Європа концентричних кіл" (Е.Балладюр, Ж.Делор), яка передбачає, що вищим рівнем інтеграції є певний "центр", до якого входять країни Європейської асоціації вільної торгівлі, наближені до ЄС в економічному і правовому плані після створення політичного союзу, спільного ринку, економічного і валютного союзів; "Європа різних швидкостей" (К.Ламмерс, В.Шобле), політичне регулювання інституціональних обмежень, що обумовлює різні темпи інтеграції країн. Більшість положень цих концепцій і стратегій були враховані в сучасній концепції "багаторівневого управління" (К.Бланк, Б.Колер-Кох, Ф.Шарпф), яка розглядає інтеграцію як поєднання наднаціонального, національного і регіонального рівнів, що впливає на розробку концепту багатовекторної інституціоналізації.

Аналіз розвитку теоретичного осмислення процесів міжнародної економічної інтеграції в деяких напрямках економічної думки дає підстави стверджувати, що ліберальні та неоліберальні ідеї вводяться до контексту теорій, які прагнуть

обґрунтувати необхідність та обов'язковість втручання держави в економічний розвиток. Інституційність розглядається як простір економічної свободи, водночас залишаючись її жорсткою детермінантою. В більшості напрямів економічної думки виникає дихотомія у розумінні сутності економічної свободи, яка або обмежується інституціональною структурою самої можливості міжнародної економічної інтеграції ("державно-регульована свобода"), або ж підсилюється загальним положенням про принципове значення економічної свободи у процесах інтернаціоналізації економіки, що латентно припускає необхідність певної міри конкуренції, навіть за умов міжнародної економічної інтеграції.

Дійсно, міжнародна економічна інтеграція є етапом процесу міжнародного поділу праці, який характеризується утворенням однорідного, внутрішньо єдиного господарського організму, що охоплює цілісний відокремлений комплекс держав. Об'єктивність цього процесу, його особливості навіть у межах неоліберальної думки обумовлюють необхідність позитивно вирішувати проблеми державного регулювання зовнішньої та внутрішньої економічної політики, що передбачає інституціоналізацію інтеграційних процесів, метою чого є усунення диспропорцій регіональних економік та відтворення сприятливих умов для інтернаціоналізації господарства. В такому контексті ідеї ліберальної свободи, адаптовані до сучасної економічної ситуації України, мають перспективи щодо створення сприятливих умов для інтеграції держави до європейського політико-економічного простору.

5.3. МІЖСИСТЕМНА ВЗАЄМОДІЯ ТА УПРАВЛІНСЬКІ РЕГУЛЯТИВИ ЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА: СИНЕРГЕТИЧНІ МОДЕЛІ НЕСТІЙКОГО РОЗВИТКУ

Позитивні та негативні зміни в економічній та соціальній підсистемах провокують відповідні зміни в суспільній системі в цілому, що актуалізує проблему зовнішнього регулювання з боку суб'єктів управління політичної підсистеми та посилення корегуючого впливу з боку системи державного управління. Йдеться про потенціал, який має управління, зважаючи на його фактично неентропійну роль, але тільки за умов наявності в системі державного управління адекватних зворотних зв'язків. Якщо ж їх немає, то будь-яка керівна підсистема буде посилювати процеси деградації системи, що обумовлює доцільність звернення до процесів інтеграції, що відображають сутність процесів міжсистемної взаємодії та можуть ілюструвати потенційні можливості кожної з підсистем суспільства у взаємодії з зовнішнім середовищем, виявляючи індивідуальний адаптивний потенціал подальшого розвитку та переваги керуючих підсистем в їх регулюванні та забезпеченні суспільної стабільності.

Більше того, еволюційні зсуви визначають перехід між різними сценаріями суспільного розвитку, формуючи умови для якісно нової спільноти, якій притаманним є новий, відмінний від попереднього характер соціально-економічних взаємовідносин, а також інший сценарій суспільного розвитку. Фактично, еволюційний зсув може розглядатися як точка, в якій змінюється еволюційний розвиток сталого суспільства, якісні зміни в якому призводять до формування нового, відмінного суспільного утворення, яке отримує несхожий на попередні

в історичному проміжку часу сценарії власного розвитку. Це можна розуміти з точки зору властивості інноваційності систем, що самоорганізуються.

Важливо розуміти і той факт, що імовірність еволюційного зсуву значно зростає в умовах криз, тобто в кризових зонах, коли значення керуючих параметрів досягають своїх граничних величин, що визначаються ресурсами управління. Ці обмеження стосуються не тільки сукупності наявних ресурсів, але й – і це є більш важливим – здатності системи раціонально використовувати, розподіляти та відтворювати всі види необхідних ресурсів, що фактично вказує на наявний у системи потенціал щодо її самоорганізації, визначаючи її інтенсивність та кінцевий результат. Як вказує В.Арнольд [1], у кризових зонах нестійкість системи підвищується, й у неї виникають нові можливості, які вона може реалізовувати як вибір у точках біфуркації, а еволюційні зсуви при цьому протікають за законами системної катастрофи, що супроводжується “структурною дезинтеграцією та наступною інтеграцією з подальшою перебудовою взаємовідносин” [36]. Відтак, забезпечення економічної стабільності суспільства у цьому контексті залишається одним з надскладних завдань, що стоять перед державним управлінням, що з урахуванням необхідності адекватного відображення в теорії сучасної динаміки розвитку економічної підсистеми суспільства, обумовлює доцільність переорієнтації дослідження економічної стабільності суспільства на нео-класичну парадигму, в якій реалізується міждисциплінарна методологія дослідження складних суспільних явищ.

У основу розуміння сутності методології аналізу стабільності економічної підсистеми має бути покладена економічна синергетика, що розглядається як “теорія макроекономіки як

цілісної системи, в якій мікро і макро мають більш складний зв’язок, ніж в структурній ієрархії, притаманній централізації” [14]. Подібне розуміння стає основою формування теоретичних моделей аналізу суспільної стабільності та стабільності суспільних підсистем не в межах традиційної суб’єкт-об’єктної, а суб’єкт-суб’єктної взаємодії. Особливості суб’єкт-суб’єктної взаємодії створюють умови для формування концепту єдиного теоретико-аналітичного контексту, в якому об’єднані основні підсистеми суспільства (саме це обумовлює доцільність і необхідність поєднання економічної та соціальної підсистеми в єдиний соціально-економічний комплекс, піддаючи їх аналізу в межах синергетичної парадигми).

Нелінійні системи непропорційно реагують на раптові, незначні впливи в умовах нерівноважності та (або) нестабільності, що відображається у біфуркаціях, фазових і самодовільних переходах [28, с. 338]. У таких системах виникають, зберігаються та підтримуються локалізовані процеси (структури), в яких має місце інтеграція, архітектурне об’єднання структур за деякими законами побудови еволюційного цілого. Паралельно відбувається хаотичний розпад цих структур на етапах наростання їх складності [5; 16, с. 153].

При цьому, сприймаючи положення синергетики про те, що у відкритих макросистемах, що самоорганізуються, можуть виникати кооперативні явища (інтеграція), які засновані на суто інформаційних взаємодіях, здатні “самі по собі”, тобто без позасистемних спрямовуючих впливів, породжувати нові структури і явища [20, с. 729], ми можемо вказати не те, що доцільним є застосування в аналізі складних систем, у тому числі й суспільних систем, їх змін та утворення якісно нових рис у підсистемах суспільства міждисциплінарних принципів, що ґрунтуються на загальних засадах методології синергетики.

Так, активно запроваджуються принцип аналізу систем, що розвиваються незворотно, та принцип системного аналізу [3]. Принциповим у цьому разі є те, що наявні проблеми у сфері економіки не можуть бути вирішені у межах виключно однієї парадигми економічної теорії або методів моделювання складних ієрархічних систем, які стали вже традиційними та відверто нехтують можливістю спрощення теоретичних моделей і не намагаються розробляти та аналізувати прості моделі, рухаючись від них до моделей складних. Принцип аналізу систем, що розвиваються незворотно, безпосередньо стосується теорії та практики регулювання суспільних відносин у межах реалізації основних функцій соціального управління, оскільки стабільність економічної підсистеми безпосередньо пов'язана зі стійкістю суспільної системи в цілому, оскільки саме у межах системи посилюються зовнішні виклики та внутрішні впливи, що викликають зміни в кожній з підсистем. Внаслідок цього стабільність економічної підсистеми необхідно розглядати в контексті стійкості економіки на макро- та мікрорівні. Це стає більш очевидним, якщо звернутись до ідей Т.Парсонса [31, с. 25], то інтеграція виявляється кінцевим результатом процесу, в якому для досягнення мети система повинна мати достатню єдність та збалансованість.

Варто погодитися з думкою про те, що значна частка структуроутворюючих суб'єктів сучасного світоустрою – держав, що займають провідні позиції в світовій економіці та політиці, а також у найважливіших міждержавних інтеграційних об'єднаннях, має достатньо стабільні форми внутрішньої організації. Але всі вони не тільки поступаються єдиній наддержаві за більшістю параметрів сукупного потенціалу, але й не мають такої важливішої перебудови глобальної політичної впливовості, як ідеологічна мотивованість, яку

мають наддержави, що визначають свої глобальні цілі на наддовгострокову перспективу [7]. Ця можливість виникає внаслідок стабільності всієї системи таких держав, яка стає основою стратегічного планування та визначення ефективних шляхів подальшого розвитку на рівні суспільного управління соціальним розвитком.

Як відомо, внутрішній потенціал для змін у економічній підсистемі утворюється внаслідок взаємодії економічної макроструктури з основними елементами інших підсистем суспільства на основі зростаючого ентропійного ефекту в межах синергетичного поля міжсистемної взаємодії, вивільняючи більше можливостей для реалізації потенціалу кожного окремого суб'єкта економічних відносин, підвищуючи ступінь свободи розвитку та самоорганізації системи (рис. 5.1 – [37]).

З боку управлінської системи (особливо системи державного управління) важливим стає створення умов для зменшення негативних наслідків дії зовнішніх впливів на систему, якщо неможливо загалом їх уникнути, або ж корегування системи стримування впливів, що мають характер дестабілізуючих та деструктивних чинників, призводячи до кризового стану системи. У цьому контексті управлінська та державно-управлінська парадигма повинна орієнтуватися на теоретико-методологічне обґрунтування здатності системи в цілому та кожної з суспільних підсистем зокрема до саморозвитку та еволюціонування, забезпечуючи адекватність стану системи зовнішнім викликам, що є складовою динаміки розвитку зовнішнього середовища. Актуалізованість розвитку інноваційної економіки та модернізації економічної сфери поряд з адекватним регулюванням інших підсистем суспільства на предмет їх відповідності інноваційним викликам середовища стає безумовним фактом.

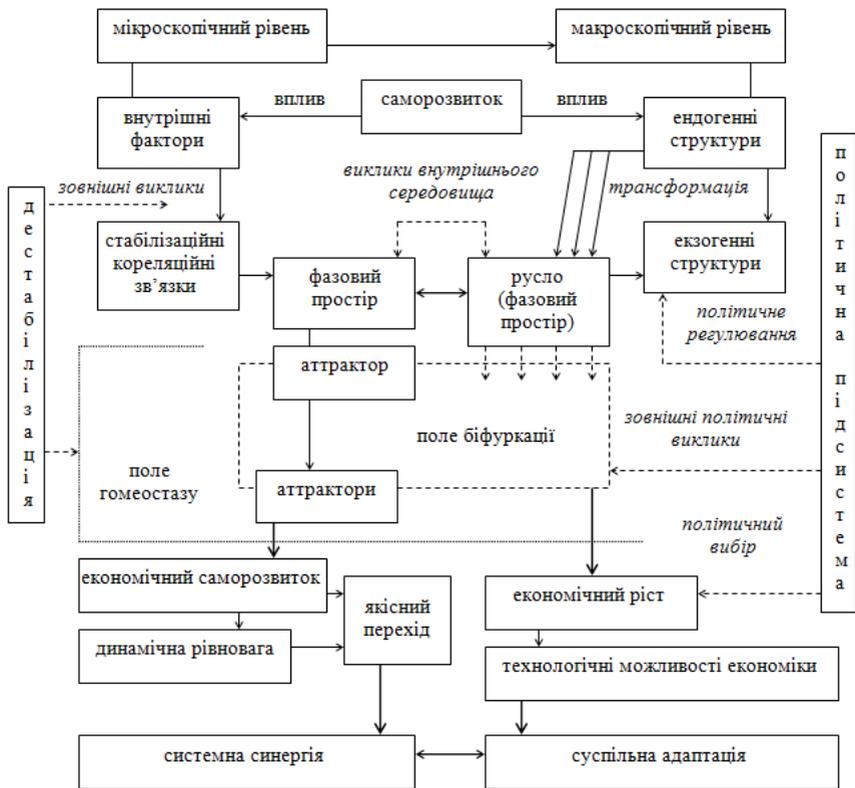

Рис. 5.1. Модель синергетичної рівноваги економічної підсистеми

Важливо підкреслити, що в подібній ситуації система державного управління повинна мати внутрішній потенціал для продукування відповідних механізмів регулювання економічної підсистеми, а саме механізмів стабілізації та забезпечення стійкого розвитку. Але це завдання є доволі складним, оскільки за умов кризових станів системи істотні зміни в ній та зовнішньому середовищі можуть як прискорити, так і значно стримувати транзитивні стани та процеси розвитку. Більшої гостроти це набуває за умов розвитку економічної та політичної кризи в суспільстві, що значно підсилюються неадекватністю системи державного управління суспільним

вимогам та викликам, враховуючи можливу сукупність різноманітних перехідних процесів, перервностей та розривів у розвитку та еволюціонуванні кожної з підсистем суспільства.

У свою чергу привертає увагу й інваріант зазначеної моделі, в якому конкретизованою є соціальна-історична динаміка соціуму, що обумовлена нелінійною взаємодією трансісторичних структур та спонтанних соціальних флуктуацій, породжує в контексті тривалої часової протяжності соціетальну біфуркацію (рис. 5.2 – [37]).

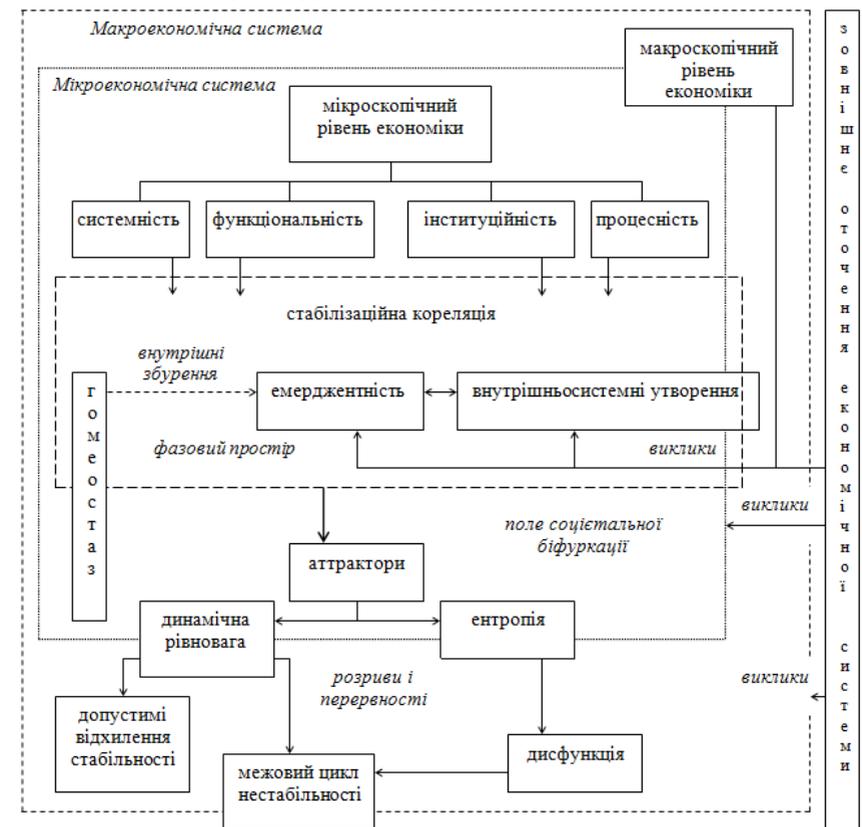

Рис. 5.2. Варіативна модель синергетичної рівноваги економічної підсистеми

Інваріантна модель вказує на те, що кожна стадія соціального розвитку соціуму, як зазначає М.Єльчанинов [15], має свої специфічні закономірності, які необхідно досліджувати з міждисциплінарних позицій соціальної синергетики. Для еволюції стадії розвитку соціуму характерні стабільні темпи соціальних змін. На цій стадії в ньому домінують закономірні взаємодії трансісторичних структур, і тому практики різних акторів наперед визначені мікропроцесами, що відбуваються в глибинах природно-географічних та матеріально-економічних структур. Різні соціальні, культурні, політичні та економічні мутації з часом акумулюються та стають історичними передумовами для переходу суспільства до нової, біфуркаційної фази, котру необхідно досліджувати з синергетичних позицій. З іншого боку послідовність стадій трансформації економічних відносин підпадає інноваційній модернізації, що відбувається у межах мікроекономічного рівня, який на рівні загальної міжсистемної взаємодії є сферою виникнення адаптивності та за умов розвитку кризового стану середовища виникнення ефекту зростання, що призводить до відновлення системних параметрів функціонування системи.

Зазначена проблема може бути вирішена на рівні теорії державного управління у межах конкретизації критеріального підходу, в якій вводиться принципово важливе поняття межі, що визначає певний критичний стан (межовий стан) економічної (соціально-економічної) підсистеми, поза яким, у випадку, якщо система перетинає цю межу, виникають та активізуються загрози і виклики зовнішнього середовища, утворюючи умови для розвитку внутрішнього хаосу на основі деградації основних елементів підсистеми або руйнування найсуттєвіших структурно-функціональних зв'язків між ними.

Наприклад, цілісність економічної підсистеми, що забезпечує цілісність суспільної системи, у межах макро- та мікроскопічного рівнів дозволяє стверджувати про наявність в економічному просторі стохастичних процесів на рівні макроскопічному та хаосу коротколінійних взаємодій (суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних), що відтворюють довгі кореляції на мікроскопічному рівні. Саме це забезпечує економічній підсистемі умови для еволюціонування в межах незворотного еволюційного часу. Фактично можна стверджувати деінтегрованість економічної підсистеми у межах синергетичної парадигми, тобто відсутність зорієнтованості на теоретичну рефлексію в межах інтегрованих в економічну підсистему тих або інших елементів економічних відносин (підприємство, ринок тощо). Подібне розуміння забезпечує певний парадигмальний поворот у теорії державного управління до аналітичної рефлексії економічної підсистеми як самовідтворюваної основи суспільного розвитку, що створює умови для структурування суспільства та збереження його найважливіших системних характеристик і параметрів. При цьому важливим також виявляється об'єднання економічної та соціальної підсистеми в єдину економіко-соціальну підсистему суспільства, що разом з культурною підсистемою утворюють єдине поле суспільного розвитку в його онтологічному значенні (рис. 5.3 – [37]). Ствердження синергетичної парадигми в якості загального теоретико-методологічного принципу дослідницької програми вивчення складних суспільних систем особливо виправдане у разі аналізу економічної підсистеми. Так, Л.Євстигнеева та Р.Євстигнеев зазначають [13], що в синергетичній парадигмі макроекономіка орієнтується на невизначеність та врахування фактору часу, коли системи розгортаються за віссю часу, а не тільки в просторі.

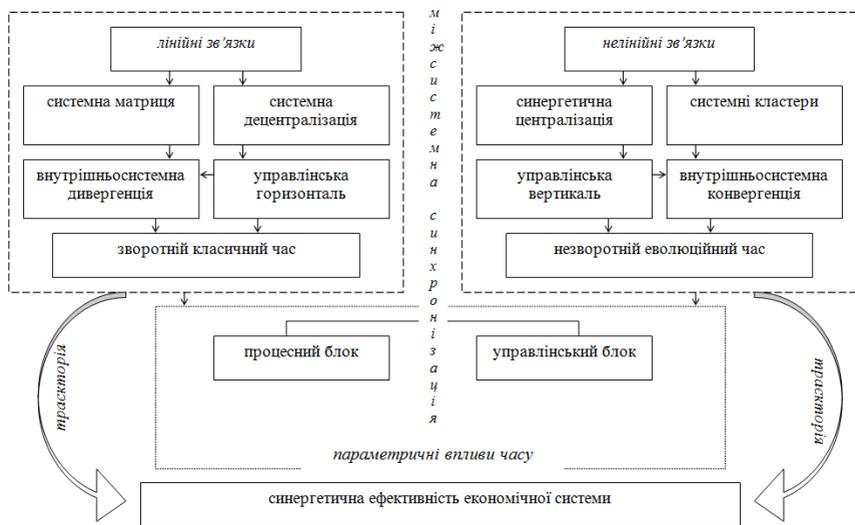

Рис. 5.3. Балансова модель міжчасової економічної рівноваги

Тобто актуалізується необхідність здійснення переходу від традиційного розуміння макроекономіки як інтегровано конкурентного ринку до розуміння її як цілісної складної відкритої ринкової системи, здатної еволюціонувати відповідно принципам організації. При цьому, на нашу думку, акцентуація уваги на системі ринкових відносин, що характеризують економіку, не є обов'язковою, оскільки у подібному випадку утворюється варіативна можливість здійснення феноменологічної редукції вже не на рівні інформації щодо феноменів та фактів, що виникають внаслідок економічного результату та ефекту, але й редукції самої сутності економічних відносин з точки зору їх суспільної значимості, адже ринок не є єдиною можливою формою створення, споживання, розподілу та перерозподілу суспільного блага.

Щодо детермінованої моделі І.Поспелов зазначає, що принцип раціональних очікувань призводить до моделі міжчасової економічної рівноваги [35]. При цьому кожен

агент, стосовно до власних цілей, можливостей та прогнозів, визначає власний обсяг необхідних для його функціонування основних ресурсів та інструментів їх використання в часовому періоді, на основі чого розробляються прогнози, у межах яких здійснюється спроба узгодження всіх ресурсів та інструментів їх використання у майбутніх періодах. Слід зауважити, що також необхідно враховувати не тільки часові параметри моделі, але й імовірнісні перемінні майбутнього стану системи, яку описує та або інша теоретична модель.

Однорідність середовища економічної підсистеми пов'язана не тільки з наявністю пропорційності як теоретичного припущення щодо стану системи у рамках економічної теорії, але й з ідеальним уявленням про симетричність системи в нормальному стані (хоча навіть дезинтеграцію можна на теоретичному рівні розглядати як симетрію – симетрію руйнування, що створює умови для виникнення нового, яке отримує параметри руйнівної симетрії). При цьому слід брати до уваги, що обмеження припущення про однорідність системи детермінованістю економічної підсистеми зовнішніми обмеженнями не є принциповим. Як підкреслює дослідник, навіть приведення в якості аргументу обмеженість потреб у кожному конкретному випадку не є принциповим [35], адже економічні закономірності виявляються тільки при достатньому агрегуванні. Внаслідок подібного розуміння можливим є стверджувати необхідність врахування симетричного стану системи, що дає можливість розробляти в межах теоретичної моделі інваріанти імовірного розвитку системи в майбутні періоди.

Конкретизація парадигми економічної синергетики доповнюється запровадженням до відповідних методологічних принципів динамічних рядів, фазових пріоритетів, що

розуміються як “сполученість структурних компонентів економіки як складної системи”, що ґрунтується на моделюванні (рис. 5.4 – [37]).

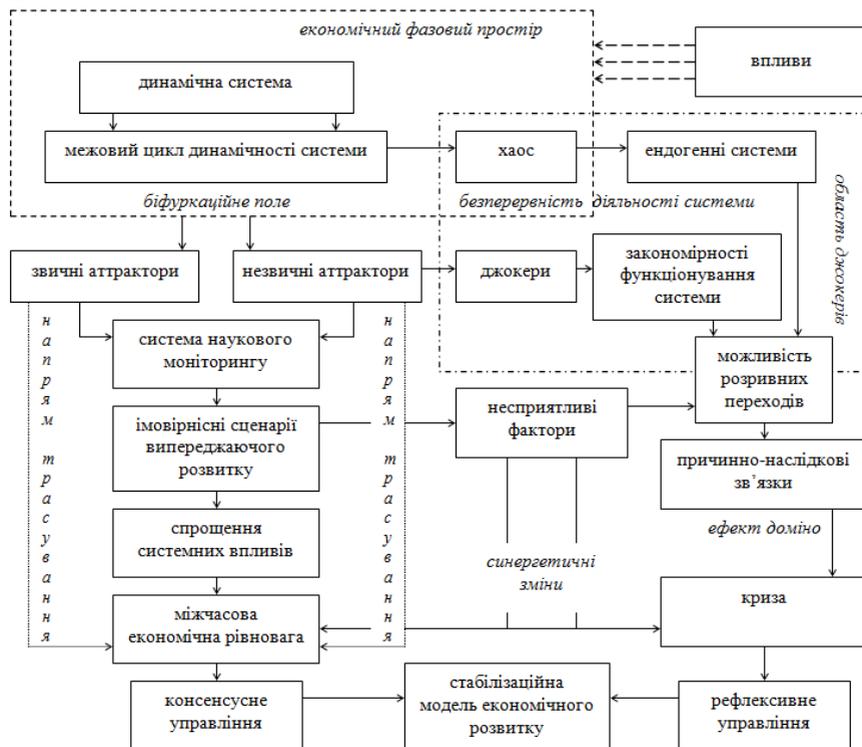

Рис. 5.4. Парадигма економічної синергетики

Економічний простір, у межах якого відбувається взаємодія всіх підсистем та елементів суспільства, передбачає застосування теорії взаємодії, яку Л.Євстигнеева та Р.Євстигнєєв [12] пропонують розглядати як синергетику, а саме економічну синергетику, що змінює раціоналістичну методологію статичної характеристики множинних процесів та інституційних і індивідуальних суб'єктів, задіяних у господарчих процесах, оскільки використовує статистичні розподіли та угруповання різного типу.

Оскільки внаслідок сполучення взаємодії та кореляцій формується фазовий простір напрямів розвитку, що спрямовані на аттрактор, забезпечуючи динамічну рівновагу на конкретний час, у полі біфуркації відбуваються переходи аттракторів, що утворює поле переходів до випадкової траєкторії розвитку. Як підкреслюють дослідники [12], економіка повинна бути макроекономікою, у межах якої економічний лібералізм обмежується самим фактом специфікації структурних рівнів – фінансового, грошового, регіонального та соціального. Ґрунтуючись на подібному постулаті, доцільним є запозичення теоретичного положення про існування особливого структурного макроскопічного рівня економіки, у межах якого формується багатофакторна хаотична множина коротких лінійних взаємодій, чому притаманне розпорошення ймовірностей, що розуміються як очікування будь-яких подій економічного порядку з високою амплітудою коливань рівня ймовірностей, більш високого порядку, ніж наявного в межах кореляційних залежностей.

Фактом розвитку нової економіки є посилення ролі знань. Але мова не йде про постіндустріальне або інформаційне суспільство. Йдеться про ті якісні зміни, що відбуваються під впливом технологізації, інноваційного розвитку виробничих технологій, які дозволяють виробляти високотехнологічну продукцію.

За цих умов суспільство, включаючи систему державного управління, повинно демонструвати значну швидкість та гнучкість у сприйнятті нововведень, що змінюють сутність і характер суспільних відносин, трансформуючи всі підсистеми суспільства. Особливістю подібних трансформацій є їх не еволюційний, а революційний характер, оскільки саме таким чином відбувається технологічний розвиток всіх сфер

суспільного життя. Тому важливим є врахування напряму імовірного розвитку економічної підсистеми, яка переходить із зони біфуркацій до аттракторів, а також визначення напряму трасування динаміки змін.

Разом з тим, необхідно враховувати можливе паралельне виникнення як передбачуваних структурних змін, так і спонтанних та раптових, які формуються під впливом невідомих чинників у межах так званого “поля джокерів”. Наприклад, інноваційні галузі, що ґрунтуються на ціннісній орієнтації на знання, що перетворюються на суспільне благо, впливають на традиційні галузі економіки, викликаючи стрімкі зміни в їх структурі. Враховуючи це, можна дійти висновку про вивищення ціннісного змісту знань у новій економіці, що розвивається в сучасному суспільстві (у цьому разі не суттєвим є категоріальне визначення типу суспільства – це може бути як постіндустріальне, інформаційне або будь-яке інше суспільство), утворюючи потужну сферу ціннісних орієнтацій в економічній та соціальній підсистемах. При цьому в економічній підсистемі знання доцільно розглядати не тільки як самостійний фактор виробництва, але й враховувати його глибоку вкоріненість у соціальній підсистемі суспільства, в якій кожен соціальний суб’єкт прагне “інформаційного збагачення”. Відкритість економічної підсистеми суспільства сприяє перетворенню знань на інформацію як ціннісно значимий продукт інноваційної сфери суспільних трансформацій, оскільки, як свідчить аналіз [12], у цьому разі утворюється сфера індивідуальних мікроскопічних хаотичних взаємодій як в самій системі, так і у взаємодії із зовнішнім середовищем.

Економічний простір, умовно розділений на мікроскопічний та макроскопічний рівень у межах синергетичної

моделі дає можливість визначити функціональну сферу економіки, що є загальними для обох рівнів. А ендогенність структури економічної підсистеми, звертаючись до концепції Г.Малінецького про русла та джокери, перетворюється на екзогенні, що обумовлює здатність економічної підсистеми підпадати активному впливу державного регулювання в межах системи державного управління.

З точки зору державного управління у подібній ситуації набуває особливого значення економічна та соціальна політика держави, що спрямована на створення умов розвитку стійкого та рівноважного економічно-соціального стану суспільства і недопущення виникнення системних криз, якщо це можливо, або ж мінімізацію їх наслідків для суспільної системи в цілому та кожної підсистеми суспільства зокрема. Варто підкреслити, що справедливою є ідея про те, що реалізація економічної політики повинна супроводжуватися не поглибленням поляризації суспільства, а рівномірним, справедливим розподілом тягаря кризового періоду між різними соціальними групами населення.

У межах синергетичної парадигми можна стверджувати необхідність утворення в процесі подолання економічних і соціальних конфліктів та інших кризових станів суспільних підсистем системи консенсусного управління. Метою впровадження такого типу управління повинно стати запобігання процесам розшарування суспільства, зниження темпів соціально-економічного занепаду суспільства та гостроти протікання конфліктних ситуацій. Аксіологічні зсуви, що відбуваються у межах соціальної та економічної підсистеми, характеризуються прагненням накопичення інтелектуального капіталу, при цьому в транзитивних суспільствах це

відбувається на основі застосування матеріальних ресурсів (інвестування наукової галузі, освіти тощо), але кінцевою метою стають пріоритети створення системи інформаційно насиченої економіки.

Об'єктивність економічних законів не знімається і не заперечується економічною синергетикою, оскільки вони виявляються в будь-якій системі. У запропонованих моделях відображено, що існує реальна можливість передбачення та прогнозування змін характеру дії існуючих економічних законів, змін їх форми прояву. При цьому слід брати до уваги можливість на основі синергетичних моделей розвитку економічної підсистеми суспільства виявлення та прогнозування появи нових економічних законів, що не свідчить про можливість заперечення класичного розуміння циклічного розвитку економіки, модель якого логічно вписується в модель економічної синергетики, забезпечуючи інтенсивність та напрями розвитку не тільки економічної підсистеми, але й всього суспільства в цілому.

РОЗДІЛ 6

Фінансова інтеграція та геоекономічна стратегія держави

6.1. ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В ГЛОБАЛІЗОВАНЕ ФІНАНСОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Процеси інтеграції в фінансовій сфері, які є одним з найбільш впливових чинників розвитку господарського життя на межі XX-XXI ст., проявляються передусім у послабленні ролі національних держав і урядів, передачі функцій контролю фінансів наднаціональним органам. Це явище разом з іншими зумовлює зміни у національній фінансовій політиці, що важливо врахувати на етапах розроблення її стратегії.

Фінансова інтеграція – це тривалий та багатовимірний процес зближення національних фінансових ринків, трансакцій, інструментів з метою їх об'єднання в єдиний світовий фінансовий ринок на основі гармонізованого законодавства, єдиних принципів і підходів у запровадженні фінансової політики та її рішень, використання досягнень науково-технічного прогресу.

Провідні зарубіжні вчені називають кілька напрямів, що визначають зміну глобальних фінансових систем за останні 10 років:

- зміни в технології;
- зміни в розмірах ринків;
- зниження статусу банків та банківської системи;
- вихід на фінансові ринки великих гравців з Азії паралельно з підвищенням волатильності ринків і масовими банкрутствами фінансових інститутів;

- зниження ролі координаційного нагляду з боку центрального банку і посилення процесів саморегулювання;
- передача в низці регіонів функції регулювання та контролю фінансової сфери наднаціональним формуванням (на кшталт Європейського центрального банку).

До менш визначальних тенденцій розвитку інтеграції світових фінансових ринків належать активізація процесів злиття та поглинання в банківській сфері, а також посилення ролі моделювання (доход до ризику) у банківському регулюванні та нагляді [32].

Міжнародні ринки справляють все більший вплив на функціонування української фінансової системи, діючи вже на рівні окремих підприємств та організацій. Разом з тим, органи державної влади України вже набули певного досвіду співпраці з міжнародними організаціями, відчули їх тиск у багатьох аспектах формування внутрішнього укладу держави. На сьогодні постає необхідність не тільки налагодження співпраці з міжнародними інституціями та урядами, а й розроблення стратегії і тактики, які полягатимуть у використанні переваг цієї співпраці [28].

Питання впливу інтеграційних процесів на фінансові ринки були предметом наукових пошуків багатьох вчених, зокрема в Росії – Л.Абалкіна, В.Белолипецького, І.Герчикової, С.Булганіної, М.Гузева, А.Кіреєва, В.Коллонтай, Ю.Осіпова, В.Широкова та багатьох інших, в Україні – О.Білоруса, З.Варналія, А.Гальчинського, Б.Кваснюка, Л.Кістерського, Г.Климка, О.Плотнікова, І.Пузанова, О.Рогача, А.Рум'янцева, А.Філіпенка.

Зазначимо, що більшості російських вчених притаманна вкрай негативна оцінка явищ інтеграції ринків, песимізм у прогнозуванні наслідків диктату великих міжнародних фінансових центрів (зокрема слід вказати на позицію, яку неодноразово відстоювали В.Белолипецький, В.Коллонтай, Ю.Осіпов, Н.Сімонія). Вони зазначають, що ці центри акумулюють національне багатство, стягують фінансову ренту, визначають напрями розвитку економіки країни, в тому числі, структуру виробництва, сприяють ще більшому розмежуванню різних верств населення, перетворюючи одних на надзвичайно заможних, інших – на жебраків. Ці вчені також вимагають структурної адаптації національних економік до умов, які найбільш вигідні для функціонування транснаціональних компаній та банків.

Українські науковці більш обережно оцінюють вплив фінансової інтеграції процесів на фінанси України. Поклавши в основу своїх праць загальнодержавний орієнтир на європейський вибір, фахівці в галузі фінансів працюють над питанням щодо інтеграції в європейський фінансовий простір з найбільшою вигодою для держави загалом й її економічних агентів зокрема. Водночас, недостатньо висвітлена проблема розроблення концепцій нової фінансової багатовекторної політики, в якій би на перший план висувалися ідеї суверенізації фінансових ринків.

Процеси інтеграції ринків мають кілька аспектів, що безпосередньо впливають на розвиток інфраструктури фінансового ринку.

По-перше, процеси глобалізації та інтеграції, одним з факторів яких є робота економічних агентів із різними валютами, призводить до виникнення та збільшення валютного ризику.

Також значно посилюються інші види ризиків – політичні, юридичні, цінові, технологічні тощо. У міжнародній практиці вироблено один із способів зменшення цих видів ризиків шляхом запровадження єдиної валюти розрахунків, ціни, клірингу (СДР, андський песо, африканський динар) або єдиної валюти об'єднання країн (євро, АКЮ). Однак це не обмежує намагання держави враховувати весь спектр валютних ризиків та їх проявів. Зокрема, до завдань державного регулювання інтеграційних процесів додається визначення специфічних ризиків, пов'язаних з роботою мікро- та макроекономічних агентів на міжнародній арені.

По-друге, необхідність здійснення трансакцій у масштабах усієї планети зумовлює необхідність уніфікації законодавства різних країн і врахування цих вимог при створенні або зміні національного нормотворчого процесу. Зміни в міжнародних законодавчих нормах потребують внесення відповідних коректив і у вітчизняну законодавчу базу, що ускладнює розвиток національного законодавства, особливо на етапі його формування.

По-третє, в міжнародному середовищі помітна тенденція до всіякого зменшення операційних витрат, пов'язаних з операціями на фінансовому ринку. Ця загальна тенденція міжнародних фінансових трансакцій означає передусім високий технологічний рівень їх здійснення, причому як на рівні "hardware" (технічного обладнання), тобто залучення високотехнологічних комп'ютерних мереж, так і в аспекті "software" (програмного забезпечення) і менеджментських практик. Відсталість фінансових ринків нових держав проявляється у зазначеному ракурсі особливо контрастно на фоні потужної комунікативної інфраструктури розвинутих

країн. Отже, інтеграційні процеси на світогосподарських ринках вимагають вирішення низки проблем, пов'язаних з відставанням національної інфраструктури від вимог розвинутих економік.

По-четверте, на місце "економічного патріотизму" приходять "глобальний прагматизм", а національні інтереси поступаються (чи за вимогами наднаціональних утворень – мають поступатися) на користь міркуванням доцільності, які склалися в рамках інституціональної інфраструктури міжнародного фінансового співтовариства. Останнє становить особливу загрозу молодим, "новонародженим" фінансовим ринкам, коли рівень капіталізації їх фінансової системи незначний, статус країни та його уряду – ще нижчий, а аттракційність окремих інститутів досить велика, що спричиняє руйнівні процеси поглинання фінансових ринків та його інституцій більш потужними суб'єктами фінансової інфраструктури розвинутих країн.

Дуже важливим є вибір моделі інфраструктури, на яку слід орієнтуватися державам з ринками, що формуються (emerging markets). Вибрана модель інфраструктури "визначає якість управління економікою загалом" [2, с. 649]. Зазначимо також, що під дією урядових і ринкових механізмів найчастіше формується модель, яка не створює "корсету" для національного фінансового ринку так, щоб він являв собою нежиттєздатний організм. Отже, через правову формальну інфраструктуру створюється система обмежень, яка пізніше під дією ринкових сил коригується у напрямі створення надсистеми уникнення цих обмежень.

Як приклад, наведемо досвід Японії у реформуванні фінансової системи. У процесі інтеграції у фінансове поле

кожна країна, як правило, орієнтується на певну, вже існуючу модель фінансової системи, а потім здійснює її узгодження з внутрішнім середовищем. Японія після Другої світової війни структурувала свою фінансову систему на зразок американської. У країні було створено кілька банків різних типів (комерційних, трастових тощо), але вони були відсторонені від виконання інвестиційної функції та роботи з цінними паперами так само, як і в США. Однак, банкам було дозволено мати капітал в інших корпораціях. Тому дістали поширення холдинги, що об'єднували банки, страхові компанії, фонди, які працювали з цінними паперами, і нефінансові корпорації (кайрацу). Ці холдингові компанії і дотепер обходять заборони, що існують в законодавстві Японії, і розширюють межі процесів інтеграції фінансових ринків так, як це робиться в США. Отже, вибір формальної моделі інфраструктури, подібної до вже існуючої в іншій країні, часто обумовлює вибір подібних і вже використаних в країні-аналогу неформальних або напівформальних процедур уникнення її обмежень.

Однак має діяти одне правило інтеграції: обрана модель не повинна бути еkleктичною стосовно національної фінансової системи. Ця вимога дуже важлива з огляду на необхідність вжиття низки заходів, спрямованих на вирішення широкого спектру проблем, пов'язаних з лібералізацією фінансових ринків.

У теорії й практиці інтеграції фінансових ринків широко обговорюється питання про доцільність відкриття національної фінансової системи. Сьогодні на фінансових ринках спостерігаються тенденції до лібералізації ринків. Давня традиція відкритості фондових ринків підтримується в США. Іноземцям належить лівова частка державних облігацій,

близько третини корпоративних облігацій і близько 10% акцій компаній США. Однак така відкритість у певні моменти часу може привести до колапсу економіки, що пов'язана з масовим відпливом капіталів інвесторів-нерезидентів у зв'язку з економічним спадом, зміною законодавства тощо.

У 1986 р. Велика Британія розпочала програму інтеграції вітчизняного фондового ринку в міжнародний фінансовий простір та відкриття ринків для іноземних компаній та банків, яка отримала назву "Біг Бенг" (Big Beng) [9]. Була введена комп'ютерна торговельна система, скасовані фіксовані брокерські комісійні та інші обмеження на торгівлю цінними паперами, ліквідовано жорсткі розмежування між посередниками на фінансових ринках – джобберами, брокерами, маркетмейкерами. Було дозволено також відкривати брокерські фірми для небіржових капіталів, у тому числі й іноземних; створені системи сучасних комунікацій, які увійшли в міжнародну інфраструктуру. Після цього Паризький Bourse був вимушений відкрити біржу для іноземних компаній та запровадити більш досконалу систему торгів.

Прикладом традиційної закритості ринку була Японія. Токійська фондова біржа й досі залишається закритою і доволі монополізованою. Для неї характерно високі рівні фіксованих комісійних і те, що з цінними паперами працюють переважно чотири гігантські фінансові компанії. Проте з 1984 р. проводились так звані "Йена-Долар переговори" про відкриття японської фінансової системи для іноземців. Японія за домовленістю з США всередині 80-х р. поступово почала інтегруватись в міжнародні фінансові ринки: спочатку оффшорні, а потім ринки фінансових ф'ючерсів та опціонів були відкриті для іноземців.

У країнах виникаючих ринків інтеграція в міжнародний ринок була на початку цих процесів обумовлена завеликими ставками позичання та обслуговування клієнтів, що встановлювали вітчизняні банки. Отже, центрально- та східноєвропейські країни допустили до банківської системи велику частку зарубіжних компаній, які формували свою інфраструктуру ринку, його ідеологію. На сьогодні у *Словаччині* переважну більшість у національній банківській системі становлять банки з іноземним капіталом, частка активів, що належать іноземним власникам, становить 96,72 %, при цьому основна частина іноземного капіталу походить з Люксембургу (30 %) та Австрії (29 %). У банківській сфері *Румунії* відбувається постійне зростання присутності іноземного капіталу: якщо в 2004 р. іноземним банкам належало 38 % на ринку банківських послуг, то нині їхня частка в активах банківської системи досягла 50 %. У *Чехії* частка іноземного капіталу в загальному капіталі банківської системи становить 90 %, причому 33 % усього зареєстрованого капіталу належить Австрії, 17 % – Франції та 8 % – Німеччині. Заслужує на увагу також самобутній і при цьому досить успішний досвід реформування в країнах Балтії. Кожна із цих країн обрала свою стратегію трансформації. Унаслідок цього спостерігаються й суттєві відмінності в процесах, що відбуваються як у реальному секторі економіки, так і в грошово-кредитній сфері. Так, у *Прибалтиці* внаслідок процесів злиття й поглинання утворилися дві провідні банківські групи: перша – група SEB (Швеція) – уже володіє контрольними пакетами Eesti Uhispank (Естонія), Unihan (Латвія). За розмірами активів частка шведів на ринку банківських послуг Прибалтики становить 30-35%. Друга група – Swedbank (Швеція) – стала власником Hans a h ank (Естонія). Останній, у свою чергу, має

дочірні банки в Латвії та Литві. Частка цієї групи на ринку становить 20-25 %. Тільки протягом 2000-2004 рр. було укладено 144 угоди щодо злиття й поглинання у світовому банківському секторі, з яких 99 – угоди між місцевими банками та 45 – угоди за участю іноземних банків, загальна сума за всіма угодами злиття й поглинання становить 270 млрд. дол. США [17].

Аналогічна ситуація склалася і в інших секторах фінансового ринку. Зокрема, в Польщі за даними Гарантійного фонду застрахованих лише 25,5% у 2005 р. належало польським страховим компаніям, решта – іноземним, причому, частка німецького капіталу становила 35,2% (майже в 1,4 раза більше, ніж належить національним структурам), австрійського – 15,5%, нідерландського – 5,4%, британського – 3,5%, американського – 3,1%, решта (11,8%) – іншим країнам [33, с. 40].

Для банківської системи небезпека фінансової інтеграції полягає передусім у неконкурентності вітчизняних закладів порівняно з іноземними. Весь капітал українських банків складає десяту частину російських, а з більшістю європейських країн рівень капіталізації української банківської системи навіть не можна порівнювати. Крім того, є погроза того, що український простір фінансового ринку буде використовуватися для підвищення рівня конкурентоспроможності іноземних підприємств, які будуть отримувати дешеві кредити, а їх конкуренти – українські підприємства – не будуть підтримуватися іноземними банками. Більше того, існує суттєва обмеженість українських банків у залученні коштів через механізм публічної пропозиції акцій через нерозвиненість вторинного ринку цінних паперів, традиційну закритість інформації про установи, а також через корпоративну політику розподілу доходів, яка фактично не обіцяє міноритарним

акціонерам пристойного рівня дивідендів. Розміщення акцій на зовнішніх ринках є досить дорогою операцією, до якої можуть вдатися лише частина банків.

Отже, міжнародні вимоги інтеграції передбачають певний розвиток інформаційної, правової та комунікаційної інфраструктури, інфраструктури фондового ринку, виконання яких для України на сьогодні є недосяжним. З іншого боку, наявність іноземного капіталу у банківській мережі, як правило, гарантує більш цивілізоване ведення справ і сприяє розвитку м'якої інфраструктури. До того ж, саме у банківський сектор приходять компанії з гарною репутацією, що загалом обумовлює поступове витіснення легальною інфраструктурою напівлегітимні утворення, які є продуктом розвитку «дикого капіталізму» початку запровадження його принципів.

Питання збільшення ризику виконання фінансових операцій, що спричинені глобалізацією, турбують багатьох учасників ринку. Воно вирішується ними як у теоретичному плані, так і практично, шляхом застосування численних стратегій і тактик запобігання ризику. Більшість інвесторів розподіляють інвестиції або фінансові інструменти таким чином, щоб знайти певний оптимум між низькоризиковими, але і низькоприбутковими активами, і середньо- та високоризиковими активами, які приносять високий дохід. Їх стратегія може бути подана у вигляді фінансової піраміди, на якій показано, що більшість інвестицій розміщена серед активів, що гарантують ліквідність та безпеку, а меншу частину – вершину піраміди – утворюють високоризикові інструменти (рис. 6.1).

Рис. 6.1. Розподіл фінансових інструментів за ризиком

Ця піраміда набуває іншого значення для країн з фінансовими ринками, що формуються. Беручи до уваги, що фундамент піраміди має компонуватися з безпечних і малоризикових активів, яких явно цим країнам бракує, при приході іноземного легітимного капіталу та відкритості ринку таких інструментів стає більше.

Процеси інтеграції породжують певних суб'єктів інфраструктури. Ми виділяємо два їх типи. З одного боку, формуються послуги, які для свого виконання потребують глобального простору. Однією з таких "глобалізованих" послуг є кастодіальна, тобто діяльність із зберігання цінних паперів. Цей вид послуг ще називають "міжнародною діяльністю з обслуговування фінансових активів". У деяких країнах, зокрема США, діє централізована модель, згідно з якою функції зберігання і клірингу зосереджені в одній установі – в Депозитарній трастовій кліринговій корпорації (Depository Trust Clearing Corporation). Такі структури формують глобалізовану суб'єктну інфраструктуру, яка виступає іманентним елементом

глобальних фінансових ринків і результатом інтеграційних процесів. Вони органічно вплетені в процес проходження грошових потоків між країнами та просторами і сприяють підвищенню ефективності функціонування усієї фінансової системи світу.

Інший вид суб'єктів інтегрованої фінансової інфраструктури формує надбудову над фінансовими інституціями національного та міжнародного рівня. До них належать Міжнародний банк реконструкції та розвитку і його група, Європейський банк реконструкції та розвитку, Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк, Міжнародний валютний фонд, Банк міжнародних розрахунків, Міжнародна організація комісій з цінних паперів, Міжнародна асоціація органів нагляду за страховим ринком, Міжнародна торговельна палата та ін. [11]. Ці надбудови формують регуляторний пласт фінансової інтегрованої інфраструктури і виступають свого роду глобалізованими мегарегуляторами світового фінансового ринку. Роль, завдання та функції цих інституцій далеко не всіма вченими сприймаються позитивно, у тому числі й автором цієї роботи. Запроваджуючи міжнародні стандарти та власну ідеологію архітектури фінансового ринку, ці інституції радикально змінюють національне інфраструктурне середовище, підлаштовуючи його під зразки, притаманні розвинутих країнам. Однак такі зміни, як це далі буде показано, далеко не завжди можуть сприяти розвитку національних ринків.

На міжнародних ринках як результат інтеграції широко застосовуються операції злиття та поглинання, які також змінюють суб'єктну інфраструктуру, формуючи не національні конгломерати, а мультинаціональні мегаінституції, в яких

система цілепокладання орієнтована на знеособлений міжнародний капітал з його величезною здатністю примножувати самого себе, а не багатство національних економік.

Характер дії нових інституцій зумовлений саме процесами глобалізації та інтеграції. Поширеним механізмом залучення довгострокових інструментів, особливо в конвертованій валюті, є практика злиття банків, пайової участі в статутному фонді, а також їх перманентних об'єднань без втрати оперативної самостійності. Нові утворення організуються для отримання розширених можливостей щодо кредитування суб'єктів підприємницької діяльності, зменшення ризиків, виходу на нові ринки, кооперації зусиль фінансових інститутів, зменшення операційних витрат на дослідження нових ринків та ін. Розвиток небанківських інститутів приводить до диверсифікації можливих джерел фінансування малих та середніх за розміром і діловою активністю фірм. Компанії венчурного капіталу та лізингу дають можливість підтримувати інновації у виробництві чи отримати капітал із зовнішніх джерел у матеріалізованому вигляді, не маючи достатнього розміру застави, причому цей капітал найчастіше отримується в результаті новітніх розробок, не поширених на місцевих ринках. Фондовий ринок організовується таким чином, щоб існувала не тільки пропозиція цінних паперів резидентів та нерезидентів, а й попит на них [7].

Значні зміни відбуваються і в застосуванні різних видів інструментів з огляду на терміни їх отримання. Для масштабного фінансування довгострокових програм на інтегрованому фінансовому ринку вдаються до надання консорціумних кредитів. Таким чином можна акумулювати значні суми кредитних ресурсів у національній або іноземній

валюті, зменшити кредитний ризик, підтримати ліквідність банків, а також підвищити їх прибутковість^{1*}.

Залучення похідних інструментів (форвардів, ф'ючерсів, свопів, опціонів) дає змогу зменшити ризик коливання валютних курсів, сприяє проведенню торговельних операцій, зменшує ризики. Спостерігається яскраво виражена тенденція розвитку цього ринку, причому все більше активізується біржова його частка.

Фактично, за рахунок ф'ючерсного ринку відбувається значне розширення масштабів віртуального ринку і, відповідно, його інфраструктури. Ф'ючерсний ринок у деяких країнах має власних регуляторів та систему обмежень.

Інша "данина" інтеграції надається створенням численних інструментів розширення національних кордонів публічного розміщення цінних паперів, тобто використанням різних програм IPO – initial public offering.

Фінансові ринки є дуже динамічною та гнучкою складною системою, яка швидко реагує на будь-які макроекономічні зміни. Тому досягнення оптимальної структури та моделі побудови фінансових ринків майже неможливе. На сьогодні більш спекулятивний, а інколи і більш надійний валютний ринок відтягує грошовий капітал від ринку кредиту та фондового ринку. На ринках нових держав переважають короткострокові

---

^{1*} Згідно із законодавством України консорціумні угоди можуть залучати кілька банків та інших кредиторів, один з яких має виконувати функції головного банку консорціуму або лід-менеджера. Цей банк є посередником між банками-учасниками угоди і позичальником. Він організує за певну плату надання кредиту, а також здійснює розрахунки між позичальником та банками, які включають кошти на оплату боргу, відсотки і додаткові кошти за організацію консорціумного кредиту, які розподіляються між учасниками угоди.

кредити, адже довгострокові є надто ризикованими. Проте відбувається постійне балансування різних видів інструментів і пристосування роботи фінансових установ до швидкоплинного розвитку ринків. Позичання типу "позики під програми" (policy lending) відокремлюються від надання комерційних кредитів.

Для підвищення ефективності фінансових ринків залучається багато інституцій. Один з них, інституція кредитного брокерства, здійснює пошук тих, хто має гроші, і тих суб'єктів ринку, які їх потребують. Особливостями роботи кредитних брокерів на міжнародній арені є те, що вони активно діють як арбітражери^{2*}, використовуючи переваги різних ринків стосовно відносно недооцінених та відносно поцінених або переоцінених інструментів. Недооцінені інструменти вони купують на одних ринках з тим, щоб продати за реальною вартістю на інших. Оскільки брокери є професіоналами фінансового ринку, вони використовують багатий арсенал технік і технологій, що врівноважують співвідношення між попитом та пропозицією на капітал з меншими затратами, ніж непрофесіонали.

Міжнародний ринок є переважно вторинним (за винятком суто міжнародних інструментів, зокрема різноманітних видів єврооблігаційних позик), який підвищує ефективність руху потоку заощаджень. Саме на вторинному ринку досягається ліквідність фінансових інструментів, якими володіє фізична або юридична особа. Трансакції з цінними паперами на вторинному ринку не збільшують їх загальної кількості, але життєздатність цього ринку підвищує ліквідність фінансових активів і сприяє

---

^{2*} У науковій літературі використовується також термін "арбітражисти".

розширенню первинного ринку цінних паперів. Потоки інвестиційних коштів оптимізуються інвестиційними банками, які виступають гарантом реалізації емітованих цінних паперів та їх розміщення. Коли керівництво фірми бажає залучити кошти шляхом розміщення цінних паперів, то інвестиційний банк скуповує їх випуск, а потім перепродає його інвесторам.

Отже, створюється ефективно діючий інтегрований механізм, який всіляко сприяє швидкому руху потоків грошей, примножуючи світове багатство, багатство певних груп країн.

6.2. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСІВ ІНТЕГРАЦІЇ НА МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ РИНКАХ ТА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА КРАЇНИ

На міжнародних ринках спостерігаються тенденції, що істотно впливають на національні ринки і, відповідно, на систему національного регулювання фінансової сфери. До тенденцій, які вносять найсуттєвіші корективи в процеси державного управління інтеграційними змінами в фінансовій сфері, слід віднести:

- залежність національного валютного ринку від провідних валют (долара, євро, єни) та їх протиборства між собою, що вимагає відповідної орієнтації державної валютної та грошово-кредитної політики;
- невиправдані інвестиції, в тому числі портфельні, у високі технології, що часто зумовлює значно завищені ціни на акції саме цих компаній, на відміну від традиційних галузей “блакитних фішок”. Отже, це означає перерозподіл у пріоритетах інвестування

й заздалегідь більш вигідні, передові позиції країн, які ці високі технології мають та створюють стимули для їх зростання;

- взаємозалежність фінансових і особливо фондових ринків різних країн, що в останні три роки дещо слабшає, проте залишається досить високою. Це вимагає постійного виявлення тенденцій прогнозування роботи не тільки національного ринку, а й пов’язаних з ним інших ринків (європейського, північноамериканського);
- низькі рівні інфляції, в деяких країнах — процеси дефляції і, відповідно, катастрофічно для фінансового ринку занижені процентні ставки, що робить інвестування більш вибірковим;
- збільшення чисельності людей пенсійного віку, яким властиве обережне і консервативне інвестування, що, по-перше, диктує певні умови формування інвестиційних портфельів, по-друге, гальмує процеси інвестування в країни виникаючих ринків;
- збільшення частки багатих та супербагатих осіб, які висувають все вищі вимоги до управління їх активами.

Значні зміни відбуваються на фондовому ринку. Низка “ведмежих” та “бичачих” трендів дестабілізують становище не тільки в глобалізованому середовищі, а й на національних ринках.

На фондових ринках з’явилася тенденція до циклічності входження компаній певних галузей у провідні рейтинги чи виходу з них. Найпопулярніші рейтинги досить часто мають

іншу базу для розрахунку, тобто старі компанії вибувають зі списку, а нові – посідають вільне місце. Спочатку була помітна присутність у міжнародних рейтингах високотехнологічних компаній типу телекомунікацій та компаній, що зайняті у сфері створення програмного забезпечення^{3*}, on-line магазинів. У останні роки спостерігається повернення на ринок компаній так званої “старої економіки” (нафто-, газодобувні, енергетичні, харчові та ін.). Галузі високих технологій, на відміну від традиційних, найчастіше є транснаціональними. Отже, поступово поновлюється попит у тих сферах, які формують національну економіку. Це положення підтверджують факти репатріації коштів (з боку інвесторів Пакистану, Саудівської Аравії), розширення національних ринків деяких країн, які відомі своїм консерватизмом у виконанні міжнародних операцій. Згідно з оцінками Merrill Lynch, за останні 4 роки коефіцієнт кореляції між галузевими цінними паперами ринків Франції і Бельгії знизився на 25%^{4*}.

Після 11 вересня 2001 р. підвищилися вимоги до прозорості роботи фінансових агентів, контролю за потоками капіталів як усередині країни, так і за її межами. Ключовим інститутом міжнародної фінансової спільноти став інститут “боротьби з відмиванням нелегальних доходів”, який надовго визначатиме порядок діяльності гравців на фінансовому ринку, урядових структур та міжнаціональних організацій. Ключовим “гравцем” можна назвати FATF – організацію, створену в 1989 р. під час зустрічі лідерів “великої сімки” у Парижі. У 2000 р.

---

^{3*} В літературі використовується особлива назва цього сектора – ТМТ-сектор, тобто технологічні, медіа- та телекомунікаційні компанії.

^{4*} За матеріалами газет “Деловая неделя”, “Бизнес”, “Financial Times”.

організація прийняла документ, що містить 25 ознак, за якими визначається, бореться країна з відмиванням “брудних” грошей чи ні. У 2003 р. на берлінській сесії було прийнято додаткові 40 Рекомендацій, що розширили список дій, яким можна інкримінувати злочинний характер [27].

Вимогами FATF є внесення змін у національне законодавство щодо виконання підозрілих операцій через фінансово-банківську мережу. Піонерами таких законодавчих змін стали США, що запровадили так званий Закон про патріотизм, згідно з яким фінансові інститути зобов'язані вводити спеціальні внутрішні правила, норми, положення, а також посади уповноважених з догляду за сумнівними операціями. Крім того, виконання цих правил є об'єктом контролю з боку незалежних аудиторів.

Серед інших організацій назовемо MONEYVAL – європейську структуру, що створена Радою Європи у 1997 р. Основне її призначення – провести експертну оцінку ефективності протидії легалізації доходів, що отримані злочинним шляхом у країнах, які є членом Ради Європи. Зазначимо, що Україна є членом цієї організації і постійно бере участь у її засіданнях [29].

Ще одна організація – Егмонтська група – створена для забезпечення діалогу між органами фінансової розвідки різних країн світу. Членами Егмонтської групи є 120 країн. Починаючи з 1995 р. підрозділи фінансової розвідки почали працювати спільно в рамках неофіційної організації, відомої як Егмонтська група, за назвою місця проведення першого засідання в палаці Егмонт-Аренберг в Брюсселі 9 червня 1995р. Створення Егмонтської Групи було ініційоване фінансовими розвідками Бельгії та США, а офіційного статусу Група набула

влітку 2007 в м. Гамільтон, Бермуди. Членство в ЕГ є однією з вимог рекомендацій ФАТФ. Держфінмоніторинг є членом Егмонтської групи з 2004 року [3].

Низкою країн було створено різні державні органи, що контролюють переміщення незаконно зароблених коштів. Зокрема, у Великій Британії функціонує Інспекція з контролю за фінансовими послугами, що контролює та вводить каральні санкції щодо юридичних осіб, які запідозрені в недотриманні правил боротьби з відмиванням “брудних” грошей.

Швейцарія з початку 2005 р. згідно з Європейською директивою про збереження на добровільній основі стягуватиме податок та перераховувати його в країни походження доходів.

Після подій 11 вересня 2001 р. підхід до формування національної фінансової інфраструктури кардинально змінився в багатьох державах і особливо у США як країни, що значно постраждала від атаки терористів. Почало трансформуватись уявлення щодо безпеки фінансових операцій, здійснено пошуки спрямування фінансових потоків у русло легітимних і безпечних для суспільства витрат, виникли нові організації та інституції, яким поставлено завдання практично змінити підходи до формування фінансової інфраструктури.

Терористичні акти довели факти існування у світових масштабах величезного про шарку фінансової інфраструктури, яка обслуговує тіньовий, чорний ринок. Це явище можна назвати побічним негативним ефектом інтеграції. Ми цілком згодні з авторами кількох публікацій з питань тероризму як бізнесу, що “за всіма терористичними актами стоїть величезна інфраструктура, що здатна реалізовувати “криваві проекти” у суперскладних умовах” [10, с. 17].

Крім того, для деяких фінансових установ, зокрема страхових, тероризм є вигідним внаслідок можливості

запровадження нових продуктів, які приносять прибутки. Американська страхова компанія АІG вчасно зорієнтувалась в обстановці та отримала великі надходження, запропонувавши страхування від тероризму. Значні прибутки мають інші галузі економіки, які “рятують” від остраху та жаху очікування нових вибухів. Отже, частина бізнесових структур сприймають явища тероризму не як негативні, а позитивні факти, що робить їх якщо не прихильниками, то принаймні не противниками тероризму.

На додаток зазначимо, що ніяка організаційно-правова система не є досконалою, отже, “чорна” інфраструктура як ракова пухлина може проростати у будь-який, у тому числі, майже здоровий організм.

В арсеналі засобів фінансової інфраструктури на службі у терористів – банківська система, яка складається, за наближеними оцінками з 250 ісламських банків, зокрема, близькосхідний банк “Аш-Шамаль”, контрольним пакетом акцій якого володів сам Усама бен Ладен, інвестиційні компанії та холдинги. За даними Світового банку, на незаконні фінансові операції припадає від 2 до 5% світового ВВП (це 600 млрд – 1,5 трлн дол США щорічно). Обороти міжнародної наркоторгівлі становить 300-500 млрд дол США, торгівлі людьми та зброєю – 150-470 млрд, доходи від здійснення комп’ютерних злочинів – 100 млрд. [10, с. 22-23].

Водночас посилюються процеси, які пов’язані з інтеграцією зусиль щодо протидії фінансовій інфраструктурі, що підтримує терористичні організації.

У грудні 2004 р. організації-емітенти пластикових карток, включаючи Visa, Mastercard, American Express, Discover, Diners Club розповсюдила Стандарт безпеки даних у системі

(індустрії) пластикових карток (The Payment Card Industry Data Security Standard), які містили вимоги щодо торговців та третіх осіб при забезпеченні коректних платежів.

Асоціація індустрії ф'ючерсів створила та підтримує базу даних, доступну для учасників укладання ф'ючерсних контрактів, яка полегшує здійснення кризис-менеджменту.

Інформація, що розповсюджується, просувається у різні сфери та підприємствам з різними організаційними формами діяльності – малим та середнім фірмам, фінансовим установам, фізичним особам. Широко проводяться конференції, круглі столи, семінари, розповсюджуються листи з контактними телефонами, куди слід звертатися у випадку інциденту.

Однак зазначимо, що в умовах інтеграції для формування національної фінансової інфраструктури певного рівня на різних ринках (з огляду на їх поділ за суб'єктною ознакою) потрібна “критична маса” інституцій, для того, щоб створити саморегулюючі організації, сформувати усі “пласти” інфраструктури, які мають відповідати цілям суб'єктів ринку. Причому, йдеться не про псевдо-інституції, які реєструються та очікують найбільш сприятливого стану, щоб розпочати роботу, а про реально працюючі інституції, яким інфраструктура потрібна для впорядкування їх взаємовідносин з клієнтами, урядовими структурами, міжнародною спільнотою, між собою. Якщо ринок є надто малим, а його суб'єктна частина не досягла критичної маси, не приймається і відповідне законодавство щодо регулювання цього ринку та діяльності цих суб'єктів, не створюються спеціалізовані комунікаційні мережі, не відмежується науково-інформаційний напрям тощо. Таке явище спостерігалось в Україні стосовно деяких ринків, зокрема ф'ючерсного, який і дотепер є недостатньо розвинутим.

Отже, фінансова інтеграція породжує взаємодію між ринками, яка можлива лише за умов їх “рівновеликості” та співставності у рамках таких угод, які розвивають ринок, а не слугують меті його пригноблення та поглинання.

В умовах інтеграції Україна, яка перебуває на верхньому щаблі списку країн, в яких процвітають непрозорі операції, має врахувати вимоги FATF та змінити відповідне законодавство. Міжнародна спільнота не тільки визначає рейтинг країни, що характеризується високим рівнем відмивання нелегальних доходів, а й застосовує або закликає застосовувати санкції проти країн-порушниць міжнародних вимог. У зв'язку з цим доречно нагадати рекомендації FATF з грудня 2002 р. до лютого 2003 р. щодо застосування санкцій проти України. Першою країною, що “відгукнулася” на цей заклик, були США, які ввели обов'язковість звітності за певними транзакціями з українськими юридичними та фізичними особами; отримання інформації за бенефіціарним володінням будь-якого з рахунків, відкритих у США іноземцем або його представником, а також про клієнта та ін. Подальше ігнорування вимог FATF означало, що країни-члени організації мали б блокувати відкриті рахунки українських клієнтів і заборонили б відкривати нові, ввели б особливий контроль за фінансовими потоками з України та в країну. Міжнародні організації значно обмежили б чи взагалі припинили кредитування країни.

В українській державі було вжито певних запобіжних заходів стосовно подальших негативних дій міжнародної спільноти, зокрема: прийнято Закон України “Про припинення легалізації (відмивання) коштів, що отримані злочинним шляхом”; постанови та рішення Держфінпослуг та ДКЦПФР щодо контролю за фінансовими закладами; посилено функції

Державного департаменту фінансового моніторингу, а також взаємодію цього органу з іншими державними структурами (Держпрокуратурою, МВС, ДПАУ, Державною митною службою України). Ці та інші заходи сприяли виключенню України з “чорного” списку, проте це питання залишається ще актуальним. На нещодавньому пленарному засіданні FATF, що проходило 20-24 червня 2011 р. у м. Мехіко (Мексика) було відзначено прогрес України у запровадженні світових стандартів у сфері боротьби з відмиванням “брудних” коштів та фінансуванням тероризму шляхом прийняття законів, що вирішило питання криміналізації відмивання коштів та фінансування тероризму, а також замороження активів терористів відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН № 1373.

Наведений приклад свідчить про те, що в українській фінансовій політиці доцільно і надалі вживати превентивних заходів щодо врахування вимог міжнародної спільноти. З огляду на це слід постійно контролювати зміну міжнародних пріоритетів, вимог, гасел і уникати звинувачень щодо несумлінності фінансових операцій.

Зазначимо, що у країнах виникаючих ринків (emerging markets) існують свої траєкторії запровадження фінансової політики, серед яких можна виділити спільні риси та характеристики.

З’явилася тенденція до активного “запозичення” досвіду розвинутих країн щодо побудови інтегрованої національної фінансової системи. Неабияку роль відіграє те, що міжнародні фінансові організації через своїх консультантів, а також через прямі чи непрямі методи впливу на національну політику уніфікують формат рекомендацій країн, що перебувають у кризовому становищі, пропонують стандартну модель

формування фінансових ринків, вносять стандартний набір пропозицій безвідносно до того, чи відповідають макроекономічній системі (архітектурі) запропоновані дії, чи вони суперечать їй.

Зокрема, в роботі “Глобальна економіка: хто у керма?” Дж. Тобін зазначає, що країни з перехідною економікою під тиском економічно розвинених країн та міжнародних організацій типу Світового банку та МВФ повинні “балансувати бюджетні доходи та видатки, урізати державні витрати, приватизувати державні підприємства, відкривати фінансові та товарні ринки для іноземних учасників, створювати ринки цінних паперів, забезпечувати конвертованість валют, робити дедалі суворішою грошово-кредитну політику” [18].

Сліпе копіювання досвіду інших країн передусім позначається на фінансовій інфраструктурі та зумовлює її еkleктичність. Як правило, країни, що розвивають свої фінансові ринки, копіюють структуру, законодавство, стандартні процедури виконання операцій та інструменти промислово розвинутих країн. Проте недоступними для переймання досвіду країнами, що розвиваються, часто стають потужні аналітичні розробки, сценарне прогнозування, внаслідок чого суперечлива “оболонка”, що впливає на особливе середовище функціонування фінансових ринків, призводить до порушення на них рівноваги. Як зазначають дослідники, “азіатська” криза 1997-1998 рр. була частково зумовлена і надмірним захопленням позичання японського досвіду азійськими тиграми [31].

Водночас найбільш розвинуті країни часто відчувають волатильність власних фінансових ринків як результат фінансової інтеграції, що позначається на їх економіці та на економіках решти світу. “У сучасних умовах постіндустріальні

держави є не тільки зосередженням нечуваної економічної і фінансової потужності, але, водночас, про що ніколи не згадують соціологи, й потенційним джерелом безпрецедентної дестабілізації” [5, с. 617]. Величезна концентрація грошового капіталу посилювала суб’єктивізм у розподілі капітальних ресурсів, у тому числі за територіальною ознакою. Мінливість фінансових ринків розвинутих країн позначалась на стані країн виникаючих ринків через мобільність фінансових ресурсів, що у період піднесення спочатку спрямовувались на ці прибуткові, але спекулятивні ринки, а в період регресії раптово, нахабно покидали їх. Україна накопичила власний негативний досвід короткотерміновості використання коштів нерезидентів у 1998 р. Рух процентних ставок також позначався на перевагах і поведінці інвесторів: якщо вони в розвинутих країнах підвищувались, спостерігався відплив капіталів. Прикладом цього є ситуація у 1994 р. – при підвищенні ставки в США з 3 до 4,75% спостерігався раптовий відплив капіталу з ринків країн, що розвивались.

Багато в чому процеси інтеграції посилювалися внаслідок розширення технічних можливостей фінансового світу, що неодмінно відображалось у технологізації операцій, створенню нових комунікативних мереж у країнах з перехідною економікою. Ці процеси стирали кордони між державами та ринками, значно підвищували вимоги до оперативності реагування на інформаційні сигнали. Принципом побудови електронних ринків було формування систем, які орієнтувалися на підприємницькі фірми, що швидко розвиваються. До таких міжнародних електронних систем належали NASDAQ в Америці й EASDAQ у Європі. Незважаючи на суттєві відмінності між американським і європейським фінансовими ринками, які

проявляються в тому, що останній є менш розвиненим, набагато менше домогосподарств виходять на нього, і підприємницькі структури в Європі можуть акумулювати значно менше грошей ніж в Америці, європейська EASDAQ фактично копіює багато з чого з практик, правил, регулятивних норм свого американського колеги [34, с. 531]. Отже, за принципами побудови електронні мережі країн виникаючих ринків орієнтуються на модель NASDAQ.

Іншим фактором інтеграції у міжнародні фінансові ринки в країнах виникаючих ринків була дедалі більша диверсифікація операцій. Фінансова система в епоху фінансового глобалізму залучає величезні додаткові щодо традиційних джерел кошти – пенсійних, інвестиційних, страхових фондів, доходи легального та напівлегального бізнесу (через різноманітні оффшорні та подібні до них зони), надходження від перерозподілу інвестицій в інші країни світу. Урізноманітнення фінансових операцій в середовищі з недосконалою правовою інфраструктурою призводить до значного, на порядок вищого рівня тінізації доходів.

Особливе місце на новостворених ринках належить операціям з деривативами. Зважаючи на первісно невеликі обсяги цих операцій, вони роблять невеликий внесок у розгойдування національного фінансового ринку. Набуваючи обертів, ці інструменти приводять до спекуляції економіки, формування прошарку професіоналів, що отримують виграти від коливання цін на фінансовому ринку, отже, багатіють на його дестабілізації. Створюється величезна віртуальна спекулятивна машина, яка спотворює істинні процеси, що відбуваються на фінансових ринках. Як наслідок, виникає проблема інформаційної (по суті – інфраструктурної) асиметрії,

що створює більш вигідні умови для функціонування одних гравців фінансового ринку і менш вигідні – для інших.

В умовах інтеграції складаються особливі відносини фінансових структур і держави. Крім завдань поповнення бюджету, фінансування військових операцій, регулювання обсягів грошової маси в обігу, забезпечення паритетних співвідношень між національною та іншими валютами, встановлення форм регламентації фінансової діяльності на мікроекономічному рівні, перед національними урядами постає проблема державного боргування на зовнішніх ринках у різноманітних формах і видах та “вплетення у канву” спекулятивних операцій, що пронизує увесь міжнародний фінансовий простір.

Явище інтеграції породжує все більше інституцій, що переміщують свою діяльність за кордон. При цьому фінансові конгломерати все більше уникають державного впливу, чинять тиск на уряд та успішно лобіюють власні інтереси, наполягаючи на послабленні регламентації своєї діяльності. Ці структури максимально диверсифікують свою діяльність, намагаючись уникнути оподаткування. Об'єднання зусиль між такими фінансовими конгломератами призводить до створення міжнародних фінансових центрів, які концентрують величезний фінансовий, інформаційний та аналітичний потенціал, мають величезну господарську потужність і тим самим контролюють регіони, галузі, умови їх розвитку [15; 21].

Процеси державного управління та регулювання мають протистояти негативним проявам процесів глобалізації та невиправданої інтеграції. Проте наявність електронних грошей, пластикових карток, операції з “невидимого просування кордонів” зменшують можливості держави контролювати обсяг

грошової маси, масштаби кредитування (особливо дрібного), обсягу готівки як складової оборотних фондів, норми прибутку на капітал тощо. Валютні спекуляції призводять до спотворення валютної політики. Виникає можливість постійного розриву ланцюга ‘Гроші-Товар-Гроші’, функціонування фінансової економіки заради збільшення останньої компоненти. Реальна економіка починає функціонувати в режимі продукування боргів.

Змінюються передумови та вимоги щодо конкурентоспроможності країни. Раніше в основу конкурентоспроможності держави було покладено показник прибутковості праці, тепер – це питання створення сприятливих умов для бізнесу: інфраструктури, дерегулювання ринків, наявності кваліфікованої робочої сили, фінансової стабільності – з тим, щоб залучити та утримати мобільний капітал [цит. за: 16, с. 25].

Отже, процеси глобалізації мають величезне значення для становлення та розвитку фінансових ринків у країнах нових ринків. Вплив глобалізації може бути негативним і позитивним, але його необхідно враховувати, розробляючи фінансову політику уряду.

Україна не може претендувати на місце серед країн, що входять у групи контролю за глобальним фінансовим ринком, і це триватиме досить довго. Проте за цей період держава може сформувати потужні механізми регулювання сфери фінансів, які сприятимуть фінансовій стабільності, отже, і зміцненню становища країни на міжнародному економічному просторі. Передусім йдеться про сучасну фінансову інфраструктуру, яка повинна мати випереджальні темпи розвитку щодо фінансового ринку.

Потребує вирішення проблема подібності національних інститутів (норм, правил, актів) та організацій (суб'єктів,

що використовують ці норми та правила) до міжнародних або тих, що існують на регіональному ринку, який входить у сферу безпосередніх інтересів держави. У науковій літературі використовується спеціальний термін – інституціональний ізоморфізм, який означає, що міжнародні інститути в умовах інтеграції, вивільнення потоків капіталів, стають все більш подібними один до одного, незважаючи на національні відмінності. Питання інституціонального ізоморфізму висвітлювались у роботах провідних вчених сучасності. Зокрема, Унгер і Ван Ваарден, Кохен і Мілнер явище інституціонального ізоморфізму пов'язували з глобалізацією та ефективністю [34]. Вони пояснювали свої погляди тим, що явище глобалізації “проштовхує” через національні кордони такий практичний досвід, який довів свою ефективність і конкурентоспроможність. Отже, мобільність капіталів, ідей і технологій є підґрунтям для поширення й подібних один до одного інститутів. Цей погляд базується також на постулаті раціоналізації економік світу.

С.Вебер і Е.Познер висувують нову гіпотезу, яка полягає в тому, що явище інституціонального ізоморфізму зумовлено кооперацією в стандартних установках та ідеологічній “гегемонії”. Ця гіпотеза базується на виділенні певних ринкових сил, могутніх міжнародних (національних) акторів і глобальних механізмів, що призводять до ефекту змін на фінансових ринках. Зокрема, на європейських ринках критичними акторами виступають європейські комунітарні інституції. Їх мотивація впливає з європейських проблем і основних напрямів проведення спільної політики. Забезпечуючи процес інституціональних змін, ключові актори дають змогу глибше залучатися до політики європейської інтеграції, сприяти розвитку національних економік. Причому для інституціонального

розвитку важливим є вирішення кількох ключових проблем, ліквідація вузьких місць економічного, соціального та політичного існування. Для Європи цими вузькими місцями були безробіття та підвищення конкурентоспроможності (через комерціалізацію технологій) [34, с. 531-532].

Отже, насамперед слід виділити ключові моменти, що визначатимуть фінансову політику держави на тривалий період. На наш погляд, для країн виникаючих ринків, і зокрема, України, досягнення фінансової стабільності та можливості протидіяти негативним зовнішнім і внутрішнім шокам є найважливішою умовою формування конкурентоспроможної позиції на світогосподарських фінансових ринках.

Наступним заходом при розробленні державної політики є визначення ключових національних інститутів і надання особливого значення особливостям їх застосування в умовах глобалізації та інтеграції економіки. Сильна ідеологія і сильні інститути можуть домінувати на ринку не тільки щодо нав'язування політики держави в певній сфері. Вони можуть впливати (і впливають) на інфраструктуру, яка пристосовує домінуючу практику під національні особливості, хоча інколи вони недостатньо враховуються. Саме з допомогою фінансової інфраструктури можна відрізнити фінансовий ринок однієї країни від такого ж ринку іншої. Отже, фінансова інфраструктура слугує стабілізатором або дестабілізатором його функціонування.

Це положення частково підтверджують приклади з практики корпоративного управління в різних країнах світу. Корпоративні системи континентальної Європи, Великої Британії й США суттєво відрізняються за багатьма параметрами. Зокрема, в Німеччині понад 50% усіх компаній,

що котируються, контролюються блокхолдерами^{5*}, і лише 17,4% не мають таких акціонерів. На відміну від цього у Великій Британії середній блокхолдер контролює лише 9,9% голосів, а в США – ще менше: середня кількість компаній з блокхолдерами, які котируються на NYSE та Nasdaq, становить лише 5% [1, с. 18]. Ці дані свідчать не тільки про розподіл голосів акціонерного товариства на акціонерних зборах або про розподіл власності, а й про наявність фактору, що визначає політику акціонерів на фондовому ринку, ідеологію його побудови та можливі проблеми, що виникають при цьому. Зокрема, може йти мова про спільні для фондових ринків багатьох країн суперечки між аутсайдерами та інсайдерами, між менеджерами та акціонерами стосовно прозорості, легітимності й результативності їх роботи.

Отже, ідеологією сучасного фінансового ринку та роботи його ключових інститутів має стати формування грамотного, поінформованого інвестора, що знає свої права і є досить наполегливим, щоб ці права реалізувати. Без цивілізованого інвестора неможливе й створення цивілізованого ринку – саме споживачі послуг фінансової системи мають формувати середовище, в якому має місце кваліфікований попит на послуги та продукти і стимулюється розвиток ефективного фінансового ринку.

Слід також виокремити ключові національні інституції, які визначатимуть клімат на фінансовому ринку та можливості інтеграції його учасників у світовий фінансовий простір. Такими інституціями на етапі формування фінансового ринку в Україні мають стати комерційні банки. Саме їх тривала робота на

---

^{5*} Блокхолдер – власник блокуючого пакету акцій.

фінансових ринках держави дала змогу набуту досвід з надання фінансових послуг, виділити інституції, рівень капіталізації яких був достатнім для виходу на міжнародну арену. Банки постійно впливають на умови створення необхідної правової інфраструктури функціонування національного фінансового ринку, а через партнерські зв'язки – і на підготовку відповідної інфраструктури роботи на міжнародних ринках. Отже, банки виступають саме тими інституціями, що можуть задавати правила, норми, етику, ритми та вимоги щодо роботи на фінансових ринках і для інших структур.

Робота ключових інститутів має обов'язково поєднуватися з діяльністю широкого кола фінансових і нефінансових інститутів, наукових та педагогічних закладів, інших інституцій. “Для того, щоб створити ринок нового типу, потрібно залучити до цього численні допоміжні організації, які задіюють брокерів, маркетмейкерів, фірми венчурного капіталу, дослідницькі служби тощо (тобто сучасну інфраструктуру). Успішність цього залежить також від врахування більш абстрактних соціетальних характеристик – так званої “культури акціонування” (чи захочуть фізичні особи купувати акції?), схильності до ризику (фізичних та юридичних осіб), соціального контексту банкрутства або невдачі (банкрутство – це ганьба чи ознака честі?)” [34, с. 530]. Безперечно, мають бути регламентовані основні особливості функціонування цих інституцій та організацій на фінансовому ринку, розроблене спеціальне законодавство, що врегульовувало б роботу інвестиційних компаній, страхових і венчурних компаній, інвестиційних та пенсійних фондів, а також аналітичних центрів, агенцій визначення фінансових ризиків тощо. В Україні при становленні законодавчої інфраструктури спочатку домінувала тенденція до вивчення

російського законодавства і “монтування” його багатьох положень, норм і правил в українське. Сьогодні з огляду на європейські орієнтири і вектори розвитку важливою стає переорієнтація на міжнародне законодавство, яке б, з одного боку, враховувало б національні особливості функціонування усієї економічної системи держави, з другого – не повторювало законодавство окремої країни-партнера, зокрема Росії, а, навпаки, було б нейтральним щодо нього.

З метою окреслення довгострокового розвитку фінансових ринків важливим є прийняття загальної концепції розвитку інтегрованої фінансової інфраструктури з урахуванням необхідності подолання основних негативних явищ, зумовлених недосконалістю правової, організаційної, комунікативної та інших видів інфраструктур. Поки що в Україні існує безліч вузьких місць, пов'язаних з досягненням ефективності фінансової інфраструктури. Тому цілісної концепції створення інституціонально-інфраструктурного середовища очікувати у найближчому майбутньому не доводиться. Прогнозування інфраструктури завжди залежатиме від багатьох чинників, у тому числі (а на перших етапах її розвитку – переважно) від політичних і геополітичних. На етапі формування фінансових ринків найкраще розроблені рішення стосовно подолання кризових явищ та нестабільності фінансового ринку. Але для підвищення ефективності інститутів та організацій інфраструктури необхідний випереджальний розвиток фінансової політики та її адаптації до умов постіндустріального суспільства, в якому значну роль відіграє робота фінансових інституцій і структур. Низка країн виникаючих ринків (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія, Хорватія) перейшли на стадію постіндустріального суспільства і створили відпо-

відну інфраструктуру. Уряд України має врахувати найкращий досвід країн-сусідів і спромогтися створити дійову систему механізмів державного регулювання фінансових ринків та їх інфраструктури.

6.3. ВИБІР ГЕОФІНАНСОВИХ ПРІОРИТЕТІВ У ПРОЦЕСІ ІНТЕГРАЦІЇ ДО СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ ФІНАНСОВИХ РИНКІВ

Одним із завдань державного регулювання у сфері фінансів для країн з ринками, що формуються, є вибір геофінансових пріоритетів [4; 6; 8]. Лише кілька центрально- та східноєвропейських країн спромоглися вийти в період здійснення інтеграції на міжнародні фінансові ринки і стабільно посісти на них більш-менш гідне місце. Тому урядам багатьох країн необхідно вирішити низку питань, серед яких можна виділити такі: встановлення загальних орієнтирів інтеграції і підпорядкування їм заходів управління фінансовою системою; визначення валютно-фінансових механізмів реалізації зовнішньоекономічної стратегії країни в певному регіоні; надання преференцій фінансовим інститутам деяких країн як стратегічним партнерам; використання послуг професійних учасників іноземних фінансових ринків як посередників виходу на міжнародні; гармонізація законодавчо-нормативних процедур і стандартів з міжнародними; окреслення механізмів використання та взаємообміну інструментами на різних фінансових ринках; управління зовнішнім боргом і залучення до цього іноземних (міжнародних) фінансових агенцій; встановлення паритетних відносин з міжнародними фінансовими інститутами та інші.

На вибір геофінансових пріоритетів значною мірою впливають вимоги щодо чесного ведення справ. Якщо раніше частина операцій могла здійснюватися через оффшорні території, на сьогодні їх значення зменщується, а загроза престижу країни, яка сама або через економічних агентів застосовує ці зони – все більшою. Оншорний бізнес справляє все більший вплив на вибір каналів проходження капіталів. У тих оффшорних зонах, де існує полегшений режим оподаткування та відкрита інформація, вводяться нові нормативні правила та обмеження, що, з одного боку, гарантують безпеку, надійність та безризиковість вкладів, а з другого, відповідають більш жорстким вимогам міжнародної спільноти щодо “чесної гри” на фінансових ринках.

Серед рішень, які приймаються на державному рівні управління, важливого значення набувають ті, що стосуються репатріації капіталів. Багато з країн вводять незначний рівень податку на репатрійовані кошти для того, щоб повернення капіталів набуло значного розмаху. Зокрема, Італія ввела лише 5%-й податок на репатріацію, в результаті значно поживавився процес надходження коштів з інших країн, зокрема швейцарських банків^{6*}. Аналогічно збираються повернути кошти й інші європейські країни.

Набуває важливості проблема входження країни в світовий нормативно-правовий і процедурний простір функціонування фінансових ринків. Наближення умов роботи вітчизняних ринків до міжнародних стандартів передбачає реалізацію принаймні кількох заходів.

По-перше, потрібно узгодити монетарну політику держави з політикою, що проводиться країнами-партнерами (існуючими або потенційними). Це, передусім, означає

---

^{6*} З матеріалів ЗМІ

введення обмежень на обсяг грошової маси для запобігання інфляційним процесам, уникнення великих бюджетних дефіцитів; кореляцію інструментів, що використовуються для регулювання грошово-кредитного механізму країни тощо.

По-друге, важливим є проведення раціональної валютно-девізної політики. Зокрема, встановлюється курс національної грошової одиниці щодо валют країн-торговельних партнерів або світової (резервної) валюти, формуються авуари іноземної валюти, визначається міра втручання центрального банку на валютному ринку тощо. Велике значення має вибір оптимального режиму валютного курсу. Як зазначається в [30, с. 7], країни з перехідною економікою повинні мати або дуже добрі підстави для вибору фіксованого режиму, або віддати перевагу плаваючому.

По-третє, необхідні розумна лібералізація капітальних рахунків і часткове зняття обмежень щодо потоків капіталу або відхід від політики жорсткого їх контролю. Україна не належить до інвестиційно привабливих країн. Отже, на певних етапах її економічного розвитку доцільно приваблювати інвестиції шляхом лібералізації ринків і допуску на нього різних учасників. Дискусійним питанням є участь іноземних інституцій, зокрема банків, у національній фінансовій системі. У різних країнах з перехідною економікою ці питання вирішуються з наданням більш чи менш широким можливостей щодо входження іноземних банків на вітчизняне фінансове поле і роботи на ньому.

Так, в Угорщині, яка має найсильнішу і найбільш впливову банківську систему серед колишніх країн соціалістичного табору, у приватній власності перебувають 80% банківських активів, а у власності іноземних банків – 60% банківських

активів. У Естонії і Латвії 85% загальних активів банківського сектора належать іноземним інституціям. У Болгарії частка зарубіжних партнерів фінансового ринку становить 80%, а в Чехії після завершення приватизації державних банків – більше 90% [30, с. 35]. Водночас, при залученні потенціалу іноземних банків, крім позитивних моментів (надходження додаткових ресурсів, якісний менеджмент, кваліфікований персонал, можливість аутсорсингу), виникає загроза експорту інфляції і вивезення капіталів за межі держави [12]. Особливо це питання загострюється при розвинених лібералізованих вторинних ринках цінних паперів.

Зрозуміло, що лібералізація потоків капіталів може призводити до негативних наслідків підвищення фінансових ризиків. Тому велика увага має приділятися пруденційному регулюванню банківської системи і створенню інституціональної основи цього регулювання.

Формування інституціонального середовища передбачає:

- розроблення правової бази інтеграції з світовими фінансовими ринками, визначення початкових і структурних вимог створення фінансових інституцій;
- пруденційне регулювання ведення справ, виконання операцій, введення обмежень на деякі види діяльності;
- впровадження бухгалтерських стандартів, гармонізованих з міжнародними; визначення повноважень аудиторів, у тому числі міжнародних;
- здійснення банківського нагляду, запровадження процедур перевірки діяльності фінансових установ на місцях, розроблення механізмів примусу, банкрутства, ліквідації [14, с. 18];

- запровадження сучасних платіжних систем, забезпечення їх надійності, безперебійності в роботі тощо;
- підтримку і розвиток інформаційної фінансової інфраструктури.

Органи державного регулювання мають також зосереджувати увагу на формуванні та стабільному розвитку певних стратегічно важливих фінансових ринків. Зокрема ринок державних цінних паперів як складова ринку капіталів має виконувати, принаймні, такі функції: випуск інструментів запровадження керованої монетарної політики; надання інструментарію для полегшення управління ризиком, а також забезпечення заставного механізму при формуванні внутрішнього та зовнішнього боргу.

Розвинуті ринки цінних паперів сприятимуть трансформації відносин власності, структурним перетворенням, зменшенню кредитного ризику, забезпечать доступ до фінансових ресурсів більш широкого кола учасників фінансових ринків. Розвинений інструментарій ринку цінних паперів створює підґрунтя для взаємоперетину вітчизняних і міжнародних ринків та вдосконалення основних механізмів їх роботи.

Кардинальних змін потребує менеджмент основних учасників фінансових ринків. Сучасний стан їх розвитку висуває нові вимоги до організації роботи, принципів побудови їх роботи, інформаційної доступності, аналітичності рішень, професійності кадрового складу, його вміння творчо вирішувати нагальні та перспективні проблеми.

Кожне рішення у фінансовій політиці може рикошетом позначатися на багатьох інших сферах життєдіяльності суспільства. Зростає важливість кожного рішення незалежно

від того, прийнято воно працівником низової ланки чи керівником вищого щабля управління. Особливого значення набувають такі ознаки ефективного менеджменту, як відданість корпоративній культурі, спрямованість на реалізацію концепції соціально-етичного маркетингу, оптимізація структури виробничо-економічних зв'язків. Змінюючи фінансову структуру нових компаній, можна отримати значно більш політично прийнятний варіант вирішення проблем безробіття і комерціалізації технологій, ніж "витискуючи" рішення щодо створення більш гнучкого ринку праці [34, с. 532].

Зазначимо, що неабияку роль у фінансовій політиці відіграє підведення раціонального фундаменту під такі рішення, які б послабляли негативний ефект від дії факторів, що безпосередньо не належать до сфери впливу фінансової політики. Рішення щодо регулювання, наприклад, обігу цінних паперів, що стосуються безпосередньо роботи фондового ринку, можуть значною мірою впливати на підвищення рівня доходів населення та активізацію його інвестиційної активності.

Отже, в умовах інтеграції фінансових процесів важливо сформувані самодостатнє фінансове середовище з розвинутою інфраструктурою, яка здатна протидіяти глобальним чи локальним кризовим явищам. Серцевиною цієї системи має стати потужний аналітичний центр, який би оцінював економічні рішення, що приймаються на національному та міжнародному рівнях, їх наслідки та вплив на деструктуризацію національної економіки.

До показників, які могли б використовуватися для оцінки рівня розвитку фінансових ринків, а також процесів глобалізації фінансового середовища, слід віднести такі, як індекс мобільності капіталу (за методикою розрахунку,

запропонованою А.Тейлором), співвідношення між рівнями національних заощаджень та інвестицій; співвідношення цін на ідентичні фінансові активи, що мають обіг на різних фінансових ринках; загальний рівень капіталізації національного ринку порівняно з ринками інших країн (порівнюваних за обсягами ВВП); різниця у рівнях процентних ставок у різних країнах світу.

Державне регулювання формування і розвитку ефективної фінансової системи в Україні є необхідною умовою побудови громадянського суспільства. Прозора за механізмом дії фінансова система дасть змогу підвищити довіру до фінансових інститутів та інститутів державної влади загалом.

Для формування політики держави, спрямованої на наближення параметрів роботи фінансової системи до параметрів певного економічного регіону необхідно з'ясувати основні відмінності, характерні для фінансового ринку, до якого прямує національна фінансова система.

Основна концепція у побудові європейської структури фінансового ринку пов'язана із забезпеченням стабільності його роботи. Інституціональною основою Європейського Союзу є пакт стабільності і зростання. Крім того, Маастрихтською угодою закладено принципи побудови грошової системи, досягнення "неінфляційного зростання" країн регіону. Цій меті підпорядковані грошово-кредитна політика, що запроваджується національними урядами, та комунітарна монетарна політика ЄС. Однак як видно з даних економічного розвитку ЄС за останні роки, ця мета реалізується на шкоду гнучкості, підвищенню продуктивності праці, внутрішньому споживанню та інвестуванню, досягненню більш високих темпів економічного зростання.

У європейській фінансовій системі відводиться значна роль у побудові системи державного контролю за діяльністю реального сектора, а також державним регулятивним фінансовим органам. Реалізація таких завдань досягається за рахунок того, що в низці країн (зокрема Франції, Німеччині) держава володіє ключовими компаніями та фінансово-банківськими установами. Значна увага приділяється інституту золотої акції, хоча використання цього інституту не вітається в ЄС. Отже, система державного регулювання органічно входить у систему менеджменту компаній, на відміну від північноамериканських країн, де створюються державні органи контролю, що формують надбудову – регулюючу інфраструктуру – над фінансовим сектором.

Державні органи в Європі посилено впливають на встановлення стандартів, причому йдеться не лише про фінансові, а й соціальні стандарти, що визначають менеджмент всередині фінансових інституцій, а також на продуктивність праці, кредитну активність, ризики, пов'язані з фінансуванням економіки тощо. В Європі нижча продуктивність праці, ніж у США, що призводить до зниження віддачі від вкладеного капіталу. Відтак, кризи в Європі, особливо спричинені фінансовими негараздами, мають більш затяжний характер.

Зазначимо, що європейський вибір значною мірою зумовлює толерантне ставлення до вимог запровадження нових фінансових інструментів. Особливістю європейських ринків є їх досить консервативний характер. Європа менше, ніж США чи Японія, схильна до запровадження інновацій. У 2006 р. валові внутрішні інвестиції на науково-дослідні роботи у 27 країнах Європи становили 213 млрд євро. З 2005 р. ці витрати зросли на 4% у реальному вимірюванні, а за період між 2000-2006 рр.

– на 14,8%. Незважаючи на більш інтенсивне зростання витрат в Європі порівняно зі США (14,8% проти 10,1% за аналогічний період), витрати на науку в регіоні складають лише 71,4 % від загальних витрат на науку в США. Для порівняння: Японія збільшила витрати на науково-дослідні роботи за цей же період на 21,9%, а інтенсивність цих робіт – на 11,5%. Багато у чому збільшення витрат залежить від джерела фінансування. Зокрема, інтенсивність науково-дослідних робіт в Китаю збільшилась у 2006 р. порівняно з 2000 р. на 50% головним чином за рахунок фінансування цієї сфери бізнесом, внесок якого становить майже 1% від ВВП. [23, с.19-20]. Для українського ринку це означає, що його учасники при входженні в ЄС можуть оперувати обмеженою кількістю інструментів, які є досить консервативними. Це стосується такого досить ризикованого інструменту, як деривативи, які на європейському ринку значно менш розповсюджені, ніж на американському. Консерватизм фінансових ринків Європи позначається і на роботі фінансових структур. Такі інституції, як венчурні компанії та фонди, інвестиційні компанії та фонди посідають менш важливе місце, ніж комерційні банки у переважній більшості європейських країн. Отже, нерозвиненість окремих видів фінансових інституцій та інструментів, а також відсутність деяких з них в Україні більш прийнятна на європейському ринку, ніж на північноамериканському.

Концепція вибору українською державою вектора інтеграції в європейський фінансовий простір набуває конкретних рис. Розробляються етапи європеїзації фінансової діяльності в Україні, що передбачає підготовку, інтернаціоналізацію та гармонізацію [13; 19; 20; 22].

Етап інтернаціоналізації передбачає поширення діяльності зарубіжних інституцій в Україні та українських

– на міжнародних фінансових ринках. Цей етап передбачає наявність відкритості фінансових ринків, достатній рівень їх капіталізації, укрупнення фінансових інституцій, існування широкого кола інструментів, поширених на міжнародних фінансових ринках, і законодавче закріплення правил обігу та процедур їх застосування.

На сьогодні найбільш різючі зміни відбуваються на фондовому та страховому ринках. Активізується вихід українських учасників на світові ринки і входження компаній на ринки України. Українськими емітентами застосовуються такі інструменти, як глобальні депозитарні розписки (GDR), різні форми еврооблігаційних позик, залучаються консорціумні кредити.

Підготовка до третього етапу передбачає гармонізацію українського законодавства з європейським, досягнення відповідного рівня фінансової культури та менеджментської практики.

Серед найважливіших директив ЄС, що врегульовують питання поліпшення банківської практики та нагляду, особливого значення набувають зазначені нижче.

Директива 2000/12/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 20 березня 2000 р. – регламентує започаткування діяльності кредитних установ та подальше здійснення їх діяльності;

Директива Ради 86/635/ЄЕС від 8 грудня 1986 р. – забезпечує узгодження форм та змісту річної звітності фінансових установ, зокрема, балансу та звіту про прибутки та збитки;

Директива Ради 89/117/ЄЕС від 13 лютого 1989 р. – містить зобов'язання стосовно публікації річної фінансової звітності філіями кредитних і фінансових установ, що засновані в державі-члені ЄС, а головні установи яких знаходяться поза межами цієї держави;

Директива 94/19/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 30 травня 1994 р. – врегульовує питання гарантування депозитів вкладникам кредитних установ і забезпечення стабільності фінансової системи загалом, підвищення рівня довіри до неї з боку населення;

Директива 2001/24/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 4 квітня 2001 р. – містить систему положень щодо реорганізації та ліквідації кредитних установ та її філій у інших державах-членах ЄС;

Директива 97/5/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 27 січня 1997 р. – регламентує внутрішні та транскордонні кредитні перекази.

Перелік найважливіших директив ЄС щодо регулювання ринку капіталів включає такі:

Директиву 2003/6/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 28 січня 2003 р., що врегульовує питання інсайдерських операцій і маніпуляцій на ринку;

Директиву 2001/34/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 28 травня 2001 р., що визначає порядок допуску цінних паперів до лістингу на фондовій біржі та надання публічної інформації про цінні папери;

Директиву 98/26/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 19 травня 1998 р., що містить інформацію про системи розрахунків по цінних паперах;

Директиву 97/9/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 3 березня 1997 р. – визначає інвестиційні компенсаційні схеми;

Директиву 93/22/ЄЕС від 10 травня 1993 р., що врегульовує питання розвитку інвестиційних послуг на ринку цінних паперів;

Директиву 93/6/ЄЕС від 15 березня 1993 р., що визначає відповідність капіталу інвестиційних компаній та кредитних інститутів;

Директиву 89/298/ЄЕС від 17 квітня 1989 р., яка узгоджує процеси складання, перевірки та розповсюдження проспектів емісії цінних паперів, які підлягають опублікуванню з метою їх подальшого обігу;

Директиву 2009/138/ЄС (Solvency II) від 22 квітня 2009 року, прийняття якої означає фундаментальний перегляд режиму достатності капіталу в галузі страхування Європейського Союзу. Основною метою є створення загальноєвропейських вимог до капіталу та стандартів управління ризиками, які будуть застосовуватись замість вимог Solvency I;

Рекомендацію Європейської Комісії від 30 квітня 2009 № 2009/384 щодо політики заохочення працівників у секторі фінансових послуг;

Директиву Ради 85/611/ЄЕС від 20 грудня 1985 року щодо узгодження законів, підзаконних та адміністративних положень, що стосуються інститутів спільного (колективного) інвестування в цінні папери, що підлягають обігу (ICI);

Директиву 95/26/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 29 червня 1995 року про внесення змін до Директив 77/780/ЄЕС та 89/646/ЄЕС у сфері кредитних установ, Директив 73/239/ЄЕС та 92/49/ЄЕС у сфері страхування, не пов'язаного з життям, Директив 79/267/ЄЕС та 92/96/ЄЕС у сфері страхування життя, Директиви 93/22/ЄЕС у сфері інвестиційних компаній та Директиви 85/611/ЄЕС у сфері інститутів спільного інвестування у цінні папери (ICI), з метою посилення пруденційного контролю;

Директиву 97/7/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 20 травня 1997 року про захист прав споживачів в дистанційних контрактах;

Директиву 2002/65/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 вересня 2002 року про дистанційний маркетинг споживчих фінансових послуг та внесення змін до Директиви Ради 90/619/ЄЕС та Директив 97/7/ЄС та 98/27/ЄС;

Директиву 2002/87/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16 грудня 2002 року про здійснення додаткового нагляду за кредитними установами, страховими компаніями та інвестиційними фірмами, що входять до фінансового конгломерату;

Директиву 2004/39/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 квітня 2004 року про ринки фінансових послуг, що вносить зміни в Директиви Ради 85/611/ЄЕС і 93/6/ЄЕС та Директиву 2000/12/ЄС Європейського Парламенту та Ради і припиняє дію Директиви Ради 93/22/ЄЕС;

Директиву 2007/44/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 5 січня 2007 року що вносить зміни в Директиву Ради 92/49/ЄЕС та Директиви 2002/83/ЄС, 2004/39/ЄС, 2005/68/ЄС та 2006/48/ЄС стосовно процедурних правил та критеріїв розсудливої оцінки придбань та збільшення часток участі у фінансовому секторі;

Директиву 2008/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2008 року про кредитні угоди для споживачів та про скасування Директиви Ради 87/102/ЄЕС;

Директиву 2009/110/ЄЕС Європейського Парламенту та Ради від 16 вересня 2009 року щодо започаткування діяльності та її ведення установами, які проводять електронні розрахунки та пруденційного нагляду за ними та що вносить зміни до

директиви 2005/60/ЄЕС та директиви 2006/48/ЄЕС та про скасування директиви 2000/46/ЄЕС;

Директиву Ради 78/473/ЄЕС від 30 травня 1978 року щодо узгодження законів, підзаконних та адміністративних положень стосовно співстрахування у Співтоваристві;

Директиву Ради 87/344/ЄЕС від 22 червня 1987 року щодо узгодження законів, постанов та адміністративних положень стосовно страхування судових витрат;

Директиву Ради 91/674/ЄЕС від 19 грудня 1991 року щодо річних звітів та консолідованих звітів страхових компаній;

Директиву 98/78/ЄЕС Європейського Парламенту та Ради від 27 жовтня 1998 року щодо додаткового нагляду за страховими компаніями в страховій групі;

Директиву 2001/17/ЄЕС Європейського Парламенту та Ради від 19 березня 2001 року стосовно заходів щодо відновлення платоспроможності та ліквідації страхових компаній;

Директиву 2002/83/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 5 листопада 2002 року про страхування життя;

Першу Директиву Ради 73/239/ЄЕС щодо узгодження законів, підзаконних та адміністративних положень стосовно започаткування та ведення діяльності з прямого страхування, іншого ніж страхування життя;

Директиву 73/240/ЄЕС Ради Європейських співтовариств від 24 липня 1973 року щодо скасування обмежень свободи підприємництва в сфері прямого страхування, іншого, ніж страхування життя;

Директиву Ради 92/49/ЄЕС від 18 червня 1992 року щодо узгодження законів, підзаконних та адміністративних положень, які стосуються прямого страхування, іншого, ніж страхування життя, та про внесення змін до Директив 73/239/

ЄЕС і 88/357/ЄЕС (третя Директива, яка стосується страхування, іншого, ніж страхування життя);

Директиву 2002/13/ЄЕС Європейського Парламенту та Ради від 5 березня 2002 року, що вносить зміни до Директиви Ради 73/239/ЄЕС у частині, яка стосується вимог до маржі платоспроможності компаній, що здійснюють страхування, інше, ніж страхування життя;

Директиву Ради 64/225/ЄЕС від 25 лютого 1964 року щодо скасування обмежень на свободу здійснення підприємницької діяльності і свободу надання послуг у сфері перестраховання і ретроцесії;

Директиву 2005/68/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 16 листопада 2005 року про перестраховання та що вносить зміни до Директив Ради 73/239/ЄЕС, 92/49/ЄЕС як і Директив 98/78/ЄС та 2002/83/ЄС;

Директиву 2001/24/ЄЕС Європейського Парламенту та Ради від 4 квітня 2001 року стосовно заходів щодо відновлення платоспроможності та ліквідації кредитних установ;

Директиву 2006/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 14 червня 2006 року про започаткування та здійснення діяльності кредитних установ;

Директиву 2003/41/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 03 червня 2003 року про діяльність та нагляд за установами професійного пенсійного забезпечення.

Отже, система європейських директив визначає особливі вимоги до формування національних фінансових ринків, і це є поштовхом до внесення певних коректив і вдосколень у вітчизняні нормативні акти.

Загальна оцінка рівня адаптації може бути такою. Найбільш вдалі кроки зроблено у напрямі формування банківської системи та нагляду за нею. Зазначимо, що у

чинному законодавстві України враховано основні вимоги щодо функціонування банківського сектора, зокрема: обов'язкове ліцензування банківської діяльності; мінімальний розмір статутного капіталу для банків, що здійснюють свою діяльність на території всієї України; вимоги щодо рівня основного та додаткового капіталу; вимірювання структури капіталу; зважування ризиків кредитної установи; володіння істотною часткою капіталу чи права голосу; обмеження щодо великих ризиків; гарантування вкладів фізичних осіб.

Серед основних документів, які створюють підґрунтя для адаптаційного процесу, слід назвати підписану 16 червня 1994 р. Угоду про партнерство та співробітництво між Європейським співтовариством та Україною, Указ Президента України "Стратегія інтеграції України у Європейський Союз" №615/98 від 11 червня 1998 р., постанову Кабінету Міністрів України "Концепція адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" №1496 від 19 серпня 1999 р., Послання Президента України Верховній Раді "Європейський вибір. Концептуальні основи стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 рр.". Розроблена "Концепція загальнонаціональної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС", Закон України "Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу".

Крім законодавчої інфраструктури, слід звернути увагу на розроблення відповідної інституційної надбудови. Постановою Кабінету Міністрів України № 1773 від 12 листопада 1998 р. було створено Міжвідомчу координаційну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. При Президентові України з кінця серпня 2000 р. функціонує Національна рада з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

Створено також Центр порівняльного права і Центр перекладів актів європейського права.

Незважаючи на вжиті заходи, залишається багато питань, що потребують доопрацювання. Передусім йдеться про подальше поліпшення практики корпоративного управління; введення нових інструментів грошово-кредитної політики, що поширені на європейському просторі, вдосконалення менеджменту більшості з українських фінансових інститутів і, що найважливіше, забезпечення адекватного рівня доходів населення. На сучасному етапі, на наш погляд, слід зосередити увагу передусім на прийнятті таких нормативно-законодавчих актів, які б узгоджувалися з європейським і не суперечили його основним нормам. На жаль, і дотепер трапляються приклади прийняття нормативних актів, основні положення яких не узгоджені з європейськими нормами.

Особливу увагу слід приділяти роботі Європейської комісії в галузі розвитку фінансової інфраструктури, яка набула розмаху після 2005 р. У цьому напрямку розроблено і прийнято два значимих акти. Першим з них слід згадати Звіт Джованні, який визначає бар'єри, що існують в системі побудови глобалізованої інфраструктури і шляхи елімінації цих бар'єрів. У квітні 2004 р. Комісія прийняла Комюніке, яке встановлює базові принципи роботи органу у цій сфері й визначає систему дій щодо поліпшення торговельного середовища і системи прийняття рішень та проведення розрахунків. З цією метою було встановлено три робочі групи високого рівня управління, які визначатимуть порядок розрахунків, клірингу та проведення торгів з фінансовими інструментами [26]. Український уряд поставлений перед завданням підтягнути рівень розвитку комунікативної інфраструктури, розпочати кардинальну зміну

системи розрахунків, яка знаходиться на досить низькому рівні порівняно з європейською.

Як один з прикладів рішень, що суперечать європейському законодавству, можна навести роботу державних органів з введення інституту “золотої акції”. У 2003 р. Фонд держмайна Україна розпочав процес введення механізму “золотої акції” для державних підприємств та тих, що готуються до приватизації. Це дає змогу зберігати вплив держави на рішення, що приймаються на стратегічних об’єктах навіть тоді, коли вона не матиме частку власності у приватизованій компанії. Водночас, у Європейському Союзі останнім часом порушуються судові справи проти деяких країн, які застосовують цей механізм. Єврокомісія вважає, що інститут “золотої акції” суперечить вимозі вільного переміщення капіталу, що занотовано в Римській угоді від 1957 р. та підтверджено в Амстердамській угоді 1997 р. У положенні, що наводиться при цьому, проголошується, що “забороняється протидіяти вільному обігу капіталу між країнами-членами союзу, включаючи прямі інвестиції у підприємства, фінансові інститути й об’єкти нерухомості”.

Отже, в Україні має бути проведена значна робота не тільки у плані формування певної фінансової системи, а передусім кардинальної зміни її соціально-економічного стану, формування “м’якої” інфраструктури – створення атмосфери довіри до фінансових інституцій, а відтак – нарощення вкладів населення. Щодо юридичних осіб, то їх поступове збільшення, рівно як і зростання масштабів діяльності, виведення рахунків з тіньового сектора сприятимуть досягненню більш співставних значень монетарних показників України і європейських країн.

Для нашої держави низка параметрів розвитку європейських країн старого складу є недосяжними. Однак,

порівнюючи стан нашої економіки з рівнем макроекономічних і фінансових показників 10-ти країн, що ввійшли в ЄС у 2004 р., зазначимо, що розрив є значно меншим. Отже, здається важливим вивчення фінансової системи та політики тих країн, що спромоглися вступити до ЄС. Аналіз процесів адаптації економіки цих країн до вимог спільноти, досвід гармонізації національного законодавства, поступової лібералізації фінансових ринків, наближення структури грошових агрегатів тощо могли б допомогти нашій країні знайти вірний напрямок у стратегіях і тактиках наближення до ЄС.

Для поширення процесів інтернаціоналізації фінансової діяльності у країнах-претендентах оцінюється лібералізація фінансових ринків країн, що претендують на входження до Європейського Союзу, їх відкритість європейським інституціям. Слід звернути увагу на кілька систем оцінок. ЄБРР проводить оцінку країн-реципієнтів, що отримують його кошти, у сфері приватизації, лібералізації, реформування фінансового сектора та загальної інфраструктури. Ці оцінки узагальнюються та публікуються в щорічному звіті ЄБРР “Економіка перехідного періоду”. Згідно з оцінками 2003 р. безперечним лідером за рейтингом щодо малої приватизації та проведення реформ стала Угорщина, наступні місця посіли Чехія, Естонія, Польща, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія. Однак в усіх цих країнах спостерігається недосконалість якості державного управління, недостатня глибина та ширина фінансових ринків [24]. Ознайомлення з побудовою економік цих країн дасть змогу проаналізувати слабкі місця кожної з цих країн, співставити з результатами рейтингу і визначити прийнятні шляхи побудови та розвитку економічної системи України. Це є важливим завданням наукової фінансової інфраструктури.

З метою отримання оцінки фінансового сектора країн-претендентів ЄБРР розраховує також кілька індексів, що включають показники ефективності проведення банківської реформи, фінансового регулювання, ступінь розвитку фондового ринку (табл. 6.1). Важливо порівняти ці показники у країн – нових членів ЄС напередодні їх вступу до інтегрованої спільноти. Як видно з наведених даних, новим європейським фінансовим ринкам був властивий помірний рівень лібералізації процентних ставок й індексу фінансового регулювання.

Таблиця 6.1

Індексна оцінка лібералізації банківського сектора в країнах-претендентах напередодні вступу до ЄС

Країна	Індекс банківської реформи і лібералізації процентних ставок**		Індекс фінансового регулювання	Індекс розвиненості ринку цінних паперів
Болгарія	3-	3	2+	2
Естонія	3+	3+	2+	3
Латвія	4-	4	3+	3
Литва	4	4	4	3+
Польща	3	3	2	2+
Румунія	3	3-	2	3-
Словаччина	3+	4	4	3+
Словенія	3-	3	3-	2
Угорщина	3-	4	3+	2+
Чехія	3+	3+	3+	3

*Таблиця побудована за даними: EBRD, Transition Report, 1999.

** - індекс має оцінку від 1 до 4+ (найбільше значення)

Значна увага приділяється аналізу валютної системи країн-претендентів на входження у Європейський Союз. Це пов'язано з особливою функцією Європейського центрального банку як центрального банку сукупності країн спільноти, що потребує розроблення і запровадження єдиної монетарної політики. Крім того, функція контролю валютних операцій

є іманентною будь-якому центральному банку країни, через яку він впливає на механізм створення платіжних засобів, зовнішньоекономічні операції тощо.

Особливо важливим є питання щодо прийнятого режиму курсоутворення й політики, що проводиться відносно збереження рівня золотовалютних резервів (табл. 6.2). Це важливо для визначення спроможності країни виконувати вимоги ЄЦБ стосовно обов'язкових (мінімальних) резервів, що, у свою чергу, використовуються для стабілізації процентних ставок грошового ринку, контролю за грошовою масою, управління її ліквідністю тощо.

Таблиця 6.2

Режими валютних курсів в країнах-претендентах на входження в Європейський Союз та в Україні [30, с. 47]

Країна	Режим валютного курсу	Рік введення	Коментарі: мета введення
Болгарія	Кошик валют	1997	Зменшення рівня гіперінфляції, поліпшення кредитоспроможності
Естонія	Те саме	1993	Прив'язка до ДМ (євро) і спільне плавання
Латвія	Фіксований курс	1994	Прив'язка до СДР
Литва	Кошик валют	1994	Прив'язка до долара
Польща	Плаваючий курс	2000	Підвищення гнучкості фінансової системи при збільшенні потоків капіталів і відповідному підвищенні волатильності
Румунія	“Брудне” плавання (кероване)	1997	З 1996 відбулась практична відмова від втручання у валютний ринок
Словаччина	“Брудне” плавання	1997	Запобігання витратам резервів
Словенія	Кероване плавання	1997	Запобігання інфляції та інфляційних очікувань

Продовження табл.6.2

Угорщина	Повзуча прив'язка	1995	Запобігання інфляції та інфляційних очікувань
Чехія	“Брудне” плавання	1997	Зменшення тиску на резерви
Україна	Кероване плавання	1999	Запобігання витратам резервів

Дані таблиці 6.2 показують, що більшість країн-претендентів за 7-8 років до вступу в ЄС вибрала плаваючий режим встановлення валютного курсу (керованого чи “брудного” плавання) з метою зменшення тиску на резерви, запобігання інфляційним процесам, прив'язки до міжнародних валют або валют європейських країн. Це дало змогу кожній з цих країн накопичити валютні резерви і тим самим створити резерв для підготовки до виконання вимог ЄЦБ.

Намагання посилити процеси інтеграції, особливо в європейському регіоні, є обґрунтованими. Європа зараз відчуває напрочуд великі негативні наслідки останньої фінансової кризи, які окреслюють досить погані перспективи для країн-членів ЄС. Зокрема, серед 10 країн з найнижчими темпами економічного зростання, як передбачав The Economist на 2011 р., шість буде в Європі, зокрема Ірландія, Португалія та Греція – з від'ємними темпами зростання, а Іспанія, Італія та Ісландія – з темпами зростання менше 1 %. На 2011 р. видання дало такий загальний прогноз: 1,4% економічного зростання в євросоні, 1,3 % – для Японії і 2,6% – для США [25]. Отже, інтеграція може допомогти вирішити деякі болючі питання, пов'язані з виходом із кризи.

Отже, процеси інтеграції та конвергенції вже охопили багато країн Східної Європи і підходять до кордонів України. Зусилля уряду нашої країни переважно мають бути спрямовані на формування національної ідентичної культури, яка б органічно вписувалась у європейський простір та забезпечувала подальше входження держави до міжнародної спільноти.

РОЗДІЛ 7

Інтеграція та формування загальноєвропейського освітнього простору

7.1. ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ (1953 – 2010 РР.)

Глобальні інтеграційні процеси сучасного світу – об'єктивна тенденція розвитку усіх сфер суспільного життя. Адже вони охопили суспільне виробництво, культуру і духовне життя, освітню та наукову сферу та стали визначальними факторами формування способу та якості життя усього світу [18].

Вимогою часу стала необхідність підготовки фахівців нової генерації та якості, здатних творчо мислити, швидко орієнтуватися в сучасному насиченому інформаційному просторі, приймати нестандартні рішення, вчитися і розвиватися протягом усього життя. Саме тому сьогодні потрібна освіта, що постійно оновлюється – знаннями, технологіями, засобами навчання, організаційними та управлінськими підходами. Саме така освіта є інноваційною, її суть можна передати словами: “Не наздоганяти минуле, а створювати майбутнє” [5, с.290]. Тож не дивно, що на початку ХХІ ст. освіта стала об'єктом пріоритетної уваги міжнародної політики. Проявом такої тенденції став початок нового етапу європейської освітньої політики, що був оформлений у рамках програми “Освіта та професійна підготовка 2010”, затвердженої ще у травні 2000 р. на засіданні Єврокомісії у Лісабоні.

Відомо, що концепція якості вищої освіти синтезує частинні концепції, розроблені у рамках Болонського процесу й системно об'єднані однією метою. Основи Болонського процесу в Європі закладені після Другої світової війни прийняттям "Європейської конвенції про еквівалентність дипломів (1953 р.)" і протоколу до неї (1964 р.), "Європейської конвенції про еквівалентність періодів університетської освіти" (1956 р.), "Європейської конвенції про академічне визнання університетських кваліфікацій" (1959 р.), "Конвенції про визнання навчальних курсів, дипломів про вищу освіту і вчених ступенів у державах Європейського регіону" (1979 р.), "Європейської конвенції про загальну рівнозначність термінів університетської освіти" (1990 р.) і "Конвенції про визнання кваліфікацій", яка стосується вищої освіти в Європейському регіоні.

Підписання Європейської культурної конвенції 19 грудня 1954 р. стало базовим етапом для розвитку Болонського процесу. Зазначена Конвенція держав-членів Ради Європи визначала, що метою укладення Загальної європейської культурної програми є "заохочення громадян усіх держав-членів та громадян інших європейських держав до вивчення мов, історії та культури інших країн" з метою досягнення більшого єднання між її членами і збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, що є спільним надбанням. Ідеї цього культурного об'єднання європейських країн та університетів отримали розвиток у Великій Хартії університетів (Magna Charta Universitatum). Пропозиція про її прийняття була ініційована Болонським університетом, який у 1986 р. направив її найстарішим університетам Європи, причому останні сприйняли її позитивно. Цьому сприяло й те, що програмні ідеї Хартії

розроблялися університетами без участі інститутів політичної влади й спиралися на фундаментальні цінності європейських університетських традицій. Підсиленню ідей зміцнення зв'язків між вищими навчальними закладами сприяло і долучення до цього процесу неєвропейських університетів.

Для розробки проекту Хартії на зустрічі в Болоньї (червень 1987 р.) делегати 80 європейських університетів створили раду з восьми членів – керівників провідних європейських університетів та представників Ради Європи. Розробка проекту була завершена в січні 1988 р. у Лісабоні. 25 травня 1998 р. міністри вищої освіти Великої Британії, Німеччини, Франції та Італії в Парижі на цій основі прийняли Спільну Сорбонську декларацію "Про гармонізацію архітектури європейських систем вищої освіти". Вони заявили, що "Європа – це не тільки євро, банки і економіка: вона повинна стати також і Європою знань", що вимагає будувати й підсилювати інтелектуальну, культурну, соціальну та технічну базу континенту, основою яких є університети, яким і належить вирішальна роль у такому розвитку". Наголошувалось також, що період істотних змін в освіті і умовах праці в Європі вимагає урізноманітнення шляхів становлення професійної кар'єри, необхідність навчання й професійної підготовки протягом усього життя. Це потребує й пошуку нових систем освіти, збільшення можливостей реалізації потенціалу вищої школи.

У цих умовах відкритий простір європейської вищої освіти, з одного боку, створює перспективи для збереження відмінностей, а з іншого – вимагає зусиль для подолання бар'єрів розробки програм для розширення мобільності та зближення учасників цього процесу. Актуальною стає потреба створення системи, що забезпечує взаємне визнання

різних систем освіти на основі міжнародного порівняння їх еквівалентності. Гнучкість цієї системи може бути досягнута через використання семестрів та кредитів (за схемою ECTS), що створює можливість їх зіставлення для тих, хто обирає первинну освіту або для продовження навчання в різних європейських університетах чи хотів би отримати ступінь протягом життя в будь-який час, на будь-якому етапі життя і в будь-якому університеті. Ці ідеї Сорбонської декларації були покладені в основу Великої Хартії, прийнятої в Болоньї 9 червня 1999 р. на урочистостях з нагоди 900-ї річниці найстарішого Болонського університету Європи – альма-матері європейської вищої освіти. Велику Хартію підписали ректори 430 університетів – учасники торжеств, у тому числі 4-х університетів України.

У вересні 2001 р. було створено Наглядову раду (Observatory) Великої Хартії університетів. Сьогодні до неї приєдналося 530 університетів світу, серед яких 30 українських. До Болонської декларації приєдналися 45 європейських країн включно з Україною. У Комюніке учасників конференції підтверджувалась готовність країн-учасниць координувати в рамках Болонського процесу “політику зі створення Загальноєвропейського простору вищої освіти (ЗПВО) до 2010 р.” та допомагати країнам, що приєдналися до цього процесу, в реалізації його цілей. Визначалися й ближні цілі та завдання (на період до 2007 р.), у т.ч.: впровадження стандартів і принципів забезпечення якості; впровадження національних кваліфікаційних рамок; присудження та визнання подвійних дипломів, зокрема на рівні доктора; створення можливостей для гнучких траєкторій навчання у вищій освіті, включаючи процедури визнання попереднього навчання.

Комюніке також визначило намір створити до 2010 р.

загальноєвропейський простір вищої освіти, забезпечити вагомий внесок у створення суспільства, заснованого на знаннях, принципах якості та прозорості при збереженні національних цінностей та розмаїття культур. Для досягнення цих завдань було визначено курс на: зміцнення партнерства між ВНЗ України та зарубіжних країн; інтенсифікацію діалогу між державними установами, приватними підприємствами та іншими інститутами суспільства з метою підвищення можливостей працевлаштування випускників з кваліфікацією бакалавра, у тому числі на державній службі; підвищення якості знань на основі використання нових методик навчання та наукової роботи; залучення студентів до міжнародної співпраці; поліпшення якості внутрішніх механізмів контролю та їх взаємозв'язку із зовнішніми системами; ратифікацію Лісабонської конвенції про визнання студентів та періодів навчання, виконання принципів та їх інкорпорацію в національне законодавство; підтримку доповнень Лісабонської конвенції про визнання подвійних дипломів двох або більше країн ЗПВО; можливості подальшого впровадження навчання протягом усього життя [11, с.69].

Враховуючи важливість нормативно-правової основи формування Європейського простору вищої освіти, варто коротко прокоментувати концептуальні положення документів, що розкривають сутність, основні напрями та етапи цього процесу.

Проблеми формування єдиного Європейського освітнього простору знайшли широку аудиторію фахівців у Лісабоні (1997 р.), де була прийнята Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні [9]. У ній відзначалось, що: вища освіта має відігравати дуже важливу

роль в утвердженні миру, взаєморозуміння і терпимості, у формуванні взаємної довіри між народами та країнами; визнання курсів навчання, свідоцтв, дипломів і звань, отриманих в іншій країні європейського регіону, є важливим засобом сприяння академічній мобільності між Сторонами; з огляду на важливе значення принципу самостійності закладів освіти, усвідомлюється необхідність його підтримки і захисту; справедливе визнання кваліфікацій є ключовим елементом права на освіту та обов'язком суспільства, що впливає з конвенцій Ради Європи та ЮНЕСКО з питань академічного визнання в Європі: Європейської конвенції про еквівалентність дипломів, які надають допуск до університетів (1953 рік, ETS No. 15), та Протоколу до неї (1964 рік, ETS No.49); Європейської конвенції про еквівалентність періодів навчання в університетах (1956 рік, ETS No. 21); Європейської конвенції про академічне визнання університетських кваліфікацій (1959 рік, ETS No. 32); Конвенції про визнання курсів навчання, дипломів і звань з вищої освіти в державах Європейського регіону (1979 рік); Європейської конвенції про загальну еквівалентність періодів навчання в університетах (1990 рік, ETS No. 138).

У Концепції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні розроблені чіткі положення про забезпечення механізмів постійного впровадження у практику принципів цієї Конвенції, які мають таке значення [9]: доступ (до вищої освіти) – право кандидатів, що задовольняють встановленим вимогам, на звернення з проханням про допуск до вищої освіти та на розгляд такого прохання; допуск (до вищих закладів і програм освіти) – акт чи система, яка дає змогу кандидатам, що задовольняють встановленим вимогам, відвідувати курс навчання з вищої освіти в тому чи іншому закладі і/або тій чи

іншій програмі; оцінка (закладів або програм) – процедура встановлення якості навчання у вищому закладі або програмі освіти; оцінка (індивідуальних кваліфікацій) – письмова оцінка компетентним органом іноземних кваліфікацій, присуджених окремій особі; компетентний орган з визнання – орган, якому офіційно доручено ухвалювати обов'язкові рішення про визнання іноземних кваліфікацій; вища освіта – всі види курсів навчання чи циклів курсів навчання, професійної підготовки або підготовки до наукових досліджень післясередньо-освітнього рівня, які визнані відповідними органами Сторони такими, що належать до її системи вищої освіти; вищий заклад освіти – заклад, що надає вищу освіту і визнаний компетентним органом Сторони як такий, що належить до її системи вищої освіти; програма з вищої освіти – курс навчання, визнаний компетентним органом Сторони як такий, що належить до її системи вищої освіти, після закінчення якого слухачу присуджується кваліфікація з вищої освіти; період навчання – будь-яка частина програми з вищої освіти, оцінена і документально підтверджена, яка, не становлячи повного курсу навчання за програмою, є істотним набутком знань чи навичок.

Кваліфікація розглядається у двох площинах: кваліфікація з вищої освіти – будь-яке звання, диплом або інше свідоцтво, що видане компетентним органом і засвідчує успішне закінчення програми з вищої освіти; кваліфікація, що надає доступ до вищої освіти, – будь-який диплом або інше свідоцтво, що видане компетентним органом, засвідчує успішне закінчення освітньої програми і надає власнику кваліфікації право брати участь у процедурі допуску до вищої освіти (пор. визначення терміну “доступ”). Визнання кваліфікації являє собою формальне підтвердження компетентним органом якості

іноземної освітньої кваліфікації для цілей доступу до навчання і/або здійснення фахової діяльності.

Серед умов виділяються загальні та спеціальні. Загальні умови – умови, які в усіх випадках повинні задовольнятися для доступу до вищої освіти або певного рівня цієї освіти чи для здобуття певного рівня кваліфікації з вищої освіти; спеціальні умови – умови, які на додаток до загальних умов повинні задовольнятися для отримання допуску до конкретної програми з вищої освіти чи для здобуття спеціальної кваліфікації з вищої освіти стосовно конкретної навчальної дисципліни.

7.2. РЕЗУЛЬТАТИ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТЬОГО ПРОСТОРУ

Основні тенденції щодо створення Зони європейської вищої освіти були сформульовані у Сорбонській декларації “Про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти” (травень 1998 р.) [14]. У Спільній декларації про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти зазначалось, що відкрита Зона європейської вищої освіти несе багатство позитивних перспектив, звичайно ж, з повагою до наших відмінностей, але вимагає, з іншого боку, продовження зусиль з ліквідації бар’єрів і розроблення таких рамок для викладання та навчання, які розширили б мобільність і зробили співпрацю ближчою, ніж будь-коли.

Міжнародне визнання й привабливий потенціал систем освіти європейських країн безпосередньо пов’язані з їх зовнішньою та внутрішньою зрозумілістю. З’являється необхідність у системі, в якій для міжнародного порівнян-

ня і еквівалентності повинні існувати два основні цикли: доступеневий та післяступеневий. Студенти доступеневого циклу повинні мати доступ до диверсифікованих програм, що включають можливість міждисциплінарних занять, розвиток знань з іноземних мов та використання нових інформаційних технологій. Міжнародне визнання першого ступеня, як відповідного певному рівню кваліфікації, важливо для успіху цієї спроби, яка б зробила схеми вищої освіти зрозумілими для всіх. У післяступеневому циклі повинен бути вибір між більш короткою за тривалістю програмою отримання ступеня магістра і більш тривалою програмою отримання докторського ступеня з можливістю переходу від однієї програми до іншої. І в першій, і в другій програмах відповідний акцент повинен бути зроблений на дослідницькій та самостійній роботі. Студенти як доступеневого, так і післяступеневого циклів повинні заохочуватися до того, щоб проводити принаймні один семестр в університетах поза своєю країною. У той же час дедалі більша кількість викладацького та дослідницького персоналу повинна працювати в європейських країнах, відмінних від своєї власної. Підтримка Європейським Союзом, що зростає, мобільності студентів та викладачів повинна використовуватися повністю [2].

Після того, як Сорбонська декларація визначила центральну роль університетів у розвитку європейських культурних цінностей та обґрунтувала необхідність створення Зони європейської вищої освіти як основного шляху розвитку мобільності громадян з можливістю їх працевлаштування, надзвичайно важливою подією стала Спільна заява європейських міністрів освіти від 18-19 червня 1999 р. у м. Болонья “Зона європейської вищої освіти”. Болонська конвенція

стала стратегічним орієнтиром на шляху формування єдиного освітнього простору в Європі.

У прийнятому в Болоньї документі особлива увага приділена основним принципам формування Зони європейської вищої освіти, а також сформульовані першочергові цілі для просування європейської системи вищої освіти цілим світом, зокрема [2]:

- прийняття системи впровадження Додатка до диплома, з метою сприяння працевлаштуванню європейських громадян і міжнародній конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти;
- прийняття системи, заснованої на двох ключових навчальних циклах: додипломному та післядипломному. Доступ до другого циклу навчання буде вимагати успішного завершення першого, який має тривати щонайменше три роки. Ступінь, що присвоюється після завершення першого циклу, має бути затребуваний на європейському ринку праці як кваліфікація відповідного рівня. Кінцевим результатом другого навчального циклу має бути ступінь магістра та/або доктора, як у багатьох європейських країнах;
- впровадження системи кредитів на зразок Європейської системи трансферу оцінок (ECTS) як відповідного засобу сприяння більшій мобільності студентів. Кредити можуть бути отримані також поза межами вищих навчальних закладів, включаючи навчання протягом усього життя, за умови їхнього визнання з боку зацікавлених університетів;

- сприяння мобільності шляхом усунення перешкод ефективному здійсненню вільного пересування, з акцентом на: забезпечення студентам доступу до можливості отримання освіти та практичної підготовки, а також до відповідних послуг; забезпечення визнання та зарахування часу, який викладач, дослідник або особа з числа адміністративного персоналу витратили на проведення досліджень, викладання та стажування в європейському навчальному закладі зі збереженням їхніх прав, встановлених законом;
- сприяння європейському співробітництву щодо забезпечення якості освіти з метою вироблення порівняльних критеріїв та методологій;
- сприяння необхідним європейським поглядам у галузі вищої освіти, зокрема щодо розробки навчальних планів, співробітництва між освітніми закладами, схем мобільності, спільних програм навчання, практичної підготовки та проведення наукових досліджень.

У період з 1998 до 2003 рр. у рамках Болонського процесу були виділені основні підходи та етапи формування Зони європейської вищої освіти і сформульовані шість ключових позицій:

Уведення двоциклового навчання. Фактично пропонується ввести два цикли навчання: 1-й – до одержання першого академічного ступеня і 2-й – після його одержання. При цьому тривалість навчання на 1-му циклі має бути не менше 3-х і не більше 4-х років. Навчання впродовж другого циклу може передбачати отримання ступеня магістра (через 1-2 роки

навчання після одержання 1-го ступеня) і/або докторського ступеня (за умови загальної тривалості навчання 7-8 років).

Запровадження кредитної системи. Пропонується запровадити у всіх національних системах освіти систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. За основу пропонується прийняти ECTS (Європейська система перерахування кредитів (залікових одиниць трудомісткості), зробивши її нагромаджувальною системою, здатною працювати в рамках концепції “навчання впродовж усього життя”.

Контроль якості освіти. Передбачається організація акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка буде ґрунтуватися не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях і навичках, що отримали випускники. Одночасно будуть встановлені стандарти транснаціональної освіти.

Розширення мобільності. На основі виконання попередніх пунктів передбачається істотний розвиток мобільності студентів. Окрім того, ставиться питання про розширення мобільності викладацького й іншого персоналу для взаємного збагачення європейським досвідом. Передбачається зміна національних законодавчих актів у сфері працевлаштування іноземців.

Забезпечення працевлаштування випускників. Одним із важливих положень Болонського процесу є орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи. Усі академічні ступені й інші кваліфікації мають бути затребувані європейським ринком праці, а професійне визнання кваліфікацій має бути спрощене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне

використання Додатка до диплома, який рекомендований ЮНЕСКО.

Забезпечення привабливості європейської системи освіти. Одним із головних завдань, що має бути вирішене в рамках Болонського процесу, є залучення в Європу більшої кількості студентів з інших регіонів світу. Вважається, що введення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної системи накопичення, легкодоступних кваліфікацій тощо сприятиме підвищенню інтересу європейських та інших громадян до вищої освіти [2].

Наступним кроком Європейської Спільноти до створення Зони європейської вищої освіти стала конференція європейських вищих навчальних закладів і освітніх організацій 29-30 березня 2001 року у м. Саламанка, в якій взяли участь представники майже 300 європейських вищих навчальних закладів з метою підготувати свої пропозиції до празької зустрічі міністрів вищої освіти країн-учасниць Болонського процесу. Значення цього форуму в тому, що його учасники домовилися про цілі, принципи та пріоритети. Серед пріоритетів слід, на нашу думку, привернути увагу до таких принципів [16]:

Автономія з відповідальністю. Розвиток потребує, щоб у європейських університетів була можливість діяти відповідно до керівного принципу автономії у поєднанні з відповідальністю. Як автономні і відповідальні юридичні, освітні й соціальні об'єкти вони підтверджують свою прихильність принципам Magna Charta Universitatum 1988 року і, зокрема, академічній свободі. Тому університети повинні мати право формувати свою стратегію, вибирати свої пріоритети в навчанні й провадженні наукових досліджень, витрачати свої ресурси, профілювати свої програми й встановлювати свої критерії для

прийому професорів і студентів. Європейські вищі навчальні заклади готові до конкуренції вдома, у Європі й у світі, але для цього вони мають нагальну потребу в організаційній свободі, зрозумілих і доброзичливих рамках регулювання й достатньому фінансуванні. В іншому разі вони не будуть мати можливості для співпраці й змагання. Плани завершення створення Зони європейської вищої освіти залишаться невиконаними або спричинять нерівноправність конкуренції, якщо в багатьох країнах будуть здійснюватися безпосереднє регулювання, детальний адміністративний і фінансовий контроль стосовно вищої освіти.

Конкуренція, що підтримує якість вищої освіти, не відкидає співробітництва і не може бути зведена до концепції комерції. Університети в деяких країнах Європи знаходяться ще не в тому становищі, щоб конкурувати на рівних, перебуваючи, зокрема, віч-на-віч із небажаним впливом інтелекту у межах Європи.

Освіта як відповідальність перед суспільством. Зона європейської вищої освіти повинна будуватися на європейських традиціях відповідальності освіти перед суспільством; на широкому й відкритому доступі як до доступного, так і післяступеневого навчання; на освіті для розвитку особистості й навчанні протягом усього життя; на громадянстві як короткочасної, так і тривалої соціальної доцільності.

Вища освіта, ґрунтована на наукових дослідженнях. Оскільки наукові дослідження є рушійною силою вищої освіти, то й створення Зони європейської вищої освіти має відбуватися одночасно й паралельно зі створенням Зони європейських наукових досліджень.

Організація диверсифікації. Європейська вища освіта завжди була різноманітною у частині мов, національних систем, типів

інститутів, орієнтації профілів підготовки та навчальних планів. У той же час її майбутнє залежить від спроможності організувати цінне розмаїття так ефективно, щоб мати позитивні результати, а не труднощі, гнучкість, а не непрозорість. Вищі навчальні заклади хочуть користуватися конвергенцією, зокрема, у загальних поняттях, загальнодоступних у цій предметній галузі поза кордонами – і мати справу з розмаїттям як з активом, а не як причиною для невизнання або винятку.

Ключовими питаннями конференції у м. Саламанці були також проблеми якості як формування довіри; сумісності; мобільності; сумісних кваліфікацій на доступеному і післяступеному рівнях; привабливості. Усі вищі навчальні заклади – учасники конференцій – звернулися до урядів з проханням полегшувати і заохочувати зміни, забезпечувати рамки для координації і керівництва зближенням із врахуванням національних і європейських особливостей. Вони підтверджують свою здатність і готовність ініціювати і підтримувати прогрес спільними зусиллями: здійснити переоцінку вищої освіти і наукових досліджень для всієї Європи; реорганізувати вищу освіту загалом і поновити програми зокрема; розвивати й базувати вищу освіту на основі наукових досліджень; виробити взаємоприйнятні механізми для оцінки, гарантії і підтвердження якості; послуговуватися загальними термінами європейського виміру і забезпечувати сумісність різних інститутів, програм, ступенів; сприяти мобільності студентів, персоналу й можливості працевлаштування випускників у Європі; підтримувати зусилля з модернізації університетів у країнах, де існують значні проблеми щодо входження в Зону європейської вищої освіти; провадити зміни, будучи відкритими, привабливими, конкурентоспроможними вдома,

в Європі й у світі; дотримуватись позиції, що вища освіта має бути відповідальною перед суспільством.

У м. Саламанці європейські вищі навчальні заклади та їх представницькі організації підтвердили своє зобов'язання досягти єдиного Європейського простору вищої освіти до кінця десятиріччя. У висновках цієї конвенції: міністри погодилися з важливістю підвищення привабливості та конкурентоспроможності європейської вищої освіти для студентів з Європи й усього світу і закликали до розвитку всесвітньої загальної системи кваліфікацій і схеми європейської якісної сертифікації як інструменту досягнення привабливості; закликали також до співробітництва між європейськими країнами щодо транснаціональної освіти; серед інструментів, спроможних підвищити як мобільність, так і привабливість, виділено розвиток модулів, курсів та навчальних планів, які є європейськими за змістом, орієнтацією та організацією, особливо щодо уніфікації наукових ступенів.

Через два роки після підписання Болонської декларації і через три роки після Сорбонської декларації міністри вищої освіти Європи, які представляли 32 країни, що підписали документи, зібралися у Празі у травні 2001 року з метою проаналізувати досягнення та визначити напрями й пріоритети на найближчі роки щодо розвитку процесу. Міністри знову підтвердили свою відданість меті створення Європейського простору вищої освіти до 2010 року. Вибір Праги для проведення цієї зустрічі – це символ їх намірів залучити до цього процесу всю Європу в світлі розширення ЄС.

За наслідками зустрічі було прийняте Празьке комюніке міністрів вищої освіти європейських країн [13]. Міністри підтримали та розглянули звіт “На шляху Болонських

домовленостей”, замовлений утвореною після Болонської зустрічі робочою групою, і дійшли висновку, що закладені Болонською декларацією цілі отримали широке визнання, і їх взято за основу для розвитку вищої освіти більшістю країн, які підписали декларацію, університетами та іншими закладами вищої освіти. Міністри знову підтвердили, що слід і надалі докладати зусиль до забезпечення мобільності студентів, викладачів, науковців та адміністративних працівників з метою надання можливості скористатися багатством Європейського простору вищої освіти, включаючи демократичні цінності, розмаїття культур, мов та систем вищої освіти.

Міністри звернулися до матеріалів з'їзду вищих навчальних закладів Європи, що відбувся 29-30 березня в м. Саламанці, та рекомендацій з'їзду студентів Європи, який проводився в Гетеборзі 24-25 березня, схвально висловилися з приводу активної участі в Болонському процесі Європейської асоціації університетів і національних студентських спілок Європи. Також було відзначено і схвалено багато інших ініціатив, спрямованих на подальше просування цього процесу. Міністри додатково відзначили конструктивну допомогу Європейської Комісії.

Міністри зазначили, що в більшості країн енергійно і широко проводилися заходи, рекомендовані в декларації щодо структури наукових ступенів і звань. Особливо схвально відзначено енергійну роботу з гарантією якості. Учасники форуму визнали потребу у співпраці щодо подолання труднощів, пов'язаних з транснаціональною освітою, а також у забезпеченні післядипломного навчання.

Вони підтримали думку про те, що вищу освіту слід розглядати як суспільне благо, що вона є і залишатиметься

громадянським обов'язком і що студенти є повноправними членами вузівської спільноти. З цього погляду міністри прокоментували такі подальші дії:

Прийняття системи зрозумілих і подібних ступенів. Міністри закликали університети та інші заклади вищої освіти всіляко використовувати наявні національні законодавства та європейські інструменти, покликані спростити академічне та професійне визнання курсових дисциплін, учених ступенів та різних нагород з тим, щоб громадяни могли ефективно використовувати свою кваліфікацію, компетенцію та вміння на всій території Європейського простору вищої освіти. Міністри закликали наявні організації і мережі, такі як NARIC і ENIC, сприяти на інституційному, державному і європейському рівнях простому, швидкому і справедливому визнанню, відзначаючи розмаїття кваліфікацій.

Прийняття системи, яка б, головним чином, ґрунтувалася на двох основних циклах. Міністри із задоволенням відзначили, що поставлену мету – поділити курс вищої освіти на два цикли, розрізняючи вищу освіту бакалаврського та магістерського циклу – ґрунтовно розглянуто й обговорено. Низка країн уже прийняла цю структуру, інші ж розглядають її з великою зацікавленістю. Важливо зазначити, що у багатьох країнах ступені “бакалавра” і “магістра” або аналогічні двоступеневі кваліфікації можна здобути як в університетах, так і в інших вищих навчальних закладах.

Запровадження системи кредитів. Міністри наголосили, що для кращої гнучкості в навчанні і кваліфікаційних процесах потрібно прийняти загальновизнані характеристики кваліфікації, підкріплені кредитною системою на зразок ECTS або іншою ECTS-подібною, яка, за потреби, дозволить пере-

ведення та виконуватиме функцію нагромадження. Разом із загальновизнаними системами гарантування якості такі інструменти полегшать доступ студентів до європейського ринку праці і посилять сумісність, привабливість і конкурентоспроможність європейської вищої освіти. Усебічне використання такої системи кредитів у поєднанні з додатком до диплома прискорить рух у цьому напрямі.

Забезпечення мобільності. Міністри підтвердили, що мета – поліпшити мобільність студентів, викладачів, науковців та адміністративних працівників, поставлена в Болонській декларації, має надзвичайне значення. Вони наголосили на своїй рішучості домогтися усунення будь-яких перепон щодо вільного пересування студентів, викладачів, науковців та адміністративних працівників і відзначили соціальне значення мобільності. Вони також звернули увагу на можливості мобільності, запропоновані програмами Європейського Співтовариства, і успіхи, досягнуті в цій галузі, наприклад, запровадження плану дій з мобільності (Mobility Action Plan), ратифікованого Радою Європи в Ніцці 2000 року.

Навчання протягом усього життя. Навчання протягом усього життя – невід'ємний елемент європейського простору вищої освіти. У майбутній Європі, де знання становитимуть основу суспільства і господарства, потрібна стратегія побудови системи післядипломного навчання для подолання проблеми конкурентоспроможності, застосування нових технологій та поліпшення єдності суспільства, рівних можливостей і якості життя.

Заключне комюніке зборів спостерігачів за Болонським процесом у Празі 2001 року підкреслило важливість навчання протягом усього життя як основного елемента Європейського

простору вищої освіти. Навчання протягом усього життя містить усі фази навчання, починаючи з дошкільного до післяпенсійного, і покриває весь спектр формального та неформального навчання. Цей задум виконується завдяки поєднанню загальної та професійної освіти. Структура навчання протягом усього життя має бути розвиненою так, щоб будь-хто міг вибрати навчальне середовище, роботу, регіон та країну для вдосконалення своїх знань, умінь та компетенцій, їх оптимального застосування. Важливою умовою реалізації навчання протягом усього життя є розвиток гармонійної системи кредитів, яка дозволяє оцінювати та впізнавати дипломи та сертифікати, отримані у школі, університеті та в структурах навчання, заснованого на праці. У цьому випадку взаємозалік кваліфікацій між школами, університетами та роботою може бути забезпечений. Із продовженням навчання та подальшим тренуванням, звичайно, збільшується бажання змагатися та використовувати нові технології, які є основними досягненнями стратегічних цілей Європи. Як наслідок, європейські країни матимуть суспільство з вищою освітою і будуть спроможні змагатися за лідерство.

Вищі навчальні заклади і студенти. Міністри зауважили, що залучення університетів та інших вищих навчальних закладів, а також студентів як компетентних, активних і конструктивних партнерів у створенні і формуванні Європейського простору вищої освіти потрібне і бажане. Заклади освіти продемонстрували, яку велику увагу вони приділяють утворенню подібного і доцільного, до того ж різнопланового і демократичного Європейського простору вищої освіти. Міністри наголосили, що в Європейському просторі вищої освіти якість – це основоположна умова довіри, відповідності, мобільності, подібності і привабливості.

Міністри заявили, що студенти повинні активно впливати на організацію і зміст освіти в університетах та інших вищих навчальних закладах. Вони також підтвердили важливість брати до уваги соціальний аспект Болонського процесу.

Поліпшення привабливості Європейського простору вищої освіти. Міністри дійшли згоди щодо важливості підвищення привабливості європейської вищої освіти для студентів європейських та інших країн. Зрозумілість і подібність європейських дипломів у світі мусять бути підкріплені розробленням спільної системи кваліфікацій, системою механізмів гарантування якості та акредитації (сертифікації), а також більшими зусиллями щодо поширення інформації.

Надзвичайно знаковою подією на шляху створення Європейського простору вищої освіти стала Берлінська конференція міністрів вищої освіти Європи 18-19 вересня 2003 року [17], у якій взяли участь міністри вищої освіти 33 європейських країн. Метою конференції була оцінка досягнутих успіхів та встановлення пріоритетів і нових завдань на наступні роки в контексті Болонського процесу, а також визначення шляхів у перетворенні Європи на найбільш конкурентну динамічну спільноту.

Учасники конференції наголосили: згідно з принципами автономії навчальних закладів відповідальність за якість вищої освіти передусім лежить на кожному окремому навчальному закладі і, таким чином, забезпечується можливість перевірки якості системи навчання в національних рамках.

Отже, вони наголошували, що до 2005 року необхідно впровадити системи “двох циклів” і забезпечити національні системи гарантії якості, які мають включати: визначення відповідальності органів та навчальних закладів, які беруть

участь у діяльності; оцінку програм закладів, яка передбачає внутрішній контроль, зовнішню перевірку, участь студентів та публікацію результатів; систему акредитації, сертифікації або подібні процедури; міжнародну участь, співпрацю та створення спілок.

Серйозна увага була приділена також: прийняттю системи, що базується на двох рівнях; підвищенню мобільності; створенню кредитної системи; визнанню ступенів: прийняття порівнянної та легкозрозумілої системи ступенів; впровадженню європейської тематики у вищу освіту; можливості навчатися протягом усього життя.

З огляду на цілі, установлені до 2010 року, очікувалася перевірка результатів Болонського процесу, яка дозволить одержати достовірну інформацію про реальний прогрес, а також дасть можливість у разі потреби внести корективи. Міністри визначили групу контролю для організації перевірки під час саміту 2005 року та для підготовки детального звіту за такими пріоритетними напрямками: гарантія якості; система двох циклів; визнання курсів і періодів навчання.

Отже, країни-учасниці були готові надати доступ до потрібної інформації для проведення відповідних досліджень. Доступ до банків даних було полегшено.

На Берлінській конференції міністрів вищої освіти Європи була затверджена Програма дій до 2005 року [17]. Очікувалось отримати докладні звіти щодо зробленого в кожній країні за цими трьома напрямками.

Стосовно гарантії якості міністри наголосили, що, згідно з нашими принципами інституційної самостійності, обов'язкову відповідальність за гарантію якості вищої освіти буде покладено на саму інституцію. Вони домовилися, що до 2005 року всі

національні системи гарантії якості мають містити: визначення відповідальності задіяних органів та інституцій; оцінювання програм та інституцій, включаючи внутрішній доступ, зовнішній огляд, участь студентів та публікації результатів; систему акредитації, сертифікат або порівнянні інституцій; міжнародну участь, співпрацю та взаємоінформування.

Міністри взяли на себе реалізацію системи двох циклів “бакалавр” і “магістр” до 2005 року. У цьому контексті міністри розробили структуру кваліфікацій на національному та європейському рівнях. Такі структури кваліфікацій складають на основі обсягу робіт, рівня, результатів, компетенції та профілю навчання.

Окремо до цих трьох найважливіших початкових вимог міністри зазначили, що корисно було б встановити близькі зв'язки між Європейським простором вищої освіти та Європейським простором дослідницької діяльності в “Європі знань”. Але вони не стали зупинятися на розвитку тільки цих двох основних циклів вищої освіти, а вирішили додати рівень докторантури як третій цикл Болонського процесу.

Берлінське комюніке складається, як і Болонська декларація та Празьке комюніке, з довідкової інформації та рекомендацій щодо подальших дій, таких, як запровадження програм навчання протягом усього життя, ECTS, удосконалення європейської вищої освіти тощо. Однак комюніке – це також виконання дій з трьох обов'язкових напрямів.

Наступним кроком на шляху формування загальноєвропейського простору вищої освіти була конференція міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти, що проходила 19-20 травня 2005 року у м. Берген. Учасники конференції прийняли Комюніке “Загальноєвропейський простір вищої освіти – Досягнення цілей” [8]. Особливістю

названого документа є те, що учасники конференції схвалили приєднання до Болонського процесу нових країн-учасниць, у тому числі України. Вони підтвердили взяті раніше зобов'язання координувати впровадженню політику впровадження реалізації Болонського процесу задля досягнення кінцевої мети – створення Загальноєвропейського простору вищої освіти до 2010 р., допомогти новим країнам-учасникам забезпечити виконання цілей Болонського процесу.

Визначальним став висновок конференції про те, що ключове місце у Болонському процесі відводиться вищим навчальним закладам, їх співробітникам та студентам. Їхня роль у реалізації Болонського процесу наразі стає ще більш важливою і оскільки необхідні законодавчі перетворення вже переважно завершені, пролунав заклик активізувати роботу щодо створення Загальноєвропейського простору вищої освіти. Вітались зусилля, пов'язані з реалізацією Болонського процесу, яких вочевидь докладають вищі навчальні заклади всієї Європи. До того ж відзначалось, що потрібен час для оптимізації впливу структурних змін на навчальні плани та, відповідно, для забезпечення надання і отримання знань на інноваційній основі, чого і потребує Європа.

Учасники конференції проаналізували стан реалізації завдань у контексті впровадження системи Загальноєвропейського простору вищої освіти за 2003-2005 рр. Поряд з цим в Комюніке акцентувалася увага на проблемі впровадження дворівневої системи ступенів, була затверджена національна система кваліфікацій у Загальноєвропейському просторі вищої освіти, що охоплює три цикли (включаючи, в рамках національних особливостей, можливість прискореного здобуття вищої освіти, пов'язаної з першим циклом), єдині ідентифікатори за кожним циклом, які базуються на знаннях та вміннях,

отримуваних у результаті навчання, а також шкалу кредитів у першому та другому циклі. Було вирішено розробити до 2010 р. національні системи кваліфікацій, сумісні з наднаціональною системою кваліфікацій у Загальноєвропейському просторі вищої освіти, розпочати роботу над цим питанням до 2007 р.

Центральне місце у роботі конференції було приділено оцінюванню заходів для впровадження системи якості, що базується на критеріях, визначених у Берлінському комюніке, і передбачає широку співпрацю, включаючи мережеве співробітництво. Проте все ще нагальним залишалось досягнення більшого прогресу, зокрема в тому, що стосується участі студентів та міжнародної співпраці. Більше того, пролунав заклик вищих освітніх закладів стосовно подальшого підвищення якості їхньої діяльності шляхом систематичного впровадження внутрішніх механізмів її забезпечення за прямого взаємозв'язку із зовнішньою системою забезпечення якості.

Учасники конференції схвалили принцип Загальноєвропейського реєстру агентств із забезпечення якості на основі аналізу, проведеного в національних межах, та закликали Європейську мережу забезпечення якості (ENQA) спільно з Європейською асоціацією університетів (EUA), Європейською асоціацією вищих навчальних закладів (EURASHE) і Об'єднанням національних студентських спілок (ESIB) розробити практичні кроки з подальшого впровадження зазначених заходів та подати через Групу супроводу звіт за результатами цієї роботи.

Учасники конференції позитивно оцінили роботу щодо визнання ступенів та термінів навчання, яка впроваджена в 36 із 45 країн-учасників, що ратифікували Лісабонську конвенцію. Відмічалось, що учасники конференції беруть на

себе зобов'язання забезпечити повномасштабне впровадження визначених у Конвенції принципів та належним чином інкорпорувати їх у національні законодавства.

Значна увага в комюніке “Загальноєвропейський простір вищої освіти – Досягнення цілей” було приділено майбутнім викликам та пріоритетам вищої освіти та дослідницької діяльності. Зокрема відмічалось, що ключовою складовою докторантури є поглиблення знань шляхом проведення оригінальних авторських досліджень. Беручи до уваги необхідність структурованих докторських програм та потребу в прозорому нагляді та оцінюванні, у Комюніке констатувалось, що звичайне робоче навантаження за третім циклом навчання у більшості країн становить 3-4 роки роботи. Було привернуто увагу університетів до необхідності забезпечити в рамках відповідних докторських програм міждисциплінарне навчання та розвиток замінюваних вмінь та навичок, які б максимально відповідали потребам ринку праці.

Важливе місце в Комюніке зайняло відображення соціальної складової Болонського процесу, а також мобільності студентів та працівників вищих навчальних закладів між країнами-учасницями, що залишається одним з ключових завдань Болонського процесу. Свідомі того, що на цьому шляху ще треба подолати чимало перешкод, автори Комюніке підтвердили взяті зобов'язання сприяти, в тому числі й спільними зусиллями, якщо це доцільно, доступності та зручності грантів та позик з тим, щоб забезпечити справжню мобільність у рамках Загальноєвропейського простору вищої освіти. Були висловлені наміри активізувати зусилля для того, щоб усунути перешкоди мобільності через полегшення видачі віз і дозволів на роботу та заохочення до участі у програмах мобільності.

У прийнятому в Бергені документі проведено аналіз здобутків за період до 2007 року та підготовки освітніх закладів до розбудови Загальноєвропейського простору вищої освіти на основі принципів якості та прозорості до 2010 року.

У травні 2007 р. у м. Лондоні конференція міністрів європейських країн, відповідальних за сферу вищої освіти, прийняла надзвичайно важливий спільний документ – комюніке “На шляху до Європейського простору вищої освіти: відповіді на виклики глобалізації”, в якому відмічалось: “Досягнення останніх двох років значно наблизили нас до реалізації ідеї Європейського простору вищої освіти (ЄПВО). Спираючись на багату та різноманітну європейську культурну спадщину, ми створюємо ЄПВО, що базується на інституційній автономії, академічній свободі, рівних можливостях та демократичних принципах, які сприятимуть мобільності, підвищуватимуть можливості працевлаштування, а також привабливість та конкурентоспроможність Європи. Коли ми дивимося в майбутнє, ми розуміємо, що в світі, який постійно змінюється, зростатиме потреба в адаптації наших систем вищої освіти, підтримці конкурентоспроможності ЄПВО, а також можливості ЄПВО належним чином відповідати на виклики глобалізації. Ми розуміємо, що у найближчій перспективі запровадження Болонських реформ – це нелегке завдання, і вдячні всім учасникам за підтримку і виконання своїх зобов'язань. Ми вдячні за внесок робочих груп та семінарів, які сприяють просуванню Болонських реформ. Ми погоджуємося працювати надалі разом як партнери, допомагаючи один одному у досягненні спільної мети й обмінюючись корисним досвідом.

Ми знову підтверджуємо наші зобов'язання підвищувати порівнянність і відповідність систем вищої освіти, одночасно поважаючи їхню різноманітність. Ми усвідомлюємо важливість впливу вищих навчальних закладів на розвиток наших суспільств, що ґрунтуються на традиціях, які є ключовими для навчання, дослідження, творчості і передачі знань, а також для визначення і передачі цінностей, які є основоположними для нашого суспільства. Наша мета – забезпечити продовження виконання вищими навчальними закладами своїх цілей у повному обсязі. Ці цілі включають підготовку студентів до життя в якості активних громадян демократичного суспільства, побудови їх майбутньої кар'єри, а також забезпечення можливостей для особистісного розвитку; побудову і вдосконалення широкої та сучасної бази знань, стимулювання дослідницької діяльності і використання інновацій” [10].

Були проаналізовані успіхи і проблеми на шляху реалізації ідеї Європейського простору вищої освіти і привернута увага до мобільності викладацького складу, студентів і випускників, що створює можливості для особистісного розвитку, розвитку міжнародної співпраці між фізичними особами та установами, поліпшення якості вищої освіти і наукової діяльності та сприяння європейському виміру.

Відмічалось, що багато успішних кроків робиться на шляху до досягнення поставленої цілі – створення Єдиного простору вищої освіти, що базується на трицикловій системі ступенів як на рівні країн, так і на рівні навчальних закладів. Значно зросла кількість студентів, які були зараховані на навчальні курси перших двох циклів, а також спостерігається зменшення кількості структурних перешкод при переході від циклу до циклу. Зросла кількість структурованих докторських програм. Підкреслювалась важливість внесення змін до навчальних

програм з метою приведення кваліфікацій у відповідність із потребами ринку праці та уможливлення подальшого навчання. У майбутньому треба зосередити зусилля на усуненні перешкод у рівному доступі до освіти та переході від циклу до циклу, на належному впровадженні Європейської кредитно-трансферної системи (ECTS), що ґрунтується на результатах навчання та навчальному навантаженні студентів.

Була приділена увага питанням визнання кваліфікацій вищої освіти і періодів навчання, шляхів гнучкого навчання впродовж життя, питанням забезпечення якості в ЄПВО. Акцентована увага на проблемах розробки та підтримки докторських програм, що базуються на загальній системі кваліфікацій, і привернута увага до вищих навчальних закладів з проханням докласти зусиль щодо запровадження докторських програм як складової власної стратегії та політики, а також розробити відповідні шляхи побудови кар'єри та надати можливості кар'єрного зростання для докторантів та дослідників-початківців.

Особливістю Лондонського комюніке став аналіз ситуації і пошуки шляхів подолання проблем у контексті глобалізації. Зокрема, приверталась увага до продовження ефективної роботи за такими основними стратегічними напрямками: поліпшення інформування про ЄПВО; сприяння поліпшенню привабливості та конкурентоспроможності ЄПВО; посилення співробітництва на основі партнерства; інтенсифікація стратегічного діалогу; поліпшення процедури визнання.

Пріоритетами на 2009 рік визначалися мобільність, соціальний вимір, збір інформації, можливість працевлаштування та пристосування Європейського простору вищої освіти до проблем у контексті глобалізації.

Важливим інструментом впровадження Європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС) став “Довідник користувача 2009”, який був ухвалений у Брюсселі 6 лютого цього ж року [6].

Черговим кроком на шляху реалізації Єдиного європейського освітнього простору став форум, що відбувся у Лувені-ла-Ньов 29 квітня 2009 р. У ньому взяли участь міністри вищої освіти, голови делегації 46 європейських країн-учасниць Болонського процесу та представники інших країн. Він отримав назву Болонський стратегічний форум [3]. У Декларації форуму були виділені питання глобальної співпраці і партнерства у вищій освіті з метою розвитку партнерства з країнами усього світу.

11-12 березня 2010 р. у Будапешті та Відні відбулися зустрічі міністрів, які відповідають за вищу освіту у країнах-учасницях Болонського процесу, за участю 47 членів. У Будапештсько-Віденській декларації про створення Європейського простору вищої освіти [4] відмічалось, зокрема, що:

- новостворений Європейський простір вищої освіти, будучи безпрецедентним прикладом регіональної, транскордонної співпраці у сфері вищої освіти, спричинив значну зацікавленість у інших частинах світу і зробив європейську вищу освіту помітнішою на світовій мапі;
- необхідно прислухатися до критики серед працівників вищих навчальних закладів та студентів щодо необхідності коректив і подальшої роботи за участі працівників вищих навчальних закладів і студентів на європейському, національному і, особливо, інституційному рівнях для побудови Європейського простору вищої освіти;

- слід збільшити зусилля для завершення реформ, які вже проводяться, щоб надати можливість студентам і викладачам бути мобільними, поліпшити викладання та навчання у вищих навчальних закладах, підвищити можливості працевлаштування випускників, а також забезпечити якісну вищу освіту для всіх. На національному рівні необхідно поліпшення взаємодії та розуміння Болонського процесу серед усіх зацікавлених сторін і в суспільстві в цілому;
- необхідно визнавати ключову роль академічної спільноти – керівників закладів, викладачів, дослідників, адміністративного персоналу та студентів – у формуванні Європейського простору вищої освіти, забезпечуючи тих, хто навчається, можливостями для отримання знань, умінь і компетенцій для побудови їхньої кар'єри та життя як громадян демократичних країн, а також для їх особистісного розвитку;
- слід збільшити зусилля у вирішенні проблем у контексті соціального виміру для забезпечення рівних можливостей отримання якісної освіти, звертаючи особливу увагу на мало представлені групи;
- слід запровадити додаткові методи роботи, такі, як взаємне навчання, навчальні візити та інша діяльність для поширення інформації щодо розширення та зміцнення Європейського простору вищої освіти і його взаємодії з європейським дослідницьким простором.

7.3. ІНТЕГРАЦІЯ В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОСВІТНІЙ ПРОСТІР: РЕАЛІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ

Україна як важливе геополітичне утворення на Європейському континенті є невід'ємною складовою нової системи європейських і глобальних зв'язків та відносин, що сформувалася на зламі тисячоліть. Істотними чинниками зростання міжнародного значення України є її надзвичайно сприятливе положення – у самому центрі Європи, на стику православної, західної та ісламської цивілізацій.

Саме тому Україна намагається сприяти подоланню геополітичних і культурних бар'єрів, створенню умов для глобальної взаємодії культур і цивілізацій, формуванню демократичного світового устрою. Наша держава зробила свідомий вибір на користь загальноєвропейської інтеграції і розглядає перспективу поглиблення інтеграційних процесів на континенті.

Входження України в цивілізоване світове співтовариство неможливе без структурної реформи національної системи вищої освіти, спрямованої на збереження мобільності, сприяння працевлаштуванню випускників на внутрішньому та зовнішньому ринках праці в умовах високої конкурентності.

Метою модернізації вищої освіти в Україні є створення такої моделі освітнього процесу, в якій би оптимально поєдналися кращі вітчизняні й зарубіжні традиції. Поєднання гуманістичних традицій української педагогіки та зарубіжного досвіду виховання особистості, здатної до активних самостійних дій, дозволить створити динамічну, мобільну, конкурентоспроможну модель освітньої системи.

2011 рік оголошено в Україні роком освіти й інформаційного суспільства. Тому програма економічних реформ на 2010-2014 рр. ставить мету підвищення конкурентоспроможності вітчизняної освіти.

Інтеграція України в Європейський освітній простір потребує вироблення і подальшого вдосконалення нових механізмів вирішення актуальних питань, серед яких: творче осмислення досвіду сусідніх з Україною держав-членів ЄС; адаптування законодавства України до вимог Болонського процесу; спільна підготовка фахівців у європейських вузах та обмін випускниками; вирішення проблем юридичного визнання дипломів українських вузів у країнах Європейського Союзу; недопущення “відтоку мізків” з нашої держави; підготовка фахівців, спроможних захистити інтереси країни у жорстких умовах світової конкуренції, враховуючи членство в СОТ та інші виклики.

Формування єдиного європейського простору освіти та бажання України інтегруватися до нього поставило чимало запитань щодо ефективності української системи освіти, яка, як відомо, до 1991 року займала провідні позиції в європейських і світових рангах. Саме тому Україна має адаптувати нормативно-правову базу освіти і науки до стандартів і вимог країн Європейського Союзу.

Після приєднання України до Болонського процесу в системі вищої освіти здійснено такі важливі кроки з реалізації його положень:

- запроваджено відповідну Програму дій на 2004-2005 роки;
- створено Міжвідомчу комісію із запровадження положень Болонського процесу в систему вищої

освіти та Національну групу промоутерів Болонського процесу (National Team of Bologna Promoters) (2006 р.);

- Всеукраїнська студентська рада при Міністерстві освіти і науки України стала кандидатом у члени Національних спілок студентів Європи (The National Union of Students in Europe (ESIB) (2006 р.);
- запроваджено пілотну європейську кредитно-трансферну систему (ECTS) у вищих навчальних закладах України III-IV рівнів акредитації (2006-2007 н. р.);
- підготовлено “Національний звіт – 2005-2007” до Лондонської конференції міністрів європейських країн (2007 р.).

Помітним кроком на шляху реалізації положень Болонського процесу стала Конференція міністрів європейських держав у Лондоні, після якої в системі вищої освіти України:

- затверджено План дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року;
- підготовлено проект Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про вищу освіту” з урахуванням стандартів і рекомендацій Болонського процесу”;
- Україна стала повноправним урядовим членом Європейського реєстру забезпечення якості (EQAR) (квітень, 2008 р.);
- запроваджено систему ранжування вищих навчальних закладів відповідно до Берлінських принципів;

- Українська асоціація студентського самоврядування стала членом Європейського студентського союзу ESU (European Student's Union) (грудень, 2007 р.);
- створено робочу групу Міністерства освіти і науки України з розроблення національної рамки кваліфікацій системи вищої освіти;
- підготовлено “Національний звіт – 2007-2009” до конференції міністрів європейських країн у Лувені (квітень, 2009 р.).

На сучасному етапі реформа вищої освіти України здійснюється у двох площинах: національної стратегії соціально-економічного розвитку; співпраці та інтеграції в європейський і світовий освітній простір.

Запровадження основних положень Болонського процесу передбачає врахування національних підходів до організації навчання, змісту освіти, традицій у підготовці майбутніх фахівців з вищою освітою. У багатьох директивних європейських документах щодо розвитку вищої освіти зазначається, що університети значною мірою повинні зберігати свої власні традиції, надбання, досвід. Тому мова не йде про пряме запровадження закордонного досвіду в навчальний процес українських університетів.

Україна послідовно рухається в напрямі інтегрування до загальноєвропейського освітнього простору. Зазначений процес, безумовно, сприятиме: забезпеченню якості вищої освіти; визнанню періодів і термінів підготовки у ЄПВО та інших регіонах світу; мобільності студентів, викладачів, наукових працівників; забезпеченню справедливого доступу до вищої освіти; зміцненню позицій українських університетів на національному, європейському і світовому ринках праці та ринку освітніх послуг.

З огляду на це, період 2009-2010 рр. (базовий) був надзвичайно важливим для системи вищої освіти України у визначенні ключових короткотермінових стратегій розвитку та узгодженні національної нормативно-правової бази із стандартами і рекомендаціями ЄПВО.

Наступний період – 2010-2020 рр. – повинен стати ключовим у реалізації довготермінових стратегій забезпечення сталого розвитку та удосконалення системи вищої освіти України, визнання її в європейському і світовому освітніх просторах у контексті забезпечення якості [15].

План дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року [12] був затверджений МОН України 13 липня 2007 р. з метою подальшого розвитку національної системи освіти, забезпечення якості вищої освіти та її інтеграції в Європейський освітній простір.

Ніколи ще проблема якості освіти в Україні не мала такого важливого ідеологічного, соціального, економічного і технічного значення, як у теперішній час. Зазначене визначає систему пріоритетів, що мають бути реалізовані, а саме: можливість здобуття якісної освіти для кожної людини незалежно від її економічного становища, віку, статі та місця проживання; відповідність вітчизняної освіти світовим стандартам і вимогам; забезпечення підтримки навчання кращої молоді в найбільш авторитетних навчальних закладах не лише України, а й світу; надання знань, навичок і компетенцій, необхідних для відповідальних громадян, які знають свої права й обов'язки, здатні до успішної економічної діяльності.

Відомо, що у країнах європейського єдиного простору вищої освіти існують два концептуально різних підходи щодо

оплати здобуття вищої освіти: стипендії або гранти (Норвегія, Швеція, Ірландія, Німеччина) чи довгострокова позика у Великобританії.

Гранти звільняють студентів від оплати за навчання і дозволяють покривати частину витрат на проживання. Обсяг гранту залежить від різних критеріїв, зокрема від доходу батьків чи кількості дітей у сім'ї.

Позики – прямі субсидії студентам, що мають повертатися. Через позики студенти оплачують лише частину витрат за навчання.

Зазвичай студенти отримують допомогу впродовж усього терміну навчання. Якщо студент залишає навчання, або є інформація, що він не відвідує заняття, виплати припиняються.

У Данії виплати за грантами здійснюються за умови активного ставлення до навчання; у Норвегії – складання екзаменів за графіком; у Швеції – складання не менше 75% екзаменів у визначені терміни.

У Німеччині до уваги береться академічна успішність студента; у Нідерландах гранти прив'язані до успішності (за незадовільної успішності грант стає позикою з обов'язковим поверненням).

У всіх випадках в основі фінансування вищих навчальних закладів –персоніфікована оплата навчання студентів.

Кожен університет, поряд з урахуванням загальних рекомендацій та порад міністерства, повинен формувати своє власне освітнє середовище, культуру організації навчання, культуру викладачів і студентів, культуру оцінювання навчальних досягнень студентів, культуру забезпечення якості підготовки майбутніх фахівців та науково-педагогічних працівників.

Зважаючи на наше відчутне відставання, більшість програмних питань має бути вирішена у стислі терміни. Серед них такі, як автономія вищих навчальних закладів; забезпечення якості освіти; якість підготовки педагогів; працевлаштування випускників; кадрова політика у галузі вищої освіти.

Сталий розвиток Болонського процесу зобов'язує нашу країну завершити реформу вищої освіти і надалі здійснювати освітні послуги з урахуванням стандартів і рекомендацій, розроблених і прийнятих у Лісабоні (1997 р.), Сорбонні (1998 р.) і узагальнених у Болонській декларації (1999 р.) та Комюніке конференцій міністрів європейських країн, що відповідають за вищу освіту (Прага, 2001; Берлін, 2003; Берген, 2005; Лондон, 2007; Лувен, 2009).

Нова редакція Закону “Про вищу освіту” активізувала роботу з інтегрування вищої освіти України в Європейський освітній простір і має потужну мотивацію “європеїзації” української освітньої системи, елементами якої, зокрема, є [19]:

– припинення безконтрольного зростання кількості вищих навчальних закладів та сертифікації ними дедалі нових нібито “модних”, але непрофільних для них спеціальностей – цей процес у минулому вже зробив нас, на жаль, міжнародним посміховиськом (За даними Державного комітету статистики сьогодні в Україні функціонують 854 вищих навчальних закладів, з них 349 – III-IV рівнів акредитації всіх форм власності та підпорядкування, з них державної форми власності 228, у тому числі 148 університетів, академій та 32 інститути. Якщо орієнтуватися на європейський досвід, то це – невиправдано багато. Зокрема в Італії на 60 мільйонів населення припадає 65 університетів, у Франції на 63 мільйони – 41, в Іспанії на 45 мільйонів – 60, у Великій Британії на майже 61 мільйон – 142,

а в Україні на 47 мільйонів – 228 ВНЗ III-IV рівнів акредитації (державної форми власності). Враховуючи зазначене та з метою приведення мережі вищих навчальних закладів України до європейської практики, міністерством пропонується здійснювати оптимізацію мережі у два етапи: на першому етапі провести передачу вищих навчальних закладів, підпорядкованих міністерствам і відомствам, до сфери управління Міністерства освіти і науки, молоді та спорту; на другому етапі провести укрупнення вищих навчальних закладів шляхом їх об'єднання та створення університетів регіонального типу. Президент України у Щорічному посланні українському народові (2011 р.) наголошував на тому, що всій країні зрозуміло – сотні університетів, які імітують підготовку, але не дбають про якість знань, не мають права на існування. Маленький, приречений на “безплідне” існування, вищий навчальний заклад має увійти до складу кращого університету. Це і є головною ідеєю розвитку та формування освітньої мережі [1], що включає:

- сполучення освіти і науки, концентрацію державних та інших доступних ресурсів розвитку в руках провідних – як сьогодні, так і історично – вищих навчальних закладів, які мають загальнознані наукові досягнення;
- поступове приведення державного замовлення у відповідність із справжніми потребами бюджетного сектору, а також вивчення можливостей стратегічного прогнозування потреб ринку праці;
- деідеологізацію – очищення від “мугабістських” спотворень викладання історії та літератури, акцентування багатогранності української ідентич-

ності та культурної спадщини, виховання громадянськості, зокрема – і як ключового елемента загальноєвропейської макрідентичності;

- пропаганду в суспільстві необхідних уже сьогодні вітчизняному і міжнародному ринку праці інженерно-технічних спеціальностей і надання відповідної підтримки вузам, що їх культивують;
- аналіз можливостей створення і розвитку кількох т. зв. здвоєних програм (на рівні бакалаврату, магістрату і докторату – Ph.D., “доктора філософії”) – з провідними університетами країн ЄС, концентрацію уваги на сфері поширення викладання іноземних мов.

У проекті нового Закону України “Про вищу освіту” [7] чітко аргументовані принципи і механізми розвитку міжнародного співробітництва у цій галузі (Р.12, ст.69-70), яке є важливим чинником інтеграції в Європейський освітній простір.

З метою розвитку міжнародного співробітництва у галузі вищої освіти і науки та інтеграції до світового освітнього простору держава сприяє: впровадженню механізмів гарантії якості вищої освіти для створення необхідної взаємодовіри, гармонізації систем оцінювання якості вищої освіти України та Європейського простору вищої освіти; адаптації національної рамки кваліфікацій до Європейської Рамки Кваліфікацій для забезпечення прозорості кваліфікацій, академічної та професійної мобільності в Європейському просторі вищої освіти; співпраці з Європейською мережею національних центрів інформації про академічні мобільність та визнання; просуванню на міжнародному ринку результатів наукових,

технічних, технологічних та інших розробок вищих навчальних закладів, продажу їх патентів та ліцензій; залученню коштів міжнародних фондів, установ, громадських організацій тощо для виконання у вищих навчальних закладах наукових, освітніх та інших програм.

Держава здійснює заходи щодо розвитку та зміцнення взаємовигідного міжнародного співробітництва у галузі вищої освіти і науки в рамках двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів і угод.

Створюються умови для міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів усіх форм власності, наукових, проектних, виробничих, клінічних, медико-профілактичних, культурно-освітніх організацій і установ, які забезпечують функціонування та розвиток системи вищої освіти і науки, органів управління вищою освітою, шляхом бюджетного фінансування, надання пільг із сплати податків та зборів (обов’язкових платежів), пов’язаних із закупівлею та ввезенням на митну територію України навчального, наукового та виробничого обладнання, приладдя та матеріалів для здійснення освітньої, наукової та науково-технічної діяльності.

Згідно з проектом Закону України “Про вищу освіту” [7], вищі навчальні заклади мають право здійснювати міжнародне співробітництво, укладати договори, встановлювати прямі зв’язки з вищими навчальними закладами іноземних держав, міжнародними організаціями, фондами тощо відповідно до законодавства України.

Головними напрямками міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів є:

- участь у програмах двостороннього та багатостороннього міждержавного і міжуніверситетського

- обміну студентами, аспірантами, педагогічними, науковими та науково-педагогічними працівниками;
- проведення спільних наукових досліджень;
  - організація міжнародних конференцій, симпозіумів, конгресів та інших заходів;
  - участь у міжнародних освітніх та наукових програмах;
  - спільна видавнича діяльність;
  - надання послуг, пов'язаних із здобуттям вищої та післядипломної освіти, іноземним громадянам в Україні;
  - створення спільних освітніх і науково-дослідних програм з іноземними вищими навчальними закладами та видача документів про освіту;
  - відрядження за кордон педагогічних, наукових та науково-педагогічних працівників для викладацької та наукової роботи відповідно до міжнародних договорів України, а також прямих договорів вищих навчальних закладів з іноземними партнерами;
  - залучення педагогічних, наукових та науково-педагогічних працівників зарубіжних вищих навчальних закладів до участі у педагогічній, науковій та науково-педагогічній роботі у вищих навчальних закладах України;
  - сприяння академічній мобільності студентів, які навчаються за спільними з іноземними вищими навчальними закладами програмами.

Отже, в умовах світової глобалізації, конкурентності і мобільності Європою обрано інтеграційний інтелектуально-

інноваційний шлях розвитку. Сутнісним проявом цього вибору став Болонський процес щодо створення Європейського простору вищої освіти. Україна як одна з найбільших (і за населенням, і за територією) європейських країн не може перебувати поза цивілізаційними континентальними рухами.

Вітчизняна вища освіта активно інтегрується в Європейський простір вищої освіти. Проте відбувається це непросто, з наявними як успіхами, так і труднощами та прорахунками, що, звісно, уповільнює наше входження в Європейську Спільноту.

Відомості про авторів

Артёмов Іван Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, директор ННІ євроінтеграційних досліджень Закарпатського державного університету

Бондаренко Віктор Дмитрович – доктор філософських наук, професор, директор Департаменту атестації кадрів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту

Ващук Оксана Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент, директор ННІ інформаційних технологій Закарпатського державного університету

Ващук Федір Григорович – доктор технічних наук, професор, ректор Закарпатського державного університету

Вітер Дмитро Володимирович – кандидат державного управління, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу правових проблем митної справи ДНДІ митної справи

Діденко Ніна Григорівна – доктор державного управління, професор, декан факультету менеджменту, завідувач кафедри філософії і психології Донецького державного університету управління МОНМС України

Іваницька Ольга Михайлівна – доктор державного управління, доцент, завідувач відділу фінансових ринків Академії фінансового управління Міністерства фінансів України

Кальниш Юрій Григорович – доктор державного управління, старший науковий співробітник, завідувач кафедри політичної аналітики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили

Козаков Володимир Миколайович – доктор державного управління, доцент, професор кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентові України

Решетніченко Андрій Володимирович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України

Руденко Ольга Мстиславівна – доктор державного управління, доцент, начальник Центру європейської інтеграції України та адаптації зарубіжного досвіду ІПДУМС Національної академії державного управління при Президентові України.

Література до розділу 1

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 2005. – 256 с.
2. Будущее России в зеркале синергетики / Под ред. Г. Малинецкого. – М.: КомКнига: URSS, 2006. – 269 с. – (Серия “Синергетика: от прошлого к будущему. Будущая Россия”).
3. Віднянський С. Об’єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. Віднянський, А. Мартинов. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 395 с.
4. Вітер Д. Соціокультурна та ідеологічна трансформації суспільства в аспекті концепції гуманістичного розвитку / Д. Вітер // Вісник НАДУ. – 2006. – №2. – С. 369-376.
5. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.
6. Грицяк І. Правова та інституційна основи Європейського Союзу: Підручник / І.Грицяк, В.Говоруха, В.Стрельцов / За заг. ред. М. Бойцуна, І. Грицяка, Я. Мудрого та ін. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2009. – 620 с. – (Серія “Бібліотека державного службовця у галузі європейської інтеграції”).
7. Грищенко К. Поза межами шахівниці: прагматичний порядок денний української зовнішньої політики / К. Грищенко // Дзеркало тижня. – №27 (807). – 17 лип. – 6 серп. 2010 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/60748>
8. Гуц А. Глобальная этносоциология: учебн. пособ. / А.Гуц. – Омск : ОмГУ, 1997. – 212 с.
9. Європейський Союз. Словник-довідник. – К.: К.І.С., 2001. – 142 с.
10. Зленко А. Україна у мінливому світі / А. Зленко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 31. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/57683>
11. Інститути ЄС і НАТО. Глосарій основних термінів та понять: навч. посіб. / укл.: І. Артёмов, Д. Вітер, О. Руденко та ін. – Ужгород: Ліра, 2007. – 249 с. – (Серія “Євроінтеграція: український вимір”; вип. 4).
12. Кіш Є. Пошуки теоретичних моделей європейської інтеграції / Є. Кіш // Політичний менеджмент. – 2004. – №6 (9). – С.103-114.
13. Ковальова О. Євроінтеграційна теорія транснаціоналізму і її новітні модифікації / О. Ковальова // Наукові записки: зб.наук. праць. – 2002. – Вип. 20. – С. 199-209.
14. Ковальова О. Неофункціоналізм проти традиційних підходів у теоріях європейської інтеграції / О. Ковальова // Грані. – 2003. – № 1 (27). – С. 114-117.
15. Колесников А. Объективные законы единства процессов самоорганизации и управления / А. Колесников // Управление и информационные технологии (УИТ-2005): доклады 3-й Всероссийской научной конф., 30 июня – 2 июля 2005 г., Санкт-Петербург. Т. 1. – СПб: ЭТУ, 2005. – С. 5-21.
16. Кондратьев Н. Критические заметки о плане народного хозяйства / Н. Кондратьев // Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. – М.: Экономика, 2002. – С. 669-707.
17. Копійка В. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. / В. Копійка, Т. Шинкаренко; за ред. Л. Губерського. – К.: Знання, 2009. – 751 с.
18. Копійка В. Концепції та доктрини європейської єдності в останній третині ХХ сторіччя / В. Копійка // Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу. – К., 2002. – С. 8-74.

19. Косолапов Н. Теория международных отношений: предмет анализа и предмет теории / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 11.
20. Костюк В. Теория эволюции и социоэкономические процессы / В. Костюк. – М.: УРСС, 2001. – 176 с.
21. Курдюмов С. Синергетика – новые направления / С.Курдюмов, Г.Малинецкий, А.Потапов. – М.: Знание, 1989. – 64 с.
22. Международное общественное объединение по научно-исследовательским и научно-образовательным программам “Развитие”. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evolutio.info>
23. Механізми регулювання інтеграційних процесів в Україні: навч. посіб. / [І. Артёмов, В. Бондаренко, О. Руденко та ін.]. – Ужгород: Ліра, 2008. – 540 с. – (Серія “Євроінтеграція: український вимір”; вип. 14).
24. Міжнародна інтеграція: навч. посіб. / [І. Артёмов, В. Бакуменко, О. Руденко та ін.]. – Ужгород: Ліра, 2009. – 472 с. – (Серія “Євроінтеграція : український вимір”; вип. 5).
25. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980 – 2000 роки): підруч. / Л. Гайдуков, В. Кремень, Л. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – 621 с.
26. Моделі європейської інтеграції (федералістська та неофункціоналістська моделі). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dpa.gts.lg.ua/program/250205.htm>
27. Мудрий Я. Словник-довідник термінів з європейської інтеграції / за заг. ред. М. Бойцуна, Я. Мудрого, О. Рудіка. – К.: Мілленіум, 2009. – 588 с.
28. Овчаренко Н. Модели современных интеграционных процессов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.xserver.ru/user/msipr/>
29. Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України: навч. посіб. / за заг. ред. В. Горбуліна. – К.: ДП “НВЦ “Євроатлантикінформ”, 2006. – 416 с.
30. Перепелиця Г. Теоретичні аспекти міждержавних відносин / Г. Перепелиця // Політика і час. – 2002. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.mdpu.org.ua/e-book/politologiya/eBook/modul_2/tema18.htm
31. Піляєв І. Неофункціоналістське бачення європейської інтеграції: спроба критичного аналізу / І. Піляєв // Вісник КНУ. – 2003. – Вип. 58. – С. 44-49. – (Серія “Філософія. Політологія”).
32. Піляєв І. Проблеми розвитку теорії федералізму в контексті сучасного євроінтеграційного процесу / І. Піляєв // Вісник КНУ. – 2003. – Вип.59. – С. 45-47. – (Серія “Філософія. Політологія”).
33. Попович А. Интеграция: теоретические аспекты. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fmp-gugn.narod.ru/pop2.html>
34. Посельский В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції / В. Посельський. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с.
35. Реймон А. Мир і війна між націями / А. Реймон; [пер. з фр.] – К.: МП “Юніверс”, 2000. – 688 с.
36. Романов В. Социально-инновационный вызов государственному управлению / В.Романов. – М.: Изд-во РАГС, 2006. – 92 с.
37. Руденко О. Інноваційна модель державного управління в контексті забезпечення суспільної стабільності / О. Руденко // Науковий вісник Академії муніципального управління: Механізми державного управління та місцеве самоврядування. – К., 2008. – Вип. 1 (3). – С. 95-103. – (Серія: “Управління”).
38. Руденко О. Теорія суспільної стабільності в державному управлінні: монографія / О. Руденко. – К.: НАКККіМ, 2010. – 304 с.

39. Рут Ф. Міжнародна торгівля та інвестиції / Ф. Рут, А. Філіпенко; [пер. з англ.: Д. Олесневич, О. Олесневич, П. Кузик]. – К.: Основи, 1998. – 743 с.
40. Савельев Є. Нова економіка і моделі її формування в Україні / Є. Савельев, В. Куриляк // Журнал європейської економіки. – 2002. – Т. 1. – №1. – С. 25-37.
41. Селезнев Г. Синергетическое мышление / Г. Селезнев // Экология. Экологическое образование. Нелинейное мышление: тезисы докладов III Междунар. конф. из серии “Нелинейный мир”, 22-27 сент. 1997 г., Воронеж. – Воронеж: [Б. м.], 1997. – С. 144-146.
42. Синергетическая парадигма. Социальная синергетика: [ред.-сост.: О. Астафьева, В. Буданов; редкол.: В. Василькова (отв. ред.) и др.]. – М.: Прогресс-Традиция, 2009. – 688 с.
43. Структуры и хаос в нелинейных средах / [Т.Ахромеева, С.Курдюмов, Г.Малинецкий, А.Самарский]. – М.: Физматлит, 2007. – 484, [4] с.
44. Суліма Є. Глобалістика: підруч. / Є. Суліма, М. Шепелєв. – К.: Вища школа, 2010. – 544 с.: табл. – Бібліогр. в кінці розд.
45. Табачник Д. Мир без Украины? / Д. Табачник. – Харьков: Фолио, 2009. – С. 440.
46. Теории интеграции и рамки отношений ЕС-РФ. – Москва – сентябрь 2004 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/files/politics/relations/file/175690/>
47. Топорнин Б. Европейское право: учеб. / Б. Топорнин. – М.: Юристъ, 1998. – 286 с.
48. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: підруч. / В. Манжола та ін.; за ред. Л. Губерського. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2008. – 512 с.
49. Цыганков П. Теория международных отношений / П. Цыганков – М.: Гардарики, 2003. – 590 с.
50. Черленяк І. Синергетика і проблеми оптимізації державного та соціального управління / І. Черленяк // Стратегічна панорама. – 2004. – №1. – С. 91-99.
51. Шемятенков В. Европейская интеграция: учеб. пособ. / В. Шемятенков. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 400 с.
52. Baumgartner T. The description and analysis of system stability and change : Multi-level concepts and methodology / Tom Baumgartner, Tom R. Burns, David L. Meeker // Quality and Quantity. – 1977. – Vol.11. – №4. – P. 287-328.
53. Bellomo N. From the kinetic theory of active particles to the modeling of social behaviors and politics / Nicola Bellomo, Maria Letizia Bertotti, Marcello Delitala // Quality and Quantity. – 2007. – Vol. 41. – № 4. – P. 545-555.
54. Berk G. How people experience and change institutions: a field guide to creative syncretism / Gerald Berk, Dennis Galvan // Theory and Society. – 2009. – Vol. 38. – №6. – P. 543-580.
55. Cappelletti M., Seccombe M., Weiler J. Integration through law: Europe and the American federal experience (3 vols.). – New York: De Gruyter, 1986. – Vol. 1. – Book 1.
56. Chopra J. History And Theory Of Public Administration / J. Chopra. – New Delhi: Commonwealth Publishers, 2004. – 342 p.
57. Chorev N. The crisis of neoliberalism and the future of international institutions: A comparison of the IMF and the WTO / Nitsan Chorev, Sarah Babb // Theory and Society. – 2009. – Vol. 38. – №5. – P. 459-484.
58. Conaway V. A Modified Theory of Hegemonic Stability / Vernon W. Conaway. – New York, NY.: DEC, 1994. – 192 p.

59. Corbey D. Dialectical functionalism: stagnation as a booster of European integration // *International Organization*. – 1995. – Vol. 49. – №2.
60. Craib I. *Modern social theory : from Parsons to Habermas* / Ian Craib. – Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 1992. – 276 p.
61. Daly M. Social exclusion and social capital : A comparison and critique / Mary Daly and Hilary Silver // *Theory and Society*. – 2008. – Vol. 37. – №6. – P. 537-566.
62. Deutsch K. *Political community at the international level: problems of definition and measurement*. – Princeton, New Jersey: Princeton University, 1953.
63. Deutsch K. The growth of Nations: some recurrent patterns of political and social integration // *World Politics*. – 1953. – Vol. 5. – №2.
64. *Developments in the European Union* / ed. By Lura Cram? Desmond Dinan and Neil Nugent. – New York: St. Vartin Press, 1999. – 380 p.
65. Dobbin F. The poverty of organizational theory: Comment on: “Bourdieu and organizational analysis” / Frank Dobbin // *Theory and Society*. – 2008. – Vol. 37. – №1. – P. 53-63.
66. Fontaine P. *Europe in ten points*, 2nd ed. – Luxembourg: Office for official publications of the European Communities, 1995.
67. Fuchs Ch. Structuration theory and self-organization / Christian Fuchs // *Systemic Practice and Action Research*. – 2003 – V. 16 – №2. – P. 133-167.
68. Fukuyama F. Death of hierarchy. From “The Great Description: Human Nature and the Reconstitution of Social Order” // *Financial Times*. – 1999. – June 12 / June 13.
69. Haas E. *The uniting of Europe*, 2nd ed. – Stanford, California: Stanford University Press, 1968.
70. Herrera G. *Technology and International Transformation* / Geoffrey L. Herrera. – New York, NY: State University of New York Press, 2006. – 275 p.
71. Hitchins D. A unified systems hypothesis / Derek K. Hitchins // *Systemic Practice and Action Research*. – 1993. – Vol. 6. – №6. – P. 613-645.
72. Holden W. *Post Modern Public Administration in the Land of Promise: The Basic Ecclesial Community Movement of Mindanao* / William N. Holden // *World Views: Global Religions, Culture, and Ecology*. – 2009. – Vol. 13. – №2. – P. 180-218.
73. Mitrany D. *A working peace system*. – Chicago: Quadrangle Books, 1966.
74. Mutimer D. *Theories of political integration // European integration: theories and approaches* / Ed. by H.Michelmann, P.Soldatos. – Lanham, MD: University Press of America, 1994.
75. Pentland C. *International theory and European integration*. – London: Faber & Faber Ltd., 1973.
76. Pistone S. Altiero Spinelli and the strategy for the United States of Europe // *The European Union : readings on the theory and practice of European integration* / Ed. by B.Nelsen and A.Stubb. – Boulder: Reinner, 1994. – P. 69-75.
77. Rosamond, Ben *Theories of European Integration (The European Union)* Palgrave Macmillan, 2000.
78. Rudenko O. Economical stability of society: forecast models of unsustainable development / Rudenko Olga // *Studia Universitatis “Vasile Goldiș”*. – 2010. – Anul 20. – Partea I. – p. 54-66. – (Seria: “Științe Economice”).
79. Slater M. Political elites, popular indifference and Community building // *The European Union : readings on the theory and practice*

of European integration / Ed. by B.Nelsen and A.Stubb. – Boulder: Reinner, 1994.

80. Smith R. Global human development: accounting for its regional disparities / Robert B. Smith // *Quality and Quantity*. – 2009. – Vol. 43. – №1. – P. 1-34.
81. Sztompka P. The sociology of social change / Piotr Sztompka. – San Francisco, CA: Wiley-Blackwell, 1994. – 368 p.
82. Wistrich E. The United States of Europe. – London: Routledge, 1994.

Література до розділу 2

1. Алексеев П. Философия: учеб. / П. Алексеев, А. Панин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. – 608 с.
2. Барулин В. Диалектика сфер общественной жизни / В. Барулин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 230 с.
3. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек; [пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника]; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. / Д. Белл.; [пер. с англ.]; В. Иноземцев (ред. и вступ. ст.). – М.: Academia, 1999. – 956 с.
5. Бергсон А. Творческая эволюция / Анри Бергсон. – М.: Терра-Книжный клуб, 2001. – 384 с.
6. Біблія: книга Старого і Нового заповіту / Пер. Іван Огієнко. – К.: Українське Біблійне товариство, 2010. – 1374 с.
7. Богомолов А. Идея развития в буржуазной философии XIX и XX веков / А. Богомолов. – М.: Московский университет, 1962. – 376 с.
8. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
9. Гальчинський А. Суперечності реформ у контексті цивілізаційного процесу / А. Гальчинський. – К.: Укр. пропілеї, 2001. – 320 с.
10. Гегель Г. Сочинения / Георг Гегель. – В 14 т. – М.: Соцэгиз, 1959. – Т.6.
11. Гегель Г. Энциклопедия философских наук / Георг Гегель. – В 3-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1.
12. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку / С.Тимченко, Л.Удовика // *Вісник Запорізького національного університету*. – 2009. – №1. – С. 6-22.
13. Григорьев С. Основы неклассической социологии / С. Григорьев, А. Субетто / 2-е изд. – М.: РУСАКИ, 2000. – 208 с.
14. Громадянська війна в США / Вікіпедія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Громадянська_війна_в_США
15. Губанов С. Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция (о формуле развития России) / С. Губанов // *Экономист*. – 2008. – №9. – С. 3-27.
16. Дарвин Ч. Происхождение видов / Чарльз Дарвин. – Л.: Класики науки, 1991. – 691 с.
17. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // *Социс (Социологические исследования)*. – 1994. – №5. – С. 142-147.
18. Диалектика общего и особенного в историческом процессе / редкол.: Х. Момджян (отв. ред.) и др. – М.: Мысль, 1978. – 215 с.
19. Економічна і соціальна географія світу: навч. посіб. / С. Кузик, О. Шаблій, М. Книш. – Львів: Світ, 2005. – 672 с.

20. Ильенков Э. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. – М.: РОССПЭН, 1997. – 463 с.
21. Ильин В. Мера / В. Ильин // Диалектика материального мира. Онтологическая функция материалистической диалектики. – Л.: ЛГУ, 1985. – С. 140-141.
22. Исаев И. Диалектика и проблема развития / И. Исаев. – М.: Высш. шк., 1979. – 181 с.
23. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век / Пол Кеннеди; [пер. с англ.]; общ. ред. и предисл. В. Согрина. – М.: Весь Мир, 1997. – 480 с.
24. Козер Л. Функции социального конфликта / Льюис Альфред Козер; [пер. с англ. О. Назаровой]; под общ. ред. Л. Ионина. – М.: Дом интеллектуальной книги: Идея-пресс, 2000. – 295 с.
25. Косарев А. Великая модернизация глобализма / А. Косарев. – М.: Проспект, 2004. – 332 с.
26. Костицкий В. Економічний патріотизм як складова національної ідеї в умовах глобалізації / В. Костицкий // Право України. – 2006 – №12. – С. 3-8.
27. Кравченко С. Аналіз сучасних тенденцій суспільного розвитку як передумов державно-управлінських реформ / С. Кравченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/dutp/2006-2/txts/FILOSOFIYA%5C06ksopdr.pdf>
28. Куров С. Глобализация и образование – правовой аспект / С. Куров // Глобализационные процессы в сфере права: проблемы правового развития в России и СНГ. Материалы научно-практической конференции. 19-20 апреля 2001 р. – М.: Юристъ, 2001. – С. 28-32.
29. Кучменко Е. З історії встановлення нового світового порядку та роль США в цьому процесі / Е. Кучменко // Наукові записки КДПУ. – Т.65. Історичні науки. – К., 2007. – С. 61-70.
30. Ленин В. Полное собрание сочинений / Владимир Ильич Ленин / В 55 томах. – М.: Политиздат, 1975. – Т.26. – 724 с.
31. Маркс К. Сочинения / Маркс К., Энгельс Ф.; [2-е изд.]. – М.: Политиздат. – Т.7.
32. Маркс К. Сочинения / Маркс К., Энгельс Ф.; [2-е изд.]. – М.: Политиздат. – Т.13.
33. Маркс К. Сочинения / Маркс К., Энгельс Ф.; [2-е изд.]. – М.: Политиздат. – Т.20.
34. Маркс К. Сочинения / Маркс К., Энгельс Ф.; [2-е изд.]. – М.: Политиздат. – Т.26., Ч.2.
35. Материалистическая диалектика. – В 5-ти т. / Отв. ред.: Ф.Константинов, В.Марахов. – М.: Мысль, 1984. – Т.4.: Диалектика общественного развития; ред. В. Марахов. – 320 с.
36. Мельвиль А. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. – М.: Моск. обществ. науч. фонд, 1999. – 106 с.
37. Мечников Л. Цивилизация и великие исторические реки: статьи / Лев Ильич Мечников; сост., предисл., примеч. В. Евдокимова. – М.: Издательская группа “Прогресс”, “Пангея”, 1995. – 464 с.
38. Мировая политика и международные отношения на пороге нового тысячелетия / Под ред. М. Лебедевой. – М.: Издат. центр науч. и учеб. программ, 2000. – 156 с.
39. Морган Л. // Философский словарь: основан Г. Шмидтом / [пер. с нем.]; под ред. Г. Шишкоффа, общ. ред. В. Малинина. – [изд. 22-е, новое, переработ.]. – М.: Республика, 2003. – С. 283.
40. Морган Т. Экспериментальные основы эволюции / Т. Морган. – М.: Биомедгиз, 1936. – 250 с.
41. Національна держава і право в умовах глобалізації / О.Кресін, О.Ткаченко // Право України. – 2007. – №6. – С. 146-149.

42. Правовая система России в условиях глобализации и региональной интеграции : теория и практика / Отв. ред. С. Поленина. – М.: Юристъ, 2006. – 365 с.
43. Правовая система России в условиях глобализации и региональной интеграции (Обзор материалов “круглого стола”) // Государство и право. – №11. – С. 102-109.
44. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Жан-Поль Сартр // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 319-344.
45. Семенов В. Уроки XX века и путь в XXI век: (Социал.-филос. анализ и прогноз) / В. Семенов. – М.: ИФ РАН, 2000. – 411 с.
46. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / [пер. с англ.] ; под ред. Н.А.Рубакина. – Мн.: Совр. литератор, 1998. – Т.1-3.
47. Сталин И. Вопросы ленинизма / И. Сталин. [11-е изд.]. – М.: Госполитиздат, 1952 . – 651 с.
48. Субетто А. Ноосферизм. – Т.1. Введение в ноосферизм. – СПб.: ПАНИ, 2001. – 537 с.
49. Субетто А. Социогенетика: системогенетика, общественный интеллект, образовательная генетика и мировое развитие. – СПб., М.: Исследоват. центр, 1994. – 168 с.
50. Суспільно-політичні реформи: навч. посіб. / Л.Гонюкова, М.Логунова, М.Пірен та ін. / ред. В. Ребкало. – К.: Центр навч. л-ри, 2004. – 199 с.
51. Теоретические и практические аспекты развития правовой системы РФ в условиях глобализации / [Статья подготовлена сектором общей теории и социологии права Института государства и права Российской академии наук] // Государство и право. – 2005. – №12. – С. 5-12.
52. Тойнби А. Дж. Исследование истории / Арнольд Джозеф Тойнби. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, Издательство Олега Абышко, 2006. – В 3-х т. – 1336 с.
53. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – М.: ООО “Фирма “Изд-во АСТ”, 1999. – 776 с.
54. Тоффлер Э. Футурошок / Элвин Тоффлер. – СПб.: Лань, 1997. – 464 с.
55. Тэрнер Дж. Структура социологической теории / Джон Тэрнер; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1985. – 386 с.
56. Философия: учеб. / В. Кузнецов, И. Кузнецова, В. Миронов, К. Момджян. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 507 с.
57. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. М.Б.Левина. – М.: ООО “Изд-во АСТ: ЗАО НПП “Ермак”, 2004. – 588 с.
58. Хантингтон С. Двадцать лет спустя : будущее третьей волны. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/journal/peresmot/97-12-29/hantin.htm#2/>
59. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффе. – М.: Проспект, 1994. – 384 с.
60. Шевчук О. E-Ukraine. Інформаційне суспільство: бути чи не бути ? / О.Шевчук, О.Голобуцький. – К.: ЗАТ “Атлант UMS”, 2001. – 102 с.
61. Шептулин А. Диалектика единичного, особенного и общего / А.Шептулин. – М.: Высшая школа, 1973. – 270 с.
62. Burki S. J., Dillinger W. R., Perry G. E. Beyond the center: Decentralizing the state. – Washington:World Bank, 1999. – 109 p.
63. Decentralization and Power Shift – An Imperative for Good Governance. A Sourcebook on Decentralization Experiences in Asia. – Vol.1 / Ed. by A. Brillantes, N. Cuachon. – Manila: Asian Resource Centre for Decentralization, 2002. – 163 p.
64. Interview: The Business of Peace // Vanderbilt Journal of Transnational Law. 2002. – №2. – Vol. 35. – P. 698-670.

65. Gonidec P.-F. Relations Internationales / Gonidec P.-F., Charvin R. – Paris: Montchrétien, 1984. – 484 p.
66. The Future of Transatlantic Relations / Report of the 18. Walt St. Op. cit.– P. 67. Independent Task Force Sponsored by the Council on 19. McDougall W.A. Editor's Column // Orbis. 2000. Spring.– Foreign Relations.– N.Y., 1999.– P. 5-6.
67. Waltz K.N. Globalization and Governance [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/walglob.htm>

Література до розділу 3

1. Антонюк О. Державна самоідентифікація України в процесі реалізації національних інтересів / О. Антонюк // Персонал. – 2007. – № 11. – С. 4-10.
2. Бранский В. Искусство и философия / В. Бранский. – М.: Посад, 1999. – 670 с.
3. Валевський О. Державна політика в Україні: методологія аналізу, механізми впровадження: [монографія] / Валевський О. – К.: НІСД, 2001. – 242 с. – (Серія “Стратегія політики і політичний аналіз”).
4. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер; [пер. з нім. О.Погорілий]. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
5. Горлинський В. Духовні координати безпеки суспільства / В.Горлинський // Стратегічна панорама. – 2006. – №1. – С. 26-31.
6. Дрожжина С. Теоретичні аспекти мультикультуралізму / С. Дрожжина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/4_SND_2009/Economics/40530.doc.htm
7. Дюркгейм Э. Социология / Э. Дюркгейм. – М.: Изд-во “Высшая школа”, 1995. – 360 с.
8. Идеология и задачи новой России: в 12 ч. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://student.km.ru/view.asp?id=0E251950CEFE4D3F94E7421FB AE18F28&fp=8&fl=20&sort=1>
9. Кант И. К вечному миру / И. Кант // Философия политики: хрестоматия: У 4 т. / Авт.-упоряд. В.П.Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т.2. – С. 19-55.
10. Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – Соч. в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – Т.4.
11. Кара-Мурза С. Идеология и мать ее наука. – М.: Эксмо, 2002. – 254 с. – (Серия “Новейшая история”).
12. Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України / А. Колодій // Агора. – 2008. – Вип.6: Україна і США: взаємодія у галузі політики, економіки, культури і науки. – С. 5-14.
13. Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория / Дж. Коэн, Э. Арато. – М.: Весь мир, 2003. – 784 с.
14. Круглый стол “Факторы стабильности и кризиса в современном российском обществе” – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=342>
15. Кузнецов В. Российская идеология XXI века в обеспечении эффективности и безопасности динамично-устойчивого развития России / В.Кузнецов // Будущее России в зеркале синергетики / [под ред. Г. Малинецкого]. – М.: КомКнига: URSS, 2006. – С. 39-50. – (Серия “Синергетика: от прошлого к будущему. Будущая Россия”).
16. Павлова Е. Идеи мультикультурализма в формировании идеологии глобализирующегося общества. Теоретические аспекты / Е. Павлова / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sir.edu>

17. Паїн Е. Занепад мультикультуралізму як відродження культури модерну. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fundgp.com/ua/events/news/191/>
18. Резник А. Институциональные факторы стабильности слабоинтегрированного украинского общества / А. Резник // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №1. – С. 155-167.
19. Руденко О. Духовные ценности в контексте социально-политической стабильности / О. Руденко // Духовные ценности в науке, культуре, образовании: сб. материалов научной конференции, 20-21 окт. 2009 г., Ярославль / отв. ред. Ю. Ю. Иерусалимский. – Ярославль: Издательство “Еще не поздно!”, 2009. – С. 57-60.
20. Руденко О. Світоглядно-ідеологічний стан українського суспільства щодо зовнішньополітичного та соціально-економічного курсу інтеграції України / О. Руденко, Л. Гогіна // Україна у системі духовних, економічних та політичних координат глобалізованого світу. – К.: Національна академія управління, 2006. – С. 143-147.
21. Руденко О. Суспільна свідомість у контексті стабілізаційного аналізу / О. Руденко // Ефективність державного управління: [зб. наук. праць / редкол.: Загорський В. С. (голов. ред.) та ін.]. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2009. – №21. – С. 123-132.
22. Руденко О. Теорія суспільної стабільності в державному управлінні: монографія / О. Руденко. – К.: НАКККіМ, 2010. – 304 с.
23. Словарь иностранных слов / под ред. Ф. Петрова; [2-е изд.]. – М.: ОГИЗ, 1942. – 303, [1] с.
24. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт; [пер. з англ. Р. Фещенко]. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.
25. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.
26. Сурина И. Ценности. Ценностные ориентации. Ценностное пространство: вопросы теории и методологии / И. Сурина. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 55 с.
27. Фукуяма Ф. Идентичность и миграция / Ф.Фукуяма. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.n-europe.eu>
28. Хабаровская государственная академия экономики и права – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cde.ael.ru/electronik/filos/5.html>
29. Шелер М. Сутність моральної особистості / М. Шелер, Л. Чекаль, А. Черній // Філософський практикум. – К.: Аграр. наука, 1998. – С. 147-162.
30. Habermas J. Autonomy and Solidarity. – London, 1986.
31. Honnet A. The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts. – Cambridge, Massachusetts, 1995. – P. 92-131.
32. Kluckholm K. Universal Values and Anthropological Relativism // Modern Education and Human Values. Pittsburg, 1952. – V. 4.
33. Taylor Ch. Hegel and Modern Society. – Cambridge, 1999.
34. Somek A. Democracy and the Problem of Collective Identity: Conceptual distinctions Without Deference to Carl Schmitt // Norms, Values, and Society. Ed. by Paue-Studer. – Dordrecht, 1994.

Література до розділу 4

1. Актуальні тенденції в динаміці показників глобальної конкурентоспроможності. Аналітична записка НІСД. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>
2. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман; [пер. с англ.]; под ред. В. Иноземцева; [Центр исслед.

- постиндустр. о-ва, журн. “Своб. мысль”]. – М.: Логос, 2002. – Л. XIII, 324, [2] с.: порт.; 22 см. – Доп. тит. л. англ. – Библиограф. в прим.
3. Бауман З. *Текущая современность* / Зигмунт Бауман; [пер. с англ.]; под ред. Ю. Атанова. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
  4. Безпекова політика України в контексті формування системи колективної безпеки в Європі. Аналітична записка НІСД. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>
  5. Бек У. *Общество риска: На пути к другому модерну* / Ульрих Бек; [пер. с нем. В. Сидельника и Н. Федоровой]; послесл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
  6. Бодрийяр Жан. *Общество потребления. Его мифы и структуры* / Жан Бодрийяр; [пер. с фр., послесловие и прим. Е. Самарской]. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
  7. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів: Літопис, 2000. – 317 с.
  8. Гаврилишин Б. *Время глобализации: сценарии для Украины и России – угрозы и шансы* / Б. Гаврилишин // *Зеркало недели*. – 2001. – №66. – 11 апреля. – С. 8-10.
  9. Гідденс Е. *Нестримний світ. Як глобалізація перетворює наше життя* / Еміль Гідденс. – К.: Альтерпрес, 2004. – 100 с.
  10. Дугин А. *Геополитика постмодерна. Времена новых империй. Очерки геополитики XXI века* / А. Дугин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://e-reading.org.ua>
  11. *Зміна пріоритетів у системі міжнародної безпеки під впливом світової фінансової кризи. Аналітична записка НІСД.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>
  12. *Імперативи глобальних трансформацій: стратегічні концепції інтеграції, конкурентоспроможності і сталого розвитку України.* Цикл наукових праць. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kdpu-nt.gov.ua>
  13. Кальченко Т. *Глобальна економіка: [монографія]* / Т. Кальченко. – К.: КНЕУ, 2006. – 268 с.
  14. Кара-Мурза С. *Концепция “золотого миллиарда” и Новый мировой порядок* / С. Кара-Мурза. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kara-murza.ru>
  15. Кастельс М. *Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель* / М. Кастельс, П. Хіманен; [пер. з англ.]. – К.: Вид-во “Ваклер” у формі ТОВ, 2006. – 256 с.
  16. Кин Д. *Демократия и гражданское общество* / Д. Кин. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 378-379.
  17. Коэн Дж. *Гражданское общество и политическая теория* / Дж. Коэн, Э. Арато; [пер. с англ.]. – М.: Весь мир, 2003. – 784 с.
  18. Кримський С. *Запити філософських смислів* / С. Кримський. – К.: Вид-во ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
  19. Кримський С. *Під сигнатурою Софії* / С. Кримський. – К.: Вид-дім “Киево-Могилянська академія”, 2008. – 367 с.
  20. Мартин Г. *Западная глобализация: атака на процветание и демократию* / Г. Мартин, Х. Шуманн; [пер. с нем.]. – М.: Изд. дом “АЛЬПИНА”, 2001. – 335 с.
  21. Ніколаєв Є. *Об’єднуючий регіоналізм* / Є. Ніколаєв. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua>
  22. Панарин А. *Вызов (геополитический пессимизм против цивилизационного оптимизма)* / А. Панарин // *Вестник Московского университета*. – 1996. – №4. – С. 63-77.
  23. *Підсумки Всесвітнього економічного форуму в Давосі в контексті удосконалення процесів глобального управління:*

висновки для України. Аналітична записка НІСД. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>

24. Проблема обмеження державного суверенітету в умовах інтеграції України до ЄС. Аналітична записка НІСД. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>.
25. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Элвин Тоффлер; [пер. с англ. В. Белокосков и др.]. – М.: АСТ, 2001. – 669, [1] с.; 21 см. – (Phylosophy). – Библиогр.: с.579-611.
26. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке; [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма. – М.: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220, [4] с. – (Phylosophy).
27. Хелд Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Дэвид Хелд и др.; [пер. с англ. В. Сапова и др.]. – Oxford, 1999. – М.: Праксис, 2004. – XXIV, 576 с.
28. Bruce Stokes. Deep Cuts: What the Age of Austerity Means for Global Public Goods. – Brussels Forum, March, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.cgdev.org>.
29. Global Risks 2011. Sixth Edition. // An initiative of the Risk Response Network. World Economic Forum in collaboration with Marsh & McLennan Companies Swiss Reinsurance Company Wharton Center for Risk Management, University of Pennsylvania Zurich Financial Services. World Economic Forum, January 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://riskreport.weforum>.

Література до розділу 5

1. Арнольд В. Теория катастроф / В. Арнольд. – М.: Наука, 1990. – 128 с.
2. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.

3. Ахромеева Т. Современная экономика. Взгляд з позиций компьютерного моделирования и системного анализа. – [Електронний ресурс] / Т.Ахромеева, Г.Малинецкий, С.Посашков // Безопасность Евразии. – 2002. – №2 (8). – Режим доступу: <http://www.keldysh.ru>
4. Балацкий Е. Экономическая наука: новые вызовы современности / Е.Балацкий // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – №1. – С. 61-67.
5. Бородин Л. Методология анализа неустойчивых состояний в политико-исторических процессах / Л. Бородин // Международные процессы. – 2005. – Т.3. – №1 (7). – С. 4-16.
6. Вітер Д. Теоретико-методологічні підходи до розуміння інтеграційних процесів / Д. Вітер // Геополітика України: історія і сучасність. – 2009. – №1. – С. 164-179.
7. Войтоловский Ф. Нестабильность в мировой системе / Ф.Войтоловский // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. – Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/nineteenth/002.htm>
8. Геєць В. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – №3. – С. 4-20.
9. Гриценко А. Методологічні основи модернізації України / А.Гриценко // Економіка України. – 2011. – №1. – С. 38-48.
10. Данилишин Б. Макросистемна еволюція української економіки: монографія. У 2 т. / Б.Данилишин, В.Микитенко. – Т.2. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 2008. – 210с.
11. Диалог Тойнби – Икеда: Человек должен выбрать сам / А.Тойнби, Д.Икеда; [пер. с англ.]. – М.: Леан, 1998. – 448 с.
12. Евстигнеева Л. Методологические основы экономической синергетики (научный доклад) / Л. Евстигнеева, Р. Евстигнеев. – М.: ИЭ РАН, 2007. – 64 с.

13. Евстигнеева Л. Теория экономической трансформации как исследовательская программа / Л. Евстигнеева, Р. Евстигнеев // *Общественные науки и современность*. – 2007. – №5. – С. 5-17.
14. Евстигнеева Л. Экономика и синергетика / Л.Евстигнеева, Р.Евстигнеев // *Экономические науки*. – 2007. – №33. – С. 201-208.
15. Ельчанинов М. Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна / М.Ельчанинов. – М.: КомКнига, 2005. – 240 с. – (Серия “Синергетика в гуманитарных науках”).
16. Калинин Э. Методологический анализ статуса нелинейности в естествознании / Э. Калинин // *Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления*. – М., 1994. – С. 148-161.
17. Кефели И. Социальная природа глобализма / Игорь Кефели // *Перспективы человека в глобализирующемся мире*; [под ред. В. В. Парцвания]. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 88-147.
18. Ковальова О. Євроінтеграційна теорія транснаціоналізму і її новітні модифікації / О. Ковальова // *Наукові записки ІПіЕНД НАН України: збірник*. – 2002. – Вип.20. – С. 199-209.
19. Ковальова О. Неофункціоналізм проти традиційних підходів у теоріях європейської інтеграції / О. Ковальова // *Грані*. – 2003. – №1. – С. 114-117.
20. Колесников А. Когнитивные возможности синергетики / А.Колесников // *Вестник Российской Академии наук*. – 2003. – Т.73. – №8. – С. 727-734.
21. Ленин В. Полное собрание сочинений / В. Ленин. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – Т.30. – 562 с.
22. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Карл Маркс. – Т.1. – Кн. I “Процесс производства капитала”. – М.: Политиздат, 1988. – 891 с.
23. Маркс К. Экономические рукописи (1857-1858 гг.); (“Grundrisse”): [Первонач. вариант “Капитала”]: В 2 ч. / Карл Маркс; [пер.]. – М.: Прогресс, 1986. – 400 с.
24. Мартин Г.-П. Западня глобалізації: Атака на процвітання і демократію / Г.-П.Мартин, Х.Шуманн; [пер. с нем.]. – М.: Изд. дом “Альпина”, 2001. – 330 с.
25. Мизес Л. Австрійська теорія економічного циклу / Людвіг Мизес // *Бум, крах і майбутнє*; [пер. с англ. А. Фильчука]. – М.: Челябинск: Социум, 2002. – С. 103-111.
26. Мизес Л. Бюрократія. Запланований хаос. Антикапіталістична ментальність / Людвіг Мизес; [пер.]. – М.: Дело, Catallaxy, 1993. – 240 с.
27. Мизес Л. Чоловіча діяльність: Трактат по економічній теорії / Людвіг Мизес; [пер.]. – М.: Економіка, 2000. – 878 с.
28. Митина О. Синергетична модель динаміки політичного свідомості / О. Митина, В. Петренко // *Синергетика і психологія. Методологічні питання* / ред. И. Трофимова, В. Буданов. – М.: Союз, 1997. – С. 334-361.
29. Найдёнов В. Інфляція і монетаризм. Уроки антикризової політики / В.Найдёнов, А.Сменковский. – Б.Ц.: ОАО “Белоцерковская книжная фабрика”, 2003. – 352 с.
30. Національний інститут стратегічних досліджень. – Офіційний сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/>
31. Парсонс Т. Система сучасних суспільств / Т.Парсонс; [пер. с англ. Л.Седов, А.Ковалев]. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 280 с.
32. Перегудов С. Неоліберальна глобалізація: чи є альтернатива? / С.Перегудов // *Місцева економіка і міжнародні відносини*. – 2002. – №4. – С. 22-28.

33. Піляев І. Неофункціоналістське бачення європейської інтеграції: спроба критичного аналізу / І. Піляев // Вісник КНУ. Серія “Філософія. Політологія”. – 2003. – Вип.58. – С. 44-49.
34. Піляев І. Проблеми розвитку теорії федералізму в контексті сучасного євроінтеграційного процесу / І. Піляев // Вісник КНУ. Серія “Філософія. Політологія”. – 2003. – Вип.59. – С. 45-47.
35. Поспелов І. Модель сучасної економіки Росії: методи, технологія, результати / І. Поспелов // Будущее России. Вызовы и проекты: Экономика. Техника. Инновации: [под ред. Г. Малинецкого]. – М.: Либроком: URSS, 2009. – 344 с. – (Серия “Будущая Россия”).
36. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И.Пригожин, И.Стенгерс; [пер. с англ. Ю. А. Данилов]. – [6-е изд.]. – М.: ЛКИ: УРСС, 2008. – 296 с. – (Серия “Синергетика: от прошлого к будущему”).
37. Руденко О. Теорія суспільної стабільності в державному управлінні: [монографія] / О.Руденко. – К.: НАКККіМ, 2010. – 304 с.
38. Рут Ф. Міжнародна торгівля та інвестиції / Ф.Рут, А.Філіпенко; [пер. з англ.: Д. Олесневич, О. Олесневич, П. Кузик]. – К.: Основи, 1998. – 743 с.
39. Салерно Дж. Таксономия дефляции: подход австрийской школы / Джозеф Салерно // Бум, крах и будущее. (Сб. ст.); [пер. с англ. А. Куряева]. – М. – Челябинск: Социум, 2002. – С. 54-69.
40. Современный глобальный капитализм / Ф.Бобков, Е.Иванов, А.Свечников, С.Чаплинский. – М.: ОЛМА-Пресс, 2003. – 351 с.
41. Сорос Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм / Дж. Сорос; [пер. с англ.]. – М.: Некоммерч. фонд поддержки культуры, образования и новых информационных технологий, 2001. – 458 с.
42. Фридмен М. Если бы деньги заговорили... / Милтон Фридмен; [пер. с англ. Л. Микша, А. Семёнов]. – М.: Дело, 1998. – 156 с.
43. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок / Фридрих Хайек; [пер. с англ.]. – М.: Социум, 2011. – 422 с.
44. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Хайек; [пер. с англ.]. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
45. Хайек Ф. Судьбы либерализма в XX веке / Фридрих Хайек; [пер. с англ.]. – М.: ИРИСЭН, Мысль, Социум, 2009. – 337 с.
46. Яременко О. Лібералізм, економічна свободи і держава / О.Яременко // Економіка України. – 2010. – №12. – С. 4-16.
47. Corbey D. Dialectical functionalism: stagnation as a booster of European integration // International Organization. – 1995. – Vol. 49. – № 2.
48. Fontaine P. Europe in ten points. – Luxembourg: Office for official publications of the European Communities, 1995.
49. Haas E. The uniting of Europe. – Stanford, California: Stanford University Press, 1968.
50. Lavoie D. Introduction : An economic critique of socialism / Don Lavoie // The Journal Libertarian Studies. – 1981. – №1. – Vol. 5. – P. 75-88.
51. Mitrany D. A working peace system. – Chicago: Quadrangle Books, 1966.
52. Mutimer D. Theories of political integration // European integration: theories and approaches; Ed. by H.Michelmann, P.Soldatos. – Lanham, MD: University Press of America, 1994.
53. Pentland C. International theory and European integration. – London: Faber & Faber Ltd., 1973.
54. Rothbard M. N. Praxeology : The Methodology of Austrian Economics / Murray N. Rothbard // The Logic of Action One:

Method, Money, and the Austrian School. – Cheltenham, UK: Edward Elgar, 1997. – P. 58-77.

55. Schneider B. The Barefoot Revolution: A Report to the Club of Roma / Bertrand Schneider; English version by A. F. Villon. – London, 1988. – 254 p.
56. The European Union: readings on the theory and practice of European integration; Ed. by B.Nelsen and A.Stubb. – Boulder: Reinner, 1994.
57. Wistrich E. The United States of Europe. – London: Routledge, 1994.

Література до розділу 6

1. Беттс П. Денежные мешки собраны во Франции / П. Бетті // Делов. неделя. – 2003. – 3-9 июля.
2. Государственное регулирование рыночной экономики: учеб.; [под общ. ред. проф. В. Кушлина]. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 832 с.
3. Держфінмоніторинг бере участь у засіданні Егмонтського Комітету. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=244132009
4. Иваницкая О. Государственное регулирование финансовых рынков в посткризисный период / О. Иваницкая // Государственное регулирование экономики и повышение эффективности деятельности субъектов хозяйствования: VII Международная научно-практическая конференция (Минск, 21-22 апреля 2011 года): сб.науч.ст.: в 2-х ч. – Ч.1. – Минск: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2011. – С. 291-293.
5. Иноземцев В. Расколота цивилизация / В. Иноземцев. – М.: Academia-Наука, 1999. – 724 с.
6. Іваницька О. Державне регулювання фінансових ринків в Україні у посткризовий період / О. Іваницька // Фінанси України. – 2011. – №2. – С.35-42.
7. Іваницька О. Державне регулювання фінансової системи в перехідних економіках: зовнішньоекономічні аспекти / О. Іваницька // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали наук.-практ. конф. / За ред В. Лугового, В. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С. 57-59.
8. Іваницька О. Особливості регулювання розвитку вітчизняного ринку цінних паперів в умовах глобалізації / О. Іваницька, Г. Терещенко // Економічний вісник університету: зб. наук. праць учених та аспірантів. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 16/1. – С. 376-380.
9. Іваницька О. Фінансові ринки: навч. посіб. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – 99 с.
10. Лубчук И. Бизнес-мутант; Много денег из ничего / И.Лубчук, А.Перепелов // Компаньон. – 2005. – 29 апреля-12мая. – №17-18. – С. 16-25.
11. Міжнародні фінанси: підруч. / О. Рогач, А. Філіпенко, Т. Шемет та ін.; за ред. О. Рогача. – К.: Либідь, 2003. – 784 с.
12. Мошето Б. Международная банковская деятельность / Б.Мошето, А.Планьоль. – М.: Из-во “Интрагэк-Р”, 1994. – 124 с.
13. Нірван Л. Фінансова інтеграція сучасного ринку капіталів / Л.Нірван // Фінанси України. – 2003. – №12. – С. 118-124.
14. Портер Р. Введение в регулирование, надзор и анализ банковской деятельности / Р. Портер // Рабочие материалы Института экономического развития; Мировой банк. – Вашингтон, 1992. – 108 с.
15. Сігер Ч. Загальний стан та передумови розвитку фінансових ринків в Україні / Ч. Сігер, Х. Паттон. – Financial Markets International, Inc., 2000. – 191 с.

16. Сливоцький А. Міграція капіталу: як у замислах на кілька кроків випередити своїх конкурентів / Сливоцький А. – К.: Універ. вид-во “Пульсари”, 2001. – 29 с.
17. Стубайло Т. Інтеграція іноземного банківського капіталу в країни Центральної та Східної Європи / Т. Стубайло // Схід. – 2011. – №2 (109). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.experts.in.ua/>
18. Тобин Дж. Глобальная экономика: кто у руля? / Дж. Тобин // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – №1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ptpu.ru
19. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.Філіпенко, В.Будкін та ін. – К.: Либідь, 2002. – 470 с.
20. Федорова Е. Финансовая интеграция фондовых рынков стран БРИК: эконометрический анализ / Е. Федорова // Финансы и кредит. – 2011. – №18 (450). – С. 24-29.
21. Філіпенко А. Суть та генезис міжнародних фінансів / А.Філіпенко // Екон. часопис XXI. – 2002. – №10. – С. 38-42.
22. Чувардинський О. Необхідність участі України в сучасних інтеграційних процесах / О. Чувардинський // Менеджер: Вісник Донецької державної академії управління. – 2002. – №5 (21). – С.152-155.
23. A more research-intensive and integrated European Research Area: Science, Technology and Competitiveness. key figures report 2008/2009. – European Commission: Directorate-General for Research, 2008. – 169 pp.
24. Building sound finance in emerging market economies: Proceedings of a conference held in Washington, D.C., June 10-11, 1993. / edited by Gerard Caprio, David Folkers-Landau, and Timothy D. Lane, 1994. – 358 p.
25. Economic and Financial Indicators // The Economist. – 2010. – January 1-7.
26. European Union website – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu.int/comm/internal_market/financial-markets/overview_en.htm
27. FATF Standards: FATF 40 Recommendations (October 2003 incorporating all subsequent amendments until October 2004) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.fatf-gafi.org
28. Ivanitskaya O.M. External Debt and Economic Growth // Herald of the National Bank of Ukraine. – 1998. – №1.
29. Moneyval in brief – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/moneyval/About/MONEYVAL_in_brief_en.asp
30. Progress toward the unification of Europe. – 2000. The World Bank, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data. – 70 p.
31. Shutt H. The Trouble with Capitalism. An Inquiry into the Causes of Global Economic Failure. – London-New York, 1998.
32. Strange, Susan. Mad Money. – Manchester: Manchester University Press, 1998. – 212 p.
33. Ubezpieczeniowy Fundusz Gwarancyjny, kwiecień 2006. – 58 p.
34. Weber S., Posner E. Creating a pan-European equity market: the origins of EASDAQ // Review of International Political Economy. – Vol. 7. – No.4. – 2000. – P. 529-573.

Література до розділу 7

1. Аномалія для Європи: в Україні на 47 мільйонів – 854 вищих навчальних закладів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lp.edu.ua/index.php?id=527&no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=2313
2. Болонська декларація “Зона європейської вищої освіти: спільна декларація європейських міністрів освіти”. [Електронний

- ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nau.edu.ua/uk/EduProcess/Bologna/TextBologna/>
3. Болонський стратегічний форум. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nmu.edu.ua/bolon.php>
  4. Будапештсько-Віденська декларація про створення Європейського простору вищої освіти. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nau.edu.ua/en/EduProcess/Bologna/budviddek/>
  5. Вашук Ф. Перехід до інноваційних технологій у вищій освіті – вимога часу / Ф. Вашук // Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: монографія / За заг. ред. Ф. Вашука. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – С. 290-294. – (Серія “Євроінтеграція: український вимір”; вип.16).
  6. Довідник користувача Європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/newstmp/2009_1/12_11/ECTS_users_guide_final_ua.pdf
  7. Закон України “Про вищу освіту” (нова редакція). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/gr/obg/2011/proekt_zakonu_09_03_2011.doc
  8. Комюніке Конференції міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти “Загальноєвропейський простір вищої освіти – Досягнення цілей”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_576
  9. Лісабонська конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua/docs/cets/cets165.htm>
  10. Лондонське комюніке Конференції міністрів європейських країн, відповідальних за сферу вищої освіти “На шляху до Європейського простору вищої освіти: відповіді на виклики глобалізації”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nau.edu.ua/en/EduProcess/Bologna/London/>
  11. Олексик Х. Еволюція Болонського процесу та його організаційно-правове забезпечення в Україні / Х. Олексик // Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: монографія / За заг. ред. Ф.Вашука. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – С.69-82. – (Серія “Євроінтеграція: український вимір”; вип.16).
  12. План дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/2514
  13. Празьке комюніке міністрів вищої освіти європейських країн. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolon/3/>
  14. Сорбонська декларація “Про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sumymolod.eu/index.php/useful-information/58-bologna-process/84-bologna-process>
  15. Спільна стратегія ЄС щодо України. 11 грудня 1999 року. Гельсінкі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_492
  16. Спільний документ Конференції європейських вищих навчальних закладів і освітніх організацій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/salamanca_convention.pdf
  17. Створення Європейського простору вищої освіти. Берлінське комюніке конференції міністрів вищої освіти. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolon/5/>

18. Суліма Є. Глобалістика: підруч. / Є. Суліма, М. Шепелєв. – К.: Вища школа, 2010. – 544 с.
19. Табачник Д. Возвращение в современность. К новой государственной политике в сфере образования / Д. Табачник // “2000”. – 2011. – №8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://2000.net.ua/2000/aspekty/ obrazovanie/71919](http://2000.net.ua/2000/aspekty/obrazovanie/71919)

Додаток

**Перелік видань
серії «Євроінтеграція: український вимір»
Випуски 1-18**

1. *Регіональна політика і транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (м. Ужгород, 24-25 травня 2007 р.)*/ Відп. ред. І.В.Артёмов. - Ужгород: ЗакДУ, Ліра, 2007. - 456 с. – Вип. 1.
2. *Державне управління в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України: історія, теорія, методологія* (Моніторинг наукових досліджень і розробок): Навчальний посібник. - Ужгород: Ліра, 2007. - 343 с. – Вип.2. *Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник.*
3. *Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми: Збірник наукових праць* / Відп. ред. І.В.Артёмов. - Ужгород: ЗакДУ, Ліра, 2007. - 346 с. – Вип.3.
4. *Інститути ЄС і НАТО. Глосарій основних термінів та понять: Навчальний посібник* / Укладачі: І.В.Артёмов, Д.В.Вітер, Л.І.Загайнова, О.М.Казакевич, О.М.Руденко. - Ужгород: Ліра, 2007. - 282 с. - Бібліогр.: 272-282 с. – Вип. 4.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник.

5. *Нормативно-правове забезпечення стратегічного курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію:* Навчальний посібник-хрестоматія. У 2 частинах /Уклад. і коментарі: І.В.Артёмов, Д.В.Вітер, Л.І.Загайнова, О.М.Казакевич, О.М.Руденко. - Ужгород: Ліра, 2007. - Ч.1.: *Нормативно-правове регулювання взаємовідносин між Україною та Європейським Союзом.* – 452 с. – Вип.5. *Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник.*

Нормативно-правове забезпечення стратегічного курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію: Навчальний посібник-хрестоматія. У 2 частинах /Уклад. і коментарі: І.В.Артёмов, Д.В.Вітер, Л.І.Загайнова, О.М.Казакевич, О.М.Руденко. - Ужгород: Ліра, 2007. - Ч.2.: *Нормативно-правове регулювання взаємовідносин між Україною та НАТО.* - 346 с. – Вип.5. *Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник.*

6. *Офіцинський Р.А. Європейська та євроатлантична інтеграція України. Соціальний аспект:* Навчальний посібник. - Ужгород: Ліра, 2007. - 320 с. – Вип. 6. *Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник.*
7. *Артёмов І.В. Проблеми і перспективи входження України в Європейський Союз:* Навчальний

посібник. - Ужгород: Ліра, 2007. – 310 с. – Вип. 7. *Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник.*

8. *Мітряєва С.І. Європейська безпека і Україна:* Навчальний посібник. – Ужгород: Ліра, 2008. – 222 с. – Вип. 8.
9. *Актуальні аспекти реалізації євроінтеграційних прагнень України:* Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (м. Ужгород, 29-30 листопада 2007 р.)/ Відп. ред. І.В.Артёмов. - Ужгород: Ліра, 2008. – 390 с. – Вип. 9.
10. *Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи:* Збірник наукових праць. –Ужгород: Ліра, 2008. – 374 с. – Вип. 10.
11. *Артёмов І.В. Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції:* Навчальний посібник: У 2-х кн. –Ужгород: Ліра, 2008. – Кн.1. Україна – Європейський Союз. – 476 с. – Вип. 11. *Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник.*

Артёмов І.В. Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції: Навчальний посібник: У 2-х кн. – Ужгород: Ліра, 2008. – Кн. 2.Україна-НАТО. – 370 с. – Вип. 11. *Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник.*

12. *Взаємовідносини України з НАТО: соціально-політичний аспект*: Збірник наукових праць. – Ужгород: Ліра, 2008. – 260 с. – Вип. 12.
13. *Артёмов І.В. Транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України*: Монографія. – Ужгород: Ліра, 2009. – 520 с. – Вип. 13.
14. *Міжнародна інтеграція*: Навчальний посібник / І.В. Артёмов, В.Д. Бакуменко, О.М. Ващук, Д.В. Вітер, С.І. Вировий, В.В. Гоблик, І.М. Забара, Л.І. Загайнова, Г.М. Казакевич, О.М. Казакевич, Ю.Г. Кальнищ, І.В. Козюра, С.А.Криворучко, З.І.Логвін, О.В.Манойленко, І.В. Рейтерович, О.М. Руденко, О.М. Рудік, С.О. Телешун, О.Р. Титаренко, І.В. Шкурат, О.М. Шушпанніков. – Ужгород: Ліра, 2008. – 387 с. – Вип. 14. *Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник.*
15. *Механізми регулювання інтеграційних процесів в Україні*: Навчальний посібник/ І.В.Артёмов, В.Д.Бакуменко, В.Д.Бондаренко, С.В.Бутівченко, О.М.Ващук, Д.В.Вітер, В.В.Гоблик, Л.І.Загайнова, О.М.Казакевич, Ю.Г.Кальнищ, В.М.Козаков, І.В.Козюра, З.І.Логвін, О.М.Руденко, Л.В.Тимчук. – Ужгород: Ліра, 2008. – 465 с. – Вип. 15. *Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник.*
16. *Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи*: Монографія / За заг. ред. Ф.Г. Ващука. – Ужгород: ЗақДУ, 2011. – 560 с. – Вип. 16.
17. *Артёмов І.В., Ващук О.М. Концептуальні і правові основи формування європейського освітнього простору*: Навчальний посібник / За ред. Ф.Г.Ващука, В.І.Лугового. – Ужгород: ЗақДУ, 2011. – 568 с. – Вип. 17.
18. *Філософія інтеграції*: Монографія / За заг. ред. В.Д.Бондаренка та Ф.Г.Ващука. – Ужгород: ЗақДУ, 2011. – 544 с. – Вип. 18.

Наукове видання

Серія «Євроінтеграція: український вимір»
Випуск 18

ФІЛОСОФІЯ ІНТЕГРАЦІЇ

Монографія

За загальною редакцією:

доктора філософських наук, професора - **В.Д. Бондаренка**

доктора технічних наук, професора - **Ф.Г. Ващука**

Комп'ютерний набір: Л.В. Кампов

Верстання: А.А. Безверхній

Коректура: Л.І. Середа, О.І. Гурчумелія

Дизайн обкладинки: О.В. Кліменко

Підписано до друку

Формат _____ Ум.друк.арк. _____.

Тираж ___ пр. Замов.№ _____

Оригінал-макет виготовлено:

Ужгород, вул. Заньковецької, 89А,

тел.: (03122)66-20-51, тел./факс: (0312)61-25-35

Закарпатський державний університет

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників і

розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК №3340 від 16.12.2008 р.

Друк: Поліграфцентр «Ліра»,

Серія ЗТ № 24 від 7 листопада 2005.

88000, м.Ужгород, вул. Митрака, 25,

тел.: (0312) 61-54-99